

NAROD - POLITIKA - DRŽAVA

Idejnopolitični značaj strank
na Slovenskem od konca
19. do začetka 21. stoletja

Iz recenzije dr. Mateje Režek

Zbrane razprave ponujajo celovit pregled slovenske strankarske zgodovine ter kompleksen vpogled v idejnopolitične in socialnogospodarske nazore posameznih strank in gibanj v časovnem loku od oblikovanja modernih političnih strank konec 19. stoletja ter strankarskopolične polarizacije v prvi jugoslovanski državi, raznolikih pogledov v Osvobodilni fronti, njenega poenotenja ter uvedbe enostrankarskega sistema po drugi svetovni vojni do obnove večstrankarstva in oblikovanja sodobnih političnih strank konec 20. in v začetku 21. stoletja. Pričujoče delo je dragocen in izviren prispevek k poznavanju novejši slovenske politične zgodovine in strankarskega življenja, hkrati pa odstira številna vprašanja o vlogi in delovanju političnih strank danes. Ob dejstvu, da odnos do preteklosti v Sloveniji ostaja v ospredju političnih in strankarskih delitev, lahko pretekle izkušnje pomagajo tudi pri premagovanju izzivov današnjega časa ter morda prispevajo k strpnejšemu in dialoško odprtemu soočanju s slovensko zgodovino.

Prva stran:

Zbrana množica 29. oktobra 1918 na Kongresnem trgu v Ljubljani ob razglasitvi odhoda Slovencev iz Avstrije in ustanovitvi Države SHS (levo; foto: Franjo Grabjec, hrani MNZS)
in predstavitev Majniške deklaracije 1989 na Kongresnem trgu v Ljubljani 8. maja 1989 (desno; foto: Tone Stojko, hrani MNZS)

NAROD - POLITIKA - DRŽAVA

**IDEJNOPOLITIČNI ZNAČAJ
STRANK NA SLOVENSKEM
OD KONCA 19. DO ZAČETKA
21. STOLETJA**

UREDILA

JURIJ PEROVŠEK IN MOJCA ŠORN

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica dr. Mojca Šorn
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Zanj dr. Jure Gašparič
ZBIRKA VPOGLEDI 23
ISSN 2350-5656

Jurij Perovšek in Mojca Šorn (ur.)
NAROD - POLITIKA - DRŽAVA:
IDEJNOPOLITIČNI ZNAČAJ STRANK NA SLOVENSKEM OD
KONCA 19. DO ZAČETKA 21. STOLETJA

Recenzentki dr. Danica Fink-Hafner
dr. Mateja Režek
Jezikovni pregled dr. Andreja Jezernik
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 300 izvodov
Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije
Za vsebino svojih prispevkov odgovarjajo avtorji.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

329(497.4)"18/20"(082)

NAROD - politika - država : idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja / uredila Jurij Perovšek in Mojca Šorn. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2020. - (Zbirka Vpogledi, ISSN 2350-5656 ; 23)

ISBN 978-961-7104-00-4

1. Perovšek, Jurij

COBISS.SI-ID 304838912

© 2020, Inštitut za novejšo zgodovino

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanjem ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

KAZALO

Jurij Perovšek in Jure Gašparič, <i>Narod – politika – država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja</i>	5
Jurij Perovšek, <i>Idejnopolitični in socialnogospodarski pogledi meščanskega tabora od devetdesetih let 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem</i>	15
Vida Deželak Barič, <i>Oris idejnopolitičnih in socialnogospodarskih usmeritev marksističnega tabora v letih 1896–1941</i>	73
Filip Čuček, <i>Nemški politični subjekti na Slovenskem v avstrijski ustavni dobi</i>	101
Bojan Godeša, <i>Raznolikost idejnopolitičnih in socialnogospodarskih pogledov v Osvobodilni fronti</i>	123
Aleš Gabrič, <i>Od političnih strank do ene same stranke</i>	161
Zdenko Čepič, <i>Politika Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih (izbrane teme)</i>	175
Damijan Guštin, <i>Organizacija ZKJ v JLA o poglavitnih vprašanih državnega in idejnopolitičnega sistema v času razpadanja Jugoslavije (1986–1990): stališča in opredelitve</i>	211
Marko Zajc, <i>Pragmatični, skeptični, drobnjakarski: ideološka in programska izhodišča ZSMS/ZSMS-LS v letih 1989–90</i>	243
Tjaša Konovšek, <i>Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996)</i>	267
Jurij Hadalin, <i>Brez dlake na jeziku: idejnopolitični in socialnogospodarski koncepti Slovenske nacionalne stranke v prvih 15 letih njenega delovanja</i>	281
Jure Gašparič in Simona Kustec, <i>Stabilna nestabilnost ali idejnopolitični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018</i>	299
Seznam virov in literature	315
Imensko kazalo	349
Podatki o avtorjih	359

Narod - politika - država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja

Med raziskovalnimi usmeritvami v zgodovinopisju ima politična zgodovina še vedno enega od osrednjih položajev. In tako kot druga problemska polja tudi *politično* po svojih vsebinskih razsežnostih vodi k različnim obravnavam in teoretskim ter metodološkim načinom. Med njimi po svojem spoznavnem pomenu izstopa vprašanje idejnih in socialnih podlag modernega političnega življenja. Njihove glavne sistemske uresničevalke, politične stranke, so bodisi v že sklenjenem bodisi šele v včerajšnjem zgodovinskem obdobju s svojim značajem in ravnanjem izrazile ključne idejne, družbene in politične značilnosti posamezne narodne skupnosti. Njihovi učinki označujejo tudi današnjo dobo.

Obravnave zgodovine političnih strank na Slovenskem so že prikazale njihov nastanek, razvoj in ravnanje v različnih obdobjih novejšje dobe. Le redki avtorji pa so se doslej posameznim strankam ali političnim gibanjem in z njimi povezanim skupinam posebej posvetili. In tudi v tem primeru še nimamo zgodovinsko celostno zaokrožene podobe njihovega pojava. To velja za tradicionalne idejnopolitične tabore – katoliškega, liberalnega in marksističnega, ter ob njih oblikovane politične subjekte, za obdobje političnega monizma po drugi svetovni vojni in, kar je še razumljivo, za politične subjekte iz obdobja po ponovni vzpostavitvi pluralnega političnega življenja v Sloveniji konec osemdesetih let 20. stoletja. Da bi čim prej zmanjšali ta manko v slovenskem zgodovinopisju, ki ga standardne obravnave v drugih zgodovinopisnih sredinah v glavnem ne poznajo več, smo se na Inštitutu za novejšo zgodovino odločili načrtno raziskati razvoj političnih strank na Slovenskem od druge polovice oziroma konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja. Raziskavo izvajamo v okviru raziskovalnega programa P6-0281

Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, njen časovni potek pa smo uskladili z odobrenim programskim financiranjem za leta 2015–2020. Pri tem se zaradi časa, ki smo ga imeli na voljo, in v njem razpoložljivih kadrovske moči nismo odločili za pripravo ločenih monografskih obravnav, ampak za skupno obravnavo političnih strank v navedenem obdobju.

Člani programske skupine, ki izvaja omenjeni raziskovalni program, so političnostrankarski razvoj na Slovenskem razčlenili po zgodovinskih obdobjih – avstrijski dobi in prvi svetovni vojni, obdobju med svetovnima vojnama oziroma v času prve jugoslovanske države, v času druge svetovne vojne in nato druge jugoslovanske države ter v slovenski državi Republiki Sloveniji. S tako ustvarjenim zgodovinopisnim pogledom na gibala modernega političnega življenja na Slovenskem je poznavanje pojava, vloge in pomena političnih strank v novejši slovenski zgodovini in sodobnem času razširjeno in poglobljeno ter vodi k nadaljnjim raziskovalnim zahtevam in izzivom.

Političnostrankarski razvoj na Slovenskem od druge polovice oziroma konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja smo preučili skozi dve vsebinski stopnji. V prvi smo obdelali nastanek, organizacijsko strukturo, ozemelski obseg, politični razvoj in notranjo dinamiko strankarskih subjektov ter drugih nazorskopoličnih povezav na Slovenskem v tem obdobju. Začeli smo s pregledom organizacije slovenskih političnih taborov pred nastankom modernih političnih strank, ko v drugi polovici 19. stoletja klasičnega strankarstva še niso poznali. V obdobju po oblikovanju modernih strank konec 19. stoletja smo obdelali strankarski političnoorganizacijski razvoj katoliške, liberalne in marksistične (socialnodemokratske in komunistične) politike na Slovenskem do druge svetovne vojne. Potem smo razčlenili zarezo, ki jo je v organiziranju slovenskih političnih subjektov pomenila okupacija Slovenije, se ustavili pri vgraditvi prisotnosti in delovanju Komunistične partije Slovenije (KPS) v enotah odporiškega gibanja v letih 1941–1945, razčlenili organiziranost in razvoj komunistične stranke v drugi Jugoslaviji, skupaj z njeno organiziranostjo v sistemu oboroženih sil, in ob primeru Poljske primerjali oblastni monistični položaj jugoslovanskih (slovenskih) komunistov in komunističnih strank v Vzhodni Evropi po drugi svetovni vojni. Posvetili smo se tudi pojavu ilegalnih opozicijskih političnih skupin v Sloveniji v letih 1945–1947 in nato preobrazbi Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) iz družbenopolitične organizacije v socialističnem političnem sistemu v politično stranko v letih 1989–1990; njena naslednica, Liberalna demokratska stranka, organizacijskopolično nadgrajena v Liberalni demokraciji Slovenije, je bila pozneje več kot desetletje najpomembnejša stranka v Republiki Sloveniji. Na drugi strani so bile izvenparlamentarne stranke, ki smo jih kot specifične

sooblikovalke slovenskega pluralnega političnega prostora obdelali za obdobje od leta 1990 dalje. Raziskovalna spoznanja navedenih obravnav – *Iz zgodovine političnih strank na Slovenskem* – smo leta 2017 predstavili v prvi in drugi številki inštitutske znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*.

Na drugi stopnji naše raziskave smo obravnavo razvoja političnih strank na Slovenskem razširili na razčlenitev njihovih idejnopolitičnih in socialno-gospodarskih vsebin. Na tej podlagi smo ocenili ključne značilnosti slovenskega političnega in družbenega prostora ter z njimi povezano vprašanje vrednot slovenskega človeka v obdobju, ki ga raziskava zajema. Rezultate objavljamo v pričujoči monografski publikaciji inštitutske knjižne zbirke *Vpogledi*.

Publikacija *Narod - politika - država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja* v svojem izhodiščnem delu temelji na razčlenitvi značaja modernih slovenskih političnih strank od njihovega oblikovanja v devetdesetih letih 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne na Slovenskem leta 1941. V njem predstavljamo tedanja idejnopolitična in socialnogospodarska vodila katoliškega, liberalnega in marksističnega tabora. Ugotavljamo, da je bila katoliška politika trajno naravnana na vsenarodno in monopolno uveljavitev svojih vrednostnih meril, pri čemer je temeljila na izključevanju vsega sebi nasprotnega. Tako so jo občutili tudi na liberalni in marksistični strani. Imela je prevladujoč položaj v narodu, ki so ga podpirali svetovnonazorska danost slovenskega prostora, skrbno politično delo, postavljanje modernih demokratičnih zahtev in v prvi Jugoslaviji med ljudmi široko prepoznan avtentični avtonomistični nacionalni program. Ob koncu tega obdobja so jo označevali avtoritarna stališča in ustvarjanje svojega idejnega in političnega absolutna na Slovenskem. Liberalna politika ji je vseskozi nasprotovala, ob tem pa zašla v slepo kulturnobojno vsebino, ki jo je spremljal njen socialni ekskluzivizem. V prvi Jugoslaviji ji je v določenih razdobjih z dosledno podporo jugoslovanskemu unitarističnemu konceptu sicer uspelo doseči dominantni položaj proti katoliški strani, a temu so nato sledili občutni politični padci. Tudi na liberalni strani je veljalo poudarjeno izključujoče stališče do svojih političnih nasprotnikov. Katoliška in liberalna stran meščanskega tabora sta bili soglasni v zavračanju totalitarističnih sistemov moderne - komunizma, fašizma in nacizma, pri čemer je komunizem veljal za največje zlo.

Načelo izključevanja drugega je bilo značilno tudi za marksiste. Ti so nameravali doseči politično in socialno emancipacijo delavskega razreda in njemu pripadajoč oblastni položaj. Socialnodemokratska in komunistična usmeritev pa sta se razlikovali. Socialni demokrati so poudarjali, da lahko delavsko gibanje svoje cilje doseže na evolutiven način, s postopnimi reformami in legalnimi ter parlamentarnimi sredstvi boja za oblast v okviru meščanske demokracije.

Komunisti so zagovarjali program radikalnih političnih in posledično družbeno-gospodarskih sprememb. Za cilj so si postavili revolucionarno osvojitve politične oblasti, vzpostavitev svojega oblastnega monopola, izvedbo revolucionarnih družbenih sprememb po poti nenehnega razrednega boja s končno odstranitvijo obstoječe kapitalistične družbene ureditve in njeno nadomestitvijo z novo po zgledu sovjetske. S partijskimi čistkami in procesom boljševidacije stranke, to je brezpogojnim sprejemanjem partijskih usmeritev, so še pred okupacijo Slovenije zgradili idejno povsem monoliten in discipliniran strankarski organizem, pripravljen dosledno uresničiti njihove politične in socialne težnje. Na večer pred drugo svetovno vojno so Slovence delila globoka ideološka nasprotja, ki jih je v veliki meri prežemal avtoritativni kompleks. Izstopalo je njihovo medsebojno izključujoče dojemanje po politični pripadnosti, ki je v marsičem določalo slovenski življenjski način.

Na Slovenskem so bili politično dejavni tudi Nemci. Obravnava strankarskega značaja njihove politike sega od srede 19. stoletja do konca avstrijske dobe. Po letu 1918 je namreč nastopila slovenizacija političnega, kulturnega, družbenega in gospodarskega življenja, ki je Nemce potisnila na obrobje. Za Nemce v avstrijskem času je bilo značilno, da so svoja politična središča - avstrijske nemške stranke - imeli širše v monarhiji ali so oblikovali njihove podružnice doma.

Ko so v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja v Avstriji prevladovala nemško-liberalne vlade, ki so skušale s precejšnjim pritiskom zaustavljati slovensko narodno gibanje, so Nemci na Slovenskem nastopali kot vladna stranka in skoraj izključno pod liberalnim imenom ter liberalnimi in protikatoliškimi vodili. Slovensko narodno gibanje so napadali kot klerikalno, konservativno in reakcionarno, sami pa so se kot ustavoverna stranka postavljali v obrambo ustave, ki edina teži k svobodi in napredku na vseh področjih družbenega življenja. V kasnejših obdobjih se je njihova pripadnost liberalni politični izbiri ohranila. Cilj Nemcev na Slovenskem je bil, da slovenske dežele ostanejo sestavni del nemškega prostora. Pri tem so se opirali tudi na svoj gospodarski vpliv ter močan sistem kulturnih in prosvetnih institucij.

V značaj slovenskih političnih subjektov je temeljno posegla druga svetovna vojna. V *Narodu - politiki - državi* ugotavljamo, da je pretežni del predvojne politične elite po okupaciji Slovenije rešitev nastalega položaja iskal v okviru totalitarističnega in rasističnega »novega reda« in privoljeval v debelacijo Jugoslavije. Obenem je v slovenskem okviru uveljavljal prakso, zasnovano na izključevanju kot temeljnem načelu političnega delovanja. Nasproti predvojnimi strankarskim strukturam jo je nato sprejela tudi KPS. Ob tem se je v vprašanju legitimnosti zastopanja slovenskih narodnih interesov odprl prostor za uveljavitev političnih subjektov, ki v predvojni slovenski družbi niso imeli odločilne besede,

predvojna politična elita pa jo je s svojim ravnanjem izgubila. Naša obravnava opozarja, da je KPS, ki je bila pobudnik Osvobodilne fronte (OF), s pozivom na oboroženi odpor proti okupatorju, ne zamejenim s politično ideološkimi merili, pač pa temelječim na patriotski podlagi, vanjo uspelo pritegniti mnogo ljudi, ki sicer ne bi postali privrženci gibanja, v katerem so imeli vodilno vlogo komunisti. Za komuniste je bilo v OF ključno vprašanje odnosov s krščanskosocialistično skupino. Ko je z Dolomitsko izjavo OF kot celota dobila obliko, ki je komunistom zagotovila tudi formalno vodilno vlogo v celotni osvobodilni organizaciji, možnosti, da bi katoličani v njej nastopali kot poseben politični subjekt, ni bilo več. OF je postala podlaga za čim bolj nemoten prehod v povojni čas, ko bodo prišla v ospredje vprašanja, povezana z uvajanjem družbenega sistema po sovjetskem vzoru. Svoj pomen je izgubila tudi Delavska enotnost (DE), posebna delavska organizacija, ki so jo znotraj OF tvorili komunisti in predstavniki krščanskosocialističnega delavstva. Z njo so nameravali omogočiti enoten prehod delavskega razreda v novo družbeno stvarnost. Vloga DE se je izenačila z drugimi množičnimi organizacijami (mladinsko, žensko), za katere je bil značilen transmisijski odnos do KPS. Obravnava opozarja tudi na načrtovanje sistemskih ukrepov na socialnogospodarskem področju v povojnem času. Načrtovalci povojnega gospodarskega življenja v okviru OF, ki so v glavnem izhajali iz predvojnih nemarksističnih, v glavnem liberalnih krogov, a z izrazitim poslušom tudi za socialna vprašanja, so zagovarjali zmerno reformno pot, obogateno s socialnim dejavnikom. Poudarek so dajali zlasti boljši in učinkovitejši organiziranosti gospodarstva, pri čemer so imeli v mislih predvsem načrtno gospodarstvo. Povojni razvoj je šel v povsem drugo smer.

Vojna je docela premešala predvojno razporeditev politične moči. Nekdanje najmočnejše politične subjekte je postavila izven novega političnega dogajanja, nekdanj nepomembno in prepovedano komunistično stranko pa je potisnila v ospredje. V *Narodu - politiki - državi* po eni strani prikazujemo strategijo Komunistične partije Jugoslavije v politični izločitvi predvojnih strank pri njenem vzponu do popolne oblasti v vsedržavnem obsegu oziroma v Srbiji in na Hrvaškem, po drugi strani pa predstavljamo nemoten prehod iz predvojnega parlamentarizma v enostrankarski model vladanja v Sloveniji. To so storili s pomočjo OF, ki so jo utemeljevali kot široko ljudsko gibanje, v katerem lahko najdejo svoj prostor ljudje različnih idejnih pogledov. OF niso omenjali kot nove politične stranke, ker so hoteli poudariti njen drugačni značaj, težko primerljiv s predvojnimi strankami, ki niso priglasile obnovitve svojega delovanja. Tako ravnanje ni bilo značilno le za komuniste, ki so v OF imeli glavno besedo, pač pa so se z njim strinjale tudi druge ugledne osebnosti iz njenega vodstva. OF je neposredno po vojni uživala večinsko podporo slovenskega prebivalstva.

Njen program je obljubljal marsikaj. Obljubljal je socialno enakopravnejšo družbo prihodnosti in boljše življenjske priložnosti za vse, a ob tem zanemarljivo vprašanje osebnih oziroma temeljnih liberalnih svoboščin. Program tudi ni omenjal višje stopnje spolne enakopravnosti, ki naj bi jo prinesla nova družbena ureditev. Taka je bila tedaj edina dopustna politična izbira v Sloveniji. Ali so jo dojemali kot omejevanje svoboščin ali pa v duhu vodstva OF, da je v njej dovolj prostora za vse idejnopolitične razsežnosti, je bila stvar osebne presoje posameznika. Sledil je večdesetletni monistični politični in družbeni razvoj, ki se je iztekel v demokratizaciji slovenskega družbenega in političnega prostora konec osemdesetih let 20. stoletja.

Obdobje druge Jugoslavije je bilo skoraj do njenega konca obdobje partijske države. V naši obravnavi smo opozorili na njegove različne razvojne stopnje: uvajanje samoupravljanja v petdesetih letih, reformna šestdeseta leta, ko so iskali odgovore na gospodarske in politične krize, obdobje relativne stabilnosti in razcveta osebnega in družbenega standarda, a tudi časa t. i. »svinčenih let« v sedemdesetih letih, in na izrazito krizna osemdeseta leta, ki so vodila v razpad partijskega sistema in jugoslovanske državne skupnosti. Dobo, katere začetek je označil prehod od večstrankarstva k enostrankarstvu, konec pa vrnitev iz enostrankarstva v politični pluralizem, smo posebej osvetlili z vidika njene zaključne stopnje. Zadnje desetletje druge Jugoslavije so zaznamovala omenjena krizna leta, ki so jih na eni strani povzročili nebrzdano zadolževanje in nezmožnost vračanja izposojenega denarja iz prejšnjega desetletja, na drugi strani pa globoka politična razhajanja v pogledih na jugoslovansko federativnost in težnje po vračanju v centralizem. Politična kriza, ki se je razvila iz gospodarske, je prerasla v krizo odnosov med jugoslovanskimi narodi. Obujanje nacionalne problematike je vzbudila želja številčno največjega (srbskega) naroda po hegemoniji v jugoslovanski federativni skupnosti. Politično oporo je imela v srbski zvezi komunistov. Veliko vlogo je imel tudi vrh jugoslovanske vojske, ki se je postavil v vlogo edinega poklicanega za ohranitev jugoslovanske države, pod pogojem, da se njena federativnost spremeni v smeri večanja moči osrednjih državnih ustanov, to je centralizma. Vojaški vrh je kakršen koli pomislek ali kritično misel o obrambnem sistemu razumel kot napad nase, kar je tolmačil kot napad na osnovne vrednote družbe in režima. Naša obravnavna ob tem opozarja na ravnanje slovenskih komunistov. V drugi polovici osemdesetih let so se uprli centralističnim težnjam v državi in centralističnemu ustroju Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ). Nacionalne organizacije zveze komunistov po jugoslovanskih republikah in avtonomnih pokrajinah so namreč bile stranke po sebi, ne pa za sebe. *Narod - politika - država* razčlenjuje narodno emancipacijski proces v Zvezi komunistov Slovenije (ZKS) in spoznanje njenega vodstva, da zgodovina

zahteva odpoved njenemu političnemu monopolu in t. i. »sestop z oblasti«. Konec osemdesetih let je ZKS zagovarjala enakopravnost ljudi pri oblikovanju politične volje, politično svobodo, enakost ekonomske in politične demokracije, avtonomijo civilne družbe in pravno državo, glede političnega pluralizma pa je podpirala pravico do političnega združevanja, to je strankarstvo ter svobodne in neposredne volitve. Opustila je tudi komunistično zakoreninjen nazorski odpor proti verujočim in tudi njim omogočila vstop v prenovljeno ZKS. Svoje prenoviteljstvo je neuspešno poskusila uveljaviti v ZKJ, ki naj bi se preoblikovala v zvezo samostojnih političnih subjektov. Proti ZKS in slovenskemu vodstvu je nastopala tudi Organizacija ZKJ v Jugoslovanski ljudski armadi, ki je v končni stopnji sprejemala omejeni politični pluralizem ob hkratni popolni odklonitvi kakršne koli depolitizacije vojske in tržni sistem v okviru socializma. Z odhodom ZKS z izrednega 14. kongresa ZKJ januarja 1990 je bilo konec njene vezanosti na vsejugoslovansko komunistično organizacijo. ZKS, ki se je programsko začela leviti v socialne demokrate, je formalno postala stranka in je skupaj z drugimi nastalimi slovenskimi političnimi subjekti nastopila na večstrankarskih volitvah aprila 1990. Politične stranke so v zgodnjih devetdesetih letih v Sloveniji postale sistemska novost.

Nov zgodovinski čas, utemeljen z oblikovanjem samostojne Republike Slovenije, smo obravnavali po izbranih političnih subjektih. Predmet posebne obravnave so političnoprogramski in socialnogospodarski vidiki procesa spreminjanja ZSMS oziroma ZSMS-Liberalne stranke (ZSMS-LS) v Liberalno demokratsko stranko in značaj kasneje oblikovane Liberalne demokracije Slovenije. Obravnava opozarja na krepitev opozicijske vloge ZSMS znotraj obstoječe politične oblasti v letih 1989–1990 na podlagi trinoma ZSMS – demokracija – liberalnost in logističnega zaledja, ki ga je nudila tedanji politični alternativni. Predstavi njeno opredelitev za vzpostavitev parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva (s socialno politiko kot njegovim korektivom) z močno ekološko noto in mirovništvom. Nekdanja ZSMS ali ZSMS-LS je po volitvah aprila 1990 v opozicijski vlogi kot nova Liberalna demokratska stranka kodificirala svojo politično in duhovno usmeritev. Zavzela se je za liberalno Slovenijo, ki po izkušnji socialističnega kolektivizma uveljavlja načela liberalno demokratičnega političnega reda in nasprotuje nadomestitvi minulega kolektivizma z nacionalističnim. Zanimiva novost je bilo zagovarjanje decentralizacije in regionalizacije Slovenije. Liberalna demokratska stranka je ne glede na sprejemanje tedaj dominantne neoliberalne maksime zagovarjala premišljeno in raznoliko privatizacijo družbenega premoženja.

Devetdeseta leta je zaznamovala stalna prisotnost liberalne demokracije. V *Narodu – politiki – državi* je prikazana združitev Liberalne demokratske stranke, Demokratske stranke, Socialistične stranke Slovenije in Zelenih – Ekološke

stranke v Liberalno demokracijo Slovenije (LDS) leta 1994. LDS se ni vključevala v vse večjo ideološko razcepljenost in polarizacijo slovenskega političnega prostora. Njena usmeritev kot vodilne stranke tega časa je bila iskanje širšega konsenza, to je vzpostavitev stabilnih vlad in političnih koalicij kot predpogoja za vodenje dosledne ekonomske in druge politike. To je zaznamovalo celo slovensko politiko do vstopa Slovenije v Evropsko zvezo in zvezo NATO leta 2004. Ob tem je personalizacija politike postala ena od stalnic slovenskega političnega razvoja. Poosebljal jo je predsednik LDS in tedanjih slovenskih vlad dr. Janez Drnovšek. V javnosti se je utrdila njegova podoba politika, ki je zmožen presegati strankarska nasprotja in delati v dobro države.

Kot primer posebnega in težko opredeljivega političnega pojava smo predstavili Slovensko nacionalno stranko (SNS). Za stranko z izredno stabilnim programom in nestabilno notranjo strukturo (razkoli, prestopi, spremembe) je bilo v njenem razvoju značilno ohranjanje protisistemske in populistične drže, ki je bila eden od razlogov za njeno relativno trajno volilno podporo. Zaznamovali so jo »protiklerikalni«, narodnoobrambni družbeni, notranje- in zunanjepolitični ter gospodarski poudarki, zagovarjanje vrednot odporniškega gibanja med drugo svetovno vojno, očitni zadržki ob projektu vstopa Slovenije v Evropsko zvezo in NATO, zavzemanje za dosledno uveljavljanje tržnega gospodarstva ob pomislekih glede položaja slovenskega gospodarstva in kmetijstva v Evropski zvezi in zahteve po nadzorovanem vstopanju tujega kapitala v Slovenijo. Njene bistvene usmeritve, ki se med seboj večkrat prekrivajo, segajo od neprikrite ksenofobije do suverenističnega evroskepticizma, gospodarskega protekcionizma in doslednega zagovarjanja laicizma.

S primeroma pretvorbe nekdanje družbenopolitične organizacije v dolgoletno vladajočo stranko v Republiki Sloveniji in pojavom SNS smo očrtali nekatere značilnosti pri posameznih slovenskih političnih subjektih po osamosvojitvi. Celotni slovenski politični prostor in podobe njegovih političnih strank razčlenjujemo v zaključnem delu naše obravnave. Ugotavljamo, da so za dosedanje obdobje značilni personalizacija politike, njeno medializiranje skozi tisk, televizijo in sodobne internetne načine ter prepričanje ljudi, da se o pomembnih stvareh odloča daleč od njihovih oči. Največja stalnica slovenskega prostora je ob siceršnji programski sorodnosti večine strank polarizacija na levo in desno, pri čemer izstopajo temeljna idejnopolitična razhajanja – odnos do preteklosti (socialistične Jugoslavije in posledično do druge svetovne vojne) ter tradicionalizem/progresivnost in liberalizem/konservativizem, ki temeljijo v globokih kulturno-antropoloških razhajanjih. V zadnjem desetletju so se široko odprla vrata zmagovalnim novim levosredinskim političnim strankam »enomandatnicam«. Gre za stranke, ki so jih oblikovali neposredno

pred parlamentarnimi volitvami in so na njih doživele izjemen uspeh (zmago ali vsaj prestop parlamentarnega praga, ki jim je zagotavljal članstvo v vladni koaliciji), na naslednjih volitvah pa parlamentarnega praga bodisi niso dosegle bodisi so glede na pretekli mandat vstopile v parlament z močno oslabljenim volilnim izkupičkom in precej izničeno politično močjo. »Enomandatnice« so bile s političnoprogramskega vidika brez prave prepoznavne programske vizije ali programske odločnosti za njeno uresničenje. Njihov poudarek je bil namenjen ozdravitvi javnih financ in oživitvi gospodarstva. Njihova vodstva so se ravnala po valovanju politične klime, izkušnjah nedavnega političnega razvoja in pogosto po osebnih odločitvah svojih vodij. Kot uspešen način dosedanjega nagovarjanja volivk in volivcev v slovenski dvopolni politični stvarnosti sta se pokazala ustrezna osebnost na čelu določene stranke in zagovarjanje liberalnih ter državno korporativističnih načel.

Zaključni del naše obravnave sklepamo z opozorilom, da razčlenitve programskih dokumentov političnih strank v Republiki Sloveniji kažejo, da ti postopno drsijo v vse manj pomembno orodje idejnovsebinskega razvoja in rešitev na posameznih področjih javnih politik. Vedno bolj postajajo politično orožje za medsebojno strankarsko obračunavanje. Stranke so od začetnega, tudi programsko zavezanega odnosa do razvoja struktur države in življenja v njej vse bolj samozadostne. Sledijo lastni ideji oblasti, programski dokumenti ob redkih izjemah nimajo večje teže. Spreminjajo se v sekundarno napotilo za politično ravnanje ali so sami sebi namen. Volivci, ki svoje zaupanje namenjajo političnim strankam, jih zanj ne potrebujejo več. Takšno razumevanje in odnos do programskih vsebin političnih strank sta nevarno slepilo za razvoj demokracije in kratkoročna oblika za politični uspeh. Toda programi strank so srce strateških razvojnih idej in rešitev prihodnjega politično ideološkega prostora ter modernizacije na posameznih področjih javnih politik v državi. Zato ne morejo in ne smejo predstavljati sekundarnega vira političnega delovanja strank, ampak bi morali biti preiščeni in odgovoren dejavnik pri odločanju volivcev.

Monografska obravnava *Narod - politika - država* zaokroža izvajanje raziskovalnega programa Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju. Inštitut za novejšo zgodovino s tem na področju raziskovanja političnega razvoja od konca 19. do začetka 21. stoletja izpolnjuje še eno od svojih zastavljenih znanstvenoraziskovalnih nalog. Upamo, da bo pričujoča obravnava prispevala k celovitejšemu razumevanju poti, ki jo je v tem času prehodil tukajšnji človek po svojih ideoloških, političnih in socialnih krajinah. Ravnanja, ki se jih je pri tem posluževal ali na katera je bil naveden, so značilno označila njegovo bivanjsko resnico, njeni učinki pa govorijo o počelih slovenske civilizacijske podobe v moderni in postmoderni dobi. Posvetili smo

se jim skozi značaj političnih strank v omenjenem obdobju, ki so ga oblikovala temeljna vprašanja naroda, politike in države. Na podlagi predstavljenih ugotovitev in pojasnil našo obravnavo predajamo strokovni in širši javnosti.

dr. Jurij Perovšek,
vodja raziskovalnega programa
Idejnopolitični in kulturni pluralizem in
monizem na Slovenskem v 20. stoletju

dr. Jure Gašparič,
direktor Inštituta za
novejšo zgodovino

Ljubljana, 9. marca 2020

Jurij Perovšek

**IDEJNOPOLITIČNI
IN SOCIALNO-
GOSPODARSKI POGLEDI
MEŠČANSKEGA
TABORA**

**OD DEVETDESETIH LET
19. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE
VOJNE NA SLOVENSKEM**

I.

Vprašanje pogleda na svet, življenjskih vrednot in njihovega idejnega, političnega, socialnogospodarskega ter etičnega značaja je eno od temeljnih vodil človekovega bivanja. Svoje, po različnih družbenih gradnikih opredeljeno razumevanje je na Slovenskem dobilo z oblikovanjem modernih političnih strank konec devetnajstega stoletja. Do nastanka ločenih političnih organizacij je prišlo po izteku slogaštva, ki je od srede sedemdesetih do začetka devetdesetih let v slovenski politiki vnovič uveljavilo strankarsko poenotenje v posameznih

slovenskih deželah na volitvah ter enotnost nastopanja slovenskih poslancev v državnem zboru in posameznih deželnih zborih v prizadevanju za narodne pravice.¹ Idejno ločevanje in novo strankarsko združevanje je z znanimi *Dvanajstimi večeri* sprožil neizprosni Mahničev ideološki diktat, ki je vodil do dokončne duhovne in politične ločitve v narodnem gibanju. Ta se je že približno dvajset let pripravljala in bolj ali manj prikrito tlela med Slovenci.²

Proces oblikovanja slovenskih idejnopolitično ločenih strankarskih organizmov, ki je tedaj že bilo nujen korak k modernizaciji naroda,³ se je začel leta 1890, ko so v Ljubljani 26. januarja ustanovili Katoliško politično društvo (KPD). Slovenci so s tem ujeli korak z evropskim razvojem sekularizacije družbe, v katerem je Katoliška cerkev lahko utrjevala položaj le s pomeščanjem svojega političnega nastopanja.⁴ Namen KPD je bil verski, narodni in gospodarski napredek Slovencev po načelu *Vse za vero, dom cesarja!* Društvo je zahtevalo versko šolo na podlagi maternega jezika, uveljavitev krščanskega duha v zasebnem in javnem življenju ter krščansko državo. Na krščanski podlagi naj bi reševali tudi socialno vprašanje. Društvo se je zavzelo za izboljšanje položaja kmečkega in rokodelskega stanu, obrtniške zadruge, progresivni dohodninski davek in reševanje delavskega vprašanja z ustanavljanjem delavskih zbornic. Opozorilo je tudi na potrebo po razširitvi železniških povezav na Slovenskem. Poseben poudarek je veljal svarilu pred »strupenim« židovskim liberalizmom, ki se ga je treba varovati, četudi se vsiljuje pod krinko »absolutne narodnosti«.⁵ Tem usmeritvam je sledila tudi na Kranjskem ustanovljena Katoliška narodna stranka (KNS), ki je začela delovati novembra 1895.⁶ Zahtevo po ohranitvi vere in verski šoli ter gospodarskem napredku zlasti kmečkega stanu je poudarilo tudi 5. marca 1890 ustanovljeno Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem. Obenem je terjalo narodno enakopravnost.⁷ Katoliške politične organizacije na Goriškem in Štajerskem v 19. stoletju še niso razvili.

Idejnopolitične, kulturnoprosvetne in socialnogospodarske smernice delovanja katoličanov in razvoja krščanstva v slovenskih deželah so izdelali na 1. slovenskem katoliškem shodu 30. in 31. avgusta 1892 v Ljubljani.⁸ Shod je zahteval javne katoliške šole v slovenskem jeziku, pospeševanje katoliškega mišljenja v srednjih

1 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 33.

2 Pirc, *Rimski katolik*, str. 110–112, 118, 119, 122.

3 Pleterski, *Šušteršič*, str. 34.

4 Prav tam, str. 37.

5 *Slovenec*, 18, št. 9, 12. 1. 1890, str. 1, Pravila »katoliškega političnega društva« v Ljubljani; št. 60, 13. 3. 1890, str. 1–2, Prvi shod katol. polit. društva; 19, št. 26, 3. 2. 1891, str. 1, Rojaki!.

6 Prim. *Slovenec*, 23, št. 264, 16. 11. 1895, str. 1, Volilcem za dež. zbor kranjski!.

7 *Mir*, 9, št. 7, 10. 4. 1890, str. 1, Pravila katoliško-političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem, s sedežem v Celovcu; št. 8, 25. 4. 1890, str. 1, Prvi občni zbor.

8 Prim. Juhant, *Francišek Lampe in moderna*, str. 200.

šolah, svobodno slovensko katoliško gimnazijo s pripadajočim vzgojnim zavodom, ustanovitev svobodne katoliške univerze v Salzburgu, oblikovanje katoliških visokošolskih društev za slovenske visokošolce, krščansko utemeljeno znanstveno in umetniško delo, zakonsko ureditev položaja kmečkega stanu, rokodelcev in obrtnikov, ki bo preprečila njihovo propadanje, ter podprl oblikovanje kmečkih in obrtno-rokodelskih zadrug. Nastopil je proti izkoriščanju delavstva in zanj terjal zagotovitev stalnega dela, zavzel se je za delavsko varstveno zakonodajo in sodelovanje delavskih zastopnikov pri njenem izvajanju, zahteval je prepoved ženskega nočnega dela in uvedbo delavskega starostnega in bolezenskega zavarovanja ter izrazil željo po ponovni pridobitvi delavskega stanu za krščanski red. Zavzel se je spoštovanje nedeljskega počitka in omejitev poslovanja trgovin ob nedeljah in praznikih. Shod je posebej poudaril potrebo po poživitvi verskega življenja ter vsestranski prebujni in okrepitvi katoliške zavesti pri Slovencih. Pomembno vlogo pri tem je pripisal katoliškemu tisku. Svoje glavno sporočilo je strnil v izjavi, da »*smatra nespremenljiva načela katoliške vere kot glavni temelj javnopravnemu razvoju slovenskega naroda in izreka iskreno željo, da bi na tej trdni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodni obstanek slovenskega ljudstva*«. Ob tem je izrazil potrebo po tesnejši organizaciji slovenskega ljudstva na katoliško-narodni podlagi.⁹ To so na političnostrankarski način na Kranjskem storili z oblikovanjem KNS.

Drugi del političnega dueta meščanstva je bila liberalna stran. Njeno politično organiziranje je spodbudilo oblikovanje KPD. 2. februarja 1891 so v Ljubljani ustanovili Slovensko društvo, ki si je zadalo nalogo pospeševati duhovni in gmotni napredek slovenskega naroda in zahtevalo narodno enakopravnost. Društvo se je zavzelo za izboljšanje položaja trgovskega, obrtniškega in kmečkega stanu. Versko vzgojo v šolah je podpiralo, menilo pa je, da je že v zadostni meri zagotovljena. Zato ni zagovarjalo reform na tem področju.¹⁰ Na svojem prvem javnem shodu 15. februarja 1891 so zbrani slišali opozorilo krojaškega mojstra Matije Kunca, da je posebej treba upoštevati tudi socialno vprašanje. Treba se je posvetiti obrtniku in nasploh »malemu človeku«. Tedaj že vidni liberalni politik dr. Ivan Tavčar je Kuncu odgovoril, da »bode ‚Slovensko društvo‘ imelo gorko srce za slovenskega kmeta in obrtnika«. ¹¹ Tavčar je nastopil proti poseganju Cerkve v politiko. »Škofom gre veljava na cerkvenem polji,« je dejal, »in mi jim tam ne odrekamo pokorščine. Če pa posežejo škofje v politiko, potem morajo dopustiti, da se jim kritikujejo njihove politične zahteve ravno tako, kakor vsakemu drugemu politiku.«¹²

9 Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, str. 64–67, 81–83, 106–111, 116–119, 127–129, 143–144.

10 *Slovenski narod*, 24, št. 20, 26. 1. 1891, str. 1, Slovenskim rodoljubom!; št. 37, 16. 2. 1891, str. 2, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani; št. 125, 5. 6. 1891, str. 1, »Slovenskega društva« III. javni društveni shod; Y, Slovensko društvo, str. 1.

11 *Slovenski narod*, 24, št. 38, 17. 2. 1891, str. 2, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

12 *Slovenski narod*, 24, št. 37, 16. 2. 1891, str. 1, Prvi javni shod »Slovenskega društva« v Ljubljani.

Liberalci so svojo politično stranko, Narodno stranko za Kranjsko (NSK), ustanovili 29. novembra 1894. NSK je bila do konca 19. stoletja edina slovenska liberalna stranka. Zahtevala je narodno avtonomijo, spoštovanje slovenskega (in v Istri hrvaškega) jezika v uradih, pri političnih oblasteh in na sodiščih ter izključno materni (slovenski) jezik v ljudskih šolah, urejenih na podlagi verskega izpovedovanja. Na šolskem področju je obsodila germanizacijsko delovanje nemškega Schulvereina in poitalijančevalno delovanje Lege nazionale. Priporočala je vključevanje v družbe sv. Cirila in Metoda. Nadalje je zahtevala ustanovitev slovenskih srednjih šol in hrvaške gimnazije v Pazinu ter slovenskih ali hrvaških vzporednic na nižjih oddelkih gimnazij v Celju, Gorici, Trstu, Pulju in Kopru, v Ljubljani pa slovenske gradbene obrtne šole. Med njenimi zahtevami je bila tudi ustanovitev slovenske meščanske in trgovske šole. Poleg narodne enakopravnosti je terjala politično enakopravnost, zlasti uvedbo splošne volilne pravice, gospodarsko neodvisnost od tujega kapitala in izboljšanje gospodarskih razmer poljedelskega, trgovskega, obrtniškega in delavskega stanu. V tem smislu je ob svoji ustanovitvi pozdravila krščansko socialno gibanje. Obžalovala pa je, da se je posebej na Kranjskem »zapustil slovenski narodni program, a ustvaril drug (katoliški – op. J. P.) program, v katerem se slovenska narodnost ne nahaja kot smoter in kateri daje potuho popustljivosti in brezbržnosti v narodnih vprašanjih«. S tem so mislili na idejna, družbena in politična vodila, ki jih je poudaril 1. slovenski katoliški shod. V verskem pogledu NSK ni dopuščala dvoma. Priznavala je načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda in želela, da bi na tej in na narodni podlagi vsi Slovenci složno sodelovali v boju za narodov obstanek. Pri organiziranju narodnega dela naj bi enotno sodelovalo slovensko časopisje.¹³

Liberalni program je svoj glavni poudarek namenil narodni problematiki in v njem utemeljil tedanje katoliško-liberalno idejno razmerje *vera – narod*. Liberalna stran je katoliški že po 1. katoliškem shodu očitala zagovarjanje *katoliškega* nad *narodnim* in težnjo po neomejeni prevladi duhovščine v političnih vprašanjih.¹⁴ Ugotavljala je, da je bil shod »strankarsko političen in nespravoljubiv«. ¹⁵ Katoliški strani je napovedala boj in v njem posebej poudarila boj za narodnost.¹⁶ Že pred tem je podala svoje poglede na idejno in politično ravnanje katoliške strani. »Leca, na kateri bi se imela oznanjati le božja beseda,« je 7. avgusta 1891 zapisal *Slovenski narod*, »ni sedaj nič drugega, nego ‚bureau‘ za naročevanje klerikalnih glasil in tovarna za ogenj in žveplo, katero se siplje na narodno-napredno stranko (liberalno stran – op. J. P.) in nje liste.«¹⁷ Nekaj dni kasneje je dodal:

13 *Slovenski narod*, 27, št. 276, 1. 12. 1894, str. 1–2, »Nardna stranka« na Kranjskem.

14 *Slovenski narod*, 25, št. 209, 14. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu; št. 210, 15. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu.

15 *Slovenski narod*, 25, št. 195, 27. 8. 1892, str. 2, V Ljubljani, 27. avgusta.

16 *Slovenski narod*, 25, št. 210, 15. 9. 1892, str. 1, Po prvem slovenskem katoliškem shodu.

17 *Slovenski narod*, 24, št. 178, 7. 8. 1891, str. 1, Kdo seje preprič?

»Klerikalna klika izvun sebe nikomur ne priznava nobene veljave, ,sic volo, sic jubeo' (sic volo, sic jubeo – tako hočem, tako ukazujem, op. J. P.), to je njeno stalno geslo, kateremu bi se imel pokoriti vsak, kdor hoče pridobiti njeno priznanje. Pod to kruto diktaturo bi radi upognili vse duhove in vsem narekovali recept, po katerem se jim je ravnati v političnem, leposlovnem in sploh socialnem življenju. /.../ To vidi se v brezmejnem separatizmu, ki ima kakor kitajski zid ločiti klerikalno stranko (katoliško stran – op. J. P.) od ostalega slovenskega sveta.«¹⁸

Imeti hoče »svoje posebno stališče, biti tako rekoč *narod v narodu*«. ¹⁹ Tu je imel svojo vlogo tudi t. i. klerikalizem, ki je nedvomno, za vse obdobje naše obravnave, dejansko obstajal. O njem lahko govorimo tedaj,

»ko je katoliška stranka dejansko izrabljala nevednost vernikov, krščansko vero in njene skrivnosti ter svoje posebno poslanstvo za doseganje političnih ciljev. Kadar je katolištvo svojo premoč v političnem življenju doseglo na legitimem način, na primer prek političnih programov, ki so se oblikovali na katoliških shodih in drugih zborovanjih ali v okviru katoliške stranke, je bila ta povsem upravičena. To pa ne velja, kadar so duhovniki kot odločilni element za uveljavitev katoliških političnih in drugih načel v življenju za to zlorabljali t. i. nadnaravna sredstva.«²⁰

Liberalna stran je temu nasproti v vprašanju človekove bivanjske svobode zagovarjala načelno stališče, ki ga je po znanem španskem domoljubu, politiku, zgodovinarju in najboljšem govorniku tistega časa Emiliju Castelarju y Ripollu 27. decembra 1891 predstavil tajnik Slovenskega društva dr. Karel Triller: »'Ako je sploh kako višje absolutno pravo, nadkriljujoče državo, zemljo in vse drugo, tedaj je to pravica, človeštvu prirojena, da sme prosto izraževati svoje ideje: zategadelj se prostost misli ne sme omejiti nikjer, naj je misel, izražena v pisavi, naj se razkriva v živi besedi, naj bo nabita na vogalu ali pa zabeležena na praporu.'«²¹

Glede svobodomiselne drže, ki so jo na Slovenskem izražali nasproti političnemu katolištvu in stališčem cerkvenih predstavnikov ter obratno, je treba opozoriti, da je obe strani vodilo ozko presojanje. Takratni katolicizem je bil prežet z militantnim protiliberalizmom, liberalno usmerjeni izobraženci pa so krščanstvo slabo poznali in so izražali poglede, ki jih tudi razgledan in dobrohoten kristjan ni mogel priznati. Tako je imel Mahnič, s katerim najbolj povezujemo ločitev duhov, sorazmerno lahko delo. Njegovi nasprotniki niso skoraj nikoli dosegli njegove ravni. Na takšen način se je le malokdo lahko vrnil v obljubljeni mir vernega občestva. In iz klica, ki je vabil »domov«, je zvenela stroga cerkvena resnica, ni pa bilo slišati krščanske dobrohotnosti. Iz glasnih opominov

18 *Slovenski narod*, 24, št. 183, 13. 8. 1891, str. 1, Kdo se je prepil?.

19 *Slovenski narod*, 24, št. 190, 22. 8. 1891, str. 1, Kdo se je prepil?.

20 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 82.

21 *Slovenski narod*, 24, št. 296, 29. 12. 1891, str. 2, »Slovenskega društva v Ljubljani« prvi letni občni zbor.

je bilo mogoče spoznati le voljo gospodarja, ki zahteva brezpogojno vrnitev. Tako je krščanska misel v dolgih stoletjih prežela vse slovenske medsebojne človeške odnose. Ker je bila vest krščanskega človeka na videz zgrajena za vse veke, so se pravice vesti posameznika v tesnobi norm izgubile. In zgodilo se je, da so bili resnični bojevniki za svetost in pravice subjektivne vesti razglašeni za najhujše grešnike, za odpadnike in pomočnike pekla.²²

Naj že sedaj povemo, da liberalci niso zavračali krščanske vere in nauka niti niso nasprotovali duhovščini kot taki.²³ Liberalci so bili – kljub napadom na Katoliško cerkev, duhovščino in katoliško vero –, gledano z dogmatično-zakramentalnega vidika, v zasebnem življenju lojalni katoličani. Udeleževali so se bogoslužja in verskih obredov, prejemali zakramente idr., pri tem pa ni šlo le za neko (tradicionalistično) pozunanjenje, ampak za izraz njihovega resničnega notranjega verskega prepričanja. V slovenskem primeru zato liberalcev ali, širše gledano, svobodomislecev – razen redkih posameznikov – ne moremo enačiti z ateisti, kar sta jim rada pripisovala katoliški tisk oziroma katoliška politika sploh. Slovenski liberalci ali njihovi temeljni predstavniki so bili katoličani; klerikom niso odrekli pristojnosti v versko-dogmatičnem pogledu, pripravljeni so se jim bili tudi sami podvreči. Od katoliške strani pa so se razlikovali v razumevanju določenih razsežnosti krščanstva, točneje katolištva, kot religije. Ta bi morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje. Liberalna stran je nasprotovala temu, da bi kleriki imeli odločilno besedo na drugih področjih javnega življenja, medtem ko je katoliška zagovarjala papeževu in škofovsko avtoriteto (in avtoriteto drugih klerikov) tudi v družbenopolitičnem življenju.²⁴

Na drugem bregu je bil politični katolicizem. Na podlagi volje po katoliški vsesplošnosti je v nasprotju z liberalno stranjo zavzel ostro idejno in politično stališče. Že leta 1881 je *Slovenec* zaklical:

»Proč tedaj s tistim smešnim mladoslovenstvom /.../! Narodni Slovenec je verni kristijan; brezvernega liberalca ne spoznamo za pravega Slovenca, ampak za neko po ptujem modlu ali kalupu ponarejeno pokveko, ki slovensko govori. Take pokveke so bile pri za-nje ugodni priliki vselej sebični izdajalci /.../! Kar podlage nima, ne prestopi skušnje; sam jezik je veliko preslaba vez /.../. Bodimo vsi pošteni katoliki, potem bomo tudi pošteni Slovenci.«²⁵

Desetletje kasneje je kot vrednostno merilo poudaril: »*Kristjan je moje ime, in katoličan je moj priimek!*«²⁶ Namen slovenskih katoliških aktivistov

22 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmrno, z ljubeznijo*, str. 175–176.

23 Prim. *Slovenski narod*, 24, št. 125, 5. 6. 1891, str. 2, »Slovenskega društva« III. javni društveni shod.

24 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 18, 20, 99, 103.

25 *Slovenec*, 9, št. 61, 2. 6. 1881, str. 2, Sveto leto 1881.

26 *Slovenec*, 19, št. 215, 22. 9. 1891, str. 2, Francoski delavci pri papežu.

pri osamosvajanju iz narodnega slogaškega objema že od vsega začetka ni bil usmerjen k politični diferenciaciji znotraj naroda, v smislu razločevanja od slovenskih liberalcev, temveč k osvojitvi celega naroda za katoliški politični tabor. Uresničevati so ga skušali tako, da so svoje idejno izhodišče zaostrovali celo proti izrecnim katolikom, če so ti imeli drugačen politični nazor.²⁷

Osvojitev naroda je pomenila nasprotnikovo izničenje. Vzpenjajoči se kasnejši prvak slovenskega političnega katolicizma v avstrijski dobi, dr. Ivan Šušteršič, je pot k temu cilju razglasil na 1. katoliškem shodu. Kot poročevalec pripravljalnega odbora je liberalizmu napovedal najodločnejši boj. »Čim odločneje, tem bolje«, je poudaril. Boj proti liberalizmu je za katoličane »sveta dolžnost«, saj sta ga najostreje obsodila papeža Pij IX. in Leon XIII. »S tem je nam katoličanom stališče dano.«²⁸ Očitkov, ki so mu jih kasneje izrekli, da hoče postati »rabelj liberalizma«, seveda le slovenskega, ni odklanjal.²⁹ Ne v svojem ne v strankinem imenu. Leta 1906 je kot nesporni katoliški politični voditelj izjavil: »Kakor je mamut moral izginiti v zgodovinski dobi, tako mora poginiti tudi liberalna stranka v modernem času. Noben kravji zvonec ne dá drugačne melodije iz sebe.«³⁰ Veljavna je bila usmeritev, ki jo je začrtal že 1. katoliški shod. Z njim se je z veliko ognjevitostjo začela ofenziva slovenskega katoliškega sveta proti vsemu, kar je bilo v ljudskem občestvu »slabega«, to se pravi liberalnega, framasonskega, husitskega, radikalnega, socialističnega in komunističnega.³¹

V gornji idejnopolitični vzorec je sodila še »mistika o satanu«. Po besedah vodilnega katoliškega filozofa s konca 19. in iz prve polovice 20. stoletja dr. Aleša Ušeničnika, zapisanih leta 1897 kot napotek političnemu katolicizmu, je bila njegova dolžnost boj proti masonstvu, naturalizmu, materializmu, materialističnemu spiritizmu in vsemu brezverstvu, saj so satanovo delo. Radikalni politični katolicizem je Mahničovo ločitev duhov začel razumevati kot pravico do satanizacije nasprotnika, ki zasluži samo izključitev in uničenje.³² To je pomenilo odpoved uveljavljanju katoličanov v slovenski družbi z zdravo tekmo, z zdravim medsebojnim merjenjem sil.³³ Pomenilo je neupoštevanje zmerne katoliškega idejnega in političnega pogleda, ki si je prizadeval za večjo uravnoteženost sil v družbi. Izražal ga je dr. Frančišek Lampe, ki je svoje poslanstvo videl v doslednem zagotavljanju pogojev in možnosti za spravo in mir med ljudmi, predvsem med Slovenci, da bi napredovali v omiki.³⁴ Kot je opozoril

27 Pleterski, *Šušteršič*, str. 34.

28 *Slovenec*, 20, št. 208, 13. 9. 1892, str. 1, Razpor na Kranjskem.

29 Pleterski, *Šušteršič*, str. 84.

30 *Slovenec*, 34, št. 79, 6. 4. 1906, str. 1, Deželni zbor kranjski.

31 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

32 Pleterski, *Šušteršič*, str. 74–75.

33 Prim. Bogo Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje*, str. 90.

34 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 9, 10.

Bogo Grafenauer, je najplodnejši, a prezrti pol slovenskega katoliškega gibanja pomenil Lampe, in ne Anton Mahnič.³⁵ Pripomnimo naj, da sta sicer bila Lampe in Mahnič v prijateljskem odnosu.³⁶

Ostrina, s katero je politični katolicizem gledal na svoje liberalne nasprotnike, je veljala tudi za socialno demokracijo. Ta je bila zanj »sinček« liberalizma. Očital ji je brezverstvo in težnjo po revolucionarni spremembi vsega obstoječega družbenega reda. »Pasti mora vsaka verska družba, pasti morajo vsi prestoli, pasti mora vsak družabni razloček mej stanovi in mej spoloma.« Pred Slovenci se odpira dvojna pot: ali hoditi po poti pozitivnega krščanstva ali po poti brezverske socialne demokracije.³⁷ »Kroglje in bajoneti so res jedino orožje, s katerim se more novodobna država upreti socijalno-demokratičnim načelom«, je v letu (1896), ko so na Slovenskem ustanovili Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS), pisal *Slovenec*. A ljudi, ki bi hoteli streljati na socialne demokrate, lahko državi zmanjka. »Samo jedna nasprotnica ostaja socijalni demokraciji, ki jo točko za točko od njenega temelja pričenši pobija in zmaguje. Ta je *katoliška cerkev*. Če bi že drugega dokaza ne imeli za to, bi nam zadostovalo to, da se socijalni demokratje tako besno zadirajo vanjo. Protestante, žide, turke puste pri miru, samo katoličane neprenehoma napadajo. Dobro vedó, kje se jim je najbolj bati.«³⁸

Slovenec je poudarjal, da socialno demokracijo vodijo Judje.³⁹ Ti so križali Zveličarja in tedanje sovraštvo do njega še ni umrlo. Danes se mu pri mnogih Judih pridružuje materializem in oboje, materializem in sovraštvo do krščanstva, je rodilo socialno demokracijo. Boj proti njej je torej določen. Glasi se: *boj za Kristusa, boj proti materializmu!* »Skušajmo rešiti po vseh svojih močeh mej seboj misel, da smo vstvarjeni od Boga in za Boga in da je naš konečni namen – komunizem neskaljene božje ljubezni v božjem gledanju! S tem se bomo ubranili socijalni demokraciji, s tem bomo pa tudi postavili trdne temelje gmotni sreči naroda, katerega sinovi smo in ki ga ljubimo!⁴⁰ Na prelomu stoletij je *Slovenec* že napovedal: »Sedaj vidimo na obzorju konture dveh čilih strank, stranke krščanske demokracije in stranke liberalno-socijalistiške demokracije. Dve načeli bodeta stali v bodočem stoletji v borbi, načelo krščansko-socijalno in načelo socijalno-demokraško.«⁴¹

35 Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje*, str. 90. Obravnavo Lampetovega življenja in dela gl. v že navedeni monografiji Mateje Tominšek Perovšek.

36 Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 128, 162–163.

37 *Slovenec*, 24, št. 186, 14. 8. 1896, str. 1, Vedno jasnejši!; št. 107, 9. 5. 1896, str. 1, Socijalna demokracija in njena sredstva. Prim. tudi *Slovenec*, 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

38 *Slovenec*, 24, št. 105, 7. 5. 1896, str. 1, 2, Socijalna demokracija in novodobne države.

39 *Slovenec*, 24, št. 132, 11. 6. 1896, str. 1, Razvoj socijalne demokracije; 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

40 *Slovenec*, 24, št. 132, 11. 6. 1896, str. 1, Razvoj socijalne demokracije.

41 *Slovenec*, 28, št. 191, 22. 8. 1900, str. 1, Pro ali contra?.

Dobre besede za socialno demokracijo niso našli tudi liberalci. NSK jo je že zgodaj označila za skrajno, revolucionarno. Svarila je, da postaja sila, ki jo bodo morale upoštevati vse stranke. In kot se kaže v svetu, je predvsem nevarno, da odločne meščanske stranke mirno spremljajo njeno delovanje, same pa se ne morejo meriti s socialnodemokratsko organizacijsko sposobnostjo. To se že opaža tudi na Slovenskem.⁴² Glede na tedanje razmere v slovenskih deželah so kot pripadniki Narodne stranke v socialni demokraciji videli večjo nevarnost zaradi njene ideje internacionalizma (v tem so med drugim videli tudi podobnost socialistov in katoličanov) kot pa zaradi grožnje, ki jo je pomenila za njihov družbeni položaj. Liberalci so odklanjali revolucijo. Socialistične ideje, ki so zahtevale enakopravnost ali celo izenačenje ljudi na vseh ravneh, tudi premoženjski, zanje niso bile sprejemljive, saj je bilo eno od temeljnih liberalnih načel pravica do lastnine. Po njihovem mnenju bi bili v dobi individualnega kapitalizma vsi socialistični poskusi smešni in nesmiselni. Edino področje, na katerem bi bilo sodelovanje med pristaši liberalizma in socialne demokracije mogoče, je bil boj proti političnemu katolicizmu.⁴³ Drugače pa je NSK z vsemi sredstvi, ki jih je imela na razpolago, ovirala razvoj delavskega gibanja in zlasti socialne demokracije.⁴⁴

Pripravljenost na povezavo z drugo politično stranko v boju proti KNS je liberalna stran uresničila januarja 1896. Da bi jo politično zadržala, se je v kranjskem deželnem zboru povezala z Nemci. Do tega je prišlo po deželnozborskih volitvah novembra 1895, ki jih je z relativno večino dobila KNS. V položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih v deželnem zboru združiti dve stranki proti tretji, so se, da bi onemogočili KNS, liberalni poslanci zvezali z nemškimi.⁴⁵ Pri sklenitvi sporazuma z Nemci, za katerega sta se sicer potegovali obe slovenski stranki, je vsaj deloma svojo vlogo imela tudi idejna sorodnost slovenske liberalne in nemške stranke.⁴⁶ Narodna stranka se je v tedanjem političnem razmerju raje odločila za sodelovanje z nemško stranjo v deželnem zboru, kot pa da bi na Kranjskem odločala KNS. S tem je prelomila staro zapoved narodnega radikalizma, ki jo je leta 1885 izrekel Ivan Tavčar: »Kdor je Slovenec in Slovan, sme v politiki počenjati to in ono, nikdar pa ne sme paktirati z Nemci, ki morajo izginiti iz slovenskega političnega življenja ne samo kot faktor, ampak tudi kot pojem.«⁴⁷ Oblast v deželi je pripadla liberalno-nemški zvezi, idejni in politični premislek je imel večjo težo od narodnega. »V

42 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 103.

43 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 129–130.

44 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 288.

45 Pleterski, *Šušteršič*, str. 48–49.

46 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 308.

47 Lončar, *Politično življenje Slovencev*, str. 57. Cit. po Pleterski, *Šušteršič*, str. 49.

slovenskem liberalnem taboru se je pojavilo prepričanje, da so principi v politiki nepomembni.«⁴⁸ Vidni liberalni politik Ivan Tavčar, ki je s tem »naredil križ čez svojo skrbno gojeno politično rodoljubno identiteto«,⁴⁹ je v zavesti političnega zmagovalca po sklenitvi sporazuma s stranko nemških veleposestnikov dejal: S tem se naklada »klerikalni stranki post, ki bode trajal nekaj dalje, nego štirideset dni«. ⁵⁰ »Post« katoliške strani je bil kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905 dejansko dolg – dobrih dvanajst let –, končal pa se je decembra 1908, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), v katero se je leta 1905 preoblikovala KNS, dobila absolutno večino. SLS je nato bila politična gospodarica Kranjske do konca obstoja habsburške monarhije. Na Kranjskem se je začela t. i. strahovlada SLS.

Že pred iztekom 19. stoletja se je pokazalo, da sta katoliška in liberalna stran nepopustljivi nasprotnici. Od tega sta se le izjemoma odmaknili. Leta 1897 sta na vseslovenskem in istrskohrvaškem shodu 14. septembra v Ljubljani skupno zahtevali uveljavljenje zakonsko zajamčene narodne in jezikovne enakopravnosti v šoli, uradih in v javnem življenju na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Primorskem, Goriškem, v Trstu z okolico in v Istri, narodno avtonomijo in ustrezne pogoje za zadržno organiziranje kmeta, obrtnika in delavca ter zagotovitev njihove kreditne podpore.⁵¹ Naslednje leto, 28. februarja 1898, so poslanci NSK in KNS v kranjskem deležnem zboru skupaj podali zahtevo za obrambo ustavnih pravic in zaščito slovenskega oziroma hrvaškega prebivalstva na območjih, kjer je zaradi številčnega stanja ali prikrojenega volilnega reda v deželnih predstavniških telesih v manjšini.⁵² Že 4. februarja in nato še 28. decembra 1898 pa so zahtevali ustanovitev univerze v Ljubljani s teološko, pravno in filozofsko fakulteto.⁵³

Drugače sta nasprotujoči strani ostali vsaka na svojem bregu. Decembra 1897 je politično že uveljavljeni Ivan Šusteršič na shodu KPD v Ljubljani z namenom, da bi razbil nemško-liberalno zvezo, pozval k spravi med strankama. Do sprave je kljub zadržkom na liberalni strani prišlo 23. februarja 1898, a je ostala »mrtvorjeno dete«. ⁵⁴ Sprava ni zagotovila medsebojnega sobivanja in sodelovanja, njeni dnevi

48 Grdina, Biografski portret Ivana Tavčarja, str. 58.

49 Prav tam, str. 57.

50 Tavčar, I., Konec igre!, str. 1.

51 *Slovenec*, 25, št. 210, 14. 9. 1897, str. 1–2, Vseslovenski in istersko-hrvatski shod; št. 211, 15. 9. 1897, str. 2–3, Vseslovenski in istersko-hrvatski shod; *Slovenski narod*; 30, št. 209, 14. 9. 1897, str. 2–3, Vseslovenski shod.

52 *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 39, str. 440. Glede ustanovitve Univerze v Ljubljani gl. str. 452, 459.

53 Prav tam, str. 177–178; *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 40, str. 13, 14. Glede ustanovitve Univerze v Ljubljani gl. tudi str. 14–15.

54 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 66. – Spravna pogodba med KNS in NSK je določala, da bosta kluba obeh strank v deželnem zboru v njegovem tekočem sklicu (1895–1901) složno delovala

»so bili kmalu prešteti«. ⁵⁵ Razhajanja so se poglobljala. Nazorno so jih izrazili po odločitvi ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča, ki je v tistem letu oznanil, da se je odločil za gradnjo katoliškega zavoda z lastno gimnazijo za vzgojo slovenske laične in duhovniške katoliške inteligence. Jegliča je k omenjeni odločitvi navedlo ravnanje liberalno usmerjene večine na zborovanju slovenskih visokošolcev avgusta 1898 v Ljubljani. Liberalni visokošolci so odklonili predlog katoliško mislečih predstavnikov, da naj bi bila osnova za oblikovanje skupne slovenske visokošolske organizacije katoliško krščanstvo. V to vprašanje je posegel tudi liberalni ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je v pozdravni napitnici na banketu, prirejenem zborujočim visokošolcem, dejal, da se na Slovenskem krščanska ideja premalo poudarja, katoliška pa že preveč. Jegličeva odločitev je na liberalni strani vzbudila silen odpor, ki ga je poosebljal Tavčar. Med drugim je dejal, da je škofova namera udarec v obraz Narodni stranki in dokaz, da hoče duhovščina duhovno podjarmiti ne le kmete, ampak tudi razumništvo. Jegliča je skušal onemogočiti tudi v ljubljanskem občinskem svetu. ⁵⁶ Ob otvoritvi Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano (t. i. škofovih zavodov) 21. septembra 1905 je *Slovenski narod* izjavil, da je zavod »trdnjava, v kateri se bodo vzgajali prvoborci najfanatičnejšega klerikalizma; iz njih bodo izhajali ljudje, ki bodo z vsemi silami delali na to, da zaslužnijo narod rimskemu klerikalizmu«. Dan, ko so odprli Zavod sv. Stanislava, je dan, ko se je na Slovenskem proti njemu začel brezobziren sistematični boj. ⁵⁷ – Zavod je bil do konca avstrijske dobe edina popolna samostojna slovenska gimnazija, res zasebna, toda s pravico javnosti. ⁵⁸ V 36 letih njegovega delovanja je v njem zraslo nadpovprečno število kasnejših pomembnih slovenskih duhovnikov, kulturnih in znanstvenih ustvarjalcev ter javnih delavcev, ki so v vsenarnodnem pogledu označili zgodovino Slovencev 20. stoletja. ⁵⁹

Jegličeva odločitev za izgradnjo omenjenega zavoda je značilno ponazarjala katoliško-liberalno razhajanje. V zadnjem letu stoletja so ga na liberalni strani jasno opredelili: »S klerikalizmom je vsako paktiranje nemogoče, klerikalizem je tuj, protinaroden element, ki se da pač premagati in zadušiti, s katerim pa je sprava že zategadelj izključena, ker klerikalizem ne pozna kompromisov nego zahteva brezpogojno podvrženje.« V načelih KNS in NSK je taka razlika kot med ognjem

»za razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem pogledu na krščanski podlagi in zlasti odločno potegovala se za narodne pravice ter politični, gospodarski in socialni napredek slovenskega ljudstva«. (*Slovenec*, 26, št. 63, 18. 3. 1898, str. 1–2, Sprava; *Slovenski narod*, 31, št. 63, 18. 3. 1898, str. 1–2, Spravna pogodba).

55 Pleterski, *Šuštersič*, str. 77.

56 Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 89–92.

57 *Slovenski narod*, 38, št. 216, 21. 9. 1905, str. 2, Dnevne vesti: zavodi sv. Stanislava.

58 Prunk, *Škof Jeglič – politik*, str. 33.

59 Gabrovec, *Ustanovitev zavoda sv. Stanislava*, str. 414, 416.

in vodo. Naša stranka mora paziti, »da njenega ognja ne pogasne klerikalna voda«, sta leta 1899 opozarjala *Slovenski narod* oziroma Ivan Tavčar.⁶⁰ Enako je na drugi strani opozarjal katoliški politik in socialni organizator dr. Janez Evangelist Krek: »Kar se tiče splošno liberalizma, je vsakemu pametnemu človeku jasno, da ž njim ni mogoča *nobena sprava*. Saj je liberalizem ravno negacija tega, kar hoče, kar brani, za kar se bori katoliška politika. Katoliški politiki, ki se spuščajo z liberalizmom v pravne pogodbe, sami sebi rušijo temelje.« Ne gre za *spravo*, ampak za *taktiko*.⁶¹

Idejno in politično izključevanje med katoliško in liberalno stranjo ni bilo edina raven njenega razmejevanja. Odražal ga je tudi odnos do socialnogospodarskih vprašanj. Dejansko je bil enostranski, saj se, kot je leta 1909 priznal načelnik Narodno napredne stranke za Kranjsko (NNSK), v katero se je leta 1901 preimenovala NSK, Ivan Hribar, stranka vse do jeseni 1906 »ni s tisto intenzivnostjo, kakor bi bilo želeti, lotevala gospodarskega in socialnega dela«. Res so ustanovili denarne zavode in celo banko, »a onega sistematičnega dela, ki je dandanes neobhodno potrebno, se je pogrešalo«. ⁶² Prepustili so ga katoliški strani, ki je sredi devetdesetih let 19. stoletja odprla vrata krščanskosocialnemu poletu.⁶³ Njegov glavni snovalec Janez Evangelist Krek je izhajal iz prepričanja, da je krščansko vero treba odpreti ubogim, zatiranim, kmetom in delavcem ter jim pomagati, da se osamosvojijo.⁶⁴ S krščanskimi načeli, ki so temelj resnice in pravice, naj bi docela prekasili socialnogospodarsko, organizacijsko in politično življenje slovenskega ljudstva in s tem odstranili prevladujoč gospodarski nered.⁶⁵ Krek je na podeželju ustvaril razvejano združno organizacijo, ki je kmečki sloj vzela v gospodarsko zaščito, s povezavo krščanskosocialnega delavstva v strokovno organizacijo pa je vodil vsestranski družbeni boj za delavske pravice.⁶⁶ Z združništvom je med gospodarsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečkim prebivalstvom, vzpostavil model odgovornega, samozaščitnega gospodarskega in socialnega ravnanja. Pri tem je na podeželju imela pomembno vlogo duhovščina, ki je v okviru KNS vzpostavljala politično vodeno kmečko samozadostnost z zamejitvijo gospodarskega življenja v okvir zaokrožene združne organizacije (kredit, prodaja, nakupovanje). Na ta način so s pomočjo centraliziranih združnih omrežij večinski del prebivalstva vključili v kapitalistično gospodarstvo in obšli lokalne liberalne gospodarske strukture. Katoliška stran je s kmečkimi in delavskimi zadrugami ter s krščanskosocialno

60 *Slovenski narod*, 32, št. 294, 23. 12. 1899, str. 2, Božič; št. 29, 6. 2. 1899, str. 2, Volilni shod na Krškem.

61 *Slovenec*, 27, št. 65, 20. 3. 1899, str. 1, O taktiki katol.-nar. stranke proti slov. liberalizmu.

62 *Slovenski narod*, 42, št. 27, 4. 2. 1909, str. 1, Shod zaupnikov narodno napredne stranke.

63 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 46–47.

64 Juhant, Krek in krščanskosocialno gibanje, str. 107.

65 Vidovič-Miklavčič, Krekovo združništvo, str. 175.

66 Pelikan, Krek – modernizator katoliškega gibanja, str. 139; Juhant, Krek in krščanskosocialno gibanje, str. 104, 107.

delavsko organizacijo oblikovala široko volilno bazo in si zagotovila politično prevlado.⁶⁷ Nasploh so se slovenski katoliki uspešno organizirali in v marsičem – zlasti v naporih za demokratizacijo, razmah filozofije in zgodovinskih ved ter v prizadevanjih za vsestranski duhovni in materialni dvig podeželskega okolja – postali steber modernizacije na Slovenskem.⁶⁸

Na liberalni strani, ki razen na deklarativni ravni potreb kmečkega in delavskega prebivalstva ni zaznala, so proti katoliškemu krščanskosocialnemu združnemu delu organizirali silovito politično gonjo. V njenem ospredju je bil Ivan Tavčar.⁶⁹ »V mnogih govorih na političnih shodih, v deželnozborskih razpravah in v člankih v *Slovenskem narodu* je v zadnjih letih 19. stoletja do onemoglosti objavljaj številne variacije na temo usodne škodljivosti konzumnih zadrug za narodno tkivo, gospodarstvo, državo in družbo.« Liberalna politika krščanskosocialnemu združnemu delovanju ni priznavala družbene legitimnosti in je zaradi gospodarskih interesov svojih pripadnikov ter njihovega dojemanja gospodarskega razvoja v njem videla le grožnjo za svoj položaj in vizijo kapitalizma individualnih lastnikov.⁷⁰ A ljudstvo je bilo, razen »liberalne trdnjave« v Ljubljani ter v mestecih in trgih na Kranjskem, gospodarsko in politično organizirano na strani KNS. Moderni, na ljudstvo usmerjeni politični katolicizem, je liberalizem porazil v pretežnem delu podeželja.⁷¹ Že v prvem desetletju političnega pluralizma na Slovenskem se je v osrednji slovenski deželi katoliška stran izkazala za vodilno družbeno in politično silo.⁷² V kranjskem okviru se ji je nasmihala »osvojitev naroda«. Na drugi strani se je prihodnost liberalne stranke kot samostojnega političnega dejavnika napovedovala predvsem kot napor omejevanja katoliške idejnopolitične vloge in družbenega vpliva. V takih razmerah je leta 1899 v svojem božičnem pastirskem pismu škof Jeglič napovedal 2. slovenski katoliški shod. Shod si je zamislil kot cerkveno in versko manifestacijo, ki naj bo podlaga razčlenitvi gospodarskih in socialnih vprašanj.⁷³

II.

Katoliško in liberalno stran so v 20. stoletje popeljali 2. katoliški shod 10.–12. septembra 1900 v Ljubljani, zmagi KNS na državno- in deželnozborskih volitvah

67 Lazarevič, *Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma*, str. 179, 175–176. Prim. tudi Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 265, 267; Juhant, *Krek in krščanskosocialno gibanje*, str. 110; Pelikan, *Krek – modernizator katoliškega gibanja*, str. 148.

68 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 91.

69 Vidovič-Miklavčič, *Krekovo združništvo*, str. 176, 179, op. 8.

70 Lazarevič, *Ivan Tavčar in izgubljeni bog*, str. 128, 131.

71 Kermavner, *O nekaterih spornih prijemih*, str. 224.

72 Prim. Perovšek, *Organizacijsko-politična slika*, str. 54.

73 Granda, *Jeglič in katoliški shodi*, str. 334–335.

decembra 1900 oziroma septembra 1901 (KNS je tedaj opominjala, da je Kranjska katoliška deželna),⁷⁴ zbor zaupnikov NNSK julija 1901 in odločitev KNS, da »osvojitve naroda« doseže po poti boja za demokratizacijo političnega življenja. Zadnje je pomenilo boj za splošno, enako, tajno in neposredno volilno pravico (moških), ki jo je avgusta 1900 napovedal predsednik KPD (dejansko vodja KNS) Ivan Šusteršič.⁷⁵ »S tem je določil os vsega nadaljnjega razpravljanja o glavnih problemih države, družbe in naroda.« Tako je najbolj neposredno in že zgodaj utrl pot zahtevi liberalnega parlamentarizma po uvedbi splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice v program slovenskega političnega katolicizma, ki je na ta način pred prvo svetovno vojno uspešno lovil korak za gibanjem te vrste v Srednji in Zahodni Evropi.⁷⁶

Z novim stoletjem na obeh straneh seveda niso pozabili na odrekanje pravice do obstoja svojemu nasprotniku. Globoka ideološka razhajanja, ki so ju ločevala, so potrdila, da je bilo zanj sobivanje različnih svetovnonazorskih prepričanj izrazit mišljenjski in bivanjski problem.⁷⁷ »Boja ne bo prej konec, dokler ne pade ena izmed obeh strank«, je poudarila katoliška stran, liberalna pa ji je napovedala »boj do noža«. ⁷⁸ Katoliški pol se je svoji rasti posvetil na svojem 2. shodu. Shod je imel pretežno socialni značaj. Dotaknil se je vseh perečih socialnih vprašanj slovenskega ljudstva in podprl Krekov krščanskosocialni program. Sprejeli so sklepe o socialnih potrebah za kmetijski, obrtni, trgovski in delavski stan ter sklepe glede karitativnih dejavnosti bratovščin, družb in društev. Zavzeli so se tudi za ustanovitev univerze v Ljubljani. Shod je, skladno z malo kasnejšim poudarkom v *Slovenecu*, da »duša našega naroda pa je in ostane katoliška«, pomenil nov zagon za nadaljnje organizacijsko in obnovitveno delo katoliškega gibanja. Poudaril je tudi potrebo po obrambi proti liberalizmu in socialni demokraciji. Po liberalni oceni je shod potekal »v znamenju najbesnejšega ščuvanja«. Na podlagi idejnih in socialnogospodarskih smernic 2. shoda je Jeglič leta 1901 zavrnil zamisel zблиžanja z liberalci;⁷⁹ k temu je v letih 1898 in 1899 z »bojevito prirezanim peresom in ostro nabrušenim jezikom« pripomogel Ivan Tavčar.⁸⁰ Jeglič je na začetku stoletja

74 *Slovenec*, 28, št. 264, 17. 11. 1900, str. 1, Katoliškim Slovincem na Kranjskem!.

75 Pleterski, *Šusteršič*, str. 98–101.

76 Prav tam, str. 99, 101.

77 Prim. Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 147–158.

78 Prometheus, *Kaj nas loči?*, str. 2; *Slovenski narod*, 34, št. 191, 22. 8. 1901, str. 1, Slovenskim deželnozbornim volilcem!. O tem gl. tudi Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 17.

79 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 112–133; Potočnik, *Krek in socialna misel*, str. 83; Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 336; Granda, I. in II. slovenski katoliški shod, str. 105; Vidovič-Miklavčič, *Krekovo združništvo*, str. 175; Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 94; *Slovenec*, 29, št. 182, 10. 8. 1901, str. 2, Slovenskemu narodu na Kranjskem!; *Slovenski narod*, 33, št. 209, 12. 9. 1900, str. 2, Dnevne vesti: katoliški shod.

80 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 227.

v več pastirskih pismih vernike tudi posvaril, naj – če želijo biti dobri kristjani in upajo na blagoslov z nebes – ne naročajo, berejo in širijo liberalnih časopisov in volijo tistih, ki se ob njih zbirajo.⁸¹ Če bi ravnali drugače, bodo »grdi uporniki zoper sv. cerkev, zoper Kristusa, božjega njenega ustanovitelja, in zoper Boga in si ne naprtite na dušo novega smrtnega greha.«⁸²

Ob svojih idejnopolitičnih in socialnogospodarskih smernicah so se ustavili tudi liberalci. Tedaj so svoj program, oblikovan leta 1901, v idejnopolitičnem pogledu zaostri. Zahtevali so svobodno šolstvo, sicer zgrajeno na kulturnih načelih krščanstva, a neodvisno od Cerkev, in zakonsko zagotovljeno onemogočenje zlorabe vere v politične namene, posebej glede izražanja ljudske volje ob volitvah. Poudarili so kulturno in gospodarsko ekskluzivnost meščanstva, pomen trgovskega in obrtnega stanu ter se izrekli za gospodarski in socialni dvig kmečkega in delavskega stanu. Delavstvu naj bi zagotovili bolezensko, nezgodno in starostno zavarovanje ter zavarovanje za onemoglost. Zadržno (krščanskosocialno) združevanje kmetov so ostro obsodili.⁸³

Glavni politični in družbeni poudarek na Slovenskem na začetku 20. stoletja je veljal zahtevi KNS za splošno, enako, tajno in neposredno volilno pravico. KNS je s stopnjevanim političnim delovanjem v letih 1902–1905 dosegla, da je deželni zbor leta 1905 z glasovi obeh slovenskih strank sprejel predlog za uveljavljenje zelene volilne pravice za volitve v deželne zbore in državni zbor.⁸⁴ Liberalna stran ji je do tedaj nasprotovala, saj je boj KNS za volilno reformo temeljil na dejstvu, da splošna in enaka volilna pravica podira stare meje med mestnimi občinami in podeželjem ter jemlje njenim liberalnim nasprotnikom na Kranjskem skoraj vsako možnost; NNSK se je načelno sicer izrekala za volilno reformo, a pod pogojem, da bi priznavala kancelarparagraf, to je zakonsko prepoved političnega vplivanja Cerkev na volivce.⁸⁵ Do take prepovedi ni prišlo. Volilno reformo za državni zbor so uzakonili leta 1907, za deželni zbor pa leto kasneje. Katoliška stran je na podlagi svojega političnega zaledja dobila priložnost osvajanja slovenskega političnega telesa na Kranjskem in tudi širše.⁸⁶ A četudi bi bili razlogi KNS za zahteve po volilni reformi povsem strankarskega značaja, je pomembno predvsem to, da je s temi zahtevami slovenskemu človeku in narodu omogočila, da se je začel politično izobraževati, da se je bil zmožen politično odločati in se je lahko odločal kot Slovenec posameznik in kot član skupnosti, to je slovenskega

81 Jeglič, Za deželnozbornske volitve, str. 85–86; Jeglič, Vernikom ljubljanske škofije, str. 59–60; Jeglič, Po božji in apostolskega sedeža milosti, str. 20.

82 Jeglič, Vernikom ljubljanske škofije, str. 59–60.

83 *Slovenski narod*, 34, št. 164, 20. 7. 1901, str. 1, Naš program.

84 Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 15–18.

85 Pleterski, *Šušteršič*, str. 89, 92. Gl. tudi Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 99; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 92–93.

86 Prim. Pleterski, *Šušteršič*, str. 162; Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 302.

naroda; lahko je sprejel samostojne odločitve, s čimer se je približal temu (ali to celo dosegel), kar označujemo z modernostjo v političnem smislu.⁸⁷

Sredi prvega desetletja 20. stoletja so se liberalci uprli zamisli KNS, da bi ustanovili veliko slovensko ljudsko stranko, ki bi ji bila temelj obstoječa katoliška politična organizacija. Ostro, a točno so izjavili, da gre za manever, s katerim hočejo NNSK spraviti »klerikalcem pod nož«. Stranki sta se razhajali tudi v pogledih na nedeljski počitek v trgovinah in obrti ter na tedanje stavkovne boje delavstva, kar je katoliška stran podprla, liberalna pa ne.⁸⁸ Ob ustanovitvi Slovenske ljudske stranke 27. novembra 1905 (stranka je zajemala pripadnike katoliškega gibanja na Kranjskem), je njen načelnik Šusteršič znova poudaril medsebojne ločnice. Napovedal je, da bodo proti tistim, ki jim je edini program surovost in bogoskrunstvo, torej proti liberalcem, vodili boj do uničenja,⁸⁹ liberalci pa so naslednje leto skupaj s socialnimi demokrati pripravili veliko manifestacijo proti 3. katoliškemu shodu, ki je potekal od 26. do 28. avgusta 1906 v Ljubljani. Resolucija, ki so jo sprejeli, je poudarila, da je

»klerikalizem /.../ narodna, socialna in kulturna nevarnost, proti kateri se je treba v interesu splošne povzdige posameznika in človeštva upreti z vsemi legalnimi sredstvi«. Pri tem je treba »združevati vse moči brez obzira na gospodarska in politična nasprotja, ki jih ni treba tajiti, ne zapostavljati, ki pa ne smejo ovirati koncentracije vseh moči v varstvo skupnih interesov proti antikulturnemu klerikalizmu.«⁹⁰

Tretji slovenski katoliški shod je potrdil sklepe 1. in 2. shoda in se predvsem posvetil vprašanju njihovega nadaljnega uresničevanja.⁹¹ Izstopala je zahteva za svobodo Cerkve in svobodno politično udejstvovanje katoličanov. Shod je pomenil dokončanje procesa vsestranskega razmaha katoliškega gibanja, ki ga je izrazila resolucija organizacijskega odseka, naj se »vsi katoliško misleči Slovenci /.../ združijo v veliko stranko, ki obsegaj vse sloje in vse pokrajine slovenskega ljudstva.«⁹² S 3. shodom je slovensko katoliško gibanje dobilo dokončno izdelano obliko, politično utelešeno v Vseslovenski ljudski stranki (VLS). V vsenarodnem okviru so jo oblikovali 17. oktobra 1909 v Ljubljani, njen načelnik pa je postal Šusteršič.⁹³ Krek je ustanovitev VLS razumel kot uresničitev politično združene slovenske domovine in slovenskega ljudstva.⁹⁴ Katoliška stranka naj bi torej bila slovenski narodnopolitični smisel, ali kot je

87 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 303.

88 *Slovenec*, 30, št. 196, 27. 8. 1902, str. 1–2, Vojna zoper nedeljski počitek!; –n, Nedeljski počitek o trgovinskem obrtu, str. 1; Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem, str. 21–22.

89 *Slovenec*, 33, št. 273, 29. 11. 1905, str. 1, Po triletnem boju.

90 *Slovenski narod*, 39, št. 195, 27. 8. 1906, str. 2, Sijajen ljudski shod v »Narodnem domu«.

91 Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 339; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 126.

92 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 125–126; *III. katoliški shod*, str. 83.

93 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 158; Granda, Jeglič in katoliški shodi, str. 340.

94 Krek, *Zora zori*, str. 1.

nekaj mesecev po 3. shodu zapisal *Slovenec*: pravilo je SLS, »pravilo bo zmagalo; izjeme bodo pa žvotarile življenje surovega zanikanja. /.../ Kdor ne bo najprej v njenem okrilju (SLS – op. J. P.) iskal izraza svojim težnjam, ga nihče ne bo slišal.« Izrečeno je bilo stališče popolnega izključevanja. V takih razmerah naj bi se pametni, samostojno misleči liberalci odstranili iz političnega življenja.⁹⁵ Zunaj njega bi morala biti tudi protiverska, materialistična »povaljana dekla« liberalizma – socialna demokracija. Njena moč je samo izraz šibkosti države.⁹⁶ Po Cankarjevih besedah je bila SLS v tem obdobju na merodajnih krajih razumljena kot glasnica slovenskega naroda.⁹⁷

Liberalci so v tistem času uvideli, da morajo ponovno preudariti načela svojega delovanja. 15. novembra 1906 se je v Ljubljani zbral shod zaupnikov NNSK, ki je sprejel nov strankin program. Program se je vsebinsko oprl na razmišljanje člana Izvršilnega odbora NNSK Karla Trillerja, ki je marca 1906 v *Slovenskem narodu* objavil obširno razmišljanje o programskih in političnih smernicah strankinega dela.⁹⁸ NNSK se je leta 1906 predstavila kot stranka »*nacionalizma, demokratizma in svobodomiselnosti*«. Zahtevala je narodno avtonomijo, katere cilj je bil doseči Združeno Slovenijo in združitev s Hrvaško, splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico na podlagi proporcionalnega sistema, zaščito kmečkega in obrtniškega stanu, svobodno trgovino in lastno slovensko industrijo, izboljšanje položaja uradništva ter učiteljstva, slovensko univerzo v Ljubljani in narodno organiziranje delavstva. Stranka se je odločila za kulturno in gospodarsko zблиževanje s slovanskimi, zlasti jugoslovanskimi narodi. Izstopal je poudarek, da se bo »slej ko prej z vsemi sredstvi borila zoper neznosno zlorabo cerkve in duhovnih oblasti v politične in posvetne svrhe«. Zahtevala je strogo ločitev Cerkve od države in od Cerkve popolnoma svobodno šolo. Obsodila je tudi trgovskemu stanu sovražno strankarsko (katoliško) združevanje kmeta konsumenta.⁹⁹

Prenovitev se liberalni strani ni posrečila. Novi program NNSK glede na tedanja strankina stališča v idejnopolitičnem pogledu ni prinašal posebnih novosti. V socialnogospodarskem pogledu pa je ostal na ravni načelnih stališč in ni ponujal širše razčlenbe delovanja na tem področju. Kljub Hribarjevi kasnejši ugotovitvi, ki je navajala k misli, da je tu prišlo do sprememb, je dejansko obveljalo tisto, kar je že marca 1906 zapisal Triller:

95 *Slovenec*, 34, št. 298, 31. 12. 1906, str. 1, 1906.

96 *Slovenec*, 38, št. 285, 13. 12. 1900, str. 1, Čegava je kranjska deželca; 34, št. 23, 29. 1. 1906, str. 1, Socialna demokracija drugod in pri nas; 36, št. 287, 14. 12. 1908, str. 2, Shod zaupnikov S. L. S.

97 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 187, 244.

98 Triller, Pred shodom zaupnikov NNSK, 6. 3. 1906, str. 1; 7. 3. 1906, str. 1; 8. 3. 1906, str. 1–2; 9. 3. 1906, str. 1–2; 10. 3. 1906, str. 1; 13. 3. 1906, str. 1; 14. 3. 1906, str. 1–2; 15. 3. 1906, str. 1–2; 16. 3. 1906, str. 1–2; 17. 3. 1906, str. 1; 20. 3. 1906, str. 1; 21. 3. 1906, str. 2; 22. 3. 1906, str. 1–2; 23. 3. 1906, str. 1–2.

99 *Slovenski narod*, 39, št. 254, 6. 11. 1906, str. 1, Iz eksekutivnega odbora narodno-napredne stranke; št. 264, 17. 11. 1906, str. 2–3, Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.

»Jedro narodno-napredne stranke so imovitejši posestniki in mestjanje. Ti imajo mnogo prednosti, a imajo tudi mnogo napak. Glavna je pač ta, da nimajo pravega smisla za krivice, ki se gode siromašnejšim slojem, delavcem in malim posestnikom, in za težave, s katerimi se ti bore. /.../ To je vzrok, da so klerikalci zamogli maso našega naroda, propadajočega kmetovalca in deloma tudi delavca, ujeti v svoje zanjke in si pridobiti precejšnjo politično moč.«¹⁰⁰

Kot je naslednje leto poudaril Tavčar, je NNSK bila (in ostala) »buržoazijska stranka«. V odnosu do delavstva je to pomenilo, da se njeni pripadniki niti od daleč ne smejo spogledovati z za človeško družbo nevarnimi načeli, ki jih zagovarja socialna demokracija.¹⁰¹ NNSK je od nje, kljub skupnemu kulturnoboju stališču nasproti političnemu katolicizmu, ločil »globok prepad«. ¹⁰² Sama se je na svoji strani prepada izgubila v nadaljnji brezplodni »farški gonji« in udarjanju na »votli narodni boben«. ¹⁰³ »T. i. farške gonje, ki jih je sprožal *Slovenski narod*, so predstavljale moralno nižišče slovenskega tiska.« Čeprav se je pozneje močno poudarjala odločilna vloga *Narodovega* urednika Miroslava Malovrha v njih, je bil ta le izvajalec Tavčarjeve volje. ¹⁰⁴ Liberalno *Jutro* je ob Malovrhovi smrti leta 1922 spomnilo, »koliko se je tu porabilo energije, koliko se je prelilo strasti in tinte in vse to često za prazen nič, za kampanilske (ozkosrčne – op. J. P.) spore, ki so tako prevladali v onih letih našega političnega življenja!« Brez pomena pa ti boji naj ne bi bili. »Ves kampanilistični turnir je bil prva politična šola, odkar smo se diferencirali po ekonomskih temeljih, svetovnih naziranjih in političnih programih.«¹⁰⁵

NNSK je do izbruha prve svetovne vojne tonila na lestvici politične moči. Na volitvah v državni in deželni zbor leta 1907 in 1911 oziroma 1908 in 1913 je krepko zaostala za katoliško stranjo.¹⁰⁶ Ob tem so se nasproti elitističnemu gledanju NNSK, ki je skrbela predvsem za koristi svojih pripadnikov ter za srednji stan, trgovce, obrtnike in bogatejše kmete, na liberalni strani pojavile kritične skupine oziroma struje, ki so skušale preseči tedanji slovenski liberalizem. Ta je ostajal pri klasičnih, za tisti čas že nazadnjaških načinih delovanja in marsikdaj tudi načinih mišljenja ali razumevanja tedanjega družbenopolitičnega položaja. Te struje – narodno radikalna mladina, Slovenska gospodarska stranka in skupina, zbrana ob kamniškem časniku *Naš list*, so skušale uveljaviti načela socialnega liberalizma, ki si je v zahodnih državah dejavno prizadeval za rešitev socialnega

100 Triller, *Pred shodom zaupnikov NNS*, 6. 3. 1906, str. 1.

101 Tavčar, I., *Kristanova kandidatura*, str. 1.

102 *Slovenski narod*, 40, št. 113, 16. 5. 1907, str. 1, *Volitve*.

103 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 97. Gl. tudi Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 27.

104 Grdina, *Biografski portret Ivana Tavčarja*, str. 41.

105 *Jutro*, 3, št. 57, 8. 3. 1922, str. 1, Ljubljana, 7. marca.

106 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 297, 306, 636–366.

vprašanja vseh stanov, tudi delavstva, in za demokratizacijo političnega življenja. A njihovi načrti, da bi začeli resno delo med ljudstvom na vseh področjih, od političnega, gospodarskega in izobraževalnega do socialnega, ter ga seznanili z bolj demokratičnim in zato manj grobim liberalizmom, so ostali le pri idejah. Mogočna katoliška organiziranost na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja ter močna idejna, zlasti pa finančna odvisnost ob obstoječe liberalne stranke sta bila med glavnimi razlogi za neuspešne poskuse teh struj, ko je šlo za demokratizacijo tedanje slovenske liberalne politike. Konec prvega desetletja 20. stoletja so se priključile oziroma vrnila v NNSK.¹⁰⁷

III.

Ob razpokah v svoji kranjski strukturi je slovenski liberalizem v prvih letih 20. stoletja svoj politični obseg razširil na Goriško in Štajersko. Na Koroškem do ločitve duhov ni prišlo, kar je v tem delu slovenskega narodnega telesa zavrlo oblikovanje liberalne politične organizacije.¹⁰⁸ V Trstu in Istri pa je ostajala slovenska politika pod prevladujočim vplivom slovenskih (in hrvaških) pomeščanjenih elementov, laičnih narodnjakov, ki zaradi hudega pritiska vladajočih italijanskih liberalnih nacionalistov niso silili slovenske (in hrvaške) duhovščine v razcep, hkrati pa so uspešno ustavljali asimilacijo slovenskih priseljencev v Trstu.¹⁰⁹ Organizirani so bili v Političnem društvu Edinost.¹¹⁰

Za liberalce zunaj Kranjske je bilo značilno, da niso do skrajnosti zaostrovali idejnopoličnega soočenja s katoliško stranjo. Ta se je na začetku 20. stoletja prav tako samostojno organizirala v izvenkranjskem prostoru. Liberalna Narodno napredna stranka za Goriško (NNSG), ki so jo ustanovili 8. marca 1900 v Gorici, je v osnovnih idejnopoličnih izhodiščih izražala enake poglede kot liberalci na Kranjskem. Nasproti delavstvu pa je pokazala bolj prijazno stališče kot kranjska NNS, ni pa podpirala njegovih revolucionarnih namer. Brez pridržkov in z globokim prepričanjem je zagovarjala še splošno, enako in tajno volilno pravico.¹¹¹ Čeprav je bila črta med liberalno in katoliško stranjo tudi na Goriškem

¹⁰⁷ Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 152–153.

¹⁰⁸ O vprašanju liberalne organizacije med Slovenci na Koroškem gl. Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 239–240; Pleterski, *Šušteršič*, str. 107.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ O programskih poudarkih Političnega društva Edinost gl. podrobneje *Edinost*, 1, št. 1, 8. 1. 1876, str. 1, Program; 3, št. 14, 27. 7. 1878, str. 1, Poziv; št. 20, 26. 10. 1878, str. 1, Tabor v Dolini; št. 21, 9. 11. 1878, str. 2–3, 5, Tabor v Dolini.

¹¹¹ Gl. *Soča*, 30, št. 28, 8. 3. 1900, str. 1, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; št. 31, 15. 3. 1900, str. 1–2, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; št. 32, 17. 3. 1900, str. 1–2, Zaupni shod »narodno-napredne stranke na Goriškem«; 37, št. 2, 5. 1. 1907, str. 1, Načrt programa »narodno-napredne stranke« na Goriškem; št. 11, 26. 1. 1907, str. 1–3, Shod zaupnikov »narodno

jasno potegnjena, je bil premislek NNSG leta 1914 naslednji: »Dosti je bilo bratomornega klanja – naše ljudstvo si želi občekulturnega, gospodarskega in narodnoobrambnega dela.«¹¹² Goriški Slovenci so »kazali mnogo večjo žilavost in nacionalno zavest kot na primer Slovenci na Kranjskem, liberalne skupine so bile bolj razvite in celo konservativni krogi so ubirali zmernejša pota.«¹¹³ Med obema stranema je vladalo tudi precejšnje politično ravnovesje, pred prvo svetovno vojno pa so liberalci začeli izgubljati tla pod nogami in so premoč ohranili le na goriškem Krasu.¹¹⁴ Kljub načelnemu stališču o enakopravnem sobivanju vseh stanov je NNSG ostala stranka višjih slojev, med širše množice na podeželju pa je globlje prodrla katoliška stran, ki se je tudi prva konkretnije lotila reševanja delavskega vprašanja. Socialni demokrati na Goriškem niso imeli odločilnejše vloge.¹¹⁵

Tako kot na Goriškem tudi na Štajerskem liberalna stran ni zavzela nepopustljive drže nasproti katoliški, čeprav je med njima vladalo hudo nasprotje. Pri štajerskih liberalcih je bila opazna samozavestna in vsebinsko polna idejnopolitična drža, utemeljena v najbolj domišljenih, demokratičnih in naprednih programskih izhodiščih tedanjega slovenskega liberalizma. Liberalno Narodno stranko za Štajersko (NSS) so ustanovili 8. decembra 1906 v Celju. Stranka je poudarjala skrb za ohranitev slovenske narodne samobitnosti in zahtevala slovensko narodno in jezikovno enakopravnost v vsem javnem in družbenem življenju. Zagovarjala je enakopravnost vseh državljanov, stanov in slojev, oporekala politični nadvladi katerega koli stanu ter podpirala splošno in enako volilno pravico. Poudarila je, da veri, »temu dragemu zakladu našega ljudstva«, ne nasprotuje, a je proti njenemu izkoriščanju v politične in druge javne namene. Posebej je zahtevala, »da se nikogar zaradi verskega prepričanja ne preganja in ne zaničuje ter ne smeši pred drugače mislečimi«, obenem pa zagovarjala svobodo prepričanja za vsakogar. Kot pomemben dejavnik narodovega življenja je upoštevala delavstvo in – ob opozorilu po strokovni in politični organiziranosti delavstva na slovenski narodnostni podlagi – zagovarjala dvig delavske stanovske samozavesti. NSS je zagovarjala še vsestransko svobodno izobrazbo vsakega posameznika, da se bo lahko samostojno odločil v vprašanju vrednotenja človeka, naroda, življenja in svetá. S svojimi nemškimi sodeželani je želela živeti v miru, odločno pa je nasprotovala sodelovanju z narodnimi odpadniki (ponemčenci) in – kljub enaki idejni usmeritvi – liberalci nemške

napredne stranke«; št. 12, 29. 1. 1907, str. 1–2, Shod zaupnikov »narodno napredne stranke«; št. 13, 31. 1. 1907, str. 1–2, Shod zaupnikov »narodno napredne stranke«; Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem*, str. 342.

112 Soča, 44, št. 1, 14. 1. 1914, str. 1, Novo leto.

113 Marušič, *Primorski čas pretekli*, str. 369.

114 Prav tam, str. 369, 161; Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 292, 295.

115 Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 109; Marušič, *Slovenci na Primorskem 1848–1918*, str. 73.

narodnosti. Raje kot z njimi je bila pripravljena sodelovati s svojimi političnimi nasprotniki lastne narodnosti, ko je v nevarnosti narodnostni obstoj. NSŠ je v slovenski liberalni politiki pokazala največ razumevanja za napredek obrtniškega, trgovskega, kmečkega, delavskega stanu in drugih stanov, čeprav npr. zadružne organizacije štajerskih liberalcev niso imele socialnega značaja.¹¹⁶ Svojih socialnogospodarskih zamisli pa ji zaradi številčno omejene baze¹¹⁷ in s tem premoči katoliškega gibanja ni uspelo uresničiti. Sicer pa je NSŠ, kljub boju s štajersko katoliško Slovensko kmečko zvezo (SKZ), do začetka svetovne vojne večkrat podprla načelo političnega sobivanja s katoliško stranjo.¹¹⁸ Za svojega političnega nasprotnika je imela tudi socialno demokracijo, ki pa jo je v ožji volitvi v mestnem volilnem okraju na deželnozborskih volitvah leta 1909 podprla proti nemškemu kandidatu.¹¹⁹ Po absolutni zmagi SKZ med slovenskimi strankami na deželnozborskih volitvah leta 1909 in na državnozborskih volitvah leta 1911 ni sprejela njenih pozivov, naj se pridruži slovenski »nepremagljivi stranki«, saj je bil njihov namen le prevzem članstva liberalne stranke.¹²⁰ Po oblikovanju VLS leta 1909 je NSŠ opazno poudarjala potrebo po vseslovenski liberalni politični organizaciji, o kateri pa se liberalcem ni uspelo dogovoriti.¹²¹ Zamisel je propadla, ker sta oblikovanje Vseslovenske napredne stranke preprečila Tavčar in Triller, ki sta se zbala za svojo odločujočo besedo na Kranjskem.¹²² Stranka v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno ni bila več razpoznaven politični dejavnik.

Strankarske politične organizacije izven Kranjske so oblikovali tudi na katoliški strani. Od leta 1907 sta ob kranjski SLS delovali še SKZ (ustanovili so jo 21. januarja 1907 v Mariboru) in Slovenska ljudska stranka na Goriškem (SLSG; ustanovili so jo 25. novembra 1907 v Gorici). Programsko sta bili usklajeni z dotedanjimi usmeritvami slovenskega katoliškega gibanja.¹²³ Delovanje SLSG je odstopalo od ustaljenih kranjskih navad,¹²⁴ SKZ pa se je do svojih liberalnih nasprotnikov večkrat obnašala brezobzirno in oholo.¹²⁵ V deželnem delovanju katoliške politike je izstopala še reforma občinskega volilnega reda za deželno stolno mesto Ljubljana, ki jo je leta 1910 izvedla kranjska SLS. Po tej reformi so na

116 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 106–107, 109.

117 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 119.

118 Prav tam, str. 36–46, 113–114, 118–134, 164–165, 166, 178.

119 Prav tam, 130, 148, 149.

120 Prav tam, str. 179–180.

121 Perovšek, Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora, str. 62.

122 Škoro Babić in Košir, *Spomini Josipa Breznika*, str. 94.

123 *Pravila Slovenske kmečke zveze*, str. 3–6; *Domovina: mesečna priloga »Slovenski Tednik«*, 17. št. 10, 23. 1. 1907, str. 2, Ustanovni shod »Slovenske kmečke zveze« v Mariboru dne 21. t. m.; *Slovenski gospodar*, 41, št. 4, 24. 1. 1907, str. 1–2, Slovenska kmečka zveza; *Gorica*, 9, št. 97, 26. 11. 1907, str. 1–2, Slovenska ljudska stranka na Goriškem.

124 Tavčar, M., Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih vrenj, str. 76.

125 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, str. 99, 130, 132, 134, 143, 167.

volitvah v ljubljanski občinski svet 23. aprila 1911 volile tudi ženske, kar je liberalna stran videla zgolj kot politično pomagalo SLS.¹²⁶ Tako stališče se je povsem skladalo s poudarkom, ki ga je slabo desetletje pred tem izrekel Tavčar na občnem zboru Splošnega slovenskega ženskega društva v Ljubljani. Izjavil je, da so slovenske ženske »danes še popolnoma v jarmu jednega samega stanu, duhovščine«; v ženski emancipaciji je videl pogoj splošne emancipacije slovenskega naroda.¹²⁷ Na volitvah so liberalci po dolgih desetletjih v Ljubljani izgubili absolutno večino, uspelo pa jim je obdržati večino občinskih svetovalcev.¹²⁸ V okviru oblasti SLS na vseh območjih družbenega življenja na Kranjskem je za obdobje po letu 1908 treba opozoriti še na njene impozantne dosežke na gospodarskem področju. Gospodarski in splošni kulturni ter družbeni razvoj Kranjske v letih vladavine SLS je izražal izredni napredek dežele.¹²⁹

Po prvem desetletju 20. stoletja je bila na ravni Vseslovenske ljudske stranke do začetka svetovne vojne njena najpomembnejša akcija politika hrvaško-slovenske vzajemnosti, programsko poudarjena leta 1912. Njen narodnopolitični in državnopravni smisel je pomenila hrvaško-slovenska država enotnega hrvaškoslovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. Oblikovali naj bi jo na temelju državnopravnega programa Hrvaške stranke prava, ki je nasproti pravoslavnim Srbom in muslimanom Bosne in Hercegovine v zgodovinskem hrvaškem državnem okviru priznaval le hrvaški politični narod. Hrvaško pravaška in slovenska katoliška akcija je bila usmerjena proti dualističnemu sistemu in je temeljila na pričakovanju reforme monarhije v smislu njene splošne federalizacije. V narodnem pogledu je pomenila privolitev VLS v spojitve Slovencev s Hrvati, kar je v letih 1912–1913 povsem prepričano zagovarjal tudi Aleš Ušeničnik. Narodnopolitični pomen hrvaško-slovenske akcije je zbledel po začetku balkanskih vojn.¹³⁰ Leta 1913 se je za jugoslovansko združitev v okviru monarhije, pri čemer je mislila na vse habsburške Jugoslovane, izrekla tudi NNSK.¹³¹

Pred svetovno vojno se je še enkrat zbral katoliški shod. Četrty, slovensko-hrvatski katoliški shod je potekal od 23. do 27. avgusta 1913 v Ljubljani. Shod se ni posvetil oblikovanju novih načel katoliškega delovanja, saj so jih opredelili že na prvih dveh shodih. Bolj kot prejšnji shodi pa je obravnaval pereča vprašanja sodobnega časa in pripravil podrobne načrte za nadaljnje delo na

126 Perovšek, Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi, str. 100–101.

127 *Slovenski narod*, 35, št. 15, 20. 1. 1902, str. 3, Dneve vesti: »žena in javnost«.

128 Cvirn, Ljubljanske občinske volitve, str. 116.

129 Pleterski, *Šušteršič*, str. 272–273. O tem gl. tudi Guštin, Odnos deželnozbornske večine SLS do gospodarskih vprašanj, str. 45–55.

130 Pleterski, *Šušteršič*, str. 80, 280–292; Perovšek, Ušeničnik in jugoslovanstvo, str. 97–110.

131 *Slovenski narod*, 46, št. 89, 19. 4. 1913, str. 4, Dnevne vesti: izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.

socialnem področju in na področju ljudsko-izobraževalnega dela.¹³² Vseeno pa so bili opazni poudarki o poglobljanju verskega življenja, resnični pobožnosti, krščanskem ponotranjenju družbe in podrobnem izobraževalnem delu na podlagi katoliških načel.¹³³ Slovenski koroški katoliški voditelj dr. Janko Brejc je zbrane pozval: »Delajmo torej dobro katoliško politiko /.../ in ne bojujemo se le v katoliški uniformi, ampak tudi s katoliškim orožjem.«¹³⁴ Na shodu so obsodili liberalizem, svobodomiselstvo in socializem. Dr. Matija Lovrenčič, ki je govoril o teh vprašanjih,¹³⁵ je opozoril, da je

»svobodomiselstvo v svojem konsekventnem boju proti resnici uspelo že tako daleč, da je premotilo že marsikaterega sicer vernega katoličana, ki hodi še v cerkev in izpolnjuje svoje verske dolžnosti v zasebnem življenju, da zastopa v javnosti svobodomiselna načela, da pri volitvah glasuje za svobodomiselca. To je najhujše vsega hudega, tak katolik je vedno pogubnejši in nevarnejši kakor najhujši prostozidar, ker utegne s svojo neznačajnostjo in nedoslednostjo pod navidezno pobožnostjo spraviti v mrežo svobodomiselstva, v tabor teme tudi take duše, ki bi se bile odkritega sovražnika božjega z vso skrbjo obvarovale. Kvišku srca!«¹³⁶

Na liberalni strani so shod razumeli kot »klerikalni naval na Ljubljano«.¹³⁷ Zanje je bil le sredstvo za okrepitev katoliške stranke, »katere politiki so povzročili bednemu slovenskemu narodu toliko zla in toliko škode, kakor še nihče izza dobe nesrečnih verskih bojev v 16. in 17. stoletju!«¹³⁸

Predvojno dobo je zaokrožilo dodobra utrjeno katoliško-liberalno nasprotje.¹³⁹ A tudi v predvojnem desetletju sta katoliška in liberalna politika našli nekaj skupnih točk. Katoliški in liberalni poslanci v kranjskem deželnem zboru so poleg doseženega soglasja glede volilne reforme v letih 1904 in 1905 deželnemu odboru naročili, da od deželne vlade ne sprejme nobenega dopisa samo v nemškem jeziku, sklenili so, da se zapisniki sej deželnega zbora vodijo samo v slovenskem jeziku, deželni odbor pa naj vsem uradom na Kranjskem, vsem avtonomnim oblastem, kjer živijo Slovenci, in vsem ministrstvom ter višjim državnim uradom pošilja dopise le v slovenskem jeziku, vlado na Dunaju pa so pozvali, naj pospeši predpriprave za ustanovitev univerze v Ljubljani.¹⁴⁰ Slovence je združilo še splošno narodno ogorčenje ob znanih septembrskih dogodkih leta 1908 v Ljubljani,

132 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 260.

133 *Slovensko-hrvatski shod*, str. 73, 91.

134 Prav tam, str. 125.

135 Prav tam, str. 232–237.

136 Prav tam, str. 237–238.

137 *Slovenski narod*, 46, št. 194, 25. 8. 1913, str. 1, Klerikalni naval na Ljubljano.

138 *Slovenski narod*, 46, št. 193, 23. 8. 1913, str. 1, Misli ob katoliškem shodu.

139 Perovšek, *Vprašanje sobivanja v liberalni politični misli in praksi*, str. 103; Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 167–169.

140 *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 45, str. 68, 73; *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 46, str. 202, 206, 278, 281–282.

aneksija Bosne in Hercegovine istega leta pa je združila vse slovenske poslance v državnem zboru. Vzpodbudila je tudi skupno programsko izjavo SLS in NNSK v kranjskem deželnem zboru leta 1909, ki je pozdravila aneksijo v pričakovanju, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov monarhije v državnopravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije.¹⁴¹ Katoliško in liberalno stran so družili tudi protisemitizem¹⁴² – ta je »začel veljati za najširšim slojem dostopno čustvovanje«¹⁴³ – in po sarajevskem atentatu ter začetku svetovne vojne leta 1914 avstrijski patriotizem, slavljenje nemškega in avstroogrškega orožja in prepričanje o njegovi zanesljivi zmagi.¹⁴⁴ Ob tem je o usmeritvah znotraj katoliškega tabora govorila tudi okrožnica načelnika kranjske SLS Ivana Šusteršiča, ki jo je po sarajevskem atentatu 28. junija 1914 razposlal strankinim zaupnikom po deželi. V njej jim je naročal, naj sporočijo vse pojave velesrbstva ali protiaustrijskega, pa tudi podatke o razširjenosti »nepatriotičnega« (liberalnega in socialnodemokratskega) tiska v svojem kraju, da bo lahko strankino vodstvo pravočasno ustrezno ukrepalo. Katoliški strani so t. i. »furor patrioticus« očitali še po končani svetovni vojni.¹⁴⁵

IV.

Z nastopom svetovne vojne leta 1914 je politično življenje zamrlo. Dunajski državni zbor je prenehal delovati, zavlada sta cenzura in napol vojaška diktatura.¹⁴⁶ V okviru zahtev po obnovi parlamentarnega življenja, ki so jih začeli postavljati v drugi polovici leta 1916, so bili dejavni tudi v slovenski politiki. Posledica njihove dejavnosti je bila znamenita Majniška deklaracija parlamentarnega Jugoslovanskega kluba (JK), ki jo je ob ponovnem sklicu parlamenta 30. maja 1917 podal vidni predstavnik VLS in predsednik JK dr. Anton Korošec.¹⁴⁷ Deklaracija, ki so jo podpisali jugoslovanski državni poslanci iz avstrijskega dela monarhije, je bila formalno akt JK, v resnici pa je bila delo VLS, ki ji je uspelo, da je kot najmočnejša jugoslovanska politična skupina v državnem zboru pridobila druge jugoslovanske politike za svoje zamisli. Majniška deklaracija, s katero sta se narodnopolitično poenotili katoliška in liberalna stran, je na podlagi narodnega načela in hrvaškega državnega prava zahtevala, »naj se

141 Pleterski, *Šusteršič*, str. 206, 221.

142 O odklonilnem odnosu slovenskega liberalizma do judovstva gl. Cankar, T., *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov*, str. 98.

143 Grdina, *Ivan Cankar*, str. 224.

144 Perovšek, *Slovenci in slovanski svet*, str. 63–64, 67–70, 73, 76, 77.

145 Pleterski, *Šusteršič*, str. 314–322.

146 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, str. 225.

147 Prav tam, str. 226–228; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 80, 83–85, 87, 94–95, 196, 110–111.

vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega tujega narodnega gospostva in zgrajeno na demokratičnem temelju«. ¹⁴⁸ Deklaracija je izpodbijala dualistično državno ureditev habsburške monarhije. Namesto avstrijske in madžarske naj bi v njej oblikovali tudi jugoslovansko državno enoto.

Deklaracija je v času od septembra 1917 do konca junija 1918 v vsem slovenskem prostoru dobila množično podporo. ¹⁴⁹ Vprašanje njenega uresničenja pa je Šusteršiča stalo vodilnega položaja v slovenski katoliški politiki. Ker je neomajno verjel v trdnost habsburške Avstrije in ni podpiral radikalnih zahtev deklaracije (odprave dualizma), so ga konec decembra iz stranke izključili, vodstvo katoliške politike pa je prevzela Šusteršiču nasprotujoča skupina Kreka in Korošca. Voditelj VLS je postal Anton Korošec. T. i. deklaracijsko gibanje je spodbudilo tudi zamisel o ustanovitvi enotne vseslovenske politične organizacije, ki bi temeljila na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. 31. decembra 1917 jo je v *Slovenskem narodu* podal načelnik NSŠ dr. Vekoslav Kukovec. Zaradi idejnih razlik, ki so ločevale liberalno in katoliško stran, je v kranjski NNS niso podprli. Na idejno ločnico med obema stranema so pred tem opozorili tudi v kranjski SLS. ¹⁵⁰ 14. januarja 1918 je *Slovenec* dodal, da iz dveh tako načelno ločenih elementov, kot sta pozitivno krščanstvo in svobodomiselnost, ni dobro kovati enotne stranke, medtem ko VLS podpira skupno narodno nastopanje za skupne narodne koristi. ¹⁵¹ Katoliška in liberalna politika sta se odločili za nadaljnjo ločeno politično pot.

Ob izteku deklaracijskega gibanja je liberalni strani uspelo izpeljati politično povezavo v vseslovenskem obsegu. 29. in 30. junija 1918 so v Ljubljani ustanovili vseslovensko liberalno Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS), v katero so se združile Narodna stranka za Štajersko, Narodno napredna stranka za Kranjsko in Narodno napredna stranka na Goriškem. Slovenski liberalci so tedaj prenovili in v vsenarodnem obsegu oblikovali svoje idejnopolitične in socialnogospodarske usmeritve. V strankinem programu so zaobjeli vsa načelna stališča takratnega slovenskega liberalizma. Program je zavračal vsako strankarsko zlorabljanje vere, v drugih temeljnih političnih načelih pa je terjal enakopravnost vseh državljanov in še posebej žensk. Zagovarjal je načelo, da nima nihče – bodisi posameznik bodisi stan ali institucija – nikakršnih predprav in opozarjal, da noben stan ne sme živeti na račun drugih stanov. V tem smislu je podpiral enakomerni socialni

¹⁴⁸ Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov«*, str. 146.

¹⁴⁹ O tem gl. Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 70–228.

¹⁵⁰ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 193–196; *Slovenec*, 45, št. 296, 28. 12. 1917, str. 2, 3, Zborovanje zaupnikov Slov. Ljudske Stranke.

¹⁵¹ *Slovenec*, 46, št. 11, 14. 1. 1918, str. 2, Združitev slovenskih strank.

dvig vseh stanov, zlasti socialno šibkih, ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo enostransko družbeno premoč gospodarsko šibkejši. Vzporedno s tem se je program zavzel za odpravo smrtne kazni ter državno in brezplačno šolstvo. V zvezi z gospodarskimi vprašanji je podpiral poddržavljenje velikih obratov (železnic, premogovnikov, izrabe vodnih sil), sicer pa je zagovarjal osebno podjetnost in zadružno združevanje zasebnega gospodarstva, če za to obstaja ustrezen interes. Na kmetijskem področju se je zavzel za odpravo fidejkomisov in za preprečevanje drobitve kmetij. Glede socialne problematike je terjal splošno bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje, brezplačno zdravniško pomoč za siromašne ter splošno delavsko socialno zakonodajo. V zvezi z delavskim vprašanjem je zahteval, da mora biti delavec zaščiten pred kapitalističnim izkoriščanjem in udeležen pri dobičku iz proizvodnje. Program je podpiral zahteve po kolektivni pogodbi in priznaval upravičenost zahteve po osemurnem delavniku. V narodnem vprašanju je JDS zagovarjala načelo jugoslovanskega narodnega integralizma, to je, da Slovenci, Hrvati in Srbi ne predstavljajo ločenih nacionalnih entitet, pač pa enoten jugoslovanski narod, katerega deli (»plemena«) so.¹⁵²

Strankin moderni in demokratični program je že ob začetku njenega obstoja postavil pod vprašaj njen načelnik Ivan Tavčar. Iz njegovih pojasnil je bilo razvidno, da naj bi že uveljavljeno socialnogospodarsko razmerje moči v družbi ostalo nespremenjeno, saj je porok za solidne družbene razmere in demokratično politično življenje. Tavčar je opozarjal, da »tudi v državah, v katerih se je demokracija najbolj razvila, obstajajo razlike, in nikjer ne opažamo, da bi posamezne osebe imele enako ceno, enak pomen in enako veljavo«.¹⁵³ Odločno je zavračal politično nadvlado duhovščine in nasprotoval možnosti, »da bi delavstvo, ki v nobeni kulturni državi ne tvori večine prebivalstva, imelo nadvlado nad vsemi drugimi stanovi«. Temeljni družbenopolitični koncept liberalizma je bila po njegovih besedah harmonija »v imenu celokupnosti, tako da se bo življenje naroda lahko primerjalo velikemu stroju, ki dela za celokupnost, pri katerem pa ima vsako kolo in tudi vsako kolesce odkazano svojo posebno nalogo, tako da stroj obstane, če vzameš iz njega kolo ali pa tudi najmanjše kolesce.« *Ta harmonija v političnem in gospodarskem življenju mora biti prvi ideal, pa tudi prvi cilj naše Jugoslovanske demokratske stranke.*¹⁵⁴

Ustanovitev vseslovenske liberalne stranke je pomenila novo razvojno stopnjo v slovenski politiki. Na liberalni strani so jo imeli za eno od ključnih narodnopolitičnih dejanj. Tako je pisal Vekoslav Kukovec, ki je ugotavljal, »da se je 29. in 30. junija t. l. nekaj velikega zgodilo, da se je vzdal morebiti eden izmed

152 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–28.

153 Tavčar, I., Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki, str. 1.

154 Tavčar, I., Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS, str. 1.

temeljnih kamnov države Slovencev, Hrvatov in Srbov«. ¹⁵⁵ Njen temeljni kamen so dejansko postavili mesec in pol kasneje. 16. in 17. avgusta 1918 so v Ljubljani ustanovili Narodni svet za Slovenijo in Istro (Narodni svet), s katerim je slovenska narodnoemancipacijska akcija prerasla v usmeritev, naj se slovensko narodno vprašanje reši zunaj monarhije, v samostojni jugoslovanski državni skupnosti. Narodni svet so sestavljali predstavniki VLS in JDS ter katoliških in liberalnih političnih društev. 6. oktobra 1918 se mu je pridružila tudi JSDS. Predsednik Narodnega sveta je postal Anton Korošec. Po njegovih besedah si je slovenski narod izbral Narodni svet »zlasti zato, da bo pripravljen na oni zgodovinski trenutek, ko prevzame skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti«. ¹⁵⁶ V teh besedah je bil jasno opredeljen glavni cilj Narodnega sveta: »Oblikovanje lastne slovenske državnosti, zamišljene kot del bodoče jugoslovanske državne zveze.« ¹⁵⁷

Katoliška in liberalna politika se glede glavnega narodnopolitičnega cilja Narodnega sveta – ustanovitvi samostojne jugoslovanske države – in vprašanja slovenskega gospodarskega razvoja nista razhajali. Ob ustanovitvi Narodnega sveta so o gospodarskem vidiku slovenske samoodločbe oblikovali program, v katerem so predvideli reševanje vrste vitalnih vprašanj na tem področju. Program je predvidel rešitev aprovizacijskega vprašanja, načrtovana sta bila gospodarska obnova Primorske in reševanje vprašanja nabave bencina, nafte in drugih pogonskih sredstev za industrijo, posebna naloga pa je bilo povezovanje nacionalnih gospodarskih sil; tako naj bi ustvarili novo in enotno slovensko gospodarstvo. Program je obravnaval tudi vprašanje nacionalizacije zemljiške posesti, industrije, obrti in trgovine. Poudarili so, da gospodarska samostojnost slovenskega naroda vsekakor terja nacionalizacijo tujega premoženja. Program je predvideval tudi reševanje valutnega vprašanja (omeniti je treba zlasti odločitev, da se pripravi prehod z inflacionirane avstro-ogrske valute na novo, zdravo valuto) in oblikovanje enotne nacionalne zveze slovenskih zadrug vseh smeri z močno centralizirano zadružno banko. Program je nadalje ugotavljal, da je treba opredeliti vlogo slovenskega gospodarstva nasproti hrvaškemu in srbskemu v novi državi, preučiti načela prihodnje carinske politike in oceniti vlogo Trsta in Reke v bodočem gospodarstvu. ¹⁵⁸

Pri vprašanju vladavine in notranje ureditve bodoče jugoslovanske države sta se VLS in JDS razhajali. Oktobra 1918 je vidni predstavnik VLS Fran pl. Šuklje v *Slovincu* zagovarjal avtonomistično državno ureditev, Tavčar, Triller in drugi liberalni predstavniki pa so mu v *Slovenskem narodu* ugovarjali in podpirali

¹⁵⁵ Kukovec, Po ustanovni skupščini, str. 1.

¹⁵⁶ *Grada*, 1, str. 257.

¹⁵⁷ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 256.

¹⁵⁸ Šorn, Narodni svet, str. 55–56; Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, str. 39.

centralistično in unitaristično urejeno jugoslovansko državo.¹⁵⁹ V iskanju podpore za dosego svojih ciljev so v VLS računali predvsem na katoličanstvo in katoliške elemente iz jugoslovanskih pokrajin monarhije, liberalci pa so svoja upanja vezali na pomoč demokratskih strank in skupin iz monarhije in zunaj nje, prav tako pa tudi Srbov iz Srbije, na centralizem in protikatoliške sile. Prepričani so bili, da lahko le z njihovo podporo obračunajo s prevlado VLS v Sloveniji, kar je bil njihov osnovni in dokončni cilj.¹⁶⁰

K uresničevanju zamisli, ki so jih opredelili v Narodnem svetu, je v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS), ki so jo ob odhodu iz avstro-ogrske monarhije 29. oktobra 1918 oblikovali habsburški Jugoslovani, pristopila Narodna vlada SHS v Ljubljani (Narodna vlada). Narodna vlada je bila prva slovenska nacionalna vlada. V njej sta imeli prevladujočo vlogo VLS in JDS, vlada pa je složno vodila tedanje slovensko narodno življenje. Na političnem področju je utemeljila slovensko (kon)federativno državnost v Državi SHS,¹⁶¹ na gospodarskem področju pa je leta 1918 rešila precej vprašanj narodove samoodločbe. V kratkotrajnem obstoju Države SHS (obstajala je do 1. decembra 1918) ni obravnavala vprašanja agrarne reforme in načel prihodnje carinske politike, prav tako pa se tudi ni lotila gospodarske obnove Primorske in ni ocenila vloge Trsta v prihodnjem gospodarskem razvoju – zaradi italijanske zasedbe obeh. Sicer pa so zaživele domišljene zamisli, pomembne za nadaljnji slovenski gospodarski razvoj.¹⁶²

Politični usmeritvi VLS in JDS v Državi SHS je opredeljevalo izredno pomembno vprašanje združitve Države SHS s kraljevinama Srbijo in Črno goro. Na liberalni strani so zagovarjali monarhijo in centralistično državo, medtem ko se je VLS sprva zavzemala za republikansko in federalistično ureditev nove državne skupnosti. Ko so v zagrebškem Narodnem vijeću SHS, vrhovnem organu oblasti v Državi SHS, obravnavali vprašanje jugoslovanske državne združitve, je VLS popustila pod večinskim pritiskom monarhističnih in centralističnih sil in privolila v njihove zamisli o načinu in obliki ureditve nove države. 1. decembra 1918 oblikovano Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljestvo SHS) je bilo centralistično utemeljena državna skupnost. Pred tem so liberalci tudi onemogočili objavo resolucije o slovenski kulturni avtonomiji v bodoči jugoslovanski državi, ki jo je sprejel kulturni odsek Narodnega sveta. Resolucija je izražala predvsem stališča pripadnikov VLS.¹⁶³

Konec oktobra in v začetku novembra 1918 so se v VLS dotaknili tudi vprašanja složnega idejnega in političnega sobivanja Slovencev oziroma preseganja

159 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 46–65.

160 Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 58.

161 O Državi SHS in položaju Slovencev v njej gl. Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*.

162 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 122–123, 127, 193–210.

163 Prav tam, str. 232–275.

obstoječe strankarskopolitične razdeljenosti med njimi. Taka stališča je v *Slovencu* zagovarjal avtor »-k.«,¹⁶⁴ a politika je šla naprej po starih, v prevratnem času sicer omehčanih vzorcih, ki pa jih niso pozabili. *Slovenec* je že v drugi polovici novembra zagovarjal stališče, da je treba obenem z zunanjo narodno enotnostjo globlje utemeljiti in utrditi tudi dobrino njegove notranje enotnosti in družbene biti, in sicer na preizkušanih, pravih načelih. To so načela krščanske socialne demokracije, načela krščanske kulturne izobrazbe. »Mi pa vemo, kdo je porok za nje: sam Bog nas je prišel osebno na zemljo o tem poučil (poučiti – op. J. P.), zato verujemo v resnico, in ta je *katoliško načelo!* Če pa nekateri izmed naših vseeno ne ravnajo tako, so to le suhe vejice na bujnozelenem drevesu. Njihova razumna znanost je še premajhna, da bi to spoznala, stopili so v omejen krog, zapletli so se v mreže mračnega duha. Te suhe vejice pa bodo polomljene in v ogenj vržene, v kolikor ne odpadejo same.« Zato naj vse članice Krščanskosocialne zveze, vsa prosvetna in bralna društva, mladeniške in deklishe zveze ter orli znova začno z načelnim delom, da se poživi vse, kar je malodane zamrlo. »Ne pozabite, da zahtevajo vse današnje naprave in zadeve, kakor so: živo politično življenje, tehnika, industrija, znanost, leposlovje, obrazovalna umetnost, šolski pouk, vpliv časopisja itd., vedne čuječnosti in samopopolnitve, ki se mora na njih delati vedno, če hočemo, da uidemo nevarnosti: da obnemoremo na najnižji stopnji družbe.«¹⁶⁵

V.

V prvih mesecih po nastanku Kraljestva SHS je vladalo politično zatišje. Stranke so sodelovale v prizadevanjih za red, mir in zagotovitev urejenih razmer na prehranbnem področju. Medstrankarsko sodelovanje je zajemalo tudi prizadevanja za uvedbo splošne in enake volilne pravice za moške in ženske ter odpravo vseh socialnih krivic.¹⁶⁶ Medstrankarsko soglasje je veljalo tudi glede rešitve vprašanja državne pripadnosti oziroma priključitve primorskih, koroških in prekmurskih Slovencev k narodni matici.¹⁶⁷ Z uvajanjem jugoslovanskega centralizma pa so se stara nasprotja med VLS in liberalno stranjo obnovila. Njihova poudarjena podlaga je postal položaj Slovenije v novi državi. Po odstopu Narodne vlade 23. decembra 1918 so 28. februarja 1919 oblikovali novo Deželno

164 Prav tam, str. 222–223.

165 *Slovenec*, 46, št. 270, 23. 11. 1918, str. 6, Našemu narodu – pravo omiko in prosveto!

166 *Slovenec*, 47, št. 13, 17. 1. 1919, str. 1, 2, Zborovanje zaupnikov Vseslovenske Ljudske Stranke. O zagovarjanju ženske volilne pravice v katoliškem, liberalnem in marksističnem taboru leta 1919 gl. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 24, 65, 101; Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 203.

167 *Slovenski narod*, 52, št. 111, 13. 5. 1919, str. 1–2, Manifestacija za pravico in za samoodločbo Slovencev; *Slovenec*, 47, št. 109, 13. 5. 1919, str. 1–2, Poslednji klic naroda.

vlado za Slovenijo (DVS), ki je imela bistveno manjše pristojnosti kot prejšnja Narodna vlada. V vodenju vlade sta se do njene ukinitve leta 1921 izmenjavali VLS (od leta 1920 SLS) in JDS. Krajši čas jo je vodil tudi politično nevtralni dr. Leonid Pitamic. Ko je DVS v različnih sestavah vodil predstavnik VLS/SLS Janko Brejc, je skušal zaščititi avtonomno veljavo vlade in s tem tudi Slovenije. Predstavnik unitaristično in centralistično usmerjene JDS, dr. Gregor Žerjav in dr. Vilko Baltič, pa sta v času svojega vodenja vlade vseskozi spodkopavala še tisto malo avtonomnosti, ki jo je imela DVS. Liberalni politiki je na koncu uspelo podrediti DVS jugoslovanski centralistični politiki. Vprašanje avtonomnosti DVS oziroma Slovenije je bilo zarodek kasnejših narodnopolitičnih razhajanj med katoliško in liberalno stranjo v jugoslovanski državi. V začetku leta 1919 so se pokazala tudi glede oblikovanja slovenskega deželnega zbora, predstavniškega telesa, ki bi mu DVS odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. VLS je njegovo ustanovitev podpirala, JDS pa ne. Prizadevanja za oblikovanje slovenskega deželnega zbora je marca 1919 zadušila beograjska vlada. Do daljnosežnega soočenja avtonomističnega stališča SLS in unitarnocentralističnega JDS pa je prišlo v času zasedanja Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS. Državno ime so spremenili leta 1920, skupščina pa je zasedala v letih 1920–1921. Tudi v tem primeru je bila uspešnejša liberalna unitaristična in centralistična politika, saj je bila na strani tistih sil, ki so uveljavile sprejetje unitaristične in centralistične Vidovdanske ustave 28. junija 1921.¹⁶⁸

Po oblikovanju Kraljestva SHS sta si tako VLS kot JDS prizadevali, da bi svoje delovanje v organizacijsko-političnem pogledu vpeli v celotni jugoslovanski državni okvir. Poskus VLS leta 1919, da bi oblikovali vsejugoslovansko kmečko oziroma ljudsko stranko, ni bil uspešen.¹⁶⁹ V pogledu oblikovanja idejno sorodne vsedržavne stranke je bila uspešnejša JDS. Bila je med prvimi pobudniki ustanovitve enotne liberalno usmerjene jugoslovanske politične organizacije. Proces ustanavljanja vsedržavne liberalno usmerjene Jugoslovanske demokratske stranke, v katero se je vključila JDS, so končali spomladi 1919. Stranka, ki je v glavnem nastopala pod imenom Demokratska stranka (DS), je bila ostra zagovornica jugoslovanskega narodnega integralizma, državnega centralizma in monarhije. Ob svojem oblikovanju je bila najmočnejša politična sila v Kraljestvu SHS. To je slovenske liberalce postavilo v zelo ugoden politični položaj.¹⁷⁰ Leta 1919 je na liberalni strani prišlo tudi do političnih preusmeritev. Junija 1919 so ob JDS oblikovali posebno Samostojno kmetijsko stranko (SKS), s katero so hoteli

168 Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, str. 279–283; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 135–140, 187–197. Prim. tudi str. 181–187. O avtonomističnem državnopravnem načrtu SLS gl. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 77–80.

169 Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, str. 244–246, 250, 252, 254–258, 260–262.

170 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 124–131.

konkurirati VLS na podeželju, decembra 1919 pa so nezadovoljneži v meščanski JDS ustanovili svojo Narodno socialistično stranko (NSS). Pridružili so se jim tudi nezadovoljneži iz JSDS, ki jih je motil njen internacionalizem. SKS je svojo pozornost posvetila konkretnim vsakodnevnim kmečkim potrebam, NSS pa se je zavzemala za samonikli jugoslovanski socializem, ki naj bi ga dosegli po evolutivni poti. Predstavnica liberalne meščanske politike je ostala JDS. V narodnem vprašanju se je SKS obrnila v unitaristično, NSS pa v avtonomistično smer.¹⁷¹

Politična slika in programske usmeritve katoliške strani so bile enotne. Obvladovala jo je SLS, ki je na velikem zboru svojih zaupnikov leta 1920 opredelila svoje nadaljnje delovanje. V tem letu je izdala tudi obsežnejšo knjižico *Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljani vedeti o politiki?*, v kateri je podala navodila za politično delovanje svojih zaupnikov.¹⁷² SLS je zahtevala slovensko avtonomijo in poudarila svoj krščanskosocialni program. Zbor je izrazil prepričanje, da je popolna rešitev socialnega vprašanja mogoča le na temelju krščanskih načel, zato ga ne bo uspelo rešiti nobeni socialni struji, ki temelji na podlagi materialističnega svobodomiselstva. SLS je zagovarjala socialno pravično urejeno državo s strogim socialnim nadzorom kapitalističnega gospodarstva. Obsegala naj bi varstvo delavcev in nameščencev, nadzor proizvodnje, plač, cen ter prometa s proizvodi. Stranka je zahtevala, da imajo uslužbenci v industrijskih podjetjih pravico do sodelovanja pri upravi in do udeležbe pri dobičku. Zavzela se je za podružbljenje velikih industrijskih in družbeno pomembnih obratov (premogovnikov, rudnikov, plavžev), ki bi jih vodili upravni odbori, proporcionalno sestavljeni iz zastopnikov javnih oblasti ter delavcev, uradnikov in konzumentov. Prav tako naj bi socializirali večja gozdna posestva, ki bi bila pod upravo gozdnih zadrug, občin ali države. SLS je v svoj program vključila zahtevo po enotnem in popolnem socialnem zavarovanju (bolniškem, nezgodnem, starostnem, zavarovanju za primer onemoglosti in brezposelnosti) vseh državljanov, zahtevala je ustanovitev delavske zbornice (nadzorovala bi delavna razmerja v podjetjih in oblikovala delavsko zakonodajo), zagotovitev minimalnih delavskih plač, zaščito žensk in otrok pred izkoriščanjem v obrtnih in industrijskih podjetjih ter enotno delavsko zakonodajo. Zagovarjala je agrarno reformo. Pri razdelitvi veleposestev naj bi upoštevali zlasti kmete, ki imajo premalo zemlje. Kot eno glavnih opor delovnega ljudstva je poudarila nadaljnji razvoj zadružništva.¹⁷³

Krščanskosocialni program, ki so ga oblikovali v dvajsetih letih, je zagovarjal določitev primerne najvišje premoženjske stopnje za posameznika, saj narodno gospodarstvo ne sme biti naravnano na čim večji dobiček posameznika, ampak

171 Prav tam, str. 114–123.

172 *Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljani vedeti o politiki?*.

173 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 71–74.

na smotrno preskrbo vseh s potrebnimi dobrinami. V tem smislu naj bi omejili zasebno lastnino. Tisti z veliko premoženja naj z njim ne bi poljubno razpolagali glede na svojega revnega bližnjega.¹⁷⁴ Gmotni blagor in dvig delovnih slojev bi zagotovili s temeljito spremembo obstoječega družbenega reda, ki bi v koreninah spremenila delovno razmerje. Tega naj ne bi dosegli z nasiljem. Pot do zelenih družbenih razmer naj bi bila »organizacijska pogodba, po kateri bi delavec bil uradnik v službi družbe in temu primerno gmotno postavljen in osiguran, [ali] družbena pogodba, po kateri bi delavci postali pravi solastniki podjetij, ali naravnost družbena pogodba delavcev samih med seboj, kjer bi delavci sami oziroma delavske korporacije bile lastniki«. Tako bi uveljavili osnovna etična načela krščanstva v naglo razvijajočih se socialnih razmerah kapitalizma.¹⁷⁵ Strankin voditelj Korošec se je v Ustavodajni skupščini zavzel tudi za oblikovanje dvodomnega jugoslovanskega predstavniškega telesa, ki bi ga poleg politične sestavljala še socialnogospodarska zbornica. Ta bi sprejemala zakone socialnega in gospodarskega značaja.¹⁷⁶ Do njenega oblikovanja ni prišlo, za oblikovanje gospodarske zbornice pa so se v SLS znova zavzeli jeseni 1925.¹⁷⁷

Ob krščanskosocialnem programu je SLS v dvajsetih letih opozorila tudi na ustaljene zahteve katoliške politike po krščanski podlagi javnega in zasebnega življenja, versko utemeljenem šolstvu in vzgoji otrok ter svobodi Katoliške cerkve.¹⁷⁸ Neuspešno je nastopila proti ustavni uvedbi kancelparagrafa. Ta je uveljavljal kazenskopolični pogled na vero z določilom, da je verskim služabnikom pri opravljanju duhovniške službe in duhovniških nalog prepovedano izkoriščanje vere v politične namene.¹⁷⁹ Glede svoje najbolj poudarjene politične zahteve v Kraljevini SHS (od 1929 Kraljevina Jugoslavija) – slovenske avtonomije, je leta 1923 izdelala podroben državnopravni načrt, ki je utemeljeval vzpostavitev federativne slovenske enote v jugoslovanski državi z lastnim parlamentom in vlado.¹⁸⁰ Izhajal je iz njenega zagovarjanja slovenske narodne individualnosti nasproti ustavno uveljavljenemu jugoslovanskemu nacionalnemu unitarizmu.¹⁸¹

Na katoliški strani so v dvajsetih letih še vedno hudo udarjali po liberalizmu. Imeli so ga za slovenski krščanski tradiciji, morali in narodni zavesti tuj in protiljudski dejavnik, liberalce pa za tiste ljudi, ki so se v slovenskem narodu »ponesrečili«. Čeprav so izjavljali, da je bilo vse dotedanje delo svobodomiselnosti,

174 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 210.

175 *Slovenec*, 56, št. 205, 8. 9. 1928, str. 1, Socialni dan.

176 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 248–249.

177 Ratej, Anton Korošec, notranji minister, str. 228.

178 Prim. *Sodite po delih!*, str. 35–36, 75.

179 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 56–75.

180 *Sodite po delih!*, str. 70–72. Gl. tudi Perovšek, *Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi*, str. 12.

181 Perovšek, *Oblikovanje načrtov o nacionalni samoodločbi*, str. 12–13, 15, 19. Gl. tudi Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 242–243.

da bi Slovence odtrgali od Cerkve ali vsaj zrahljali zvezo z njo, zastonj,¹⁸² so menili, da »bi bilo znamenje naše dekadence, če ne bi z vsemi silami šli v boj, da iztrebimo s slovenskih tal to neslovensko, to protinarodno (liberalno – op. J. P.) stranko« in njen politični tisk.¹⁸³

Leta 1923 so opredelili tudi poglede in ravnanje slovenskih kristjanov na verskem, cerkvenem, državnem, šolskem, socialnem, znanstvenem in umetnostnem področju. To so storili na 5. slovenskem katoliškem shodu od 25. do 28. avgusta 1923 v Ljubljani, ki je močno vplival na obnovo slovenskega katoliškega gibanja v Kraljevini SHS. Shod je poudaril pomen družine kot temelja vsega zasebnega in javnega življenja, se zavzel za zaščito javne morale in proti vsakemu pohujšanju ljudstva ter zahteval, da verouk, ki naj bo obvezen predmet v vseh državnih šolah, poučujejo le od Cerkve pooblašчени duhovniki. Poudaril je tudi, da zgolj kulturno udejstvovanje katoličanov za uveljavljanje katoliških načel v družbi in državi ne zadostuje, saj so se katoličani dolžni udejestvovati tudi v političnem življenju v smislu načel Katoliške cerkve. Katoliško časopisje je dolžno dosledno zagovarjati katoliška načela in jih uveljavljati na vseh področjih javnega življenja. Na shodu so izrazili željo, da bi lahko katoličani skupaj s pravoslavnimi državljani branili skupna načela krščanske vere in morale proti modernemu brezverstvu. Shod je sprejel tudi posebno resolucijo o socialnem vprašanju, v kateri je opozoril na velike socialne nevarnosti, povezane s sodobnim kapitalističnim gospodarstvom.¹⁸⁴ Resolucija je bila že nekakšen kompromis med krščansko socialno delavsko strujo v SLS in sredinskimi ideologi SLS okoli Aleša Ušeničnika. S socialnim nazorom delavske struje se ni popolnoma ujemala, ker po njenem mnenju ta ni dovolj krepko poudarila popolnega notranjega nasprotja med krščanstvom in kapitalizmom ter nekaterih modernih delavskih socialnih zahtev in se ni zavzemala za popolno pravičnost, temveč je te zahteve pojmovala samo kot primerne oblike reformiranih socialnih odnosov. Katoliško gibanje je postajalo konservativno in ni hotelo sprejemati idej svojega levega delavskega krila.¹⁸⁵

Na podlagi svojega avtonomističnega programa in političnega kapitala je SLS v dvajsetih letih skoraj povsem obvladovala Slovenijo. Njene programske usmeritve so se poleg Brejčevega navora po ohranitvi samostojnosti Deželne vlade za Slovenijo odrazile tudi v delu pripadnika SLS in poverjenika za socialno politiko v DVS dr. Andreja Gosarja, ki je leta 1920 izdal t. i. stanovanjsko naredbo. Naredba je precej olajšala stanovanjsko stisko v Ljubljani. Premožnejše meščane je prisilila, da so

182 Prav tam, str. 202.

183 *Nekaj izvlečkov iz »Domovine«*, str. 4.

184 *Peti katoliški shod*, str. 310–311, 315–316, 318, 321–325, 332.

185 Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 70. O nazorih in delovanju slovenskih krščanskih socialcev v letih neposredno po prvi svetovni vojni gl. str. 51–69.

izpraznili zasedena stanovanja in si sami zgradili nova.¹⁸⁶ Gosar je kasneje kot minister za socialno politiko v beograjski vladi leta 1927 oblikoval t. i. stanovanjski zakon, na podlagi katerega je bila pod pritiski delavskih sindikatov izdana prepoved prisilnega izseljevanja iz najemniških stanovanj. Izdal je tudi pravilnik o organizaciji posredovanja dela, o socialnih podporah delavcem in o najemu ugodnih stanovanjskih posojil za delavce.¹⁸⁷ Strankine usmeritve je uresničeval tudi njen načelnik Korošec, ko je kot prosvetni minister – kolikor je bilo v njegovi moči – leta 1924 vplival na to, da bi pedagoški proces in vzgojo mladine vodili učitelji, ki so pripadali katoliškemu idejnopoličnemu taboru. Kot predsednik jugoslovanske vlade in notranji minister je leta 1928 ukazal odločno in strogo ukrepanje proti komunističnemu ideološkemu nasprotniku.¹⁸⁸ Sicer pa je kot notranji minister dosledno izvrševal politiko kralja Aleksandra Karađorđevića, ki je vse bolj prevzemal izvršno oblast v svoje roke.¹⁸⁹ Najboljšo priložnost, da dejavno pristopi k reševanju socialnih vprašanj, je imel kot predsednik vlade. Njegova vlada je sprva pokazala načelno pripravljenost za reševanje socialne problematike, saj je v nastopni deklaraciji napovedala sprejetje Zakona o kmečkih posojilih in Zakona o končanju agrarne reforme. Vladna skupščinska večina je nato sredi avgusta 1928 potrdila nujnost predloga Zakona o razdolžitvi kmetov, nujnost predloga Zakona o končanju agrarne reforme v Dalmaciji ter nujnost predloga Zakona o likvidaciji kmečkih dolgov in o likvidaciji begovskih posestev v Bosni in Hercegovini. Zaradi njene nepripravljenosti na sodelovanje z opozicijo do sprejema omenjenih zakonov ni prišlo.¹⁹⁰

Največji uspeh v uresničevanju svojih zamisli je SLS v dvajsetih letih dosegla v času delovanja t. i. oblastnih samouprav v letih 1927–1929. Oblastna samouprava je posameznim upravno-ozemeljskim enotam, t. i. oblastim, na katere je bila razdeljena Kraljevina SHS, omogočala, da samostojno urejajo posamezne socialnogospodarske in kulturnoprosvetne zadeve. Na Slovenskem so, skupaj s hrvaško občino Kastav in Medžimurjem, oblikovali ljubljansko (s sedežem v Ljubljani) in mariborsko oblast (s sedežem v Mariboru). Oblastno samoupravo so izvajali oblastne skupščine in njihovi izvršilni organi, oblastni odbori. Na volitvah v oblastne skupščine leta 1927 je SLS dosegla absolutno zmago v obeh slovenskih oblasteh. Poleg SLS je v oblastnih skupščinah svoje predstavnike imele še 11 političnih strank. V obdobju delovanja oblastnih skupščin lahko govorimo o slovenskem parlamentarizmu v prvi jugoslovanski državi.¹⁹¹

186 Simčič, Krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja, str. 91. O Gosarjevi »stanovanjski naredbi« gl. tudi Perovšek, Tavčarjevo župansko devetletje, str. 602–605.

187 Ratej, Korošec, notranji minister 1928, str. 229.

188 SI AS 1472, Okrožnice ministra za notranje zadeve dr. Korošca za pobijanje komunistične nevarnosti (avgust 1928 – januar 1929). Gl. tudi Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 222–223.

189 Ratej, Korošec, notranji minister 1928, str. 234–235.

190 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 245, 250, 252.

191 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 13, 106–108, 346.

Ker tako široka avtonomija, kot so jo načrtali v njenem programu, v jugoslovanski državopolitični stvarnosti ni bila izvedljiva, se je SLS pragmatično odločila, da svoje narodnopolitične cilje vsaj deloma uresniči v okviru oblastnih samouprav. Pri tem ji je po dolgoletni opoziciji pomagalo sodelovanje v vladah beograjskega režima. SLS je na podlagi svoje oblastne dominacije v Sloveniji uspelo, da sta obe slovenski samoupravi samostojno urejali pomembna vprašanja svojega socialnogospodarskega in kulturnoprosvetnega razvoja in *de facto* izvajali omejene zakonodajne funkcije. Kolikor je le omogočala zakonodaja, sta delovali kot ena slovenska upravna enota ter s svojim delovanjem vzpostavili »tiho (slovensko) avtonomijo«. SLS je, ob ostri kritiki opozicije, delovanje obeh oblastnih samouprav izkoriščala tudi za svoje strankarske koristi oziroma »posest naroda«, vendar so njeni najpomembnejši dosežki koristili vsem oziroma splošnim slovenskim interesom. Z uvedbo diktature kralja Aleksandra leta 1929 je bilo delovanje oblastnih samouprav ukinjeno.¹⁹²

Na liberalni strani se je njen večinski meščanski del ravnal po programskih vodilih, ki so jih opredelili že ob nastanku JDS, in po usmeritvah vsedržavne Demokratske stranke. Njuni idejnopolitični in socialnogospodarski poudarki so se v glavnem prekrivali,¹⁹³ le da je DS močnejše poudarila jugoslovanski narodni in državni unitarizem. Slovence, Hrvate in Srbe je imela

»za nacionalno enoto po krvi in jeziku, po zavesti, po kontinuiteti zemlje, na koji prebiva sklenjeno, ter po skupnih življenjskih interesih svojega narodnega obstanka«. Skladno z načelom jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma je nasprotovala možnosti, »da bi zgodovinske, plemenske in pokrajinske razlike smele tvoriti razlog in podlago posebni politični in administrativni ureditvi in posebno za razmejitev«.

Obstoja in ustvarjanja izjemnih (federativnih ali avtonomističnih) pokrajinskih privilegijev zato ni podpirala, pač pa le enotno izvajanje državne oblasti prek upravne dekoncentracije po gospodarskih in zemljepisnih merilih. Na področju agrarne politike je poudarila potrebo po izvedbi agrarne reforme in ukinitvi fevdalnih odnosov.¹⁹⁴

Slovenski liberalci, povezani v DS (od 1924 Samostojna demokratska stranka – SDS), so v začetku dvajsetih let odstopili od demokratičnih pogledov na volilni sistem, saj so se uprli ženski volilni pravici na občinskih volitvah, ki jo je leta 1920 za Slovenijo dosegla SLS. Tako kot v avstrijski dobi so poudarjali, da pomeni ženska volilna pravica zgolj politično oporo »klerikalnemu zmaju« – SLS, pri čemer naj bi imela odločilno vlogo duhovščina. Leta 1921 so v Beogradu, kjer

192 Prav tam, str. 12–13, 106–302, 325–331, 346.

193 Prim. Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 23–28; *Program Jugoslovenske demokratske stranke*.

194 *Program Jugoslovenske demokratske stranke*, str. 4–5, 8–9.

zanjo v resnici ni bilo razumevanja, žensko volilno pravico odpravili še pred občinskimi volitvami. Kljub temu je na volitvah spomladi 1921 SLS zmagala.¹⁹⁵

Liberalno nasprotovanje političnemu katolicizmu je bilo značilno tudi za dvajseta leta, saj so bili Slovenci po letu 1918 še vedno zazrti v nadaljnji ideološki boj.¹⁹⁶ Liberalci so največji uspeh dosegli z ustavno uveljavitvijo kancelparagrafa, kajti njegovi pobudniki in glavni zagovorniki so prihajali iz njihovih vrst. »Dvema gospodoma se ne more služiti. Služiti Bogu je težje, zato naši duhovniki raje služijo politiki«, so znali reči na liberalni strani.¹⁹⁷ Določila kancelparagrafa, skupaj s kazenskimi ukrepi, so se nato kot sredstvo idejnega in političnega boja skozi različne pravne rede na Slovenskem ohranila do začetka 21. stoletja.¹⁹⁸

Slovenski pripadniki DS/SDS so se o političnem katolicizmu zelo ostro izražali. Po njihovem prepričanju, ki so ga povezovali z grožnjo državljanske vojne, je bil edini smisel avtonomistične politike SLS njena totalitaristična samovlada. »Sedaj se pa zamislimo, da bi bila Slovenija nekaka avtonomna država, kakor jo hoče SLS«, je sredi dvajsetih let zapisalo liberalno *Jutro*. »Klerikalni teror [bi] za desetletja vzdrževal v Sloveniji klerikalno nadvlado. Nižje in višje upravne instance, javna varnost, vse bi bilo pod komando škofov in politikujoče duhovščine, proti katerih ukrepom ne bi bilo nobene pomoči več. /.../ Klerikalci so danes v srečnem položaju, da jim ni treba premišljevati, kako bi z nasiljem zatrli meščansko vojno v avtonomni Sloveniji.«¹⁹⁹ Pred katoliško »osvojitvijo naroda« je ob ljubljanskih občinskih volitvah leta 1927 svaril tudi županski kandidat SDS dr. Dinko Puc. Na primeru Ljubljane je poudaril, da si SLS iz nje želi napraviti »mestece, prepreženo s cerkvami in samostani, napraviti iz njegovega prebivalstva gospodarsko odvisne in zaslužnjene ljudi, njegovo kulturo pa dati pod kuratelo Zgodnje Danice, Rimskega katolika, Bogoljuba ter Klaverjeve in Mohorjeve družbe!«²⁰⁰ Volitve je dobila SDS,²⁰¹ kulturnobojna usmeritev liberalne strani pa je naslednje leto privedla do priključitve NSS k SDS.²⁰²

Glavno narodnopolitično vodilo slovenske DS/SDS je bil jugoslovanski narodni in državni unitarizem. Njeni pripadniki so ga občutili kot zgodovinsko izpolnitev slovenskega narodnega, političnega in državnega bivanja,²⁰³ stranki pa je v unitaristični in centralistični Kraljevini SHS zagotavljal upoštevanje v Beogradu in s

195 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 77–79, 81.

196 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 46.

197 *Jutro*, 9, št. 171, 24. 7. 1928, str. 2, Kdo ruši vero?.

198 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 56–75.

199 *Jutro*, 7, št. 18, 23. 1. 1926, str. 1, Ljubljana, 21. januarja.

200 *Jutro*, 8, št. 232, 1. 10. 1927, str. 1, V nedeljo bo slavila napredna Ljubljana svojo tretjo zmago!.

201 Perovšek, *Političnoupravna podoba Ljubljane 1918–1941*, str. 321.

202 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 221.

203 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 122; Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 33–44, 56–65, 143–146, 152–157, 187–197, 238–245, 251–276.

tem boljši politični položaj. Liberalno jugoslovanstvo je bilo tudi pomemben sestavni del kulturnega boja proti SLS. Najbolj povedno ga je leta 1924 predstavil vodilni liberalni politik dvajsetih let Gregor Žerjav, ki je takole povedal, kaj hočejo liberalci:

»Slovenski del naroda prevesti v Jugoslovenstvo, na danih uspehih našega kulturnega in gospodarskega dela graditi naprej v smeri čim večje združitve, udejstvovati organizatorne slovenske sposobnosti v vseh delih naroda, da zrastemo v nerazdvojno jugoslovensko celoto, združiti vse ustvarjajoče sile med Slovenci v to akcijo, to je želja slovenske demokracije. S tem bi bil za Slovence problem malega naroda povoljno rešen.«²⁰⁴

Temu se niso odpovedali, tudi tedaj ne, ko so bili v drugi polovici dvajsetih let nekaj časa v opoziciji proti beograjskemu režimu. Jugoslovanski unitarizem je bil liberalna politična stalnica v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Slovenska DS ga je z neposrednim političnim učinkom podprla v času delovanja DVS in z glasovanjem za Vidovdansko ustavo. Za uveljavitev jugoslovanskega centralizma si je kot minister za konstituinto in izenačenje zakonov v letu 1919 prizadeval tudi liberalni politik dr. Albert Kramer. DS/SDS je podpirala tudi delovanje bojne organizacije Orjuna, ki se je v prvi polovici in sredi dvajsetih let z nasilnimi sredstvi borila za uveljavljanje jugoslovanskega nacionalnega in državnega unitarizma ter proti revolucionarnemu delavskemu gibanju.²⁰⁵ Pri uresničevanju strankinih socialnih nazorov je bil dejaven Vekoslav Kukovec, ki je kot poslanec v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS zagovarjal načrte socialnih zakonov in kot minister za socialno politiko leta 1920 v celi državi izvedel enotno zavarovanje delavcev.²⁰⁶ V letih 1923–1924 je v okviru liberalne meščanske politike delovala tudi oživiljena (kranjska) Narodno napredna stranka, ki so jo po razhodu z »mladini« ustanovili »starini« iz JDS. Stranka je imela enake poglede kot DS, izstopal pa je njen poudarek pomena svobodomiselstva.²⁰⁷

VLS/SLS in DS/SDS sta se kljub ostremu medsebojnemu boju v prvem jugoslovanskem desetletju našli tudi na isti strani: ob zadržanem sprejemu senžermenske mirovne pogodbe, zanosu ob priključitvi Prekmurja k narodni matici ter splošni narodni žalosti ob koroškem plebiscitu in Rapalski mirovni pogodbi v letih 1919–1920. Vključili sta se tudi v proteste proti okrnitvi ljubljanske univerze v letih 1927–1928. Celovitost slovenske univerze jim je uspelo ohraniti.²⁰⁸ Obe politični stranki sta pozdravili tudi uvedbo kraljeve diktature leta 1929.²⁰⁹

204 *Jutro*, 5, št. 31, 5. 2. 1924, str. 2, Jugoslovenska demokracija na pohodu.

205 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 134–135, 137, 255–257.

206 Pirjevec, Kukovec Vekoslav, str. 581.

207 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 52–58.

208 Dolenc, *Kulturni boj*, str. 246–250.

209 *Slovenec*, 57, št. 6, 8. 1. 1929, str. 1, Vlada zakonitosti, pravice in enakosti; *Jutro*, 10, št. 7, 8. 1. 1929, str. 1, Ljubljana, 7. januarja. O uvedbi kraljeve diktature gl. podrobneje Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 53–71.

VI.

Z uvedbo svoje osebne diktature je kralj Aleksandar razveljavil ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Imenoval je tudi novo vlado, ki je bila odgovorna samo njemu. Vlado je vodil divizijski general in častni kraljevi adjutant Petar Živković. Kot smo že opozorili, je bilo z diktaturo ukinjeno tudi delovanje oblastnih samouprav.

Katoliška stran se je ob uvedbi diktature prilagodila novonastalim razmeram in sodelovala v Živkovićevi vladi. Član vlade je postal načelnik nekdanje SLS in dotedanji predsednik vlade Anton Korošec. Aleksander je v vladi potreboval tudi opaznejšega političnega predstavnika iz Slovenije, po možnosti takega, ki bi užival večinsko podporo slovenskega političnega telesa in ugled v tujini.²¹⁰ Korošec je z vstopom v vlado podprl kralja, obenem pa ohranil slovensko (katoliško) prisotnost v novem jugoslovanskem političnem vrhu. V vladi je ostal do septembra 1930, ko ga je nadomestil pripadnik nekdanje SLS inž. Dušan Serneč. Liberalce so pri sestavi šestojanuarske vladi obšli. Na njihovo dolgoletno podporo jugoslovanskemu unitarizmu in centralizmu, ki so jo ideološko in politično tolmačili kot izrazito državotvorno držo, je kralj pozabil. Priložnost sodelovati v vladi so dobili dobri dve leti kasneje.

V času sodelovanja nekdanje SLS v šestojanuarski vladi je prišlo do upravne združitve celotnega jugoslovanskega dela Slovenije. Zaokrožen je bil v Dravski banovini, eni od novih upravnoozemeljskih enot, na katere so po uvedbi diktature razdelili jugoslovansko državo. Preostale banovine, delna izjema je bila le Vardarska, so bile oblikovane tako, da so upravno in ozemeljsko delile posamezna jugoslovanska zgodovinska ozemlja in narodne individualnosti. Upravna zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini in imenovanje Serneca za prvega bana Dravske banovine oktobra 1929 sta bili ugodnosti, ki so ju Slovenci dobili zaradi Koroščevega sodelovanja v vladi.²¹¹

Kljub temu da je bilo zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini mogoče razumeti kot politični uspeh nekdanje SLS, je bilo njeno sodelovanje v Živkovićevi vladi vedno bolj sporno. Vlada je stopnjevano izvajala politiko jugoslovanskega državnega unitarizma in svojo temeljno zamisel o oblikovanju enega samega jugoslovanskega naroda. SLS kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila pri tem ni mogla sodelovati. Zaradi sodelovanja v vladi je vodstvu katoliškega gibanja začela nasprotovati tudi opozicija v nekdanji stranki – krščanski socialisti. Zato se je septembra 1931 odločilo za izstop iz vlade in opozicijsko politično držo.²¹²

²¹⁰ Prav tam, str. 83.

²¹¹ Perovšek, Dravska banovina in bankski svet, str. 327–328; Perovšek, Punktacije, str. 339.

²¹² Prav tam.

Nekdanja SLS je po odhodu v opozicijo najprej abstinirala volitve v novo Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije novembra 1931 in s pomočjo mreže svojih zaupnikov organizirala učinkovito protivililno kampanjo.²¹³ Obenem je začela obujati svoj avtonomistični program. 1. januarja 1933 je oblikovala t. i. Slovensko deklaracijo ali ljubljanske (tudi Koroškeve) punktacije. V njih je poudarila, da je slovenski narod razdeljen med štiri države – Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Njegova poglobljena zahteva je združitev v eno samo politično enoto, saj se le tako lahko ohrani in vsestransko razvija. Naloga največjega dela naroda, ki živi v Jugoslaviji, je, da si za ta ideal prizadeva vse dotlej, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v jugoslovanski državi pridobiti tak samostojen položaj, da bo trajno privlačil vse dele slovenskega naroda, ki živijo v drugih državah. Slovenskemu narodu morajo biti v Jugoslaviji zagotovljeni njegova narodna individualnost, narodno ime, njegova zastava, etnična celovitost, razpolaganje z njegovimi lastnimi finančnimi sredstvi, njegova kultura in politična svoboda. Punktacije so zahtevale socialno zakonodajo, ki bo zagotovila harmoničen razvoj vseh socialnih stanov, zlasti kmečkega in delavskega. Uresničitev teh ciljev je mogoča le v svobodnem sporazumu Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki mora na demokratični podlagi preurediti jugoslovansko državo v več enakopravnih enot, ena izmed njih naj bi bila tudi Slovenija. Punktacije so poudarile, da želijo Slovenci sodelovati z vsemi političnimi silami, ki stremijo k preureditvi države.²¹⁴

Na punktacije sta se ostro odzvala unitaristična politika in režim. Korošca in člani najožjega vodstva nekdanje SLS so konfinirali. V konfinaciji so ostali do oktobra 1934, v tem času pa je Korošec, ki je konfinacijo v glavnem preživel na Hvaru, še vedno veljal za upoštevanja vredno politično osebo.²¹⁵ Vrata v visoko jugoslovansko politiko so se mu znova široko odprla junija 1935, ko je politični razvoj po atentatu na kralja oktobra 1934 privedel do zamenjave dejavnikov politične moči v državi. Korošec je po večletni opozicijski drži katoliške politike znova stopil v vlado in še enkrat prevzel ministrstvo za notranje zadeve. V času opozicijske drže nekdanje SLS so na katoliški strani pripravili dve veliki verski manifestaciji: proslavo 1900-letnice odrešenja obenem z biserno mašo nadškofa Jegliča 30. julija 1933 v Ljubljani in evharistični kongres 8. septembra 1934 v Mariboru. Manifestaciji sta potekali v duhu vztrajanja Slovencev pri katoliški veri, ki je najmočnejše gibalno večine slovenskega naroda.²¹⁶

Na katoliški strani so v tridesetih letih preoblikovali svoje dotodanje socialnogospodarske nazore. Po objavi okrožnice papeža Pija XI. Quadragesimo

213 O tem podrobneje Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 126–127, 130–132.

214 NUK, Rokopisna zbirka, 312/1–9, letaki do 1937.

215 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 212–224.

216 *Slovenec*, 61, št. 172a, 1. 8. 1933, str. 1, Slovensko ljudstvo se je zbralo okrog križa; 62, št. 205a, 11. 9. 1934, str. 1, Po kongresu v Mariboru.

anno, 15. maja 1931, ki je pozvala k nujni preureditvi socialnega, gospodarskega in kulturnega življenja po krščanskih načelih, je katoliška politika zagovarjala korporativni družbeni in gospodarski program. Program je na temelju papeževe okrožnice poudarjal potrebo po sodelovanju stanov z organiziranjem avtonomnih korporacij po socialnih opravilih. Sestavljali naj bi jih delavci in delodajalci; tudi tedanje krščanske sindikalne organizacije naj bi utirale pot korporacijam, ki bi bile bistveni organi resničnega socialnega reda. Imele bi glavno vlogo v procesih gospodarskega in političnega odločanja. Po korporativnem socialnogospodarskem programu bi v gospodarstvu uvedli »red v svobodi«, ko svoboda posameznika ne bi bila več neomejena, ampak bi ji postavili pravične meje v stanovski družbi. Obseg gospodarske svobode bi bil družbeno določen. Na katoliški strani so ob tem izrecno poudarili, da stanovsko korporativni program od socializma loči spoštovanje zasebne lastnine. Ta je nedotakljiva in država je nikomur ne more odvzeti. Lahko pa usmerja njeno uporabo in jo usklajuje s skupnimi interesi.²¹⁷

Trideseta leta so prinesla spremembe tudi na liberalni strani. Na političnem področju je njihova prva polovica pomenila dominanten položaj liberalne politike v Dravski banovini in sodelovanje v jugoslovanski vladni politiki. Tedaj so bili liberalci edini slovenski zastopniki v vladi. Na podlagi svojega oblastnega položaja so na Slovenskem zagotovili tudi (skromno) nadpolovično udeležbo na skupščinskih volitvah leta 1931, na katerih je nastopila le režimska volilna lista, in poskrbeli za njeno zmago. Dejanske opore med ljudstvom liberalna politika ni imela. Po volitvah je liberalni ban dr. Drago Marušič zaradi abstinencne akcije nekdanje SLS razpustil njeni pomembni organizaciji – ljubljansko in mariborsko Kmetstvo zvezo, ki sta delovali pod okriljem katoliške Prosvetne zveze; utemeljeno je domneval, da je bil v uspešno protivolilno propagando vprežen tudi organizacijski aparat SLS.²¹⁸ To je bil za katoliško stran hud udarec, ki ga je podkrepila še razpustitev ljubljanske in mariborske Prosvetne zveze leta 1933.²¹⁹ Liberalci so se leta 1932 vključili v novoustanovljeno vsedrjavno Jugoslovansko radikalno kmetstvo demokracijo (JRKD, od 1933 Jugoslovanska nacionalna stranka – JNS), edino politično organizacijo, ki jo je dovolil režim kraljeve diktature. Programske osnove dotedanje liberalne politike so se odtlej navezovale na novo vsedrjavno politično stranko, ki je zagotavljala politično prevlado kraljevega absolutizma in jugoslovanskega unitarizma. Zavezala se je monarhistični državi z dinastijo Karađorđevićev na čelu.

Programske smernice JRKD oziroma JNS so novo politično organizacijo vpele v dosledno obrambo jugoslovanske nacionalne enotnosti in državnega

217 Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 211–212.

218 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 38; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 135.

219 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 39.

centralizma. Vzporedno s strogim izvajanjem načela državne enotnosti je JRKD/JNS priznavala tudi potrebo po upravni decentralizaciji in uvedbi širokih samouprav v občinah in banovinah. Zagovarjala je državno šolo, odgovorno za razvoj jugoslovanske ideje in enotne jugoslovanske kulture. Od posameznika državljan je zahtevala disciplino ter upoštevanje zakonov in oblasti, po drugi strani pa je od države zahtevala upoštevanje temeljnih državljanskih pravic in svoboščin. Poudarila je načelo svobode vesti in veroizpovedi ob pripombi, da verski predstavniki ne smejo zlorabljati vere v politične namene. Zavzela se je za medsebojno versko strpnost, verski mir in enakopravnost vseh veroizpovedi.²²⁰

Nova vsedržavna politična organizacija se je na socialnogospodarskem področju zavzemala za zaščito dela in zagotovitev preživetja vseh delavskih slojev. Zavzemala se je tudi za pravično in enakomerno razdelitev davčnih bremen na vse sloje prebivalstva. Na gospodarskem področju je poudarjala načelo zadružne samopomoči. Sicer pa je poudarjala potrebo po vsestranskem napredku kmetijstva in se zavzela za izvedbo agrarne reforme. Poleg kmetijstva je posebej poudarila pomen obrti in zagovarjala zaščito domače industrije.²²¹

Ob preoblikovanju JRKD v JNS so v socialnih načelih posebej poudarili potrebo po uskladitvi gospodarskih interesov vseh socialnih slojev v duhu narodne solidarnosti, to je usklajenosti osebne in družbenega interesa na gospodarskem področju. Poudarek je imel tudi propagandni značaj in je predstavljal strankino »drugo osnovno idejo«, takoj za jugoslovansko nacionalno enotnostjo. Svojo vlogo je imela tudi tedanja gospodarska kriza, ki je stranki služila kot dodaten argument v prid »socialni solidarnosti« kot nasprotju razrednega boja.²²² JNS je podpirala zasebno lastnino, nasprotovala pa je njeni izrabi v škodo družbe kot celote. Zavračala je tudi prevlado zasebnega interesa nad družbenimi interesi, s postopnim izvajanjem socialnih reform pa je želela ublažiti obstoječa družbena nasprotja. Sprejemala je načelo državne intervencije v gospodarstvu. Priznavala je »potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru«. ²²³ Kot je leta 1933 zapisalo *Jutro*, so s tem programskim stališčem zapustili »zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih«. ²²⁴ Opozoriti pa je treba, da korporativizem oziroma ideje »stanovske države« in »načrtno gospodarstvo« za jedro slovenske liberalne politike niso predstavljali mnogo več kot le zveneče krilatice in retorične

220 *Jutro*, 12, št. 292, 18. 12. 1931, str. 1, Na delo za novo vsedržavno stranko!; 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1–2, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

221 Prav tam.

222 *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke; Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 1, str. 112–113, 116.

223 *Jutro*, 14, št. 168, 21. 7. 1933, str. 1, 2, Konstituiranje Jugoslovanske nacionalne stranke.

224 *Jutro*, 14, št. 170, 23. 7. 1933, str. 1, Po kongresu JNS.

prilagoditve duhu dobe.²²⁵ Glasovi za in proti »načrtnemu gospodarstvu« pa so se slišali še v začetku štiridesetih let.²²⁶

V JRKD/JNS so slovenski liberalni politiki zasedli več pomembnih položajev. Njen glavni tajnik je bil Albert Kramer, ki je bil tudi eden od njenih podpredsednikov. Drugi predstavnik slovenske liberalne politike, ki je postal podpredsednik JNS, je bil Ivan Pucelj. Kramer in Pucelj sta bila tudi najpogostejša slovenska liberalna predstavnika v jugoslovanskih vladah med leti 1931–1935 in najvidnejša politična izvajalca politike jugoslovanskega unitarizma v tem obdobju.²²⁷ Tedaj je kazalo, da je jugoslovanska politična prihodnost namenjena unitaristični ideji in napredovanju liberalizma v njej. Ob tem pa je v liberalnem nazorskem krogu prišlo do odpora proti politiki nacionalnega unitarizma. Leta 1932 ga je odmevno izrazil Josip Vidmar v svoji znani knjižici *Kulturni problem slovenstva*. Vidmarja je podprla skupina vidnih liberalnih kulturnih delavcev, ki so leta 1933 ustanovili svojo revijo *Sodobnost* in med večino slovenskih liberalnih izobražencev dokončno utrdili stališče, da je izguba slovenske nacionalne identitete škodljivo in samomorilsko dejanje. Liberalna politika je Vidmarjevo knjižico ostro napadla, tako kot je kasneje ostro napadla tudi Ljubljanske punktacije.²²⁸

Dominantni položaj liberalne politike v Dravski banovini je utemeljevalo mesto njenega najvišjega upravnopolitičnega predstavnika – bana, ki ji je pripadalo od decembra 1930. Od jeseni 1931 so na podlagi sodelovanja z režimom diktature liberalci imeli tudi absolutno večino v banovem posvetovalnem telesu – banskem svetu. Liberalna politika se je v upravljanju banovine, ki ni obsegalo političnih zadev, predvsem posvetila tekočim razvojnim gospodarskim vprašanjem ter reševanju gospodarske krize in skrajno zaostrenih socialnogospodarskih razmer na Slovenskem. Osnovali so bednostni sklad, ki je bil namenjen financiranju javnih del, zaposlovanju višje kvalificiranih, zlasti mlajših javnih nameščencev ter zaposlovanju in podpiranju brezposelnih in njihovih družin.²²⁹ Od vprašanj, ki so bila povezana s političnim področjem, so v letih 1932–1933 v banskem svetu razpravljali o ljubljanski univerzi in obsodili obujene zamisli o njeni okrnitvi, o ljubljanskih punktacijah in pastirskem pismu jugoslovanskih škofov proti (liberalni) sokolski telesnovzgojni organizaciji.²³⁰

V zvezi z reševanjem socialnogospodarskih vprašanj si je liberalna stran prizadevala za razširitev pristojnosti banskega sveta pri oblikovanju banskega

225 Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 2, str. 40–55.

226 *Jutro*, 21, št. 158, 10. 7. 1940, str. 5, *Gospodarstvo: načrtno in dirigirano gospodarstvo*; št. 174, 28. 7. 1940, str. 1, *Pravilna pot*.

227 Prim. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 217–218, 225–237.

228 Perovšek, *Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933*, str. 263–266, 269–272.

229 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 123 pass.; Mulej, *Gospodarski in družbeni nazori*, 1, str. 120–122.

230 Stiplovšek, *Banski svet*, str. 132–134, 154–158.

proračuna, postavila pa je tudi zahtevo po postavitvi ustavno zagotovljene banovinske samouprave, to je voljenem banovinskem svetu in njegovih organih, na podlagi najširše decentralizacije. Po dobrem, a ne zmagovitem volilnem rezultatu nekdanje SLS na občinskih volitvah leta 1933 je njena želja, da bi izvedli volitve v banovinski svet, splahnela. Zahteve banskega sveta v liberalni sestavi po razširitvi pristojnosti banovin se niso radikalizirale v zahtevo po oblikovanju slovenske banovine s širokimi avtonomističnimi zakonodajnimi, izvršilnimi in finančnimi pristojnostmi.²³¹

VII.

Z vstopom nekdanje SLS v vlado junija 1935 je edini slovenski dejavnik v jugoslovanski vladni politiki ponovno postala katoliška stran. S tem so bili postavljeni tudi temelji novega vodenja Dravske banovine. Nekdanja SLS oziroma slovenski del medtem ustanovljene nove vsedrjavne politične stranke Jugoslovanske radikalne skupnosti (JRS) je njeno vodenje prevzel septembra 1935. Tedaj je novi ban Dravske banovine postal dr. Marko Natlačen. Decembra so tudi povsem prenovili banski svet, ki so ga skoraj v celoti sestavljali pripadniki katoliškega dela slovenske politike.²³² Leto 1935 je bilo nasploh pomembno za slovensko katoliško gibanje. Od 28. do 30. junija 1935 se je v Ljubljani zbral 2. evharistični kongres za Jugoslavijo, »v zgodovini našega naroda največje zborovanje«. ²³³ Napovedali so ga že leta 1934.²³⁴ Na kongresu so poudarili, da val brezboštva in sovraštva do Boga preplavlja svet, fizična sila pa ustvarja »demonški zalet gmote v pravice duha«. ²³⁵ To so spočeli liberalizem, ki je v ljudeh izbrisal božjo podobo, materialistični marksizem, boljševizem, fašizem in poganski nacionalizem (nacizem).²³⁶ Opaznejša je bila obsodba marksizma oziroma komunizma (boljševizma), kljub temu pa fašizem in poganski nacionalizem (strahovlada rase in krvi) v negativnem vrednotenju nista bistveno zaostajala. Na kongresu so pozvali vso katoliško družbo, vse katoliške narode sveta in njihove ustanove, naj se jim postavijo nasproti.²³⁷ Poudarjeni vodili sta bili pokristjanjenje vsega življenja in krščanska prenovitev sveta, kar je bila, kot so dejali, napoved križarske vojne. Vodili naj bi jo na duhovni ravni in z optimističnim aktivizmom

231 Prav tam, str. 118 pass.

232 Prav tam, str. 267–268, 269, 270, 272.

233 *II. evharistični kongres*, str. 547.

234 Prav tam, str. 35–38.

235 Prav tam, str. 387, 432, 436.

236 Prav tam, str. 233, 251, 273, 322, 337–338, 343, 345, 387–388, 403, 432, 436, 503. Prim. tudi str. 543.

237 Prav tam, str. 260–261, 268, 323–324, 387–388, 437. Prim. tudi str. 233, 510.

ter v disciplinirani strnjjenosti s Cerkvijo *mislili, govorili in delali katoliško!*²³⁸ To so slovesno obljubili na kongresnih zborovanjih predstavnikov vseh stanov in poklicev.²³⁹ Ob izpovedi katoliške odločenosti se je kongres zavzel proti sekularizaciji in profanaciji Gospodovih dni (nedelj) in za razširjenje ter zaščito evharistične vzgoje.²⁴⁰ Ko je na zborovanju zastopnikov delavskega stanu 29. junija 1935 v zborovalno dvorano prišel Anton Korošec, je predsednik zborovanja Ivan Majeršič v pozdravni besedi Korošču izrazil željo, »da bi ostal daljšo dobo na odgovornem mestu notranjega ministra, da si slovensko ljudstvo vsaj nekoliko opomore in se oddahne«.²⁴¹

Katoliška politika, ki jo je posebej Korošec, je svojo ponovno strankino obliko dobila dober mesec in pol po 2. evharističnem kongresu. Nekdanje SLS, Narodno radikalna stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija, ki so tvorile novo vlado, so 19. avgusta 1935 ustanovile že omenjeno Jugoslovansko radikalno skupnost. JRS v Dravski banovini je predstavljala nekdanja SLS, njen nekdanji načelnik Korošec pa je postal podpredsednik nove, režimske vsedržavne stranke.

JRS je podpirala monarhijo in dinastijo Karađorđevićev ter ustavno in parlamentarno državo. Podpirala je tudi splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico ter klasične državljanske pravice in svoboščine. Zagovarjala je jugoslovanski narodni in državni unitarizem ob zahtevi po spoštovanju vseh treh imen jugoslovanskega naroda – Slovencev, Hrvatov in Srbov, njihove enakopravnosti ter enakopravnosti obeh pisav (latinice in cirilice). Glede izvajanja upravne oblasti se je zavzela za oblikovanje širokih samouprav, ki bi posameznim območjem zagotavljale samostojno urejanje svojih lokalnih potreb s tem, da lokalna uprava ne bi prihajala v nasprotje s cilji in potrebami države. Zagovarjala je neodvisnost sodstva in stalnost sodnikov. V finančnem pogledu se je zavzela za znižanje neposrednih davkov in postopno obremenitev davčnih zavezancev. JRS je v svojih gospodarskih programskih usmeritvah poudarila pomen kmetijstva, skrb za obrtnike in delavce ter zaščito domačih gospodarskih proizvodov ob sklepanju trgovskih pogodb s tujino. V zadružništvu je videla enega od najpomembnejših dejavnikov narodnega gospodarstva. Naloga šolstva naj bi bila utrjevanje jugoslovanske skupnosti kot sinteze vseh pozitivnih lastnosti in ustvarjalnih sil jugoslovanskega naroda. V verskem pogledu je zastopala načelo spoštovanja svobode veroizpovedi in razumne razmejitev med cerkvijo in državo v soglasju s priznanimi veroizpovedmi in spoštovanjem državne avtoritete.

238 Prav tam, str. 238, 251, 264, 277–278, 302–303, 339, 436.

239 Prav tam, str. 238–239, 248–249, 264–265, 277–278, 288–289, 298–299, 309–310, 328–329, 340–341, 356–357, 367–368, 381–382, 393–394, 408–409, 417–418, 428–429, 439–440, 450–451, 461–462.

240 Prav tam, str. 171–174.

241 Prav tam, str. 259.

Na socialnem področju je podpirala izpopolnitev zaščite delavcev in njihovo zavarovanje, zlasti glede najnižjih plač, ter zavarovanje v primeru brezposelnosti, starosti in onemoglosti. Zagovarjala je dobro opremljeno vojaško silo skupaj z dobrimi in prijateljskimi odnosi s sosednjimi državami in zavezniki.²⁴²

Katoliška stran zaradi svoje zavezanosti režimu JRS²⁴³ v drugi polovici tridesetih let najprej ni poudarjala svojih avtonomistično-federalističnih stališč. Živ je bil tudi spomin na konfinacijo njenih najvišjih voditeljev. Tako je bilo iz ust posameznih strankinih funkcionarjev mogoče slišati tudi besede očitnega prilagajanja jugoslovanskemu narodnemu in državnemu unitarizmu. Razen *Slovenčevega* poudarjenega zagovora slovenske nacionalne individualnosti in zahteve po zakonodajni avtonomiji februarja 1936, zaradi česar je državno tožilstvo v Ljubljani prepovedalo njegovo razpečevanje, je bila v letih 1935–1937 pozabljena tudi misel na avtonomijo. Slovenski del JRS se je v glavnem zadovoljil z načelnimi zahtevami po enakopravnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov. Avgusta 1937 pa so na katoliški strani znova začeli opozarjati na svoje avtonomistično stališče.²⁴⁴ Obenem je banski svet postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za socialnogospodarski in kulturnoprosvetni napredek Slovenije. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti, po enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju, vse pogosteje pa se je v razpravah v banskem svetu namesto oznake Dravska banovina pojavljalo ime Slovenija. Te zahteve so banski svetniki postavljali na vsakem zasedanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo poleg ostalega odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Resolucija o ustanovitvi Banovine Slovenije je odražala obstoječe stanje na Slovenskem, kjer je življenje v drugi polovici tridesetih let dejansko potekalo samostojno, po slovensko, čeprav za to formalnopravno ni bilo nobene zakonske podlage.²⁴⁵

Zahteva po ustanovitvi Banovine Slovenije februarja 1940 je bila postavljena v času, ko je v banski upravi Dravske banovine od septembra 1939 dalje potekalo intenzivno delo za ustanovitev slovenske banovine. Začeli so ga po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček 26. avgusta 1939 o oblikovanju posebne Banovine

242 *Slovenec*, 43, 189a, 20. 8. 1935, str. 2, Program Jug. radikalne zajednice.

243 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 278.

244 Perovšek, »V zaželeni deželi«, str. 173–175.

245 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 335, 338–339; Stiplovšek, *Banski svet*, str. 291–292, 295, 300–301, 304–305, 308–312; Prunk, *Slovenske predstave o avtonomiji*, str. 140.

Hrvaške in napovedi, da naj bi v skladu s sporazumom oblikovali tudi druge avtonomne narodne enote. V banski upravi Dravske banovine so pripravili besedila vrste uredb: uredbe o ustanovitvi slovenske banovine, uredbe o organiziranosti banskega oblastva in banovinskega zbora kot slovenskega parlamentarnega predstavništva, uredbe o volitvah v banovinski zbor in o njegovem poslovniku, uredbe o upravnem sodišču za Slovenijo in uredbe o banovinskem proračunu. Pripravljeni so bili tudi predlogi o prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani. Leta 1940 je Andrej Gosar v posebni publikaciji objavil študijo *Banovina Slovenija*, v kateri je utemeljil številne državnopravne, gospodarske in finančne razloge za oblikovanje slovenske banovine. Priprave za ustanovitev Banovine Slovenije so nato zaradi naraščajoče vojne nevarnosti prekinili. Zato na zadnjem zasedanju februarja 1941 banski svet o ustanovitvi slovenske banovine ni več razpravljajal.²⁴⁶ Slovenija je v državnopravnem pogledu ostala v enakem položaju, kot je bila do tedaj.

Z vzpostavitvijo »tih avtonomije« v drugi polovici tridesetih let je JRS v marsičem dosegla katoliški politični cilj »osvojitve naroda«. Po političnem monizmu liberalne strani v prvi polovici tridesetih let je nastopil čas monizma katoliške strani. V primerjavi z obdobjem oblastnih samouprav, ko se je v oblastnih skupščinah slišal tudi glas opozicije, sta bila razmislek in odločanje o slovenskem razvoju povsem v rokah katoliške politike; ta je v nasprotju z liberalno »še zmeraj poosebljala politično voljo Slovencev«. ²⁴⁷ Slovenija je »postala izključna domena Korošcevih tovarišev«. ²⁴⁸ Poleg prevzema vodenja banovine se je s pospešeno dinamiko odvijal naskok na ostale uradniške funkcije in sreska načelstva, vzporedno s tem pa ni izostalo delo organiziranja nove stranke. Pri tem je slovenska JRS zgolj dekonspirirala, formalizirala in razširila organizacijsko mrežo nekdanje SLS. Korošec je kot notranji minister že leta 1935 oživil tudi ljubljansko in mariborsko Prosvetno zvezo, prav tako je bila obnovljena Kmečka zveza. Vse omenjeno delo je bilo usmerjeno v končni cilj politike JRS, kamor so se stekle vse njene idejne, državnopravne in zlasti strankarskopolične opredelitve, to je popolno obvladovanje Dravske banovine. ²⁴⁹ Imela jo je v lasti, čeprav so na Slovenskem živeli tudi drugi idejni, politični in socialnogospodarski nazori, a so bili brez večje politične in družbene teže. Glede socialnogospodarskih nazorov se lahko vrnemo še h katoliški strani, kjer so razmišljali celo o (neuresničeni) uvedbi prisilnega dela. Na 5. seji VII. zasedanja banskega sveta 21. februarja 1936 jo je zagovarjal pripadnik JRS in ljubljanski župan dr. Juro Adlešič. Delomrzneže in postopače naj bi s prisilo zbrali v delovnih taboriščih, zgrajenih blizu izvajanja

²⁴⁶ Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem*, str. 339–342; Stiplovšek, *Banski svet*, str. 307–308.

²⁴⁷ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 281.

²⁴⁸ Prav tam, str. 271.

²⁴⁹ Prav tam, str. 269, 270, 275.

velikih javnih del, in jih podredili taboriščni disciplini. Dali bi jim hrano in obleko ter po izteku delovne sezone denarno priznavalnino za njihovo delo.²⁵⁰

Usmerjenost katoliške strani k absolutni nadvladi je leta 1939 od JRS politično dokončno odvrnila krščanske socialiste. Ostala jim je le še vez z ljubljansko škofijo, ki so ji priznavali verski in moralni vpliv, poudarili pa so, da se Katoliška cerkev ne sme istovetiti z nobeno politično stranko in nobeno delavsko organizacijo. Odločili so se za duhovno svobodo. Tako stališče je živelo tudi med krščanskosocialističnimi študenti, ki so zavrnil totalitarizme z leve in desne in integralizem v verskem in kulturnem ter političnem smislu.²⁵¹

Katoliška stran si je v drugi polovici tridesetih let množično podporo utrjevala tudi z velikimi množičnimi manifestacijami. Poleg 2. evharističnega kongresa za Jugoslavijo so od 27. do 29. junija 1937 v Celju pripravili velik tabor slovenskih fantov in mož, na katerem so poudarili trdoživost katoliškega udejstvovanja, pozvali k socialnemu delu Cerkve in k odporu proti boljševezaciji slovenskega življenja.²⁵² Nato so od 26. do 29. junija 1938 pripravili prav tako velik mednarodni katoliški mladinski tabor v Ljubljani, ki je klical k vsestranski verski preobnovi,²⁵³ zadnja velika katoliška manifestacija med svetovnjima vojnama na Slovenskem pa je bil 6. mednarodni kongres Kristusa Kralja (KKK) od 25. do 30. julija 1939 v Ljubljani. Iztekel se je v poudarjeno stališče o nujni katoliški obnovi ali, kot je v času kongresa poudaril rektor ljubljanske univerze in predavatelj bibličnih ved na njeni Teološki fakulteti dr. Matija Slavič, da hoče kongres odpraviti omahovanje med Kristusom in hudim duhom brezboštva ter postaviti vodilo: »Rajši umreti kot Kristusa zatajiti«. – »'Kristus ali smrt' naj bi imel za geslo vsak človek, vsaka družina, vsako društvo, vsaka šola, vsaka občina, vsaka pokrajina, ves narod.«²⁵⁴ Tako je govorila tudi resolucija slovenskega zborovanja KKK. Poudarila je odločen boj proti brezverstvu in zahtevala, »da se načela vere in krščanske nravnosti spoštujejo in priznavajo povsod: v zasebnem življenju, v družini, v šoli, v delavnici, v tovarni, v pisarni, v društvu, v gospodarskem in v vsem kulturnem življenju.«²⁵⁵ Tako poudarjeni ideološki ekskluzivizem je zaobjemal tudi delovanje Katoliške akcije, organizacije za sodelovanje laikov pri apostolskem delu Cerkve, ter delovanje organizacije katoliške srednješolske in študentske mladine Mladci Kristusa Kralja (Mladci) in Akademskega kluba

250 SI AS 77, š. 10, Stenografski zapisnik 5. seje VII. rednega zasedanja BS, 21. 2. 1936, str. 11–12; uradni zapisnik s prilogami, priloge k zapisniku 5. seje VII. rednega zasedanja BS, dne 21. 2. 1936, Dr. Adlešič, str. 1–2.

251 Prunk, *Pot krščanskih socialistov v OF*, str. 181, 184–185, 193.

252 *Slovenec*, 65, št. 146a, 1. 7. 1937, str. 1–2, Veličasten tabor slovenskih fantov in mož v Celju.

253 *Slovenec*, 66, št. 147a, 30. 6. 1938, str. 1, 5, Najveličastnejši tabor v slovenski zgodovini.

254 Slavič, *Kristus Kralj*, str. 1.

255 VI. KKK, str. 205. Podrobneje o KKK gl. Perovšek, *Slovensci, Jugoslavija in začetek vojne*, str. 81–84.

Straža (Stražarji).²⁵⁶ Katoliško obnovitveno delo, ki je posebej izstopalo v drugi polovici tridesetih let, je uveljavljalo avtoritarnost in nepremostljivost. To je razkrajalo ne le katoliško, temveč tudi slovensko narodno skupnost.²⁵⁷

Idejne in politične usmeritve katoliške strani je pomembno izražalo tudi delovanje predsednika slovenske JRS Antona Korošca. V letih 1935–1938, ko je bil notranji minister, je poudarjal potrebo vsesplošnega boja proti komunizmu, ki ga je razumel kot osrednje vprašanje političnega in družbenega življenja. Dosegel je vidne uspehe pri omejevanju komunistične dejavnosti v državi. Vodil je tudi ostro politiko proti nacistični dejavnosti in nemštvu v Sloveniji in Jugoslaviji. V drugi polovici leta 1940, ko je opravljal funkcijo prosvetnega ministra, pa je v novem razmerju mednarodnih odnosov s popolno prevlado sil osi na evropski celini ocenjeval, da je politika približevanja Italiji in zlasti Nemčiji najboljše zagotovilo za ohranitev jugoslovanske države in zavarovanje slovenskih narodnih interesov. Izdal je več uredb, ki so olajšale položaj nemške manjšine na šolskem področju, ter uredbe, ki so omejevale šolanje oseb judovskega rodu. Opazna je bila tudi njegova vloga pri zatiranju prostozidarstva.²⁵⁸ V krizi liberalnodemokratskega družbenega modela, ki jo je pokazalo nemško vojaško zmagoslavje, je videl tudi priložnost za uveljavitev avtoritarnih in korporativnih katoliških družbenih idej, podrejenih in prilagojenih totalitarnemu rasističnemu nacističnemu novemu redu. Dvom o življenjski moči jugoslovanske državne ideje ga je navajal tudi k razmišljanjem o nejugoslovanskih rešitvah slovenskega vprašanja, tudi v okviru sil osi.²⁵⁹

Medtem je liberalna stran politično potonila. Na vstop nekdanje SLS v vlado in oblikovanje JRS se v drugi polovici tridesetih let ni znala odzvati drugače, kot da je svoj nadaljnji politični *raison d'être* in utemeljitev boja proti slovenski JRS ter političnemu katolicizmu učvrstila v doslednem narodnem in državnem unitarizmu. Poudariti pa je treba, da so liberalci kljub vsej kulturnobojni ostrini ohranili spoštovanje in ljubezen do vere, kar so pokazali ob 2. evharističnem kongresu za Jugoslavijo.

Ob začetku kongresa je *Jutro* opozorilo na visoka etična načela, ki tvorijo bistvo krščanskega verovanja. Po njegovem poudarku so Slovenci s sprejetjem krščanstva šele stopili v zgodovino.

»Vse, kar je bilo pred tem, leži v megleni nejasnosti. Krščanski svetovni in življenjski nazor je več ko tisoč let nepretrgoma največjemu delu našega ljudstva edini nazor, ki vodi njegove rodove na življenjskih poteh. In če ne bi bil nič drugega nego to, bi že pomenil zaradi svojega izredno dolgega vpliva na usodo našega naroda uvaževanja vredno socialno, moralno in duševno silo. Dejstvo,

²⁵⁶ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 223, 224; Vodopivec, Za uvod, str. 5.

²⁵⁷ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 252.

²⁵⁸ Perovšek, »V zaželjeni deželi«, str. 252–257; Godeša, *Čas odločitev*, str. 27–30.

²⁵⁹ Prav tam, str. 20, 86–87, 112–113.

da je moderna doba izoblikovala tudi druge nazore, ne izpremeni ničesar na stalnosti in globoki zakoreninjenosti krščanstva, ki je pri nas izraženo v katoliški veroizpovedi. /.../ Nobena ‚sodobna‘ ideologija ni tako močna in prepričevalna, da bi mogla nadomestiti veliko kulturno, etično in psihološko vsebino krščanstva, ki je še vedno neizčrpen rezervoar moralnih sil v našem ljudstvu in ki pomeni zaradi tega tudi socialno silo neprecenljive vrednosti, saj predstavlja duhovno povezanost s preteklostjo ter večnostna načela v minljivih vrtincih časa.«

Je tudi socialno oblikujoča sila, ki vodi k solidarizmu, svoje vernike napolnjuje z zavestjo višje odgovornosti ter daje njihovemu dejanju in nehanju globlji smisel. Danes se »pri ocenjevanju krščanstva in posebej še katoličanstva polaga važnost na njegovo nadosebno, družbeno, narodno, občečloveško vrednost. Njegova socialna naloga ni, da rešuje to, česar ne bo mogoče rešiti pred tokom časa, marveč da oznanja ideale ljubezni do bližnjega, človečnosti, miru in dobrote, visoke npravne vzore odpovedi in požrtvovalnosti, ki so tako zvezani z duhom Kristovega nauka, da jih nobena bodoča tisočletja ne bodo mogla in smela zatajiti.« Zato se Slovenci, najsi posameznike ločijo osebna naziranja, globoko zavedajo moralne vloge čiste verske misli v socialnem in narodnem življenju.²⁶⁰ Navedene *Jutrove* besede so na katoliški strani toplo sprejeli. *Slovenec* je poudaril,

»da so izginile te (kongresne – op. J. P.) dni vse politične razlike in da so tudi glasila skupin, ki so kulturno usmerjene več ali manj drugače nego mi, proslavila evharistično manifestacijo kot manifestacijo krščanskega idealizma in npravstva ter dokazala, da vsak pravi Slovenec nosi Boga v svojem srcu in da je vsak pošten slovenski človek, četudi nismo prav vsi v vseh načelih popolnoma istih misli, trdno prepričan, da nas iz sodobne duhovne zmede in tudi iz gospodarske stiske (globoko značilno je, s kolikim razumevanjem in vnemo so doprinesli k sijaju evharističnega kongresa tudi naši gospodarski (liberalni – op. J. P.) krogi) ne more rešiti ničesar drugega kakor religiozni idealizem in npravstvena trdnost krščanstva in njegove kulture.«²⁶¹

V ideološkem in političnem pogledu pa je razmerje med katoliško in liberalno stranjo ostalo enako. Ko je leta 1936 društvo Krščanska šola nastopilo proti sokolskim vzgojnim načelom in obenem ponovilo trajno zahtevo katoliškega gibanja za dosledno, izključno po katoliških učiteljih uveljavljeno vzgojo v šolah in popolno svobodo vzgoje za katoliške slovenske starše,²⁶² je z liberalne strani nastopila sokolska župa Ljubljana. Postavila se je v bran svobodne osebnosti in opozorila, da so glede na zahteve Krščanske šole slovenski starši v vzgoji svojih slovenskih otrok neposredno podrejeni papeževim navodilom.

260 *Jutro*, 16, št. 147, 28. 6. 1935, str. 1, V znamenju križa.

261 *Slovenec*, 63, št. 148a, 2. 7. 1935, str. 1, »Ljubezen vse zmaga« (Sveti Pavel).

262 *Slovenec*, 64, št. 102a, 5. 5. 1936, str. 3, Zahteve Krščanske šole.

Društvo Krščanska šola je samo orodje splošne mednarodne katoliške akcije. »Za hrbtom poštenih in idealnih slovenskih staršev, ki so jedro naroda, vidimo pestro skupino brezčutnih, oblastiželjnih napadalcev, ki preže, da naši materi iz naročja iztrgajo njenega otroka in ga vržejo v duševno suženjstvo tujcu.« Ne gre za versko življenje, za čista krščanska moralna načela, za notranjo čistost in plemenitost človeka, pač pa za povsem in izključno posvetne, daljnosežne, narodu nevarne politične in gospodarske cilje. Svoje svetinje, resnico in pravico, svoje notranje in moralno življenje narod sam skrbneje in pazljiveje čuva kakor samozvani tuji varuhi, ki so z nasiljem zasedli njegovo duhovno polje. Zato ima tak narod neovirano pravico, da sam odloča o sebi in o vzgoji svoje mladine. Poudarek je veljal tudi Sokolu. Svoje poslanstvo izpolnjuje po spoznanju dognane in nezapovedane resnice, po moralnih in etičnih načelih svobodne osebnosti.²⁶³ Dobro leto pozneje se je po znanih junijskih dogodkih ob obisku predsednika JNS Petra Živkovića v Sloveniji leta 1937 v interpelaciji na predsednika jugoslovanske vlade dr. Milana Stojadinovića oglasil še Kramer. Poudaril je, da na Slovenskem Cerkev služi politiki in da se vera istoveti s strankarstvom. Slovenska JRS svojo moč vzdržuje z razdraževanjem močnega katoliškega čuta naroda, pod njenim imenom se skriva »stari razbrzdani klerikalizem, sovražnik narodne svobode«.²⁶⁴

Idejnopolična doslednost tudi na liberalni strani ni popustila. Enako je bilo pri vprašanju naroda in države, to je zavezanosti unitarizmu. 19. in 20. avgusta 1935 so jo potrdili v t. i. Pohorski deklaraciji, ki so jo pod Kramerjevim vodstvom oblikovali vodilni politiki JNS iz Dravske, Savske in Primorske banovine (Slovenije, Hrvaške s Slavonijo in Dalmacijo ter osrednje Bosne in zahodne Hercegovine). Deklaracija je poudarila, da so Srbi, Hrvati in Slovenci

»v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovenska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čuvstvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti eden del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti. /.../ Jugosloveni kot narod se morejo razvijati samo v unitaristični državi. Nosilec državnosti je ves naš narod, t. j. Srbi, Hrvati in Slovenci kot ena politična edinica, zbrana okrog svojega kralja. Praktično to zahteva, da se na eni strani državna politika ne sme in ne more voditi pod pretežnim vplivom samo enega dela naroda, a na drugi strani, da se ne more noben del naroda otresti obveznosti, ki jih ima napram celoti. Vprašanja, ki nimajo izrazito splošnodržav.[nega] značaja, se morajo reševati po pokrajinah (regionalno), uveljavljajoč pri tem do skrajnih meja načelo dekoncentracije uprave v banovinah z izgrajeno in finančno zasigurano samoupravo.«²⁶⁵

²⁶³ Rus, *Pričevanja in spomini*, str. 35–36.

²⁶⁴ Kramer, *Junijski dogodki v Sloveniji*, str. 24, 34–35, 36.

²⁶⁵ *Jutro*, 16, 22. 8. 1935, št. 193, str. 1, Beseda jugoslovenskih nacionalistov.

Pri tem stališču so vztrajali do konca prve jugoslovanske države. V vprašanju slovenske banovine, ki je nastopilo leta 1939, je JNS, temelječ na ideji jugoslovanskega nacionalnega integralizma, enotnega gospodarskega prostora in »višjega državnega in nacionalnega stališča«, soglašala le s kompromisno rešitvijo, ko bi uvedbo (omejenih) pokrajinskih avtonomij pogojevala močna povezovalna vloga jugoslovanske države. Federativno ureditev države je razglašala za največjo nevarnost Slovincem.²⁶⁶

Poleti 1935, ko so na liberalni strani rešilno politično bilko videli le še v jugoslovanskem unitarizmu, je v njenem nazorskem prostoru dozorelo spoznanje o bankrotu slovenskega liberalizma. Zapisal ga je kritični liberalni intelektualec, zgodovinar dr. Fran Zwitter, ki je poudaril: »Slovenski liberalizem ne končuje v viharjih in prevratih, kot nositelj nekih miselnih in etičnih vrednot, pač pa se nacionalno in socialno izkoreninjen razkraja v praznoti duha in v cinični borbi za grobo korist.«²⁶⁷ To je nato pokazalo ravnanje liberalne politike, ki večji del druge polovice tridesetih let ni ponudila ničesar novega. Njena »zvezdna leta« so minila in vsi Kramerjevi napor, da bi jo kot glavni tajnik JNS, slovenski liberalni politični voditelj in član Senata Kraljevine Jugoslavije oživil kot upoštevanja vreden dejavnik, so bili neuspešni.²⁶⁸ Volilno merjenje moči v tem času je pomenilo zgolj dokaz primata JRS. Udarci, ki jih je dobivala liberalna politika, in napovedovana demokratizacija v državi pa so pripomogli, da je oživila nekatere svoje demokratične poglede. Ponovno je podprla žensko volilno pravico, obnovitev demokracije in tajne volitve kot pogoje za uveljavitev temeljnih demokratičnih načel in državljanskih svoboščin. Kritično se je poglobila tudi v svojo dejavnost v prvi polovici tridesetih let in negativno ocenila udinjanje diktaturi in diktatorskim metodam. Ob njenih nespremenjenih državnopravnih stališčih jo je spremljalo tudi spoznanje, da federativna ideja postaja organizacijska ideja države.²⁶⁹ Vendar se je, tako kot katoliški strani glede Banovine Slovenije, čas za morebitno liberalno politično prenovo iztekel. Mladina JNS (MJNS), ki je v nasprotju s staro JNS izražala hotenje mladih vitalnih sil v prizadevanju za preroditev političnega življenja, je privoljevala v strankin program in tudi po tem, ko je leta 1940 oblikovala svojega, ni prihajalo do usodnejših medsebojnih razhajanj. Oboji so delovali skupaj. Bila pa je pobudnica akcije za strnitev vseh »naprednih« sil oziroma združevanje liberalnih sil na Slovenskem v podpori jugoslovanski narodni in državni skupnosti v času, ko je nova svetovna vojna

²⁶⁶ Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 180–190.

²⁶⁷ Zwitter, *Bankrot slovenskega liberalizma*, str. 304.

²⁶⁸ O Kramerjevi politični dejavnosti v drugi polovici tridesetih let gl. Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 237–250.

²⁶⁹ Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 91–94.

trkala na vrata jugoslovanskih Slovencev.²⁷⁰ Kot zanimivost pa lahko opozorimo, da so, tako kot na katoliški, tudi na liberalni strani zagovarjali prisilno delo. V gospodarskem delu programa MJNS so zagovarjali stališče, da bo država »s taborišči za prisilno delo /.../ primorala h koristnemu delu tudi delomrzneže. Načelo ‚brez dela ni jela‘ mora priti do polne veljave.«²⁷¹

Liberalna stran je novo svetovno vojno dočakala politično heterogena. Razcepila se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so jih ločila stališča do različnih vprašanj – do demokracije, parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma. Mnoge skupine so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zveze na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem socialnogospodarski interesi, usmerjenost drugih pa predvsem narodnopolitični interesi.²⁷²

VIII.

Obe strani meščanske politike, katoliška in liberalna, sta se v zvezi z vprašanji, s katerimi sta se srečali v obravnavanem dobrem polstoletju, opredelili tudi v odnosu do totalitarističnih idej in sistemov moderne – komunizma, fašizma in nacizma. Vse sta odklonili. SLS je v boljševizmu, ki se je na oblast povzpел z eno najstrašnejših revolucij na svetu, videla največjo civilizacijsko nevarnost.²⁷³ Sicer so v prvi polovici dvajsetih let na katoliški strani v komunizmu ali boljševizmu kljub njegovemu protikrščanstvu še videli družbeni pojav, ki bi lahko tudi drugim socialnim gibanjem ponudil nekatere družbene in gospodarske rešitve. O tem je govoril Anton Korošec, ki je še leta 1932 omenil, da je komunizem »potrebno zlo«.²⁷⁴ A obenem je bil in ostal globoko prepričan nasprotnik komunizma ali boljševizma. Že leta 1920 je na zboru zaupnikov SLS 6. in 7. aprila poudaril, da bo »boj prihodnosti, boj, ki se bo resno bojeval med strankami, /.../ samo boj med krščanskim socializmom in med komunizmom.«²⁷⁵ Slovenska JRS je na to opozorila tudi v tridesetih letih. Ko je *Slovenec* poleti 1936 pojasnjeval, kdo je enakovreden tekmeč katolicizmu, je posebej poudaril: »Edini, ki se poleg

270 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 218–233. Program MJNS gl. v *Politična, gospodarska in socialna načela OJNS*.

271 Prav tam, str. 61.

272 Melik, *Slovenski liberalni tabor*, str. 23.

273 Perovšek, *Slovinci in slovanski svet*, str. 148.

274 Prav tam, str. 147, 159.

275 *Slovenec*, 48, št. 79, 8. 4. 1920, str. 2, Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke.

katolicizma bije za bodočnost je komunizem. /.../ Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo.«²⁷⁶

Na katoliški strani so izjavljali, da komunizem oznanja razredno sovraštvo, je vera sovraštva, ki uči nujni, neizbežni in katastrofalni medsebojni boj družbenih razredov. Njegov cilj je dobiti v roke prav vso oblast in nato s pomočjo diktature proletariata in sredstev, ki mu jih nudi vsemogočna država, uničiti svoje nasprotnike ter na podlagi delavske razredne sebičnosti izbrisati sleherno sled dotedanjega družbenega in duhovnega (verskega) razvoja. Komunistični materializem je zavestno in popolno brezboštvo. V Zvezi sovjetskih socialističnih republik (ZSSR) svojih revolucionarnih obljub ni izpolnil, saj ne daje nobenega jamstva ne za enakost, ne za svobodo, ne za neizkoriščanje in ne za socialno blaginjo. Je goli, surovi, prostaški despotizem, veliko bolj okruten, kot so bili vsi dotedanji. Obsega človeka v celoti in ga spreminja v kolektivistično žival. Komunizem je judovsko delo, glavni nosilec boja proti njemu pa je katoliški idejni in družbeni dejavnik. Po objavi okrožnice Pija XI. proti brezbožnemu komunizmu leta 1937 je veljalo avtoritativno zanikanje sodelovanja med katoličani in komunisti. Boj med komunizmom, ki je »največja nevarnost naše dobe«, in krščanstvom je iz moralnih in verstvenih razlogov nujen. V vprašanje komunizma so se posebej poglobili dr. Lambert Ehrlich, Aleš Ušeničnik, dr. Ivan Ahčin in Fran Erjavec.²⁷⁷

Ostra je bila tudi liberalna obsodba komunizma ali boljševizma. Liberalci so poudarili, da pomeni zrušenje vsega, kar je obstajalo, zrušenje veljavnih zakonov, ustanov ter javnih in zasebnih dobrin – in vzpostavitev oblasti posameznikov, ki razpolagajo z življenjem in imetjem drugih. Boljševizem je uničil socialno strukturo, gospodarstvo pa potisnil na predpotopno raven. Pomeni diktaturo manjšine in program največje nekulture, nesvobode in tiranstva, ki ga ni izvrševal niti nekdanji car. Boljševizem, v katerem so na liberalni strani videli odločujoč judovski vpliv, je treba uničiti, četudi s silo. Je največja zločinska zabloda, kar jih beleži svet. Kljub siceršnji nevarnosti, ki so jo videli v boljševizmu, pa so menili, da je razvoj v ZSSR dokazal neuresničljivost marksistične doktrine ne glede na vsa njena zunanja znamenja. S skrajno ostrim obsojanjem boljševizma je izstopal Ivan Tavčar, ki je dosledno branil načelo zasebne lastnine, medtem ko je Ivan Hribar nadaljnji napredek ZSSR videl v odmiku od komunističnih idej. Proti boljševizmu je že leta 1919 nastopil *Slovenski narod*, ki je v več nadaljevanjih objavil daljši prispevek Prof. –умовья (–umova) o uničujočih razmerah v Ruski sovjetski federativni socialistični republiki. Za meščanski tabor je bil komunizem njegov ključni nasprotnik in v taki ideološki ter politični drži je dočakal drugo svetovno vojno na Slovenskem.²⁷⁸

²⁷⁶ *Slovenec*, 64, št. 169a, 26. 7. 1936, str. 1, Kje je sovražnik?.

²⁷⁷ Perovšek, *Slovenski in slovanski svet*, str. 146–148, 157–195.

²⁷⁸ Prav tam, 140–145, 148–157, 197–198; *Jutro*, 19, št. 66, 19, 3, 1938, str. 1, Strelji v Moskvi.

Meščanska politika je tudi o fašizmu in nacizmu izrekla ostre besede. Na katoliški strani so opozarjali, da je fašizem v Italiji uvedel diktaturo kot trajno ustanovo v prepričanju, da je z nasilnimi sredstvi mogoče ukrotiti duha celega kulturnega naroda. Fašizem je uvedel tiranske in boljševiske metode vladanja. Vodi ga »svetovladstvo«, poudarja le pravico močnejšega, avtoriteto, ki sloni na sili, in povsem laično utemeljen hierarhični red. Njegov namen je absolutna vlada »najvrednejšega« naroda in podjarmljenje »inferiornih plemen«. V tridesetih letih pa so v fašizmu videli mnogo simpatičnih potez tudi za katoličane, saj udejanja odpravo razrednega boja in korporativno državo. Kar je pozitivnega v fašizmu, je vzeto iz krščanstva, in v tej smeri more biti fašizem del protiboljševistične fronte.²⁷⁹ Bistvene točke razhajanja med fašizmom in katoliško politiko so se kazale v vprašanju odnosa med državo, družbo in Cerkvijo, predvsem glede vzgoje mladine, vloge Cerkve v državi in družbi ter v odnosu do rasističnih teorij. Skupne pa so bile zahteve po odpravi razrednega boja, stanovsko-korporativistični ureditvi družbe in protiliberalizmu v najširšem smislu.²⁸⁰

Stične točke, kot so odprava razrednega boja, protiliberalizem in protisemitstvo, je imel katolicizem tudi z nacizmom, čeprav se je z njim sicer ostro razhajal. Nacizem je imel za uničevalca vseh moralnih, kulturnih in političnih vrednot človeštva. Oznanja prvenstvo plemena, napadalnih in osvajalnih nagonov »plave bestije« ter njenih roparskih, nasilnih in amoralnih instinktov. Nacistični človek hoče zmago svoje rase, tiste, ki bo najbolj znala uveljaviti svojo nprav, svojo kri in svojo nagonsko kulturo v boju z drugimi, ki jih želi podjarmiti kot sužnje. Narodni socializem na temeljih razdirajočega animaličnega egoizma gradi svojo fašistično pasemsko miselnost in politično doktrino. Katoliška stran je nacizem odklanjala tudi zaradi njegovega državnega kulturnobojnega stališča proti krščanskemu verskemu življenju. Namesto vere je vzpostavil poganski nacionalizem in ni nič manj nevaren kot komunistično brezboštvo.²⁸¹ Toda kljub temu, da sta bila za katoliško stran fašizem in nacizem njena prepoznavna sovražnika, je v njej prevladovalo stališče, da sta brezbožni komunizem in boljševizem vendar večje zlo, ker sta nepomirljiva sovražnika krščanske kulture, katolicizma in s tem tudi slovenskega naroda. Zato velja brezkompromisni boj predvsem njima.²⁸²

Ko je nova svetovna vojna, katere grozljivosti so se v meščanskem taboru dobro zavedali,²⁸³ vzplamtela v Evropi in je na njenem začetku prišlo do vojaške prevlade sil osi, so se na katoliški strani idejno in politično obrnili k načelu novega avtoritarnega reda. Zavzemali so se tudi za pristop Jugoslavije k silam

279 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 107.

280 Pelikan, Razcep v katoliškem taboru, str. 379.

281 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 107–108.

282 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, str. 249.

283 Perovšek, Slovenci, Jugoslavija in začetek vojne, str. 90.

osi. Neposredno pred njihovim napadom na Kraljevino Jugoslavijo pa so visoki predstavniki slovenske JRS, ki je tedaj ponovno prevzela staro strankino ime – SLS, sklenili, da v primeru sovražne zasedbe slovenskega ozemlja niti stranka sama, niti nobena njena organizacija, niti noben njen funkcionar ne morejo in ne smejo na kakršenkoli način sodelovati s sovražno oblastjo ali s sovražnimi nacističnimi in fašističnimi organizacijami. Ljudje na gospodarskih položajih pa naj ostanejo na svojih mestih in skušajo varovati interese prebivalstva.²⁸⁴ 3. aprila 1941, ko je minister v Simovičevi vladi dr. Fran Kulovec, ki je po Koroščevi smrti prevzel vodenje slovenske JRS, iz Beograda prispel v Ljubljano in se po sestanku s strankinim vodstvom v Sloveniji takoj vrnil nazaj, je prišlo do spremembe, kako naj stranka ravna ob napadu sil osi na Jugoslavijo. Takrat so se v vrhu katoliške politike dogovorili, da po zgledu enakega telesa iz leta 1918 ustanovijo Narodni svet za Slovenijo, z namenom, da to telo pripravi vse potrebno za ustanovitev slovenske države pod nemškim protektoratom.²⁸⁵ Že pred tem pa so v meščanski politiki v ozkem krogu potekali razgovori o medsebojnem strankarskem sodelovanju, vendar do napada sil osi na Jugoslavijo o tem niso sklenili nobenega dogovora.

Tudi na liberalni strani so fašizem odklanjali zaradi njegovega nedemokratskega značaja. Ob tem so izjavili, da sta fašizem in boljševizem »dva politična in svetovnonazorska ekstrema, ki sta si kljub svojim različnim socialnim in idejnim poreklom istovetna«.²⁸⁶ Poudarjali so, da ima fašizem teroristični, totalitaristični in zločinski značaj, in opozarjali na njegovo grobo protislovensko državno politiko. Fašizem je nasilna vlada oborožene manjšine, ki prezira liberalno demokratično družbo in ustrahuje ogromno večino italijanskega naroda. Skladno s svojim unitarističnim narodnodržavnim programom pa so na fašizem pozitivno gledali kot na odločilnega dejavnika italijanske narodne in državne enotnosti. Opozarjali so, da predpostavlja njegovo kulturno in gospodarsko uravnoteženost. Že zelo zgodaj pa so poudarili, da je grožnja za evropski mir, a kot najhujše nasprotje duhu modernega časa bo propadel z »železno neizprosnostjo zgodovine«.²⁸⁷

Enako odklonilno je liberalna politika ocenjevala nacizem. Nemčijo je videla kot državo, v kateri vlada narodnosocialistična totaliteta, in to ne le proti Judom, ampak proti vsakomur, ki ni po volji režimu kljukastega križa, to je tudi proti marksistom, liberalcem in ultramontanistom.²⁸⁸ Nobena avtokracija, kar jih pozna zgodovina, ni dosegla Hitlerjeve absolutne moči nad nemškim narodom. »Niti ,solčni kralj' ni

284 Godeša, *Čas odločitev*, str. 38–40, 153, 161–164.

285 Godeša, *Okupacija kot prelomnica*, str. 100–107.

286 *Jutro*, 14, št. 98, 28. 4. 1933, str. 1, Pogrom proti duhu.

287 Perovšek, *Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma*, str. 105–106; *Jutro*, 17, št. 196, 26. 8. 1936, str. 1, *Ljudska fronta*.

288 Perovšek, *Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma*, str. 106.

smel z enako pravico in resnico reči o sebi ‚Ĺetat čest moi‘, in Bismarckov absolutizem železne pesti je bil v primeri z današnjim režimom v Nemčiji krotka, demokratska idila.« Znanost in kultura sta morali obleči rjavo srajco, Hitler zase zahteva absolutno avtoriteto tudi na polju vere in cerkve.²⁸⁹ Narodnosocialistična Nemčija je izraz ogromnega radikaliziranja nemških nacionalnih stremljenj, ki v okviru svojih velikih, širokopoteznih načrtov posega tudi po slovenskem ozemlju. V hitlerjevskem programu so Slovani postavljeni v isto vrsto kot Judje, to je med manjvredne rase. Nemški nacionalizem, prežet od nadute zaverovanosti v lastno veljavo in od zmotnih, znanstveno nevzdržnih rasnih teorij, izključuje v odnosih med narodi vsako etiko. Edino Nemci imajo posebno pravico do življenja. Kar zadeva staro nemško imperialistično težnjo *Drang nach Osten* in *Drang nach Süden*, je nemški narod ostal samemu sebi zvest. Nemški nacizem je trajna grožnja za evropski mir. Že leta 1933 je *Jutro* pisalo, da bi Nemci, če bi se čutili dovolj močne, raje danes kot jutri udarili po svojih sosedih in po vseh, ki bi jih mogli doseči.²⁹⁰ Z anšlusom in prihodom Nemčije na slovenske meje marca 1938 se je okrečila liberalna zavezanost državi, ki je postajala vse bolj ogrožena. Po izbruhu vojne so posamezne liberalne skupine v letih 1939–1941 v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami prešle k aktivnemu podtalnemu delovanju proti nemškemu rajhu. Njegove niti so se stekale v rokah liberalnega prvaka Alberta Kramerja, čeprav si je pred tem (neuspešno) prizadeval za nemško naklonjenost in je nemškemu poslaniku v Jugoslaviji Victorju von Heerenu zagotavljal, da bo opozicija, če zmaga na skupščinskih volitvah leta 1938, nadaljevala tedanjo vladno politiko prijateljstva z Nemčijo.²⁹¹

IX.

Ideološki boj in nasprotujoči pogledi na socialno problematiko so odločilno zaznamovali dobo od nastanka modernih političnih strank do druge svetovne vojne na Slovenskem. V tem času sta se usodno gradila »avtoritativni sindrom Slovencev«²⁹² in nesprejemanje *drugega*. Na idejne zahteve katoliške strani po splošni prevladi se je liberalna odzvala z obrambo svojih identitetnih načel. Pri tem je zaradi moči katoliškega gibanja in njegove doslednosti velikokrat zašla v skrajno kulturnobojno ostrino. Obenem si je z ekskluzivnim socialnim stališčem zaprla pot do ljudstva. Katoliška stran je ravnala obratno. »V nazorsko

289 *Jutro*, 14, št. 155, 6. 7. 1933, str. 1, Hitler in cerkev. Gl. tudi *Jutro*, 14, št. 98, 28. 4. 1933, str. 1, Pogrom proti duhu.

290 Perovšek, Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma, str. 106; *Nemški imperijalizem*, str. 4, 12; *Jutro*, 14, št. 137, 15. 6. 1933, str. 1, Prvi poraz nemških rasistov; št. 206, 3. 9. 1933, str. 1, Nemška nevarnost.

291 Vodušek Starič, Liberalni patriotizem, str. 60; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, str. 1–241; Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, str. 248.

292 Juhant, Kocbek kot veličina in neznanost, str. 426.

diferenciranem svetu, ki priznava legitimnost sleherne iskrene vesti, pa se morajo ljudje vsaj kot občani in državljani zadovoljiti s soglasjem v temeljnih tezah, ki so v skupnem življenju neobhodno potrebne. Obseg teh skupnih spoznanj in norm je nujno različen. Če takega dogovora ni, nastopijo strahote duhovne državljanske vojne, ki poznajo samo radikalne parole in se zadovoljujejo samo z uničenjem nasprotnika.«²⁹³ To je vplivalo na bivanjski način Slovencev, ki so se obenem srečali še z marksističnim dejavnikom in v njegovem okviru s komunistično stranko. Meščanski pol ju je zavrnil, tako kot je zavrnil tudi fašizem in nacizem. Konec tridesetih let je na katoliški strani prišlo do pogledovanja k avtoritarizmu. Narodna avtonomija je bila vodilo meščanske politike v avstrijski dobi, z jugoslovansko pa je liberalna stran prešla k politiki jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma. Katoliška stran je nasprotno zagovarjala slovenski avtonomistični narodnoemancipacijski koncept, kar ji je, obenem z večinskimi katoliškimi naziranjem, zagotovilo vodilni položaj v narodu. Teža medsebojnega izključevanja je utemeljila slovensko narodnopolitično življenje pred drugo svetovno vojno, ta pa je Slovincem onemogočila, da bi v nadaljnjem obdobju evolutivno reševali medsebojna sporna vprašanja in dopustili možnost sprejemanja ter spoštljivega in strpnega življenja drugega z drugim.

293 Tominšek Perovšek, *Frančiček Lampe: zmerno, z ljubeznijo*, str. 176.

Vida Deželak Barič

ORIS IDEJNOPOLITIČNIH IN SOCIALNO- GOSPODARSKIH USMERITEV MARKSISTIČNEGA TABORA V LETIH 1896–1941

I.

V zadnji tretjini 19. stoletja je v družbeni prostor na Slovenskem vse bolj opazno vstopal nov idejnopolitični dejavnik, socialistično opredeljujoče se delavstvo. To je bilo sprva organizirano v delavskih izobraževalnih društvih in vključeno v splošno avstrijsko socialistično gibanje, 15. in 16. avgusta 1896 pa je v Ljubljani v vseslovenskem obsegu ustanovilo lastno politično stranko z imenom Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS).²⁹⁴

²⁹⁴ Obširneje o tem Kermavner, *Začetki slovenske socialne demokracije*; Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža*, gl. zlasti str. 105–182.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

355 Prav tam, str. 141–142.

356 Prav tam, str. 143.

357 Prav tam, str. 144–145.

359 *Stenografske beleške US K SHS*, 2, str. 27, 28.

360 Perovšek, Slovenska politika in vprašanje državne ureditve, str. 439–440.

361 Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 97, 101.

362 Perovšek, Slovenski avtonomizem socialistične smeri, str. 167–168, 170–172, 175.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Filip Čuček

NEMŠKI POLITIČNI SUBJEKTI NA SLOVENSKEM V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI

Nemštvo na Slovenskem nikakor ni bilo enoplastno in enoznačno, ni bilo nadregionalen, pač pa precej deželno pogojen pojem. Nemci so bili najmočnejši na Koroškem, kjer praktično niso imeli slovenske »opozicije«, potem na Spodnjem Štajerskem, medtem ko so na Kranjskem (dokončno z nastopom Taaffejeve vlade) izgubili politični vpliv (ne pa tudi svoje gospodarske moči). Zgolj gospodarsko močni so bili tudi maloštevilni goriški in tržaški Nemci. Po obnovi ustavnega življenja v Avstriji so bili Nemci (kot tudi Slovenci) na Slovenskem deželno organizirani (deželni »centri moči« so bili vse do propada monarhije deželni zbori), zato je tudi nacionalni proces v nadaljevanju potekal precej specifično. Toda v nasprotju s Slovenci, ki so se med seboj nacionalno naddeželno povezovali, to ni bila nemška praksa, pač pa so svoje nacionalne »centre«, s katerimi so simpatizirali (avstrijske nemške stranke), imeli širše v monarhiji oziroma njihove podružnice doma. Če je bila Koroška torej najbolj »nemška«, čemur je botrovala tudi Schmerlingova volilna geometrija, je bil

položaj na Spodnjem Štajerskem, kjer so bili Nemci bolj ali manj skoncentrirani v mestih in večjih trgih, že nekoliko drugačen. Kljub temu so imeli z opiranjem na t. i. tradicionalno posestno stanje (češ da so bila spodnještajerska mesta od nekdanj nemška) in nemški jezik (ki je bil v mestih sredstvo komunikacije) v nacionalnem »spopadu« lažje delo kot na Kranjskem, Goriškem ali v Trstu; na Kranjskem je slovenska stran že v 60., dokončno pa v 80. letih osvojila kranjski deželni zbor in pomembno krojila politično podobo dežele, medtem ko sta bila goriški in tržaški deželni zbor v italijanskih rokah.

Na Slovenskem se je nemštvo vse do marčne revolucije in še po njej kazalo zgolj v obliki jezikovnih razlik s podeželjem ter kot znamenje pravne in socialne drugačnosti, nemški občevalni jezik v mestih pa je bil le zunanji znak meščanstva proti okoliškemu kmetstvu, ki je bilo po svojem jeziku večinoma slovensko.⁴⁰³ Politično življenje se je v prvi fazi avstrijskega parlamentarizma (1848/49) tako rekoč šele začelo (političnih strank seveda še ni bilo), pojavili pa so se tudi prvi skromni zametki nacionalnega čustvovanja. Prve politične grupacije so se dejansko pojavile na Dunaju, potem ko so junija 1848 izvedli volitve v dunajski državni zbor.⁴⁰⁴ Na Slovenskem se je »politika« osredinila v deželnih zborih, ki so se v glavnem ukvarjali z občinami, zemljiško odvezo in deželno ustavo, na drugi strani pa tudi v obstoječih in novonastalih časnikih in časopisih. Poslanci (»nemški« in »slovenski«) v državnem zboru niso delovali enotno, pač pa so do glavnih problemov zavzemali različna stališča. Njihova orientacija je bila v glavnem deželna, zastopali pa so predvsem svojo lokalno volilno bazo.⁴⁰⁵ Nacionalno vprašanje v prvi fazi avstrijskega parlamentarizma ni igralo pomembnejše vloge. Moderni nacionalni zavesti še ni uspelo nadomestiti starih oblik identifikacije z deželo. Tisti, ki so opozarjali na nevarnost razpada Avstrije in se zavzemali za program Zedinjene Slovenije, so bili razglašeni za prenapeteže in celo rusofile. Meščanstvo se je večinoma opredelilo za Frankfurt,⁴⁰⁶ med podporniki volitev pa so bili tudi mnogi pripadniki »slovenskih vrst«, ki se jim je zdela pripadnost notranjeavstrijskih dežel k Nemčiji že iz tradicije nekaj povsem običajnega. Mnogi (uradniki, duhovščina) tudi niso hoteli nasprotovati uradno razpisanim volitvam, drugi pa se seveda nacionalno sploh še niso opredelili.⁴⁰⁷ Močna deželna in avstrijska zavest je prišla do polnega izraza na primer ob blagoslovitvi zastave mariborske narodne straže septembra 1848, ko so iz rotovža visele »frankfurterca«, štajerska in cesarska zastava ter jasno izražale deželno (štajersko) identiteto in pripadnost Avstriji, kakor tudi načelno težnjo po

403 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 9, 10; Čuček, *Svoji k svojim*, str. 14.

404 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, str. 38–39, 49–50.

405 Prav tam, str. 68–71.

406 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 33.

407 Prim. Melik, *Frankfurtske volitve 1848*, str. 111.

nacionalni koeksistenci, kakršna je vladala pred revolucijo.⁴⁰⁸ Podobne razmere so vladale tudi v ostalih notranjeavstrijskih deželah.⁴⁰⁹

Po porazu revolucije se je »nemško« meščanstvo v veliki meri strinjalo z reformno politiko Schwarzenbergove vlade, veliko manj zadovoljni pa so bili s postopnim krčenjem političnih pravic in svoboščin. Še pred izdajo silvestrskih patentov so policijski ovaduhi marsikje zaznali odkrito sovražen odnos do režima (denimo Maribor). Za državne uradnike, vojsko in visoke predstavnike Cerkve meščani niso imeli lepih besed, na udaru kritike pa se je znašel tudi mladi cesar Franc Jožef I., ki se je mnogim zdel glavni krivec za nastale razmere.⁴¹⁰ Zaradi ostre represije je politično življenje z novim režimom povsem zamrlo.⁴¹¹ Nacionalno vprašanje, ki se ga je revolucija leta 1848 sicer dotaknila, ni bilo več aktualno. Policijski agenti niso zaznali nobenih nacionalnih konfliktov, jezikovne razmere pa so bile podobne kot v predmarčnem obdobju. »Nemški« meščani so v vsakdanji komunikaciji uporabljali nemščino, slovenščino pa, če so jo sploh obvladali, bolj ali manj v občevanju z nižjimi sloji. Tudi nekateri, ki so se čutili Slovence, so v javnosti prej govorili nemško kot slovensko (npr. duhovniki, učitelji in uradniki v pogovoru s kmeti, dijaki v pogovoru s kmečkimi starši in sorodniki).⁴¹²

Po obnovi ustavnega življenja v Avstriji se je položaj začel hitro spreminjati. »Modernizacija« političnega (in javnega) življenja je sprožila postopno mobilizacijo množic, to pa je vodilo do odločilnega zasukata proti nacionalizmu, ko se je bilo prebivalstvo (sprva meščanstvo) prisiljeno nacionalno opredeliti.⁴¹³ Znotraj nacionalne diferenciacije so se tako formirale različne politične opcije. Poleg šibke slovenske (in v Primorju italijanske) strani, ki je svoje delo začela v težkih razmerah, se je na Slovenskem oblikovala tudi nemška stran. Znotraj nacionalno-političnih polov je bila sprva dejavna zgolj peščica ljudi. Med »elito« se je prištevalo izobraženo meščanstvo, ki se je na podlagi politične orientacije oziroma naklonjenosti eni ali drugi politično-kulturni usmeritvi opredelilo za eno ali drugo stran. Moderne politične »infrastrukture« (ali klasičnega strankarstva) tedaj še ni bilo. Politiki so delovali po načelu pripadnosti določenim političnim vizijam, takšne usmeritve pa so se (ponavadi) združevale v (»nacionalne«) politične skupine. Na najnižji ravni je politično življenje narekovala občina, ki je imela velik vpliv na oblikovanje političnih taborov. Medtem je decembrska ustava leta 1867 dokončno definirala avstrijski politični sistem, moderna infrastruktura

408 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 33.

409 Prim. Judson, *Exclusive Revolutionaries*, str. 29–68.

410 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 34.

411 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 20.

412 Prim. Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 34; Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 114–115; Almasy, *Wie aus Marburgern ‚Slowenen‘ und ‚Deutsche‘ wurden*.

413 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 9–12.

(izgradnja železniškega omrežja, (skromna) kapitalistična proizvodnja, razvoj trgovine, svoboda tiska, zborovalno in društveno pravo, še posebej pa obvezno osnovno šolstvo) pa je prinesla »novosti«, ki so postale gibalo političnega in nacionalnega razvoja ter pospešile proces nacionalnega oblikovanja.⁴¹⁴

V 60. in 70. letih, ko so v Avstriji prevladovala nemško-liberalne vlade in skušale s precejšnjim pritiskom (plenjenje časopisov, prestavljanje uradništva, procesi, neposredno vplivanje na volivce) zaustavljati slovensko narodno gibanje, so Nemci na Slovenskem nastopali kot vladna stranka in skoraj izključno pod liberalnim imenom ter liberalno in protiklerikalno zastavo. Slovensko narodno gibanje so »napadali« kot klerikalno, konservativno in reakcionarno, sami pa so se postavljali v obrambo ustave kot ustavoverna stranka (Verfassungtreue Partei), ki da edina teži k svobodi in napredku na vseh področjih družbenega življenja.⁴¹⁵ V 80. letih so bili Nemci v Avstriji (razen katoliških konservativcev) v opoziciji proti vladi. Tedaj so se tudi na Slovenskem bolj ali manj pridruževali avstrijskim liberalnim strankam. Potem ko so bile v prvi polovici 90. let (pa še to le na Kranjskem, ki je veljala za slovensko deželo) ustanovljene prve moderne (slovenske) stranke, se je tudi nemška (ustavoverna) stran začela »cepiti«. Z novimi avstrijskimi strankami, ki so od 90. let naprej na politični parket vnašale novo dinamiko, je nemštvo na Slovenskem simpatiziralo ali pa jih je zavračalo.⁴¹⁶

* * *

Nemški »tabor« je bil v najboljšem položaju na Koroškem, kjer je bila volilna geometrija povsem v njegovo korist. Že upravna razdelitev iz leta 1849 je na Koroškem oblikovala sedem okrajnih glavarstev, od katerih je bilo v celoti nemško špitalsko, dva sta bila po veliki večini nemška (Wolfsberg in St. Veit), mešani pa so bili celovško, beljaško in šmohorsko glavarstvo. Nemci so bili sicer v vseh treh glavarstvih v manjšini (manj kot ena tretjina), po upravni razdelitvi posneta volilna razdelitev (leta 1861) pa jim je pri deželnozborskih in kasneje državnozborskih volitvah dajala stalno večino. Po popisu iz leta 1880 sta na Koroškem živeli dve tretjini prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom, do leta 1907 pa so izgubili

414 Čuček, *Svoji k svojim*, str. 52–54.

415 Cvirn, *Boj za Celje*, str. 9.

416 Fenomen oblikovanja nacionalizmov v habsburški monarhiji (natančneje v avstrijskem delu cesarstva), ki je bil od dežele do dežele sicer specifičen, toda precej podoben proces, je v zadnjih (deset)let(j)ih (v širšem smislu) predmet številnih (predvsem tujih) raziskav. V zvezi s tem velja poudariti več avtorjev, ki se problematike lotevajo širše (komparativno) ali pa se posvečajo predvsem teoretskemu vidiku. Gl. npr. Gellner, *Nations and Nationalism*; Judson, *Exclusive Revolutionaries*; Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem po letu 1780*; Hroch, *Das Europa der Nationen*; Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism*; Deak, *Forging a Multinational State*; King, *Budweisers into Czech and Germans*.

zgolj dva deželnozborska mandata.⁴¹⁷ Mestno in trško prebivalstvo se je v glavnem nemško opredelilo, pa tudi tisti »slovenski« kmetje, ki so razmišljali liberalno, so se po večini priključili nemškemu liberalnemu taboru, tudi zato, ker je bila slovenska »elita« na Koroškem konservativna in omejena zgolj na duhovščino.⁴¹⁸ V nasprotju z nemškimi konservativci, s katerimi je slovenska stran sodelovala, je bila politična kohabitacija z liberalci povsem nemogoča.⁴¹⁹

Na Spodnjem Štajerskem je bilo nemštvo (razen v Apaški kotlini) mestno in trško prebivalstvo. Po obnovi ustavnega življenja sta se hitro oblikovala slovenski in nemški tabor, ki je (podobno kot drugje) prisegal na ustavo. Toda če je nacionalna diferenciacija v prvi polovici 60. let (v nasprotju s Kranjsko) precej počasi napredovala (v mariborski Kazini in Čitalnici so se denimo družili slovenski in nemški meščani, na obeh straneh pa je prevladovala iskrena skrb za nacionalno sožitje; podobne razmere so vladale tudi v Celju in na Ptuj),⁴²⁰ je nacionalno vprašanje konec 60. let že prišlo v ospredje spodnještajerske politike. V Mariboru, kjer je bila nacionalna komponenta v 60. letih najbolj vidna, je nemška stranka z organiziranim nastopom in tudi s podporo (vse bolj nemške) mariborske mestne občine leta 1867 brez težav dosegla zmago na volitvah v mariborski okrajni zastop zaradi česar je iz mariborskega občinskega odbora izstopil še zadnji Slovenec Ferdinand Dominkuš.⁴²¹ Mestne občine so vse bolj dobivale nemško lice, s čimer je tudi nacionalni proces dobil nov zagon.

V nasprotju s Koroško oziroma Spodnjo Štajersko so bili Nemci na Kranjskem v manjšini. Center političnega delovanja kranjskih Nemcev je bila Ljubljana, kjer je (razen Kočevskega, kjer je leta 1910 živelo skoraj 89 odstotkov Nemcev) živel največji del nemško govorečega prebivalstva; nemštvo je živelo še v Beli peči, Idriji, Domžalah, Trzinu in v krajih zgornjesavske doline. Če je bilo v deželi po občevalnem jeziku leta 1880 6,5 odstotka Nemcev (do leta 1910 se je delež zmanjšal za dober odstotek), je v Ljubljani po istem kriteriju leta 1880 živelo 23,3 odstotka Nemcev, ob naslednjih štetjih pa okrog 15 odstotkov.⁴²² V kranjski prestolnici so imele sedež nemške politične, gospodarske, finančne in kulturne ustanove, ljubljanski Nemci pa so bili, ne glede na svojo številčno prisotnost, precej vpliven in gospodarsko močan element. Steber nemške gospodarske moči je bila Kranjska hranilnica, glavna finančna ustanova v deželi, ki je podpirala delovanje nemških društev, zasebnih vrtcev, osnovnih ter srednjih šol in kulturnih ustanov v Ljubljani in širše v deželi.⁴²³

417 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 92–93.

418 Čuček, Nacionalna kohabitacija na (»slovenskem«) Koroškem, str. 13–14.

419 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 142–144. Prim. tudi Grafenauer, Germanizacija treh Avstrij, str. 256–257.

420 Čuček, *Svoji k svojim*, str. 53, 54. Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 19–33.

421 Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, str. 172–173.

422 Matić, Nemci na Kranjskem, str. 552–553.

423 Prav tam, str. 555.

Majhen odstotek Nemcev je živel na Goriškem (1880 – 3,5 odstotka) in na Tržaškem (1880 – 5 odstotkov). Oboji so živeli med slovanskim in romanskim življenjem in se po obnovi ustavnega življenja prav tako postopoma nacionalno opredeljevali. Na Goriškem je največ Nemcev živelo v Gorici (1880 – 11 odstotkov Nemcev, 18 odstotkov Slovencev, 71 odstotkov Italijanov; 1910 – 11 odstotkov Nemcev, 38 odstotkov Slovencev, 51 odstotkov Italijanov), stebri nemštva pa so bili državni uslužbenci (uradniki, srednješolski profesorji), nekateri pripadniki aristokracije in gospodarstveniki (predvsem družina vplivnih industrialcev Ritter Záhony). Goriški Nemci so se začeli politično povezovati konec 60. let okrog časnikov *Görzer Wochenblatt* (1867) in *Görzer Zeitung* (1868–69), potem ko so se zaradi italijanskega iredentizma in tudi slovenskega nacionalnega gibanja že počutili ogrožene. Zaradi številčne majhnosti goriških Nemcev sta oba časopisa nastopala nadstrankarsko in nadnacionalno, kar je bilo tedaj še mogoče, kasneje pa ob vse ostrejši italijanski (in tudi slovenski) politiki ne več.⁴²⁴ Na drugi strani so večjo politično aktivnost razvili Nemci v Trstu (1880 brez predmestij – 6 odstotkov Nemcev, 5 odstotkov Slovencev, 89 odstotkov Italijanov, s predmestji – 4 odstotki Nemcev, 22 odstotkov Slovencev, 76 odstotkov Italijanov). Po reviziji štetja 1910 brez predmestij – 8 odstotkov Nemcev, 15 odstotkov Slovencev, 75 odstotkov Italijanov, s predmestji – 6 odstotkov Nemcev, 30 odstotkov Slovencev, 62 odstotkov Italijanov). Kljub večjemu deležu Nemcev v Gorici je bil Trst precej pomembnejše mesto, kjer so svoj politični prostor »našli« tudi Nemci.⁴²⁵

Tržaški Nemci so bili po večini trgovci, obrtniki, podjetniki in uradniki.⁴²⁶ Nekateri so živeli v mestu že več generacij, drugi so bili priseljenci iz drugih delov monarhije. Od leta 1851 je v Trstu izhajal časopis *Triester Zeitung*, ki je kasneje postal eno izmed središč tržaškega nemštva. Leta 1872 so ustanovili ustavoverno društvo (Verein der Verfassungsfreunde), na čelu katerega je bil liberalni odvetnik (in leta 1881 ustanovitelj tržaške krajevne skupine Schulverein)⁴²⁷ Josef Rabl, in podpirali Auersperg-Lasserjevo vlado. Pri državnozborskih volitvah niso imeli večjih možnosti, zato so kandidirali (ne glede na liberalno politično usmeritev) na listi konservativnega tabora, saj jim je prav ta (med leti 1873–97 se tržaški italijanski liberalci državnozborskih volitev niso udeleževali) omogočal izvolitev poslancev (med leti 1873–82 je bil poslanec trgovsko-obrtne kurije trgovec Josef Michael Teuschl, med leti 1879–81 pa poslanec mestne kurije Josef Rabl).⁴²⁸ Tudi v lokalni tržaški politiki so tržaški Nemci igrali marginalno vlogo. Po Taaffejevem

424 Batič, Goriški Nemci, str. 111–119.

425 *Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande*, 1885, str. 164; *Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland*, 1918, str. 1, 5; Reimann, Die Deutschen in Triest, str. 93–97; Pletikosič, Revizija popisa prebivalstva Trsta, str. 477–482.

426 Reimann, Die Deutschen in Triest, str. 97.

427 Prav tam, str. 179.

428 Prim. Melik, Volilni uspehi Nemcev, Italijanov in Slovencev, str. 169.

nastopu so bili tržaški Nemci kot podporniki združene nemške levice v opoziciji. Ko so italijanski liberalci leta 1897 prekinili svojo državnozborsko abstinenco, je konservativni tabor tako rekoč razpadel, tako da so do leta 1907 podpirali italijanske liberalce, socialdemokrate ali slovensko stran. Šele po uvedbi splošne volilne pravice so spet nastopili samostojno. Nemško politično društvo, ustanovljeno aprila leta 1907 pod vodstvom Franza Rabla (sina Josefa Rabla), je na ustanovno zborovanje vabilo vse tržaške Nemce, saj je vse od 80. let, ko je prenehalo delovati ustavoverno društvo, nemško politično življenje v mestu zamrlo. Toda popolnoma zaostrena slovensko-italijanska nacionalna nasprotja v Trstu so tržaške Nemce puščala ob strani. Kljub temu da je glasilo *Edinost* izrazilo bojazen pred vsenemško ekspanzijo na Jadran, na splošnih državnozborskih volitvah Nemci niso bili uspešni, na občinskih (oziroma deželnozborskih) volitvah v letih 1909 in 1913 pa so podpirali italijanske liberalce, saj so se (podobno kot Italijani) zaradi krepitve Slovencev v mestu tudi sami počutili ogrožene (Josef Czerny, vodja tržaške krajevne skupine Südmark ter tajnik in blagajnik tržaškega Schulvereina, si je v letih pred vojno precej prizadeval za ustanovitev nove nemške šole v mestu). Poleg obrambnih društev so v mestu delovala še nekatera druga, načelno nepolitična nemška društva (»patriotsko« društvo nemških državnih uradnikov v Primorju, potem koroško, tirolsko in češko nemško društvo, kulturna, telovadna društva ipd.), ki so pred vojno že dobila nacionalni prizvok. Leta 1913 je bil ustanovljen Nemški svet za Trst in Primorje (Deutscher Volksrat für Triest und das Küstenland) z namenom krepitve »ogroženega« nemštva, ki pa ni imel večjega vpliva. Pred vojno so tržaški Nemci podpirali italijansko stran, saj se jim je zdela manj nevarna, po izbruhu vojne pa se je položaj seveda popolnoma spremenil.⁴²⁹

V nasprotju z goriškimi ali tržaškimi Nemci so koroški, spodnještajerski in kranjski Nemci v svojih deželah igrali precej pomembno vlogo. Razvojni lok je sicer na Koroškem tekkel povsem drugače kot v ostalih dveh deželah. Če je bila Kranjska na prelomu stoletja skoraj povsem slovenska dežela, na Spodnjem Štajerskem pa se je vse bolj odvijala »slovenizacija« dežele, česar se je nemška stran vedno bolj bala, je na Koroškem vseskozi dominirala nemška stran. Ta je zaradi volilne strukture okrajev in prebivalstva igrala vodilno vlogo na vseh področjih javnega življenja, te pa ni izpustila iz rok vse do propada dvojne monarhije. Avstrijsko ustavno dobo je na Koroškem zaznamovalo nemško meščanstvo (močno po premoženju), »opremljeno« z vsemi mogočimi političnimi, gospodarskimi, kulturnimi in zgodovinskimi privilegiji. Prav ta »nadvlada« je povzročila, da je v slovenski koroški politiki nižja duhovščina zavzela vodilni položaj.⁴³⁰

429 Reimann, *Die Deutschen in Triest*, str. 201–283, 323–345.

430 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 133, 138; Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 211.

OBNOVA USTAVNEGA ŽIVLJENJA

KOROŠKA

V 60. letih so koroški liberalci (poleg vladnega *Klagenfurter Zeitung*) izdajali časopis *Zeitung für Kärnten* (po letu 1862 *Bote für Kärnten*), ki je že zgodaj naglašal nemško politiko na Koroškem (podoben časnik je bil *Alpen-Blätter*). Z decembrsko ustavo so na koroškem podeželju ustanovili nekaj nemškoliberalnih demokratičnih društev (Demokratenvereine), ki so bila osnova za prodor nemškega liberalizma (in nacionalizma) tudi med slovenske kmete. Na drugi strani pa je nemški liberalizem z Emilom Strohalom prodril tudi v urbana naselja (leta 1870 je bilo v Celovcu ustanovljeno nemško društvo – Deutscher Verein), saj je bilo liberalno (in nacionalno) koroško (celovško) meščanstvo zanj precej dojemljivo. Beljaško liberalno ljudsko društvo (Freier Villacher Volksverein), prav tako ustanovljeno leta 1870, je bilo sprva nenacionalno, toda že kmalu se je pridružilo nemškonacionalnemu koroškemu programu. Podobno društvo je bilo ustanovljeno tudi v Spittalau. Proces spreminjanja nemškega liberalizma v nacionalizem je bil glede na ostale dežele na Koroškem nekoliko zgodnejši (na drugi strani se je oblikovala izrazito protiliberalna koalicija slovenskih in nemških konservativcev). Nemška liberalna stranka je do začetka 70. let razširila svojo organizacijo tudi v nekatere »slovenske« dele Koroške, saj je leta 1871 delovalo demokratično društvo v Kanalski dolini, medtem ko je bilo v Ziljski dolini aktivno napredno društvo (Untergailthaler Fortschrittsverein).⁴³¹

Po prvih neposrednih državnoborskih volitvah je živahnost političnega življenja na Koroškem začela popuščati, saj je imela liberalna nemška stran v 70. letih vladno podporo. Leta 1870, ko se je v času taborov zdelo, da se bo uveljavil tudi slovenski liberalizem, je začela izdajati časnik *Freie Stimmen* (izhajal je do leta 1873). Zaradi ugodne volilne geometrije se koroškimi Nemcem niti po zamenjavi vlade (1879) ni bilo treba bati izgube »starega posestnega stanja«. Nemški liberalci, ki so tudi pod Taaffejem naglašali, da »slovenische Sprache in Kärnten keine Existenzberechtigung hat«, so na Koroškem pač bili v dominantnem položaju in nasprotovali vsakršni slovenski »koncesiji«. Koroški deželni zbor je imel absolutno nemško večino in je nasprotoval slovenskim prošnjam. Podobno so delovala tudi okrajna glavarstva, kljub temu da jim je koroška deželna vlada ukazala, da morajo slovenske vloge reševati v slovenskem jeziku.⁴³²

Leta 1881 je bil v Celovcu kot organ koroške napredne stranke (Fortschrittspartei) ponovno ustanovljen časnik *Freie Stimmen*, le da tokrat s popolno nacionalno noto. Na podeželju, kjer je že delovalo društvo Schulverein, so

⁴³¹ Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 161–183.

⁴³² Čuček, *Nacionalna kohabitacija na (»slovenskem«) Koroškem*, str. 13–14.

koroški Nemci v 80. letih začeli ustanavljati kmečke gospodarske organizacije, s katerimi so želeli pritegniti slovenske kmete. Leta 1886 je bil ustanovljen nemški Bauernbund (soustanovitelj in prvi predsednik društva je bil Johann Seebacher),⁴³³ ki je izdajal list *Allgemeine Bauernzeitung*. Pojavil se je termin »Nemcem prijazni Slovenci« (Deutschfreundliche Slovenen), s čimer se je nemški pritisk dodatno okrepil. Tudi gesla »nix windisch« in podobna so (po ljudskem štetju leta 1890) vplivala na precej večje število prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Nemški nacionalci so rezultat uporabili v svoj propagandni namen in trdili, da koroški Slovenci ne morejo zahtevati, da bi jih obravnavali kot narod, ki bi kaj veljal. Še ostreje so leto zatem napadli slovenski jezik, ki da se ne more sklicevati na enakopravnost po členu 19. decembrske ustave, saj da »svetovni jezik in zakotni jezik ne moreta biti enakovredna«. Po ustanovitvi slovenskega Katoliškega političnega in gospodarskega društva leta 1890 ter načelnemu koncu slovensko-nemškega konservativnega političnega sodelovanja so nemški liberalci še ostreje pritisnili in poostrili svoj politični nastop, poleg tega pa so se tudi nemški konservativci počasi že začeli obračati v nacionalno smer. Njihov časnik *Volksblatt* je začel prevzemati nacionalna stališča. Potem ko je bila leta 1891 ustanovljena avstrijska nemška nacionalna stranka (Deutsche Nationalpartei), so njeno podružnico na Koroškem ustanovili že naslednje leto. Razlog za to je bil boj proti slovenskim zahtevam, s tem pa se je začela nova napadalna faza nemškega nacionalizma na Koroškem (nacionalni *Freie Stimmen* je pozival k zatrtju slovenskega narodnega gibanja, ki da hoče vdreti čez Karavanke). Državnozborski poslanec Armand Dumreicher je ustanovitev stranke argumentiral z besedami, češ da »bomo prastari nacionalni položaj na Koroškem lahko samo tedaj trajno ohranili, če bo zgodovinski položaj Nemcev v Avstriji znova izbojevan in potrjen«.⁴³⁴

Potem ko so se z nastopom socialdemokracije in uvedbo splošne kurije v političnem življenju pojavile množice, je bilo nemške liberalne stranke praktično konec, na njeno mesto pa je stopila Nemška ljudska stranka (Deutsche Volkspartei), ki so jo podpirali tudi koroški Nemci. Medtem je nacionalni boj dosegel takšno stopnjo, da so nemški nacionalci s propagando (tisk, množični nastopi, manifestacije, obljube o socialni reformi) z vso vnemo »napadali« preprosto prebivalstvo. Nacionalni šovinizem se je v najlepši luči pokazal ob volilnih agitacijah v koroških mestih. Svoj pritisk so koroški Nemci krepili tudi s poudarjanjem nemških javnih napisov, podporo pa so imeli tudi v deželnem zboru. Kot prilogo *Allgemeine Bauernzeitung* so leta 1898 začeli izdajati slovensko pisan *Koroški kmetski list*, kajti »v slovenskih krajih koroške dežele se najdejo

433 Seebacher, Johann.

434 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 205–213, 230–231, 253–260.

zmiraj nekteri kmeti, katerim je nemogoče nemško pisani list brati«. Že leta 1900 ga je zamenjal ptujski časnik *Štajerc*, ki so ga koroški nacionalci začeli širiti na Koroško.⁴³⁵ Poleg tega se je na Koroškem pojavil še Georg von Schönerer, ki se je naslonil na nemško društvo Bund deutscher Landwirthe in der Ostmark, in poskusil politični uspeh doseči tudi na Koroškem.⁴³⁶

Če je nemško premoč uspelo nekoliko zaježiti šele socialdemokraciji,⁴³⁷ pa to nikakor ni pomenilo konca nemške prevlade. Na kongresu nemške nacionalne stranke leta 1900 v Celovcu je njen predsednik Johann Dobernig⁴³⁸ izjavil, da se jezikovna meja ob napredku slovanskih narodov nikakor ne sme spreminjati v škodo Nemcev. Poostreni pritisk se je pokazal nekaj let kasneje, ko je Dobernig na občnem zboru društva Deutscher Volksverein in Kärnten leta 1909 dejal, da »proti nacionalno nastopajočemu slovenstvu, ki predrzno zlorablja pravico gosta in ki se rado vidi v vlogi osvajalca, ni mogoče zavzeti dovolj ostrega in brezobzirnega stališča«. ⁴³⁹ V času najhujšega nemškega pritiska so tudi vladni krogi razglašali Koroško za popolnoma nemško kronovino. Uspeh nemške nacionalistične propagande in retorike je bil popoln. Po zadnjem ljudskem štetju na Koroškem leta 1910 je v deželi živelo več kot 80 odstotkov prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom,⁴⁴⁰ v Celovcu, ki je pred vojno veljal za popolnoma nemško mesto, pa se je delež nemškega prebivalstva povzpел na 97,6 odstotka.⁴⁴¹

SPODNJA ŠTAJERSKA

Po obnovi ustavnega življenja je bila večina spodnještajerskega (nemškega) meščanstva zmerno liberalno usmerjena. V Mariboru je leta 1862 začel izhajati list *Correspondent für Untersteiermark* (od leta 1865 *Marburger Korrespondent*, potem *Marburger Zeitung*), ki pa se na začetku ni želel ukvarjati s politiko. Politični časnik je postal leta 1863. Razpoloženje, značilno za prvo polovico 60. let, pa se je s septembrskim patentom leta 1865 hitro spremenilo. Časnik je povsem podprl štajerske avtonomiste in se vse bolj navduševal nad dualizmom, v skladu z decembrsko ustavo pa so se tudi spodnještajerski ustavoverci politično organizirali. Februarja 1868 so v Mariboru ustanovili Politično-gospodarsko

435 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 212–213, 232–240.

436 Čuček, *Nacionalna kohabitacija na (»slovenskem«) Koroškem*, str. 20.

437 Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 246–248.

438 Dobernig, *Johann Wolfgang*.

439 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 212–213.

440 Grafenauer, *Koroški Slovenci v zgodovini*, str. 15. Prim. Malle, *Gospodarski vidiki življenja koroških Slovencev*, str. 103; Perchinig, »*Wir sind Kärntner und damit hat sich's ...*«, str. 31–33. Obširneje o tej temi Grafenauer, *Narodnostni razvoj na Koroškem*, str. 165–196; Pleterski, *Pomen koroške preteklosti*, str. 30.

441 Drobesh, *Die Provinzhauptstadt Klagenfurt*, str. 314. Prim. Wiesflecker, *Klagenfurt als Sitz kultureller Institutionen*, str. 421–431.

društvo Napredek (Politisch-volkswirtschaftliches Verein »Fortschritt«), ki je vse do srede 70. let igralo izredno pomembno vlogo v političnem življenju Spodnje Štajerske. Društvo, ki mu je načeloval Franz Rödling, je že aprila štelo več kot 100 članov. Po mariborskem vzoru so ustavno društvo (Verfassungsverein) na pobudo usnarja Antona Lassnigga in gimnazijskega profesorja Antona Fichne avgusta 1868 ustanovili tudi v Celju. V letih 1869–70 so ustavoverna društva ustanovili še v Laškem, na Ptuj, v Brežicah, Marenbergu, Konjicah in Slovenski Bistrici. Društva so razvila živahno dejavnost. Na rednih mesečnih zborovanjih so sprejemala resolucije in v državni zbor pošiljala peticije, organizirala so predvolilne agitacije, člani pa so delovali tudi v občinskih odborih in drugih predstavniških telesih.⁴⁴²

Po začetem slovenskem taborskem gibanju so spodnještajerski ustavoverci nemudoma začeli načrtno agitacijo proti programu Zedinjene Slovenije. Društvo Napredek je kot protiutež taborom leta 1869 organiziralo tri protitabore, t. i. ustavne dneve v Slovenski Bistrici, Celju in Radvanju pri Mariboru. Za ohranitev starega posestnega stanja so igrali na karto prednacionalne regionalne deželne zavesti, češ da je vseskozi obstajalo prijateljstvo med Nemci in Slovenci in da je cilj ustavoverne stranke sloga in ohranitev miru na Spodnjem Štajerskem, ki je bila, posebej na deželi, še vedno močno prisotna. V ta namen so kot prilogo *Tagesbote für Untersteiermark* (v kar se je med 1. septembrom in 30. novembrom 1870 preimenoval *Marburger Zeitung*) začeli izdajati list *Slobodni Slovenec*.⁴⁴³ Del nemškega meščanstva so medtem zajele nemške nacionalne ideje – leta 1870 v Mariboru ustanovljeno Nemško nacionalno društvo (Verein der Deutschnationalen) je januarja 1871 na strankinem dnevu nacionalcev Avstrije z Mariborskim programom pozdravilo ustanovitev nemškega rajha in zahtevalo preobrazbo Cislajtanije v »nemško Avstrijo« (brez Galicije in Dalmacije), ki da naj bo najtesneje povezana z rajhom.⁴⁴⁴ V času francosko-pruske vojne so se okrepila nemškonacionalna čustva, kar se je poznalo tudi v politiki mariborske mestne občine. V občinskem odboru je namreč prevladalo stališče, da je Maribor nemško mesto sredi slovenskega območja, občina pa je začela izrabljati mestno politiko tudi za načrtno segregacijo šibke slovenske »stranke«.⁴⁴⁵ Toda po zlomu dunajske borze leta 1873, ko so nacionalno problematiko zasenčila gospodarska

442 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 21–22, 33–42.

443 Zavzemanje za ohranitev stare, prednacionalne koeksistence med nemškimi meščani in slovenskimi kmeti, poudarjanje pomena tradicionalnih jezikovnih in kulturnih razmerij ter igranje na karto deželne zavesti, je bilo bistven sestavni del političnega repertoarja nemškega tabora na Spodnjem Štajerskem že od revolucionarnega leta 1848 in zlasti od obnove ustavnega življenja naprej. – Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 54–58, 75; Cvirn, *Deželna in narodna zavest*, str. 54–55, 80. Prim. Baš, *Prispevki*, str. 33.

444 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 61–62. Prim. Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 116–118.

445 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 53–76.

in socialna vprašanja, je v mestu zavlado politično mrtvilo, ki se je končalo šele z deželnozborskimi volitvami leta 1878.⁴⁴⁶

A ne glede na začetni nacionalni spopad med nemško ustavoverno in slovensko stranko nacionalna koeksistenca v vsakdanjem življenju tudi konec 60. in v začetku 70. let še vedno ni bila docela porušena. Medtem ko se je na Kranjskem prva faza nacionalne diferenciacije končala že s koncem Ambroževe dobe,⁴⁴⁷ so na Spodnjem Štajerskem v odborih (nemških) trških in mestnih občin, v katerih so bili precej aktivni vse do občinskih volitev leta 1867, delovali »zagrizeni« narodnjaki, kot je bil Štefan Kočevar v Celju ali Ferdinand Dominkuš v Mariboru. Tudi članstvo v nepolitičnih društvih je bilo še vse do konca 70. let dvonacionalno, družabno življenje pa nikakor ni bilo ločeno po nacionalnem ključu.⁴⁴⁸

Po Auersperg-Lasserjevi liberalni »ofenzivi« so se nemški liberalci pod Taaffejevo vlado znašli v opoziciji in se vedno bolj drobili. Tega ni ustavila niti konec leta 1881 ustanovljena stranka Združene levice (nastala je iz ustavoverne stranke), saj za prioriteto ni postavila nemškega nacionalnega duha. Osnovo za združitev različnih nemških nacionalnih skupin je predstavljal Linški program iz leta 1882, ki je med drugim zahteval uveljavitev nemškega značaja v deželah nekdanje Nemške zveze in nemščino kot državni jezik, na drugi strani pa vseboval vrsto demokratičnih zahtev, med njimi tudi razširitev volilne pravice.⁴⁴⁹ S Taaffejevo vlado je tako nastopil ugoden čas za prodor nacionalne ideologije v vse pore javnega in zasebnega življenja. Prednacionalno »sožitje« je postalo preteklost, nacionalna mobilizacija prebivalstva pa je pospešeno ubirala svojo pot.

Z zaostrovanjem nacionalnih odnosov je spodnještajersko nemško časopisje začelo poudarjati, da so spodnještajerska mesta starodavna nemška mesta, ki da so jih na ruševinah nemške Celeie utemeljili nemški kolonisti in ki so vse do konca 70. let, ko naj bi se ob podpori vlade začela načrtna slovenizacija, obvarovala svoj nemški značaj.⁴⁵⁰ Z novim političnim položajem je tudi politika spodnještajerskih (mestnih) občin postajala vse bolj nemško nacionalna. Okrepila se je zahteva po samostojni politiki spodnještajerskih Nemcev, ki naj bi si neodvisno od Dunaja prizadevala za ohranitev ogroženih »pozicij«. Sprva je novo politično usmeritev, ki je nastopala z geslom »Proč od Dunaja« (ker da od njega ne more ničesar pričakovati), ob krepitvi slovenstva podprlo bolj enotno celjsko nemštvo, hitro pa so se pobudi pridružili tudi nacionalno nekoliko manj organizirani mariborski Nemci. Ponovno so se oprijeli ideologije štajercijanstva, ki je s poudarjanjem sloge med nemškim in slovenskim elementom oziroma s poudarjanjem stare

446 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 40.

447 Prim. Matič, *Nemci v Ljubljani*, str. 42–73.

448 Čuček, *Svoji k svojim*, str. 57.

449 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 102–106.

450 Cvirn, *Boj za Celje*, str. 5.

deželne zavesti poskušala zaustaviti napredujoče slovensko nacionalno gibanje. (Leta 1882 je celjski odvetnik Eduard Glantschnigg začel izdajati slovensko pisani časnik *Kmetiski prijatelj*, ki je po dveh letih izhajanja sicer propadel, s tem pa je tudi štajercijanstvo za poldrugo desetletje izginilo s spodnještajerskega političnega prizorišča.) V ta namen je bilo leta 1883 ustanovljeno tudi spodnještajersko Napredno društvo.⁴⁵¹ Ker pa to ni moglo na hitro spremeniti novih nacionalno-političnih razmer, je spodnještajersko nemštvo poskušalo še z drugimi metodami. *Cillier Zeitung* so leta 1883 preimenovali v *Deutsche Wacht*, novo »usmeritev« pa so v spodnještajerskih mestih in trgih jeseni 1882 in spomladi 1883 demonstrirali ob odkritjih spomenikov Jožefu II.⁴⁵² Tudi obisk cesarja Franca Jožefa sredi leta 1883 so izkoristili v svoj prid in si prizadevali prikazati Spodnjo Štajersko kot popolnoma nemško deželo. Toda čeprav je celjski nemški list navdušeno pisal o nemški enotnosti, nemško spodnještajersko »misijo« pa videl v večji naslonitvi na leta 1880 ustanovljeno nemško društvo Schulverein,⁴⁵³ je Slovenskemu političnemu društvu uspelo zaustaviti nemške poskuse, da bi se trajneje zasidrali na (slovenskem) podeželju.⁴⁵⁴

Po državnozborskih volitvah leta 1885 je prišlo do razkola v liberalni Združeni levici, ki se je razcepila v Nemško-avstrijski in Nemški klub, v spodnještajerski nemški politiki pa so povsem prevladali zagovorniki radikalne nacionalne politike, ki si je v skladu z Linškim programom prizadevala za odločno varovanje nemških interesov na vseh področjih družbenega življenja. V tem duhu je iskal ugodna tla za svoje politično delovanje tudi Georg von Schönerer. Nemška radikalizacija se je najbolj občutila v Celju, celjsko nemštvo, ki je bilo zaradi slovenskega »prodora« v mestu še posebej vznemirjeno, pa je prihajalo vedno bolj v ospredje; spodnještajersko Napredno društvo, ki je skušalo kot edino delovati na celem področju Spodnje Štajerske, je bilo uspešno le v Celju, medtem ko je imelo v Mariboru le nekaj deset članov. Iniciativa je tako prihajala iz majhnega, s Slovenci obkroženega mesta ob Savinji, medtem ko je v Mariboru, ki bi zaradi svoje velikosti moral postati politično središče spodnještajerskega nemštva, vladala politična apatija.⁴⁵⁵

Nacionalni »boj«, na nemški strani podprt z društvoma Schulverein (1880) in Südmark (1889),⁴⁵⁶ je bil od druge polovice 80. let vse bolj prisoten. Parole »svoji k svojim« in »hie Deutsche – hie Slowenen« so se počasi začele pojavljati

451 Cvirn, *Politične razmere na Štajerskem*, str. 10.

452 Cvefkar, *Naj pokaže Celje svojo nemško kov*, str. 78–82. Prim. Suetete, *Der nationale Kampf in der Südsteiermark*, str. 77.

453 Prim. Vovko, *Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein*, str. 340–341.

454 Cvirn, *Josip Serbec, rodoljub z dežele*, str. 124, 125. Prim. Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 118–119; Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 48.

455 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 116, 128–147; Judson, *Guardians of the Nation*, str. 101–102, 108.

456 Slovenci so leta 1885 ustanovili Družbo sv. Cirila in Metoda.

v javnem in tudi zasebnem življenju spodnještajerskih nemških »trdnjav«. Časi, ko so Slovenci obiskovali npr. mariborski nemški Kazino, Nemci pa slovensko Čitalnico, so sredi desetletja dokončno minili. Slovenci so imeli svoja društva in lokale, Nemci spet svoja.⁴⁵⁷

Spodnještajerske mestne občine so z vse večjo nenaklonjenostjo spremljale slovenski napredek – najočitnejši je bil v Celju –, nemške obrambne organizacije pa so opazno krojile tudi ljudska štetja. Če je leta 1880 na Spodnjem Štajerskem po občevalnem jeziku živelo 11 odstotkov Nemcev in 89 odstotkov Slovencev, je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom po naslednjem štetju nazadoval za en odstotek.⁴⁵⁸ V Celju je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom padel s 36 odstotkov na 26 odstotkov, kar je bila glavna zasluga celjskega Nemškega društva, ki je pred štetjem od vseh Celjanov zahtevalo, da v rubriko »občevalni jezik« vpíšejo »deutsch«.⁴⁵⁹ Vse to je popolnoma zaostriło nacionalne odnose v mestu, na drugi strani pa sprožilo homogenizacijo nemške in slovenske nacionalne politike.⁴⁶⁰ Vse bolj prestrašeno spodnještajersko nemštvo⁴⁶¹ se je zavzemalo za ustanovitev nove nemškonacionalne stranke (nastala bi iz Nemškonacionalnega združenja), ki bi vodila izključno nacionalno politiko in iz Cislajtanije naredila »nemško Avstrijo«.⁴⁶² Med mladino so se pojavljala bolj ekstremna stališča, ki so pod Schönererjevim vplivom zastopala vsenemške in antisemitske položaje in si prizadevala za radikalnejše »prijeme« proti Slovincem. Glavni protagonist schönereerijanske politike je postal mariborski odvetnik Eduard Glantschnigg – decembra 1892 je postal načelnik Društva nemških nacionalcev na Štajerskem –, toda njegov krog je ostal zelo omejen. Nemci so namreč skoncentrirali svoje sile in se namesto za vsenemško in antisemitsko politiko zavzeli za politiko popolne solidarnosti spodnještajerskega nemštva. Nekoliko samosvoja politika, usmerjena k preseganju nemških »razprtij« in enotnemu nastopanju na nacionalni podlagi, je julija 1893 privedla do nemškega »Parteitaga«, ki so se ga udeležili skoraj vsi vodilni štajerski politiki. Na shodu so sprejeli t. i. Celjski program, v katerem so se zavzeli za varovanje in pospeševanje

457 Suette, *Der nationale Kampf*, str. 50; Cvirn, *Kri v luft*, str. 93–96.

458 Melik, O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti, str. 214–215.

459 Cvirn in Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 119. Prim. *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*, 1893, str. 1.

460 Prim. Suppan, *Die Untersteiermark, Krain und das Küstenland*, str. 325–335.

461 Mariborski časnik je zapisal, da če pade Celje, je konec z nemštvom na Spodnjem Štajerskem. »Fällt Cilli, das mächtigste Bollwerk des Deutschtums gegen das Slovenenthum, /.../ dann ist es mit den Deutschtum im Steirischen Unterlande zu Ende, dann werden die Slovenen, die heute ihre gesammten Kräfte vor der Sannstadt konzentriert haben, vor Marburg, das sie gegenwärtig in einen sanften Schummer zu lullen suchen, gewiss nicht ‚Halt‘ machen und die nationale Gleichgültigkeit wird ihnen den Siegeszug erleichtern. Darum fort mit allen Halbheiten! Die Gefahr der Entnationalisierung ist kein leeres Phantom mehr, sie ist wirklich vorhanden.« – Cit. po Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 120; Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 154.

462 Prim. prav tam, str. 159–160.

nemštva, za nemščino kot uradni in državni jezik, deželnemu zboru pa »naložili« varovanje nemške uprave in zahtevali pospešeno ustanavljanje nemških šol po mestih in trgih na Spodnjem Štajerskem.⁴⁶³

Po ustanovitvi nemško-slovenskih vzporednic na celjski nižji gimnaziji leta 1895 in po Badenijevih jezikovnih naredbah za Češko in Moravsko leta 1897 je spodnještajersko nemštvo prisegalo le še na nacionalni radikalizem. V časnikih so prevladali zagovorniki popolne nacionalne razmejitve. Spodnještajerski Nemci so na prelomu stoletja bolj ali manj simpatizirali z Nemško ljudsko stranko in, sicer z določeno rezervo, podprli tudi sprva politično in nacionalno proćodrimsko gibanje, češ da je akcija za prestopanje v protestantizem politično sredstvo za ohranitev nemškega naroda.⁴⁶⁴ Zaradi opuščanja radikalizma v ljudski stranki se je mariborsko nemštvo vse bolj oprijemalo Schönererjevih idej.⁴⁶⁵ Po razkolu v vsenemški stranki leta 1901 je v Mariboru postajal vse bolj priljubljen Karl Hermann Wolf s svojo radikalno stranko.⁴⁶⁶

Kljub nemškim političnim razhajanjem se je nemški pritisk okreplil in dobil še večjo ostrino.⁴⁶⁷ Občine z nemško večino so si na vse kriplje prizadevale omejiti demonstracijo slovenske nacionalne identitete (prepoved nošenja zastav in simbolov). Mariborski občinski odbor je 5. maja 1905 sprejel Določbe k predpisom o cestnem prometu, ki so vsebovale tudi omejitve glede tabel in izveskov s slovenskimi napismi, ki so štrleli na ulico »v mestno ozračje«.⁴⁶⁸ Po socialdemokratski osvojitvi mandata na mariborskih občinskih volitvah leta 1907 pa je prišlo v mariborski in spodnještajerski nemški politiki do poenotenja po načelu »ločeno marširati in skupno se bojevati«. Koordinacijo spodnještajerske nemške politike je prevzel leta 1906 ustanovljeni Nemški narodni svet (Deutscher Volksrat für Untersteiermark), ki je tesno sodeloval z nemškimi obrambnimi organizacijami.⁴⁶⁹ Spodnještajerska nemška politika je bolj ali manj enotno podpirala Nemško ljudsko stranko (leta 1910 se je združila v Nemško nacionalno zvezo), svojo dejavnost pa usmerila v štajersko Podravje in se postopoma umikala s celjskega območja,⁴⁷⁰ ki je bilo praktično izgubljeno. Schulverein, ki se je spremenil v organizacijo ekstremnega nemškega nacionalizma, je svojo dejavnost vse bolj osredotočal na mariborsko okolico, medtem ko se je Südmark povsem skoncentriral na kolonizacijo obmejnega pasu v Slovenskih goricah in

463 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 48.

464 Prav tam, str. 52.

465 Več o tem gl. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 170–241; Rozman, *Politično življenje Nemcev*, str. 52–53; Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 55.

466 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 52.

467 Rozman, *Politično življenje Nemcev*, str. 54.

468 Ferlež, ur., *Nemci in Maribor*, str. 47.

469 Prav tam, str. 55; Rozman, *Politično življenje Nemcev*, str. 54.

470 Prim. Cvirn, *Občinske volitve v okoliški občini Celje*, str. 133–141.

deloma v Dravski dolini.⁴⁷¹ Za statistično pomnožitev nemštva v »spodnji« deželi pa je nemška politika izkoristila tudi ljudsko štetje leta 1910; delež Nemcev je vseskozi naraščal in pri zadnjem štetju znašal že 16 odstotkov.⁴⁷² Načrtna agitacija v jezikovno mešanih okrajih, načrtno vpisovanje nemških hišnih gospodarjev za njihove stranke in ostale nepravilnosti (nemškonacionalni visokošolci naj bi nadzorovali potek štetja na Ptuj, do nepravilnosti v nemško korist je prišlo v slovenjgraški bolnišnici⁴⁷³ in v Westnovi tovarni emajlirane posode v Celju)⁴⁷⁴ so ponovno umetno povečali število spodnještajerskega nemštva. V Šoštanju, ki je imel leta 1880 in 1900 slovensko »lice«, je po propadu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka po ljudskem štetju živelo kar 70 odstotkov Nemcev.⁴⁷⁵

KRANJSKA

V prvi polovici 60. let je ljubljansko občino vodil župan »brez barve« Mihael Ambrož, ki je rad poudarjal, da je župan vseh Ljubljančanov, in svojo politično podobo skušal uravnotežiti tudi z udeležbo na nemškonacionalnih proslavah, kar je sprožilo ogorčene odzive Slovencev. Med leti 1864–68, ko je bila prva faza nacionalne diferenciacije v kranjski prestolnici že končana, pa je bila mestna občina v slovenskih rokah. Župan Etbin Henrik Costa (med leti 1864–68), ki je bil sicer nemško vzgojen, se je opredelil za slovenstvo in poleg Lovra Tomana in Janeza Bleiweisa veljal za enega prvakov na Kranjskem. V nasprotju z njim se je Dragotin Dežman – Karl Deschmann v začetku 60. let iz zagrizenega Slovenca prelevil v vodjo nemške stranke na Kranjskem. Januarja 1867 je slovenska stran zmagala na deželnozborskih volitvah, toda po razpustu deželnega zbora so na marčevskih volitvah zmagali kranjski ustavoverci. Razvoj dogodkov je tudi Ljubljano povsem približal nemški strani. Pretep v Šantlovi veži nekaj mesecev kasneje in nemiri na Ježici leta 1868 so med meščanstvom vzbujali strah, krepili pa ugled in položaj nemštva. Februarja 1868 so ljubljanski ustavoverci ustanovili Ustavoverno (deklarativno nadnacionalno) društvo (Konstitutioneller Verein). V društveni odbor so bili izvoljeni predsednik Josef Suppan, Karl Deschmann, Adolf Schaffer, Friedrich Kaltenecker, Robert Schrey, Edmund Trpin, August Dimitz, Friedrich Keesbacher in Raimund Pirker. Deželni predsednik je septembra 1868 razpustil

471 Prim. Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 122–123; Vovko, *Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein*, str. 340–341.

472 Melik, *O razvoju*, str. 214–215.

473 Cvirn in Studen, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 121; Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, str. 161–164.

474 Cvirn, *Urbanizacija ter njeni vplivi*, str. 300–302.

475 Hansu Woschnaggu je nemška Südmarka ob smrti leta 1911 spisala nekrolog in se mu v njem zahvalila za pomemben jezikovni prispevek. – Več o tem gl. Cvirn in Studen, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 116.

občinski svet, po slovenskem bojkotu naslednjih volitev marca 1869 (občinske volitve so bojkotirali do leta 1875) pa so Nemci osvojili občinski svet. Župan je postal Josef Suppan. Leta 1871 ga je zamenjal Karl Deschmann, namesto njega pa je Suppan ponovno postal predsednik društva. Medtem je slovenska stran, sprva na Spodnjem Štajerskem, začela organizirati tabore, za katere je nemško časopisje pisalo, da gre za zborovanja zmanipuliranih neukih kmetov. Nemiri po vižmarskem taboru na Jančah in Vevčah ter okrepljena vojaška asistenca v mestu so povsem prestrašili meščane in utrdili nemško stranko v mestu. Ustavoverno društvo je v tem duhu poudarjalo pomen ustavnega okvira, liberalno šolstvo, antiklerikalizem, zavrnilo je slovensko pobudo po jezikovni enakopravnosti v deželi, podprlo neposredne volitve v državni zbor, ostro pa zavrnilo program Zedinjene Slovenije.⁴⁷⁶

V Ljubljani sta sicer izhajala nemško pisana dnevnik *Laibacher Zeitung* (1784–1918) in glasilo Ustavovernega društva *Laibacher Tagblatt* (1868–1880). Kljub temu da je »Laibaherica« načelno veljala za vladni oziroma politično nevtralni časopis, v prvi polovici 60. let, ko jo je urejal Ludwig Issleib, temu ni bilo tako. Kranjska liberalna stranka je svoj obstoj že na samem začetku utemeljila z velikonemškimi stališči, to pa se je odrazilo tudi v časopisu. Objavljenih je bilo veliko člankov s povsem liberalno-centralističnimi tendencami. Na drugi strani je v drugi polovici 60. let na njegovo mesto stopil *Laibacher Tagblatt* (v začetku leta 1869 je v seriji petih člankov sicer še videl možnost za združitev s slovenskimi liberalci), saj *Laibacher Zeitung* kot poluradni časopis v nadaljevanju ni več mogel nastopati s skrajnonemškimi stališči.⁴⁷⁷

Kranjski ustavoverci so tudi v 70. letih povsem sledili avstrijski ustavoverni doktrini in, kljub temu da so njihovi državnozbornski poslanci konec leta 1876 (zaradi groženj vladi) izstopili iz Naprednega kluba, povsem »zaupali« ustavi. Leta 1871 so tudi oni potrdili sklepe strankinega dne nacionalcev Avstrije, njihova politična izhodišča pa so postala odkrito velikonemška. V času liberalne Auersperg-Lasserjeve vlade, ki se je po zlomu dunajske borze leta 1873 bolj ali manj ukvarjala z gospodarskimi in socialnimi vprašanji, je dejavnost političnih društev povsod zastala. Dejavnost Ustavovernega društva se je v 70. letih zmanjšala, za več kot polovico je upadlo tudi članstvo. V društvu je v grobem obstajala delitev na stare (bolj umirjeni) in mlade (bolj radikalni). Zaradi nemškoliberalnega pritiska na nenemške narode se je nemška stran v tem času povsod okrepila. Dunajska vlada je na ključne položaje v deželi začela postavljati svoje ljudi, se pravi člane ustavoverne stranke. V Ljubljani so se že pojavile parole »svoji k

476 Matić, *Nemci na Kranjskem*, str. 555; Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 20–25, 39–73, 76–78, 91, 97–98, 112; Melik, *Volilni uspehi*, str. 156.

477 Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 13, 35–36, 73, 78.

svojem«, nasprotja med (nemškim) občinskim svetom in (slovenskim) deželnim zborom (med leti 1870–77) so naraščala. Ustavoverci so vsekakor pozdravili razkol v slovenski stranki, saj so v tem videli tudi možnost za svojo propagando na podeželju. V naslednjih letih je bil liberalni pritisk na vrhuncu. Leta 1877 so kranjski ustavoverci osvojili kranjski deželni zbor in imeli do leta 1879 popolno oblast, s Taaffejevo vlado pa je njihova era začela hitro usihati. Deželnozbornsko večino so dokončno izgubili leta 1883. Po izgubi oblasti so avstrijski Nemci v 80. letih praviloma radikalizirali svoj politični nastop, odziv kranjskih Nemcev pa je bil precej mlačen. Vse do začetka 90. let ni bilo zaslediti nikakršnih sprememb v njihovi politični doktrini, prav tako je ostala večina članov Ustavovernega društva ista kot konec 60. let. Ker se nemška kranjska politika v 80. letih ni spremenila, so se v spodnještajerskem nemškem časopisu pojavile številne kritike, ki so jim očitale okosteneli liberalizem in pozivale h kadrovskim spremembam.⁴⁷⁸

Kranjski deželni predsedniki (Alexander Auersperg, Conrad, Würzbach, Widmann, Kallina idr.) so bili Slovencem bolj ali manj nenaklonjeni (iz ustavovernih vrst so prihajali tudi drugi visoki državni funkcionarji). Potem ko je bil leta 1880 za deželnega predsednika imenovan Andrej Winkler (med leti 1880–92 edini deželni predsednik, ki je prihajal iz slovenskih vrst oziroma je bil naklonjen Slovencem), se je položaj začel spreminjati. Toda na začetku je moral postopati sila previdno, saj so imeli kranjski Nemci še zmeraj večino v deželnem zboru, v ljubljanskem občinskem svetu, v deželnem šolskem svetu, trgovski in obrtni zbornici itd. V novem tedniku *Laibacher Wochenblatt*, ki je začel izhajati namesto *Laibacher Tagblatt*, so se napadi nanj začeli že s prvo številko in se zgolj stopnjevali (češ da daje prednost slovenščini, da podpira gonje proti ustavovernemu uradništvu in učiteljem, da je kriv za poslabšanje varnostnih razmer, da omejuje svobodo govora in informiranja ter da kranjskih razmer sploh ne pozna). Potem ko so Slovenci zmagali na ljubljanskih občinskih volitvah (1882) in na volitvah v kranjski deželni zbor (1883), so postopoma »padale« tudi druge nemške postojanke (že leta 1881 je bil na Dunaj premeščen nemški deželni glavar Friedrich Kaltenecker, prosluli litijski glavar Julij Fraenzl Vesteneck v Gradec, leta 1884 je bil upokojen predsednik deželnega sodišča, nemško usmerjeni Anton Gertscher). Zadnjega nemškega župana Antona Laschana (1874–82) je zamenjal Peter Grasselli, kot novi vodja kranjskih ustavovercev pa je bil na dunajskem »Parteitagu«, kjer sploh ni bil navzoč, imenovan Robert Schrey.⁴⁷⁹

Po izgubi oblasti v Ljubljani je postajala ustavoverna stranka na Kranjskem vse bolj nepomembna. V 80. letih so kranjski Nemci delovali zbegano in nemočno

478 Prav tam, str. 112, 117, 121–122, 172–176, 185–191, 234–236, 424–425; Melik, Volilni uspehi, str. 157–158.

479 Winkler, Andrej, baron; Šušmelj, Andrej baron Winkler, str. 109–203. Prim. Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 105–106, 220–226.

ter čakali na povratak nemško-liberalne vlade (Združene levice). Taaffeja so obtoževali, da odkrito dela v škodo nemštva in da je zgolj lutka v rokah slovanskih poslancev, njegova vlada pa da je le prehodna faza pri uvajanju federalizma. Zavzeli so se za ustanovitev Schulvereina na Kranjskem, njihova politika pa se je okrog Ustavovernega društva začela vse bolj homogenizirati; iz, vsaj na videz, nadnacionalne stranke je začela postopoma prehajati v nacionalizem.⁴⁸⁰

Kranjski Nemci so – v primerjavi s štajerskimi Nemci precej pozno – na začetku 90. let spoznali, da morajo svojo politično usmeritev radikalizirati (okrepljeno delovanje Turnvereina, Carniole, pojav schönereerijanstva in antisemitizma). Z nastankom modernih (slovenskih) političnih strank na Kranjskem so sredi 90. let tudi kranjski Nemci prešli med nacionalce in se povezali v enotno Nemško društvo (Deutsche Partei). S tem so ohranili popolno prevlado v veleposestniški kuriji kranjskega deželnega zbora in bili velikokrat odločujoči dejavnik v kranjski deželni politiki. V nasprotju s Taaffejevo ero, ko so bolj ali manj izpuščali volitve, so se v obdobju 1895–1905 poenotili (sporazum med konservativno-vleposestniškim, liberalnim in nacionalno-radikalnim krilom pod vodstvom Josefa Schwegla; Schwegel je imel sicer pristne stike s slovenskimi politikami, tako da je bila politična koalicija toliko lažja)⁴⁸¹ in paktirali s slovenskimi liberalci, kljub temu da je aprila 1893 na letnem zasedanju Ustavovernega društva njegov predsednik Schaffer menil, da se bosta obe slovenski stranki vedno združili proti Nemcem. V kranjskem deželnem zboru so bile tako aktivne tri stranke, slovensko-liberalni in nemški sporazum pa je najmočnejšo stranko v deželi, kranjsko katoliško stranko, za desetletje potisnil v opozicijo. V nasprotju z deželnozborsko politiko se je nacionalni boj »na ulici« popolnoma razvnel. Ekscese je sprožilo že odkritje spomenika Anastasiusu Grünu leta 1886. Če je nacionalno protinemško gonjo na prelomu stoletja sprva podpihovala katoliška stran (slovenske demonstracije v Ljubljani med letoma 1898 in 1903,⁴⁸² napad na domžalske Nemce leta 1903), so leta 1905 domžalske izgrede sprožili slovenski liberalci (v kar so jih dejansko prisilili klerikalci). S tem je nemško-slovenski liberalni pakt propadel, Schwegel pa je sklenil novo zvezo z Ivanom Šusteršičem, s čimer se je politična podoba Kranjske popolnoma spremenila. Liberalci, ki so nameravali Nemce izriniti iz deželnega zbora, so doživeli polom, absolutno oblast pa si je, tudi z deželnozborsko volilno reformo, zagotovila katoliška stran. Nemcem je na ta način uspelo do konca monarhije ohraniti svoje posestno stanje (gospodarski vpliv ter močan sistem kulturnih in prosvetnih institucij), zastopnika v državnem zboru (kočevski volilni okraj) in se po skoraj treh desetletjih vrniti v ljubljanski občinski svet.⁴⁸³

480 Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 198–200, 231–232, 257–274.

481 Več Schwegel, *Na cesarjev ukaz*.

482 Prim. Studen, *Protinemški izgredi v Ljubljani*, str. 16–22.

483 Matić, *Nemci na Kranjskem*, str. 555–557; Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 260–268, 292–297, 309–345, 371–372.

ZADNJA LETA MONARHIJE

V letih pred prvo svetovno vojno je nemško-slovenski boj tako rekoč zašel v slepo ulico. Njegov vrhunec oziroma vrhunec politike popolne nacionalne razmejitve so bili vsekakor septembrski dogodki leta 1908 in posledični bojkot nemških obrtnikov in trgovcev. Slovenski napadi na nemške in nemški napadi na slovenske nacionalne postojanke so postali nekaj vsakdanjega. Toda nemštvo je bilo zaradi slovenskega prodora dejansko precej prestrašeno. Na Spodnjem Štajerskem je v letih pred vojno ponovno uporabilo preverjeno metodo štajercijanstva in s časopisom *Štajerc*, glasilom stranke Štajerc-Partei (od januarja 1907 formalno organizirane kot Napredna zveza), pod krinko gospodarskih koristi poskušalo mobilizirati slovensko prebivalstvo. Časopis, pisan v slovenščini, je pod idejnim vodstvom ptujskega župana Josefa Orniga od leta 1900 do leta 1918 izhajal na Ptuj, z idejo štajercijanstva pa poudarjal slogo med meščani (Nemci) in kmeti (Slovenci). Nastopal je proti slovenski politiki in jugoslovanskim težnjam ter odvrčal kmete od slovenskih (narodnih) strank.⁴⁸⁴

Koroški Nemci so vse bolj pozivali k slogi in odločnejšemu napadu na Slovence in »slovenizacijo« dežele, ki pa je seveda nikjer ni bilo. Po uvedbi splošne volilne pravice leta 1907 so se volilni okrajji priredili v škodo slovenskega prebivalstva.⁴⁸⁵ Leta 1909 je nemška stran ustanovila društvo nemških državnih nameščencev (Verein der deutschen Staatsangestellten) na Koroškem, ki naj bi varovalo »interese nemških državnih nameščencev proti vedno večjemu vrivanju ljudi druge narodnosti in vsaj sedanjo narodno posest pri uradih, in stremelo za tem, da zasedejo prosta mesta če le mogoče Nemci«. Tako so s priseljenimi nemškimi železničarji, orožniki in učitelji ustvarili novo nemško »postojanko«. Od leta 1907 naprej je bila na sodiščih in pri vpisih v zemljiško knjigo uvedena zgolj nemščina. Z izrinjanjem slovenščine iz javnega življenja so koroški Nemci dosegli, da je bilo v slovenskih in narodnostno mešanih predelih na Koroškem leta 1913 ob 1463 nemških zgolj 66 slovenskih uradnikov in poleg 89 utrakvističnih zgolj tri javne slovenske šole.⁴⁸⁶ V spisu *Die Wahrheit über Kärnten* iz leta 1914 je nemška nacionalna ideologija zagovarjala prvenstvo Nemcev na Koroškem in odklanjala vsakršne slovenske težnje.⁴⁸⁷ Nemški nacionalizem je izoblikoval tezo o Slovencih kot gostih, ki nimajo pravice do enakopravne besede in ki bivajo na Koroškem le začasno.⁴⁸⁸

484 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 255–257; Cvirn, *Deutsche und Slowenen*, str. 124. Za Ptuj prim. tudi Moll, *Kaj pomeni nacionalni boj*, str. 65–76. Gl. tudi Moll, *Kein Burgfrieden*.

485 Pleterski, *Pomen koroške preteklosti*, str. 28.

486 Grafenauer, *Koroški Slovenci*, str. 23–24; Grafenauer, *Germanizacija*, str. 262–263.

487 Moritsch, *Nacionalne ideologije na Koroškem*, str. 16; Rahten, *Pozabljeni slovenski premier*, str. 161–171.

488 Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem*, str. 211–213.

Na Kranjskem je leta 1908 prišlo do ustanovitve Nemškega sveta za Kranjsko (Deutscher Volksrat für Krain), ki je zaradi strankarskega boja med krščanskimi socialci in liberalci za kočevski državnozborski mandat ohranil enotnost in prevladujočo liberalno orientiranost kranjskih Nemcev. Podobno kot ostali Nemci na Slovenskem so se tudi kranjski Nemci zavzemali za to, da ostanejo »slovenske« dežele integralni del nemškega prostora. Istočasno so se popolnoma zaostri nacionalni odnosi v deželi. Po septembrskih dogodkih so Slovenci bojkotirali obrate nemških trgovcev in obrtnikov, ki so bili prisiljeni umakniti nemške napise nad svojimi lokali, in množično dvigovali vloge v Kranjski hranilnici. Napetosti vse do vojne niso ponehale.⁴⁸⁹

Kljub vsemu je nemška stran kmalu dobila priložnost, da svoje frustracije sprosti v valu protislovenskega in v tem smislu tudi protislovenskega preganjanja.⁴⁹⁰ Po začetku vojne so oblasti takoj internirale vse državljane sovražnih držav, poleg tega pa so izvajale sistematični teror tudi nad širokimi plastmi lastnih državljanov. Nemški nacionalni krogi so v vojni vsekakor videli priložnost, da dosežejo preobrazbo Cislajtanije v nemško Avstrijo. Leta 1916 so pri oblikovanju nemškega programa (t. i. »Velikonočni program« za preobrazbo Avstrije, ki je odločno nasprotoval trialistični preobrazbi monarhije in je posebno poudaril zahtevo po prosti poti do Jadrana) imeli izjemno pomembno vlogo predstavniki nemških narodnih svetov iz Spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja na čelu z načelnikom Spodnještajerskega narodnega sveta Ottom Ambroschitschem iz Celja in načelnikom Nemškega narodnega sveta za Kranjsko Ferdinandom Egerjem iz Ljubljane. Ostro so se zavzemali za status quo, se pravi »slovenske« dežele v okviru nemške Avstrije. Pri zahtevah, povezanih s svojim nacionalnim programom, so Nemci na Slovenskem tudi ob koncu vojne uživali popolno podporo pri vladi in dinastiji. Maja 1918 je predsednik avstrijske vlade Seidler izjavil, da tudi če pride do ustanovitve jugoslovanske države, ta ne bo vključevala ozemlja med nemškimi deželami in Jadranom. Istega meseca je cesar Karl sprejel zastopnike Nemcev iz »slovenskih« dežel in jim zagotovil nerazdeljivost kronovin, zavarovanje nemške poti do Jadrana in izključitev možnosti, da bi se te pridružile jugoslovanski državi.⁴⁹¹

489 Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 345–370.

490 Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev*; Čuček in Moll, *Duhovniki za rešetkami*.

491 Matić, *Nemci na Kranjskem*, str. 555–558.

EPILOG

Po razpadu monarhije je slovenska stran radikalno obračunala z Nemci. Odstranjeni so bili dvojezični napisi, nemški zasebni napisi znotraj hiš na hodnikih in stopniščih. Prepovedana je bila raba nemških krajevnih imen (le na Kočevskem so še nekaj časa dovolili dvojezične napise na trgovinah in lokalih). Na podlagi odločb o odpravi stanovanjske stiske so iz stanovanj izseljevali družine nemških uradnikov in upokojencev. Zaprli so vse nemške zasebne šole, nemške razrede na javnih šolah pa skrčili na minimalno število, ki so jih lahko obiskovali le otroci »pravih« Nemcev. Vse nemške srednje šole so zaprli, na Slovenskem je kratek čas delovala zgolj ljubljanska nemška realka. Industrijski obrati in trgovske družbe v lasti Nemcev so bile nacionalizirane, z agrarno reformo je bil velik del nemške veleposesti in gozdov odvzet za zanemarljivo odškodnino. Leta 1919 se je začelo dosledno uničevanje nemških kulturno-prosvetnih institucij, to je njihovo sloveniziranje oziroma ukinjanje in prenos premoženja na istovrstna slovenska društva. Gorske kočje Nemško-avstrijskega planinskega društva je prevzelo slovensko planinsko društvo, nemška gledališča in društva so postala slovenska. Kranjsko hranilnico so nove oblasti z grožnjami prisilile, da je med svoje vrste sprejela 42 Slovencev. Izvoljeno je bilo novo vodstvo, v katerem je sedelo deset Slovencev in štirje Nemci; njeno premoženje, ki je znašalo okrog 20 milijonov kron, je tako prešlo v slovenske roke.⁴⁹²

⁴⁹² Prav tam, str. 558–559. Prim. Čuček, *Svoji k svojim*, str. 143–145.

Bojan Godeša

RAZNOLIKOST IDEJNOPOLITIČNIH IN SOCIALNO- GOSPODARSKIH POGLEDOV V OSVOBODILNI FRONTI

UVOD

Slovenska medvojna izkušnja, kot ugotavlja Gregor Krajnc, je bila edinstvena predvsem v tem, da Slovenija sicer ni bila edino evropsko ozemlje, ki je bilo razkosano in okupirano – podobno izkušnjo je doživela tudi Grčija –, bila pa je edina, ki je doživela še naslednji korak: priključitev k nacistični Nemčiji, fašistični Italiji, Horthyjevi Madžarski in NDH.⁴⁹³ Tako v državni pogodbi, ki so jo leta 1942 sklenile države »naslednice« bivšega jugoslovanskega ozemlja, po kateri so si Nemčija, Italija, Madžarska, NDH in Bolgarija razdelile premoženje Kraljevine Jugoslavije, v nobeni obliki ni mogoče zaslediti omembe Slovenije in Slovencev. V tem pogledu je bila v boljšem položaju celo Srbija, katere »interese«

⁴⁹³ Krajnc, *Hoja s hudičem*, str. 7–16.

je na konferenci zastopala Nemčija, ali pa na primer Črna gora, ki jo je zastopala Italija.⁴⁹⁴ Slovenskih »interesov« na omenjeni konferenci ni zastopal nihče in Slovenija kot geopolitični pojem na političnem zemljevidu nove Evrope, ki so jo ustvarjale sile osi, sploh ni obstajala. To je tudi na formalni, mednarodnopravni ravni potrjevalo iz ravnanja agresorjev razvidno dejstvo, da za Slovence kot narodnopolitični subjekt v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda, ki so ga ustvarjale sile osi, ni bilo prostora. Vsi okupatorji so nameravali dolgoročno uničiti slovenski narod kot etnično enoto in uskladiti narodne meje z novimi državnimi mejami, čeprav so si zastavili različne časovne okvire ter tudi uporabljali različne metode in oblike za uresničitev tega cilja.

Poljski Jud Raphael Lemkin je kot izumitelj in pravni utemeljitelj pojma »genocid« ter kot tak osrednja avtoriteta na področju novih pravnih norm za nasilje, ki ga je izvajal predvsem nacistični režim, v knjigi *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation: Analysis of Government: Proposals of Redress*, izdani leta 1944, postavil Slovence po svoji ogroženosti ob bok z Judi, Poljaki in Rusi, za katere je menil, da so najbolj izpostavljeni genocidnim namenom.⁴⁹⁵ Tako je bilo že v času vojne na podlagi historičnih raziskav in pravnih analiz najbolj kompetentne osebnosti, ki je potrditev svojih konceptov v svetovnem merilu doživela po koncu vojne, nedvoumno razkrito, kakšna usoda je namenjena Slovencem, če zmagajo sile osi.

V zadnjih desetletjih se je v slovenskem zgodovinopisju za usodo, ki so jo okupatorji namenili slovenskemu prebivalstvu, uveljavil izraz »etnocid«, ki je v precejšnji meri nadomestil prej običajno, a nekoliko čustveno oznako, da je bil slovenski narod obsojen na smrt. Tudi izraz, sestavljen iz grške besede »ethnos« (narod) in latinske »cide«, je skoval in utemeljil Lemkin, istočasno ter na enak način kot pojem »genocid«. Ta izvira iz grške besede »genos« (pleme, rasa) in latinske besede »cide« (po analogiji s homocidom, fratricidom). Pojem etnocid, ki je leta 1948 dobil potrditev tudi v resoluciji Združenih narodov, pomeni zanikanje pravice narodni skupnosti do uporabe, razvijanja in posredovanja lastne kulture in lastnega jezika, kolektivno in posamezno, genocid pa je fizično uničevanje etničnih skupin. Pojava velikokrat potekata hkrati, se medsebojno dopolnjujeta in tudi v slovenskem primeru lahko zasledimo nekatere značilnosti njunega prepletanja.

494 Sporazum o imovinsko-pravnem razrješenju bivše jugoslovske države i o nekim drugim finansijskim pitanjima koja su s time u savezu. – *Međunarodni ugovori 1942.*

495 Lemkin, *Axis rule*, str. xi–xii.

I.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je sicer nastala na podlagi okvirnih smernic Kominterne pa tudi ob upoštevanju napotkov osrednjega jugoslovanskega vodstva, vendar je dejansko predstavljala slovensko posebnost, ki je ne srečamo nikjer drugje. Način upiranja, ki ga je posebljala OF, je bil prilagojen tedanjim razmeram in zato v mnogih vidikih v praksi manj radikalen od gesel, ki jih je sicer oznanjala odporniška organizacija. Šlo je za nekakšno kompromisno obliko – kar je v konkretnem kontekstu seveda mišljeno v pozitivnem smislu –, ki pa je jasno izražala borbena in brezkompromisno protiokupatorsko razpoloženje prebivalstva. Ravno zaradi te prilagojenosti stvarnim slovenskim razmeram je OF sčasoma lahko tudi postala množična organizacija. Ključno pri tem je bilo, da ji je uspelo v marsičem spontani moralni naboj med prebivalstvom ne le vzbuditi, temveč ga tudi zajeti v organizacijo. Tako je bila najvidnejši izraz upornega duha med Slovenci široko razpredena mreža odborov OF. Poleg izvršnega odbora in plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni (sprva rajonski) in kot temeljna oblika še terenski in matični odbori OF. Vsi, razen matičnih, ki so bili ljubljanska posebnost, so bili teritorialno določeni. Razpoloženje med prebivalstvom je tako pripomoglo k nagli razširitvi vpliva OF (zlasti od jeseni 1941). Presenečenje za slovenske komuniste ni bila le nagla rast OF, ki je sprva niso pričakovali, temveč tudi njena socialna struktura, ki ni ustrezala njihovim predvojnimi idejnimi predpostavkam in je bila pogojena s tem, da se je najprej in najbolj razširila prav v Ljubljani, ne pa tam, kjer so vstajajo sprva načrtovali, to je na nemškem zasedbenem ozemlju, kjer je bila večina delavskih središč. V OF so bile zajete vse plasti slovenskega prebivalstva, zlasti pa je bil velik delež tistih slojev, ki so jih komunisti označevali za malomeščanske. Posebej je v protiokupatorskem odporu izstopalo visoko število izobražencev, ki so se pridružili OF SN.⁴⁹⁶ Za OF je Kardelj poleti 1942 dejal, da »je v njej vsa naša moč«, in šele z njeno pomočjo je partizanska vojska dobivala množične temelje. To je bila slovenska posebnost v razvoju odporništvu, ki je ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini, saj je bilo tam ravno obratno, skoraj izključno je prevladoval tradicionalni vojaški vidik. Čeprav ni mogoče zanikati tudi v mnogočem nepredvidljivega spleta ugodnih okoliščin, ki so vplivale na razvoj OF, je dejstvo, da je po začetnemu diskreditiranju predvojnih voditeljev političnih strank predvsem s sodelovanjem z italijanskim okupatorjem ter nato njihovi odsotnosti pri organiziranju aktivnega odpora OF uspelo z ustreznim političnim delovanjem izrabiti praznino v političnem prostoru, ki je nastala po zasedbi, ter da je proti koncu leta 1941 že postala upoštevanja vreden politični dejavnik.

496 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 121–196.

Značilnost OF je bila, da v njej, razen KPS, ni bilo nobene predvojne politične stranke. Komunisti predvojnih strankarskih voditeljev niti niso vabili k sodelovanju v OF, temveč so se po zavrniti njihovega vstopa v Narodni svet za Slovenijo, ki je prišla od predvojne politične elite aprila 1941, odločili, da bodo v tem smislu poslej delovali avtonomno.⁴⁹⁷ V tem pogledu lahko pritrdimo mnenju Igorja Grdine, da je šlo pri zavrnitvi sodelovanja KPS v Narodnem svetu za odločitev z dolgoročnimi negativnimi posledicami za razvoj dogodkov na Slovenskem,⁴⁹⁸ predvsem zato, ker je to pomenilo uveljavitev prakse, ki je bil zasnovana na izključevanju kot temeljnem načelu političnega delovanja. Slovenski komunisti, oboroženi s to negativno izkušnjo, so namreč sklenili, da bodo poslej delovali mimo predvojnih strankarskih struktur in da bodo pobudo prevzeli v lastne roke. V prvih dneh po napadu sil osi na Jugoslavijo se namreč komunisti na skupine, s katerimi so ustanovili odporniško organizacijo, kot se je kasneje spominjal Tone Fajfar, sprva niso ozirali ali iskali stika z njimi, ampak so delovali povsem samostojno.⁴⁹⁹ Tako so slovenski komunisti v drugi polovici aprila 1941 sklenili ponovno povabiti k sodelovanju tiste politične skupine, s katerimi so se pred okupacijo povezali v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Josip Rus, predstavnik Sokolov v odporniški organizaciji, se je tedanjih dogodkov spominjal z naslednjimi besedami:

»Kmalu po vrnitvi iz Novega mesta, kjer je bil zbirni center prostovoljcev, se je Boris Kidrič oglašil pri meni in mi predlagal ustanovitev vsenarodne politične organizacije z imenom OF, v kateri naj ne bi sodelovale priznane politične stranke. Torej brez vseh tistih strank, ki so se udeležile seje, katero je takoj 6. aprila sklical ban Natlačen. Tem dogodkom je sledil tudi ustanovni sestanek OF v Vidmarjevi vili v Rožni dolini.«⁵⁰⁰

Značaj temeljnih skupin v OF, ki so v očeh slovenskih komunistov predstavljale vez s pozitivno slovensko politično in nazorsko tradicijo, je Boris Kidrič v poročilu »za Moskvo« opisal z besedami: »Za označbo krščanskosocialistične skupine in demokratičnega krila v ‚Sokolu‘ je važno poudariti naslednje: obe skupini sta se razvili kot opozicija v dveh tradicionalnih in velikih slovenskih političnih taborih, klerikalnem in liberalnem, ki sta nekoč zlasti pred prvo svetovno vojno, predstavljala poleg socialne demokracije vse slovensko politično življenje.«⁵⁰¹

V kontekstu takšnega razvoja dogodkov po 6. aprilu 1941 je bilo v Geslih našega osvobodilnega boja, sprejetih na zasedanju plenuma 15. junija 1941, ki so predstavljala podlago Protiimperialistični fronti, poudarjeno tudi naslednje:

497 Godeša, *Okupacija kot prelomnica*, str. 91–110.

498 Grdina, *Usodne odločitve*, str. 22.

499 Fajfar, *Odločitve*, str. 142.

500 Rus, *Pričevanja in spomini*, str. 294.

501 Kidrič, *Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte*, str. 10.

»Brez boja proti izdajalski, lastni kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi!«⁵⁰² Sicer pa je ravnanje predvojnih nosilcev oblasti v Dravski banovini po napadu sil osi na Jugoslavijo Kidrič v poročilu »za Moskvo« komentiral z besedami:

»SLS je kratica za Slovensko ljudsko stranko, se pravi, za znano tradicionalno klerikalno stranko v Sloveniji. Za časa šestojanuarskih diktatur so bile množice SLS, pa tudi del njenih funkcionarjev, v ostri opoziciji na podlagi slovenskega nacionalnega vprašanja v stari velikosrbski Jugoslaviji. Kot je znano, je dr. Anton Korošec podprl velikosrbsko hegemonijo in diktatorske beograjske režime ter vključil SLS v JRZ (Jugoslovanska radikalna zajednica). Del starejših javnih delavcev SLS na čelu z dr. Antonom Brecljem (očetom dr. Marjana Breclja) se je temu uprl in se proglasil za ,staro, za ,pravo' SLS s federalističnim odnosno avtonomističnim in demokratičnim programom. V stari Jugoslaviji ta ,stara' SLS sicer ni mogla odigrati nobene posebne vloge, zelo pa je pridobila na politični teži, dasi ni imela nobene organizacije, po aprilski katastrofi 1941, ki je tudi med klerikalnimi pristaši temeljito razgalila in diskreditirala oficialno klerikalno politiko. Če hočemo vlogo ,stare' SLS kljub njeni organizacijski neznatnosti pravilno razumeti, si je treba biti na jasnem, kaj se je s tradicionalnim klerikalnim taborom zgodilo po aprilski katastrofi 1941. Vsi njegovi vidni oficialni predstavniki in bivši oblastniki, ki so ostali v domovini, so se spečali z okupatorjem takoj ob njegovem prihodu, torej še pred prvim poletom narodnoosvobodilnega gibanja, in se s tem med pretežno večino slovenskih narodnih množic temeljito diskreditirali. Že tedaj je bilo očitno, da ne bodo mogli v bodočem slovenskem javnem življenju odigrati nobene vloge več.«⁵⁰³

Utemeljenost Kidričevih besed ne nazadnje potrjujejo tudi sodobne znanstvene raziskave. Kot je razvidno iz ugotovitev pisca teh vrstic v knjigi *Čas odločitev*⁵⁰⁴ in seveda tudi drugih njegovih besedil, so vodilni predvojni politiki ob napadu sil osi na Jugoslavijo ravnali v popolnem nasprotju z načelom legalnosti in kontinuitete. Dejstvo je namreč, da si je slovenska predvojna politična elita, zbrana v Narodnem svetu za Slovenijo (ustanovljenem 6. aprila 1941), ob agresiji sil osi na Jugoslavijo prizadevala za ustanovitev slovenske države, ki naj bi pristopila k trojnemu paktu. S sprejetjem te odločitve so nosilci predvojne oblasti svojo politično usodo sklenili povezati z uspehi sil osi v svetovni vojni. Vendar pri tej usodni odločitvi ideološki motivi v smislu njihove naklonjenosti fašizmu (»klerofašizmu«), kot je to trdilo povojno zgodovinopisje, niso predstavljali osrednjega motiva, ključni razlog za takšno opredelitev je bilo predvsem trdno prepričanje predvojne politične elite v Hitlerjevo zmago v svetovnem spopadu.⁵⁰⁵

502 DLRS, I, str. 42–47.

503 Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte, str. 18.

504 Godeša, *Čas odločitev*, str. 221–223.

505 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

Prizadevanja v Narodnem svetu za Slovenijo zbranih predstavnikov slovenskih strank, da bi se postavili ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, niso obrodila sadov zaradi Hitlerjevega odločnega nasprotovanja takšni rešitvi. V nasprotju z navedenimi pričakovanji je bilo slovensko ozemlje razdeljeno in priključeno sosednjim državam. Zato so vodilni predstavniki predvojnega političnega življenja privolili v aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji ter se morali zadovoljiti s povsem marginalnim položajem in simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzultu. To telo je imelo zgolj posvetovalni značaj, v katerem so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti samo izkazovali svojo lojalnost italijanski državi in fašističnemu režimu.

Celotno ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je torej gibalo v iskanju rešitve v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda ter je s priznanjem aneksije pomenilo njihovo privolitev na debelacijo Jugoslavije, to je nepriznavanje njene državne kontinuitete. Pri razdelitvi jugoslovanskega ozemlja so skladno s Hitlerjevo odločitvijo, da bo Jugoslavijo uničil kot državno tvorbo, agresorji namreč izhajali iz pravnega naslova debelacije, kar je pomenilo, da je Jugoslavija kot mednarodnopravni subjekt zanje prenehala obstajati.⁵⁰⁶ Takšna razlaga mednarodnega prava, ki je zavezniške države seveda niso priznavale kot zakonite in so s tem v zvezi predstavniki posameznih zavezniških vlad večkrat po diplomatski poti tudi uradno protestirali, je predvsem omogočala, da so napadalci, ki so prihajali iz sosednjih držav, lahko priključili dele njenega ozemlja k svojim državam. Aneksijski akt je poleg najbolj izpostavljenih vodilnih oseb (Natlačen, Adlešič, Pucelj, Gosar, škof Rožman) s svojim ravnanjem potrdilo tudi vseh 105 županov z ozemlja Ljubljanske pokrajine. Privolitev v aneksijo je pomenila, kot je poudaril Janko Pleterski, tudi »priznanje tuje oblasti kot domače«.⁵⁰⁷ S tem je predvojna politična elita tudi dovolila, da se slovenska družba preoblikuje po načelih fašističnega družbenega koncepta in se kot taka integrira v italijanski državni okvir.⁵⁰⁸ Priznavanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in z njo povezanih posledic je na najbolj očiten način manifestirala »poklonitvena deputacija« sosveta, ki je odšla v začetku junija 1941 v Rim izraziti vdanost in hvaležnost Mussoliniju. Najprej se je delegacija sosveta ustavila »na mestu, ki so sveta italijanskemu narodu ter so simbolično združena z največjimi dogodki njegove nedavne zgodovine«. *Jutro* je o tem poročalo, da so člani sosveta obiskali Panteon:

»V starodavnem hramu, najbolje ohranjenem spomeniku cesarskega Rima, so se najprej ustavili ob grobu prvega kralja Italije in njenega zedinitelja Viktorja

506 Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*.

507 Pleterski, *Pravica in moč*, str. 409.

508 Prav tam.

Emanuela II., nato pa ob grobu kralja Umberta I. Pred vsako grobnico, ki zbuja spomine na slavno delo visokega Savojskega doma za rast in veličino Italije v njeni najnovejši zgodovini, so izkazali čast z rimskim pozdravom in enominutnim molkom. Nato so se vpisali v spominsko knjigo. /.../ Nato se je skupina iz Ljubljane odpeljala pod veličastni oltar domovine, pod Kapitolom se dvigajoči spomenik Zedinitelja Italije ter se poklonila Neznanemu junaku. /.../ Odtod so se slovenski zastopniki odpeljali na bližnji Kapitol, kjer so se poklonili pred spomenikom Padlih fašistov.«⁵⁰⁹

Gesta »poklonitvene deputacije« konzulte, s katero so izkazali čast z rimskim pozdravom in enominutnim molkom Savojski dinastiji, italijanski državi in fašističnemu režimu, je imela izjemno simbolno težo in – kot se je izrazil pisec v *Jutru* po vrnitvi delegacije sosveta v Ljubljano – »ni bila samo akt pietete, marveč tudi akt volje do iskrene lojalnosti in do priznavanja žrtev, ki so storile Italijo veliko in močno.«⁵¹⁰ Miselni okvir »poklonitvene deputacije« konzulte, ki ga je izrazila s simbolnimi dejanji in gestami med obiskom v Rimu, je zajet v stališču, objavljenem v *Slovenskem domu*, v prispevku, ki je bil posvečen »zgodovinskemu pomenu« ustanovitve pokrajinskega fašističnega sosveta ali konzulte 27. maja 1941. Nepodpisani avtor članka z naslovom Imenovanje Sosveta in njegov pomen, verjetno urednik *Slovenskega doma* Mirko Javornik, je v njem ugotovil naslednje:

»Trdo potrebo po tem smo čutili že prejšnje čase vsak dan bolj. Svoje rešitve so nam ponujali isti sistemi kakor drugod, toda naše ljudstvo, zapadnjaško po svoji omiki in katoliško po svojem nazoru jih navzlic propagandi ni maralo. Čakalo je, a je dočakalo začetek novega reda šele po zgodovinskih političnih spremembah. Ideja korporativizma je bila pri nas sicer že znana, razpravljana in zaželena; zlasti mlajši znanstveni rod je v njej pravilno slutil edino možno in pravično rešitev vprašanja v socialni ureditvi, toda možnosti za uresničenje te misli ni bilo. Možnost je dala šele vključitev slovenskega ozemlja v sestav Velike Italije. /.../ Pomen novega reda, v katerega zdaj stopamo po Ducejevi volji, je za nas Slovence, delovni narod kmetov, obrtnikov, delavcev in razumnikov, ogromen in daljnosežen za naše življenje in bodočnost, da tega ni mogoče nakazati v kratkem sestavku.«⁵¹¹

Po takšni opredelitvi pomena imenovanja fašističnega pokrajinskega sosveta – »zgodovinskega« in »ogromnega in daljnosežnega za naše življenje in bodočnost« – lahko ugotovimo ne le to, da se je pretežni del predvojnih nosilcev oblasti v Dravski banovini bil pripravljen brez omahovanja prilagoditi novi družbeni, to je fašistični stvarnosti, ampak da so v delu katoliških krogov, v članku so kot njegovi zagovorniki neposredno poudarjeni Ehrlichovi Stražarji, vključitev Ljubljanske pokrajine v državni okvir fašistične Italije pozdravili tudi zato, ker so v tem

509 *Jutro: ponedeljska izdaja*, 11, št. 22, 9. 6. 1941, str. 1, Poklonitev sosveta Ljubljanske pokrajine Duceju. 510 Ferenc, »Gospod Visoki komisar pravi...«, str. 53.

511 *Slovenski dom*, 6, št. 121, 28. 5. 1941, str. 1, Imenovanje Sosveta in njegov pomen.

aktu prepoznali uresničitev idejnopolitičnih konceptov, za katere so si načrtno prizadevali že v času pred okupacijo. V takšnem kontekstu je opredelitev Stražarjev, katerih idejni vodja je bil Lambert Ehrlich, kot zagovornikov klerofašizma povsem upravičena ali pravzaprav celo edino ustrezna oznaka njihovega idejnopolitičnega profila.⁵¹² Pri čemer je potrebno dodati, da so bili Ehrlichovi Stražarji, povsem drugače kot na primer krščanskosocialistični sindikat Jugoslovanska strokovna zveza ali Edvard Kocbek, proti katerim je cerkveno in tudi strankarsko vodstvo nastopalo zelo netolerantno ter jim celo odrekalo krščanski ali katoliški značaj, v okviru prevladujočega toka predvojnega političnega katolicizma na Slovenskem obravnavani z veliko naklonjenostjo, predvsem kot tisti, ki naj bi v katoliškem taboru v prihodnje zasedli vodilne položaje.

Istočasno je novi položaj pomenil tudi, da obstoječega stanja tisti del politične elite, ki je privolil v aneksijo, ni mogel interpretirati kot okupacije. S tem se je skladalo tudi tedanje mnenje nekaterih katoliških razumnikov, ki so trdili, da »rajši vidijo nadoblast Italijanov kot pa Nemcev ali Srbov«.⁵¹³ To je seveda bilo v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, skupaj z jugoslovansko begunsko vlado, ki razlage stanja na ozemlju jugoslovanske države, kot so ga podale agresorske države, niso niti priznavale niti upoštevale. Zanje je bilo takšno ravnanje v nasprotju z mednarodnim pravom, ki ne dopušča sprememb državnih meja pred podpisom mirovne pogodbe. Zavezniki so namreč vseskozi zastopali stališče, da gre v tem primeru za okupacijo jugoslovanskega ozemlja in zato obstoječe razmere predstavljajo zgolj začasno stanje. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo omenjeno ravnanje slovenske predvojne politične elite mogoče obravnavati kot njeno zelo hudo kršitev, skupaj z obtožbo veleizdajalskega ravnanja. Z vidika slovenskih nacionalnih interesov pa so priznanje enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, ki je dejansko pomenilo potrditev obstoječega stanja in s tem tudi legitimiranje razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve, vsi sodobniki opredelili kot največjo katastrofo za slovenski narod.

II.

Poleg dejstva, da si je predvojna politična elita s svojim ravnanjem po napadu na Jugoslavijo sama zapravila legitimnost zastopanja slovenskih interesov pred domačo in mednarodno javnostjo, s čimer je nastal politični vakuum in se je odprl prostor za uveljavitev političnih subjektov, ki v predvojni slovenski družbi niso imeli odločilne besede, pa je za takšen preboj na slovensko politično sceno

512 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

513 Simšič, Ugo Ubaldi, str. 439–474.

vendarle bila potrebna tudi razmeram odgovarjajoče ustrezna politična usmeritev. V tem pogledu je Kidrič v poročilu »za Moskvo« ugotovil:

»Osnovni momenti, ki so poganjali, pospeševali in utrjevali politično in akcijsko množično zasidranost Komunistične partije, so bili:

- 1) Izkušnja ilegalnega dela in krepko razporejeni ilegalni aparat po vsej deželi.
- 2) Množice so se na lastnih izkušnjah, zlasti pa ob večjih mednarodnih in notranjepolitičnih preokreth prepričevale o pravilnosti njene politike in linije.«⁵¹⁴

V nacionalnem pogledu je OF sicer ponudila tradicionalen nacionalni program, o katerem je bilo že na ustanovnem kongresu KPS na Čebinah leta 1937 v manifestu ugotovljeno, »da se slovenski narod ne more odpovedati svojemu staremu cilju svobodni in združeni Sloveniji«,⁵¹⁵ ki pa se je istočasno pomembno razlikoval od tedanje tradicionalne narodnopolitične prakse in bil postavljen na novo kakovostno raven, saj je vseboval tudi državotvorno razsežnost, ki se je sčasoma izkristalizirala na podlagi pravice do samoodločbe utemeljenega preoblikovanja Jugoslavije v federativno državo (odloki, sprejeti na drugem zasedanju Avnoja v Jajcu), v kateri je bil Sloveniji zagotovljen položaj samostojne federalne enote s pomembnimi atributi državnosti.

Že program Protiimperialistične fronte, ki je bil sprejet na prvem zasedanju njenega plenuma 15. junija 1941 kot Gesla našega osvobodilnega boja, je v znatni meri vseboval temeljna načelna izhodišča:

»1. Pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi! /.../ 2. Osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, všteti koroške in primorske Slovence! /.../ 4. Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora v osvobodilni borbi slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov /.../ 5. Osvoboditev slovenskega naroda je mogoča samo na ruševinah imperializma! Kdor je za osvoboditev slovenskega naroda, ta se mora boriti tako proti nemško-italijanskemu imperializmu, ki je konkretna forma imperializma na naših tleh, kakor proti propagandi angleško-amerikanskih imperialistov, ki se trudijo ohraniti kapitalizem in imperializem /.../ 6. Brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi! /.../ Prouči ta gesla, ki so podlaga protiimperialistične fronte slovenskega naroda!«⁵¹⁶

Na četrtem zasedanju vrhovnega plenuma OF (druga plenarna seja SNOO) 1. novembra 1941 je bilo sprejetih sedem temeljnih točk, ki veljajo za program odporiške organizacije. Programski cilj OF je bila neizprosna oborožena akcija proti okupatorju (1. točka) kot izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev (program Zedinjene Slovenije) (2. točka); OF ne priznava razkosanja

514 Kidrič, *Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte*, str. 12.

515 Prunk, *Slovenski narodni programi*, str. 91.

516 *DLRS*, I, str. 42–47.

Jugoslavije (3. točka); OF naj bi po vojni prevzela oblast kot celota (6. točka) in uvedla »dosledno ljudsko demokracijo« (7. točka). Na Kocbekov predlog naj bi OF z aktivizacijo slovenskih množic preoblikovala slovenski narodni značaj in ustvarila nov lik aktivnega slovenstva (4. točka). Vse skupine, ki so sodelovale v OF, so se tudi obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih (5. točka). Decembra 1941 sta bila dodani še dve točki:

»8) V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.

9) Narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite kamor se pozivajo vsi zavedni Slovenci.«⁵¹⁷

III.

Mandat, da kot legitimni zastopnik slovenskih nacionalnih interesov uresniči svoje programske cilje, sta si OF kot celota in KPS znotraj nje kot pobudnik in gonilna sila organizacije izborila postopoma.

Zaradi številnih izgub je kljub sprejemanju novih članov KPS ob koncu leta 1942 še vedno imela le okoli 1200 članov, kar je predstavljalo enako število, kot ga je imela tik pred okupacijo. Toda sestava članstva se je v letu in pol dramatično spremenila. Pri oblikovanju meril za sprejemanje novih članov v KPS so okupacijske razmere in oboroženi upor zahtevali znatne spremembe in dopolnitve.

Osrednje merilo pri sprejemanju novih članov je bilo izrazito pragmatično, saj je bilo najpomembnejše, kako se je posameznik s svojim delovanjem »izkazal« v odporniškem gibanju (zavzetost, discipliniranost, hrabrost v izvrševanju zadanih nalog in predanost). Organizacijski sekretar centralnega komiteja KPS Boris Kraigher je v poročilu Josipu Brozu Titu 14. decembra 1942 posledice takšnega ravnanja pojasnil z besedami: »Zaradi tega je prišlo do okolnosti, da je partija rastla relativno hitreje v malomeščanskih krogih kot med delavci. Toda to nikakor ni rezultat neke napačne politike, ampak samo dokazuje prvič velik ugled, ki ga je partija dobila z vodilno vlogo v OF in kar je privedlo do širokega vključevanja malomeščanskih slojev v delavsko gibanje in partijo.«⁵¹⁸

Ideološka podlaga je bila v tem pogledu torej povsem sekundarnega pomena in dogajalo se je celo, da so se v KPS znašli, značilno predvsem na Primorskem, tudi verni člani, kot v svojih raziskavah ugotavlja Vida Deželak Barič.⁵¹⁹ Tudi socialna

⁵¹⁷ DLRS, I, str. 252–253.

⁵¹⁸ *Jesen 1942*, str. 589–608.

⁵¹⁹ Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, str. 291–312.

sestava članstva je z razraščanjem organizacijske mreže na podeželje in pritegnitvijo tamkajšnjega prebivalstva, ki je bilo v pretežni meri seveda kmečko, postajala vse bolj kmečka. Poleg tega je glede na njihovo vidno vlogo v gibanju tudi v vrstah članstva KPS opazno narastel delež žensk. Ta je ponekod predstavljal polovico vsega članstva. Vsekakor pa so se tisti, ki so med okupacijo vstopili v odporiški organizaciji ter nato zaradi svojih odlik postali tudi člani KPS, protiokupatorskemu boju pridružili prvenstveno ali skoraj izključno iz patriotičnih vzgibov.

V kontekstu teh procesov gre razumeti tudi Kidričevo ugotovitev, da se je KPS s pozivom k oboroženemu upor in množičnim odzivom prebivalstva nanj dejansko preoblikovala v nacionalno stranko, ki ima kot taka veliko odgovornost pred celim slovenskim narodom. Kidričeva ocena radikalne vsebinske transformacije KPS v času okupacije dobi še dodatno težo, če vemo, da je predvojno KPS označil kot delovanje »sekte«.⁵²⁰

Ugledni zgodovinar Jozo Tomasevich je v tem smislu opredelil temeljne specifične značilnosti slovenskega odporiškega gibanja, ki se mu je v času okupacije med letoma 1941 in 1945 uspelo najbolje prilagoditi razmeram, v katerih se je znašlo slovensko prebivalstvo, z besedami:

»Slovensko odporiško gibanje pod komunističnim vodstvom je bilo del splošnega odpora, ki so ga vodili komunisti po celotni Jugoslaviji s ciljem oblikovanja jugoslovanske države pod komunistično oblastjo. Splošna komunistična strategija je predvidevala odpor s pomočjo organizacij ljudske fronte, proti okupacijskim silam ter oboroženim kolaboracionističnim enotam zelo odločno, brezpogojno in za vsako ceno. Komunisti so upali, da bodo z oboroženim bojem dosegli vojaški nadzor nad državo in jim bo tako po koncu vojne zlahka prišel v roke tudi politični nadzor. Glede na to, da je bila Jugoslavija agrarna država, katere kmetje so globoko verjeli v zasebno lastništvo nad zemljo, komunisti niso mogli računati z njihovo pritegnitvijo – brez katere si ne bi bilo mogoče zagotoviti zmage – z zagovarjanjem tradicionalnih komunističnih ciljev. Zaradi tega so najprej poudarjali nacionalistične, demokratične in federalistične težnje kot tudi naslonitev na Sovjetsko zvezo na področju zunanje politike. V tem omenjenem smislu je obstajal tudi zelo močan element panslavizma, glede na to, da je vojna v Evropi v očeh jugoslovanskih ljudskih množic v veliki meri izgledala kot boj Slovanov proti Tevtonom. Eden od ciljev komunistične politične podlage je bil priključiti Jugoslaviji tudi tista slovenska ozemlja, ki so po prvi svetovni vojni pripadla Italiji ali so ostala v Avstriji. Nacionalistični dejavnik je bil verjetno v Sloveniji še močnejši kot kjerkoli drugje v Jugoslaviji, ker je zgolj obstoj Slovencev kot naroda – v primeru zmage sil osi – bil postavljen pod vprašaj.«⁵²¹

520 Pleterski, Boris Kidrič, str. 254–256.

521 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 109.

IV.

Vodstvu KPS, ki je bilo pobudnik Osvobodilne fronte, je namreč s pozivom k oboroženemu odporu proti okupatorju, ki ni bil omejen s politično-ideološkimi merili, temveč je prvenstveno temeljil na patriotski podlagi, uspelo pritegniti v svoje vrste mnogo ljudi, ki v »normalnih« okoliščinah ne bi postali privrženci gibanja, v katerem so imeli vodilno vlogo komunisti. Prav množična podpora prebivalstva partizanskemu gibanju pa je bila eden od ključnih pogojev, ki je gibanju omogočil uspešen prevzem oblasti po vojni. Predvojni komunist Martin Mencej je takšno strateško usmeritev zelo nazorno opisal z besedami:

»Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje množstvo dočerajšnjih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.«⁵²²

Še precej izraziteje se je takšna praksa udejanjila na Primorskem. O razmerah na Primorskem je še 1. oktobra 1944, to je le nekaj mesecev pred osvoboditvijo, Lidija Šentjurs CK KPS poročala naslednje: »V vseh okrožnih institucijah je tako v OOOF najbolj značilno dejstvo, da ‚vodilni‘ ljudje niso člani P, in da P tu razen med proletariatom nikjer ne igra vodilne vloge. Položaj, kot recimo drugod l. 1941, da si ljudje o Partiji ne upajo govoriti.«⁵²³

Rezultat takšnega medvojnega razvoja je Kidrič strnil v naslednjo oceno:

»Ves razvoj Osvobodilne fronte pomeni torej tudi globoko preobrazbo slovenskega političnega življenja. Stari klerikalni tabor kot tak, ki se je včasih zdel nepremagljiv, je izginil. Njegove množice so danes v Osvobodilni fronti, patriotski del njegovega bivšega vodilnega kadra se je stopil v enotno politično gibanje Osvobodilne fronte, hkrati pa daje Osvobodilni fronti legitimacijo, da predstavlja tudi slovensko politično preteklost in katoliško politično tradicijo, bivši klerikalni oblastniki in uradni strankarji so se onemogočili zaradi svojega sodelovanja z okupatorjem.«⁵²⁴

V.

Integralni del jugoslovanskega odporiškega gibanja pod vodstvom Josipa Broza Tita ni bila le KPS, ki je delovala v sklopu KPJ, ampak vseskozi tudi slovensko odporiško gibanje, ki se je sicer razvijalo precej avtonomno in na

522 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 278.

523 Prav tam, str. 392.

524 Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte*, str. 19.

specifičen način. Zato je bil tudi povojni razplet dogajanja v Sloveniji neločljivo povezan z razvojem dogodkov na jugoslovanski sceni, ki je bila neposredno vpeta v kontekst združenih zavezniških prizadevanj in njihove enotne politike v totalnem svetovnem spopadu s silami osi, ki so se v vojni bojevale za globalno nadvlado totalitarnega in rasističnega »novega reda« kot družbenopolitičnega sistema, ki bi predstavljal legitimizacijsko podlago za svetovno hegemonijo njegovih nosilcev.

S približevanjem vojaških operacij v Sredozemlju in jugovzhodni Evropi je postalo jugoslovansko ozemlje vse bolj pomembno iz vojaško strateških razlogov, ki so se istočasno tesno prepletali tudi s političnimi vidiki. V tem času je v zavezniškem svetu dokončno dozorelo spoznanje, da brez Titovega gibanja ni mogoče razrešiti jugoslovanskega vprašanja. Mednarodna razsežnost pomena odporniškega gibanja se je najbolj odlikovala v dejstvu, da se je Tito v naslednjih mesecih osebno srečal s Churchillom in Stalinom, najbolj vplivnima zavezniškima voditeljema v Evropi, ter s tem začel nastopati ne le kot vodja odporniškega gibanja, temveč vse bolj tudi kot državnik.

Nagel razvoj dogodkov jeseni 1944 je vzpodbudil Churchilla, da je skušal zavarovati britanski vpliv tudi na Balkanu. Na konferenci med predstavniki Sovjetske zveze, Velike Britanije in ZDA v Moskvi (9. do 18. oktobra 1944), kjer so obravnavali tudi sestavo enotne jugoslovanske vlade, je britanski ministrski predsednik Stalinu predlagal razdelitev vplivnih območij v jugovzhodni Evropi; za Jugoslavijo je predlagal 50 : 50-odstotni vpliv (sporazum fifty-fifty), kar pa že ni več ustrezalo vzpostavljenemu razmerju sil v Jugoslaviji.

Po osvoboditvi Beograda sta Tito in Šubašić 1. novembra 1944 sklenila nov dogovor, imenovan Beograjski sporazum. Ta je določal sestavo resorjev skupne vlade, sicer še brez imen ministrov, a večino naj bi imenoval Tito, ter potrjeval, da bo vlada izvajalec oblasti do izvolitve ustavodajne skupščine, kar je pomenilo, da je prvotni predlog o plebiscitu odpadel. Dogovorila sta se, da vlado imenuje svet treh kraljevih namestnikov, ki bi do odločitve o prihodnji državni ureditvi v Jugoslaviji nadomeščal kralja. Beograjski sporazum je tako zagotavljal osvobodilnemu gibanju prevlado v številu resorjev skupne vlade, predvsem pa je bilo vanj posredno vključeno tudi spoštovanje avnojskih odlokov. V decembru 1944 sta Tito in Šubašić sporazumu dodala še tri amandmaje, v katerih so precizirali nekatera odprta vprašanja (glede jamstev o svobodi političnega delovanja, volitev, sodne oblasti, kraljevega odnosa do namestništva in sestave prihodnje vlade itd.).

Konec januarja 1945 je kralj Petar II. podpisal odločitev o prenosu svojih pooblastil na kraljevo namestništvo, ki so ga sestavljali Dušan Sernec, dr. Srdjan Budisavljević in dr. Ante Mandić. V tem času so Beograjskemu sporazumu

dodali še dva aneksa, ki ju je kot svoje priporočilo oblikovala konferenca velike trojice na Jalti na britanski predlog. V njih so bile zapisane obveze o razširitvi Avnoja z neomadeževanimi poslanci zadnje Narodne skupščine Kraljevine Jugoslavije iz leta 1938, obveza o preimenovanju Avnoja v začasno skupščino in obveza, da bodo vse akte, ki jih je dotlej sprejel Avnoj, predložili v ratifikacijo ustavodajni skupščini. Na Jaltski konferenci so dodatke k sporazumu namenoma oblikovali kot priporočilo, da se imenovanje skupne vlade ne bi zavleklo. Veliki trije zavezniki so se na Jalti februarja 1945 zavzeli tudi za čimprejšnjo uresničitev sporazuma.

Po odstopu predstavnikov NKOJ-a in Šubašičeve vlade je kraljevi namestniški svet v imenu kralja 7. marca 1945 imenoval skupno (včasih imenovano tudi enotno ali začasno) vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). V skupni vladi je bilo 28 ministrov (18 iz prejšnjega NKOJ-a), predsednik je postal Tito, Šubašiču pa je pripadel položaj zunanjega ministra. V vladi DFJ so bili naslednji Slovenci: Kardelj kot podpredsednik in minister za konstituantno ter Drago Marušič, ki je bil do tedaj minister v Šubašičevi vladi, kot minister za pošto in telegraf; poleg običajnih ministrstev je kot znak federalnega preoblikovanja države obstajalo tudi šest ministrstev za federalne enote in minister za federalno enoto Slovenijo je postal Edvard Kocbek.

Takoj je sledilo tudi mednarodno priznanje nove vlade od vlad zavezniške koalicije. Ustanovitev enotne vlade DFJ je v formalnopravnem pogledu pomenila konec dvovladja, predvsem pa se je utrdil položaj Titovega gibanja, ki je imelo tako mednarodno legitimacijo, s čimer mu je bila še bolj olajšana pot do dokončnega prevzema oblasti na ozemlju celotne jugoslovanske države.

Jugoslovanskemu odporniškemu gibanju je svoj položaj na specifičen način uspelo legitimirati tudi pred zavezniki v protihitlerjevski koaliciji. S stališča mednarodne zavezniške skupnosti prihod na oblast tako ni bil izpeljan na revolucionaren način, kar pa ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju po vojni ni začela uvajati sprememb, ki so pomenile prekinitev kontinuitete s predvojnimi družbenim sistemom. Ivan Ribar, sicer predsednik Ustavodajne skupščine leta 1920 in tudi 1945/46, je takšen povojni jugoslovanski »razplet« zelo nazorno razložil: »Glede notranje ureditve ni nikakršne kontinuitete med današnjo in predvojno Jugoslavijo. S stališča notranje ureditve je današnja Jugoslavija torej nova država. Kontinuiteta stare Jugoslavije se je ohranila le še v mednarodnih odnosih naše države.«

Še pred dokončno osvoboditvijo slovenskega ozemlja, prestolnica je bila osvobojena 9. maja 1945, do konca spopadov na slovenskih tleh pa je prišlo šele 15. maja 1945, je bila 5. maja 1945 v Ajdovščini ustanovljena Narodna vlada Slovenije s predsednikom Borisom Kidričem na čelu. Slovensko odporniško gibanje (v

sklopu jugoslovanskega), ki je s svojim prispevkom v boju proti okupatorju že postalo uradno priznani sestavni del velike protihitlerjevske koalicije, je ob koncu vojne izšlo kot zmagovita sila v Sloveniji. Tako se je novim oblastnikom ponudila možnost, da izberejo pot, ki jo je Kardelj predvidel že spomladi 1944, ko je opozoril, da je predvsem pomembno, »da bo reakcija razbita na narodno osvobodilnih pozicijah«, ter sklenil z ugotovitvijo, da je:

»v sedanjem stanju borbe važno, da je delovno ljudstvo zavzelo komandne pozicije. Tako mu bo omogočeno reševati vsa vprašanja tudi v obliki reform (ki pa bodo imele revolucionarni značaj!). Pri tem pa ne smemo misliti, da lahko enostavno kopiramo oblike borbe, kakor se je razvijala v Sovjetski zvezi. Zunanja oblika sprememb bo gotovo drugačna, kot pa je bila revolucija v Sovjetski zvezi.«⁵²⁵

VI.

Katoliška skupina v OF je bila po svoji sestavi heterogena. Tvorili so jo trije deli: delavsko krilo iz vrst krščanskosocialističnega sindikata JSZ, ki ga je v IOOF predstavljal Tone Fajfar, intelektualni krog Edvarda Kocbeka in njegovih predvsem personalistično usmerjenih sodelavcev pri reviji *Dejanje* ter nekateri člani študentskega društva Zarja. Intelektualci so se OF priključili šele po nemškem napadu na SZ. Preden so se znašli v OF, so prehodili vsak svojo lastno pot, vendar so jih družili skupno katoliško poreklo, zahteva po suverenosti slovenskega naroda, revolucionarno-razredno stališče in odpor do predvojne politike SLS ali JRS, ki so jo označevali za klerikalno.⁵²⁶

JSZ je bila edina, ki je imela že pred vojno lastno organizacijsko mrežo. Boris Kidrič je v poročilu »za Moskvo«, kjer je povzel pogled komunističnega vodstva na JSZ, njen predvojni razvoj strnil v oceno:

»Za klerikalno vodstvo in njegovo množično organizacijo je bilo zmeraj značilno, da sta znala uporabljati pestrost v organiziranju. Raznim družbenim razredom, raznim socialnim in kulturnim plastem in raznim poklicem so klerikalci dajali njihove lastne organizacije, vse skupaj so družili v klerikalni centrali, na katero je imel seveda velik vpliv tudi Vatikan. Religiozno delavstvo, ki ga je bilo v Sloveniji glede na neposredno rekrutacijo delavskega razreda kmetov precej, je na ta način dobilo krščansko strokovno organizacijo ‚Jugoslovansko strokovno zvezo‘. V zvezi s splošnim razvojem po prvi svetovni vojni, z ekonomsko in agrarno krizo, z zaostritvijo imperialističnih nasprotij in njihovim odražanjem v Jugoslaviji, s protidemokratskim terorjem diktatorskih šestojanuarskih jugoslovanskih režimov, z nastopom fašistične agresije, s pronemško politiko poslednjih režimov stare

525 Deželak Barič, *Osvobodilni boj kot priložnost*, str. 137–162.

526 Prunk, *Pot krščanskih socialistov*.

Jugoslavije, z izrazito proitalijansko in profašistično politiko klerikalne reakcije v Sloveniji in končno v zvezi z množičnim delovanjem KP se je v klerikalnem taboru že dolgo pred aprilskim zlomom 1941 vršila izrazita diferenciacija. Organizacijska pestrost, ki jim je nekoč koristila, je začela klerikalnim voditeljem delati sedaj preglavice. V najostrejšo opozicijo proti oficialnemu klerikalnemu vodstvu je tako na razredni podlagi (zlasti tudi vprašanje papeževih okrožnic glede korporacij in borbe proti komunizmu) kakor na temelju slovenskega nacionalnega vprašanja v stari Jugoslaviji prešla ravno delavska ‚Jugoslovanska strokovna zveza‘. Kmalu je postala nekako središče za vse opozicionalno in protifašistično nastrojene intelektualne in študentske katoliške kroge v Sloveniji.⁵²⁷

Organizacijska struktura JSZ je bila z okupacijo močno okrnjena. JSZ je imela namreč največ privrženecv med delavci na nemškem zasedbenem ozemlju (Štajerska, Gorenjska), kjer pa je bilo njihovo delovanje močno okrnjeno. Tako se je iz notranje pestre in nejasne skupine šele po okupaciji izoblikovalo precej enotno jedro aktivistov s svojim glasilom *Slovenska revolucija*. Hkrati je vodstvo, ki sta ga v največji meri predstavljala člana IO OF Kocbek in Fajfar, izdajalo tudi skupinske okrožnice. Vse to je pred vodstvo postavljalo vprašanje nadaljnega razvoja katoliške skupine v OF. Čeprav so se pojavljali tudi zagovorniki njenega organiziranja v samostojno politično stranko, je zlasti po aretaciji v ljubljanski organizaciji OF zelo vplivnega odvetnika Aleša Stanovnika, ki je bil nato kot talec ustreljen 2. junija 1942, prevladal pogled zagovornikov nestranskarskega razvoja skupine, kar pa seveda ni pomenilo, da niso videli možnosti njenega nadaljnega razvoja.

Tako je Kocbek 11. januarja 1943, v pričakovanju, da bo odšel v Bihać, v okrožnici št. 6, ki jo lahko štejeemo za njegov najbolj poglobljen pogled na razumevanje vloge krščanskosocialistične skupine v OF, najbolj natančno izrazil svoja stališča do temeljnih problemov krščansko socialistične skupine v OF. Okrožnica krščanskim aktivistom št. 6 je nastala v času, ko se je Kocbek pripravljaj na odhod na jug na sedež Avnoja. Kot je znano, slovenskih zastopnikov na prvem zasedanju Avnoja v Bihaću ni bilo, ker v Sloveniji zaradi nerednih zvez z vrhovnim štabom sploh niso bili obveščeni o njegovi ustanovitvi in so zanj izvedeli šele iz poročil Radia Svobodna Jugoslavija, ki je deloval iz Sovjetske zveze. Zato so se v vodstvu slovenskega osvobodilnega gibanja odločili, da pošljejo kot predstavnika OF v Bihać Kocbeka in Josipa Rusa, in tudi že določili nadomestna člana za izvršni odbor OF – Marijana Breclja in Zorana Poliča. Po prihodu Iva Lole Ribarja v Slovenijo v drugi polovici januarja 1943 in vzpostavitvi novih odnosov v OF s podpisom Dolomitske izjave je bila delegacija vrnjena, njen odhod pa prestavljen na kasnejši čas. Bistveno pri tem je, da je Kocbek, ko se je odpravljaj na jug, računal, da ga dalj časa ali mogoče celo do konca vojne ne bo

⁵²⁷ Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte, str. 10.

več v Slovenijo, zato lahko okrožnico št. 6 aktivistom krščanske skupine štejemo za nekakšen politični testament.

Okrožnica najprej ugotavlja, da so med krščanskosocialističnimi aktivisti »še vedno nekatere nejasnosti, ki zadevajo vprašanje pomena, vloge in organizacijske oblike naše skupine«. Kocbek se je vprašanja lotil celovito in najprej pojasnil celotno genezo krščanskih socialistov, ki je segala v predvojno obdobje. Glavni značilnosti sta bili oddaljevanje krščanskih socialistov od uradne klerikalne politike in postopno prehajanje iz zgolj strokovnega tudi v politično delovanje. Že pred vojno so si oblikovali temeljne smernice delovanja, ki so bile za načelo svobode nazora in vere ter na drugi strani za združitev vseh naprednih političnih in družbenih sil. Z okupacijo se je začela »povsem nova zgodovinska doba, in ko je nastopil čas, da se postavijo novi temelji bodoče narodne in družbene ureditve, so morali krščanski socialisti dati dejanskega izraza tej svoji težnji«. Ob ustanovitvi OF, nadaljuje Kocbek, niso zagovarjali koalicije strank, temveč le stališče o priznanju svobode nazora in vere. V takšnem položaju je po Kocbeku odpadel razlog, ki bi krščanskim socialistom opravičeval ustanovitev lastne stranke, saj si krščanski socialisti prizadevajo za enotno slovensko politično organizacijo, ki bo na podlagi dogovora z vsemi skupinami v temeljnih točkah prevzela oblast kot celota. Ob tem se je postavljalo več vprašanj, na katera je skušal Kocbek odgovoriti v nadaljevanju. Na primer zakaj se tudi komunisti niso odrekli svoji stranki, če je bilo od vseh osnovnih skupin sprejeto načelo enotne politične organizacije. Kocbek je pojasnil, da je komunistična partija mednarodna politična stranka in da obstoj KPS torej ni odvisen le od nje same, ampak od celotne stranke. Poleg tega pa je komunistom priznaval posebno avantgardistično vlogo, ki je KPS opravičevala tak status znotraj OF. O odnosu do komunistov je dejal, da povezanost z njimi ni omejena le na čas osvobodilnega boja, ampak sega v obdobje splošnega urejevanja slovenskega življenja.

Zapisal je, da »nas krščanske socialiste loči danes od komunistov stvarno le svetovni nazor«, in poudaril, da ravno zaradi tega krščanski socialisti niso mogli vstopiti v komunistično partijo, ker javno izpovedujejo krščanski svetovni nazor. To jim daje značaj in jih opravičuje kot samostojno skupino, ki je prevzela dolžnosti in pravice vodstvenega jedra OF. Krščanski socialisti, nadaljuje okrožnica, so se odločili, da se po eni strani odpovedo množični politični organizaciji, to je politični stranki, na drugi strani pa se kot slovenska politična napredna sila in kot kristjani organizirajo v samostojno skupino, ki se kot elitna organizacija z lastnim vodstvom omejuje le na pridobivanje in vzgajanje aktivistov. Za tedanjo stopnjo osvobodilne borbe se je zdela Kocbeku to najprimernejša oblika. Za prihodnost pa je v politično-organizacijskem pogledu predvidel enotno slovensko politično organizacijo, katere program mora rešiti slovensko vprašanje v celoti. O tem je zapisal:

»Težnja krščanskih socialistov je, da postane OF po osvoboditvi enotna politična organizacija, to je politična stranka s točno izdelanim narodnim, političnim, gospodarskim in družbenim programom, taka stranka more vključiti vse napredne Slovence brez svetovno nazorskih razlik in jih voditi do časa polnega uresničenja njenega programa. Taka politična tvorba mora seveda omogočiti svobodno kulturno in versko življenje vsem in vsakemu njenemu pripadniku po načelu o svobodi nazora in vere, ki ga že danes z vso resnostjo zagovarja in izvaja OF.«⁵²⁸

To Kocbekovo razmišljanje je nastalo na podlagi intenzivnih pogovorov, ki so jeseni 1942 potekali med krščanskimi socialisti in slovenskimi komunisti, v katerih so skušali na novo dolgoročno opredeliti medsebojno razmerje.

Z zvezi s tem, kako so slovenski komunisti tedaj videli krščanske socialiste, predvsem Kocbeka, je najbolj merodajno Kardeljevo pismo J. B. Titu 16. januarja 1943, v katerem piše:

»Edvard Kocbek, profesor, pesnik in katoliški publicist. Voditelj krščanskih socialistov. Prej je bil eden od voditeljev katoliške mladine. Kot katoliški publicist je sodeloval zlasti v francoskem katoliškem tisku in ima dokaj veliko znanecv med francoskimi in švicarskimi katoliškimi elementi, verjetno pa tudi v drugih državah. Pri nas je zelo znan kot pesnik in najvidnejši katoliški kulturni delavec. V času državljanske vojne v Španiji je prvokrat prišel v nasprotje z oficialnim vodstvom klerikalcev, ker je v ‚Domu in svetu‘, katoliški literarni reviji, napisal članek, v katerem je obsodil Franca in se postavil na stališče republikanske vojske in sodelovanja s komunisti. Spomnil se boš, da sem se jaz takrat v Parizu pogovarjal z njim in da smo ga hoteli poslati v Španijo. Pozneje se je nekoliko oddaljil od nas, malo pred razpadom Jugoslavije pa je spet začel sodelovati z nami, posebno še po okupaciji. Bil je eden od poglobitnih pobudnikov OF v samem začetku. – Njegovo gledišče v osnovi in v teoriji, t. j. po njegovih prizadevanjih danes, je približno takšno: zelo je pobožen, krščanstvo želi pomladiti s socializmom, od Marxa in Lenina sprejema vse razen temeljnih postavk dialektičnega materializma, hoče diktaturo proletariata, sovjetsko oblast, avantgardno vlogo Kompartije, absolutno in iskreno je za ZSSR kot primer pravilne ureditve družbe, za Stalina itd. – vendar hoče, da se da krščanstvu svoboda na tisti podlagi, kakor je postavljena tudi v sovjetski ustavi. Sprejema in celo odločno brani stališče ločitve cerkve od države. – Tako je torej njegovo splošno teoretično stališče. V praksi pa od časa do časa omahuje, kdaj pa kdaj se boji prevelike ‚agresije‘ partije na ideološkem področju, za potrebno ima, da se krščanski socialisti organizirajo, resda ne kot stranka, marveč kot ‚skupina‘ poleg naše Partije, ki ima prav tako svoje določene družbene funkcije. V vsem svojem naziranju je pravi predstavnik katoliškega intelektualca, zelo bistrega, ki hitro razume in ima rad, da se z njim odkrito razgovarja o vseh vprašanih tako za sedaj kakor za pozneje. Kadar omahuje, se mora vselej kdo izmed nas znajti na kraju

⁵²⁸ Kocbek, *Osvobodilni spisi*, 1, str. 256–267.

samem in ga vrniti. V Partijo ima veliko zaupanje. Naše mnenje je, da bo šel do konca z nami. Edino v takem položaju, če bi Angleži morebiti tu uvajali nekakšno ‚demokracijo‘, bi se morebiti utegnil omajati. To smo imeli pred očmi, čeprav za sedaj ni pri njem nobenih anglofilskih tendenc. – Osebnost je zelo občutljiv. Toda če se poprej v kakšnem konkretnem ukrepu z njim pogovori, se da hitro prepričati in – vse do Arsovega prihoda – nismo imeli z njim pomembnejšega konflikta. Za trdnost OF in IOOF je pri nas vedno najvažnejše pridobiti njega. Zato posebej pazite nanj. On je tudi za katoliške množice v Sloveniji najvidnejše poročilo, da bodo komunisti ‚spoštovali vero‘. Dobro bi bilo, če bi se od časa do časa tudi Ti pogovoril z njim. Je namreč dokajšen slovenski ‚lokal-patriot‘ (nagnjen celo nekoliko k separatizmu, kar sicer velja bolj ali manj za vse naše sodelavce v OF), zato mu je še posebno ljubo, da si Ti ‚na pol Slovenec‘ (povedal sem jim Tvojo biografijo, tako da vedo o Tebi vse, tj. vedo tudi to, da si sekretar naše Partije). Ta njihov ‚separatizem‘ nikar ne jemljite preveč resno, ker gre bolj za zunanjo obliko. Sam veš, da je to mentaliteta Slovencev kot posledica posebnega in zgodovinskega razvoja in se bo spremenila šele po osvoboditvi. V bistvu je popolnoma za sodelovanje z drugimi narodi Jugoslavije in za Jugoslavijo. Pri tem moraš le imeti pred očmi, da bo pri posameznih sklepih visel na formalnostih, ki priznavajo suvereniteto slovenskega naroda, spoštovanje teh formalnosti pa nič ne ovira, marveč nam bo celo močno olajšalo delo. Skoz Kocbeka lahko gledaš mišljenje ogromne večine (v nacionalnem pogledu namreč!) slovenskih intelektualcev.«⁵²⁹

V tedanjih okoliščinah je vodstvo slovenskih komunistov obravnavalo dejavnost krščansosocialistične skupine, ki je bilo zelo razvejana, kot povsem legitimno in jo je v praksi tudi razumelo kot delovanje politične stranke, čeprav se krščanski socialisti po lastnih izjavah vanjo niso hoteli preoblikovati. Zanimivo pri tem je, da je podobno, kot so imeli komunisti občutek, da se krščanski socialisti spreminjajo v politično stranko, tudi Kocbek, kljub v okrožnici deklarirani težnji, čutil ravno nasprotno in v nekem zapisu iz istega časa zapisal: »Dobro vem, da se tri osnovne skupine nujno bližajo politični homogenosti pod vodstvom partije, in da tako poenostavljanje zahteva strategija revolucije, ki ji gre prvenstveno za brezpogojen uspeh.«⁵³⁰

V tem kontekstu je v partizanskih enotah obstajal tudi položaj namestnikov politkomisarjev, ki so bili izbrani iz vrst katoliške in sokolske skupine. Njihovo sodelovanje v slovenskem glavnem štabu je Arso Jovanović, načelnik vrhovnega štaba NOV in POJ, ki ga je položaj namestnikov politkomisarjev iz vrst »meščanskih« strank sicer motil, opisal z besedami, da je opazil njihov »zelo dober medsebojni odnos, soglasje in sporazumevanje«.⁵³¹

529 Godeša, Kocbekov in Fajfarjev pogled, str. 169–175; Godeša, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave (I), str. 269.

530 Prav tam.

531 Matović, *Vojskovođa s oreolom mučenika*, str. 281–349.

V takih razmerah je bilo Kocbekovo razmišljanje o vlogi krščanskosocialistične skupine v omenjeni okrožnici za komuniste v bistvu zelo sprejemljivo, saj je ustrezalo njihovim težnjam, a so se s podpisom Dolomitske izjave okoliščine povsem spremenile. Dilemo, kako zadržati svojo skupinsko samosvojost, ne da bi se pri tem razvili v posebno politično stranko, je načeloma namreč razrešil podpis Dolomitske izjave, ko so se krščanski socialisti odpovedali nadaljnjemu skupinskemu delovanju.⁵³² Nekatere je ta prelomnica sicer privedla v vrste KP, vendar se zamislim o lastni samobitnosti in možnosti nadaljnega delovanja vsi še niso povsem odpovedali. Manko lastne strankarske identitete so poskušali nadomestiti v pluralnih nadstrankarskih organizacijah, znotraj katerih bi zadržali svojo nazorsko posebnost in možnost nadaljnega delovanja. Tudi še po osvoboditvi so nekateri krščanski socialisti upali vsaj na možnost, da bodo lahko izdajali lastno revijo, kar naj bi bilo Kocbeku sicer neformalno obljubljeno ob podpisu Dolomitske izjave.

Odločitev za Kocbekov odhod v Rim, da bi se v Vatikanu sestal s papežem, je bila sestavni del politike Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte, ki jo je ta uveljavljala po podpisu sporazuma med predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) Josipom Brozom Titom in predsednikom jugoslovanske begunske vlade Ivanom Šubašičem (t. i. Viški sporazum) 16. junija 1944. Zanj je bila značilna taktika politične širine, ki je imela v Sloveniji po eni strani namen v mednarodnopolitičnih razmerah pokazati pripravljenost za sprejemanje tudi drugače mislečih v osvobodilno gibanje, po drugi strani pa so z njo skušali izvesti diferenciacijo med še neopredeljenimi ter tako onemogočiti samostojno politično oblikovanje t. i. sredine.⁵³³ Del te politike je bilo tudi poudarjeno dokazovanje, da osvobodilno gibanje spoštuje vero in omogoča normalno versko življenje, še posebej zato, ker je skoraj istočasno (od 12. do 16. junija 1944) v Ljubljani potekala duhovniška konferenca, na kateri so sprejeli posebno protikomunistično resolucijo in obsodili »izdajalsko početje« Metoda Mikuža, Franca Šmona in Avgusta Črnetiča.⁵³⁴ V Beli krajini je bila na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, 22. julija 1944 sklicana duhovniška konferenca. Skupaj z nekaj predhodnimi konferencami po posameznih okrožjih se je je udeležilo okoli 20 duhovnikov. Vodil jo je prodekan iz Podzemlja Andrej Ilc, ki ga je škof Gregorij Rožman imenoval za generalnega vikarja na osvobojenem ozemlju Bele krajine in mu tudi dal svojo privolitev, da se je kot vikar sme udeležiti. Na njej so sprejeli posebno izjavo, s katero so navzoči duhovniki potrdili, da partizanska oblast upošteva in spoštuje versko življenje.⁵³⁵ Marija Vilfan je nato

532 Godeša, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave.

533 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

534 *Slovenec*, 72, št. 137, 17. 6. 1944, str. 2, Zborovanje slovenske duhovščine.

535 Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe*, 4, str. 143.

zbrala pogovore z nekaterimi duhovniki (prodekanom Andrejem Ilcem, kaplanom Modestom Golio, Metodom Mikužem, župnikom Lojzetom Žabkarjem), dvema znanima predvojnima katoliškima javnima delavcema (Dušanom Sernecom in Francetom Bevkom) in Borisom Kidričem kot predstavnikom OF. Ti so avgusta 1944 izšli v posebni brošuri *Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri*. V tem času je bila celo predvidena skupna resolucija katoliških škofov v Jugoslaviji, za katero je dal pobudo hrvaški monsinjor Svetozar Rittig, ki se je septembra 1943 pridružil hrvaškemu osvobodilnemu gibanju.⁵³⁶

Po drugi strani je treba omeniti, da slovensko osvobodilno gibanje, razen poskusa s posebno spomenico katoliške skupine v OF spomladi 1943, ki pa je ostal neuresničen,⁵³⁷ dotlej ni imelo nobenih uradnih stikov z Vatikanom. Spomenico bi moral v Rim odnesti prior iz kartuzije Pleterje, vendar tega ni storil. Prior v svojih spominih v zvezi s tem zapiše naslednje:

»Proti koncu junija 1943 sem po opravih potoval v zadevi pleterskega samostana h generalnemu prokuratorju kartuzijanskega reda v Rim, ker takrat ni bilo mogoče potovati h generalu reda, ki je bival v Franciji. /.../ Ob tej priliki sem imel tudi avdijenco pri papežu Piju XII. /.../ Neposredno pred potovanjem v Rim sem bil pri prijatelju Levarju in ga obvestil o svojem potovanju v Rim. Levar mi je ob tej priliki izročil elaborat, ki naj bi ga izročil papežu. V elaboratu so bile ovržene in hkrati raztolmačene razne obdolitve, ki so jih podtikali partizanom. Tega elaborata pa nisem vzel s seboj, ker so bile trditve v njem samo postavljene, ne pa tudi dokazane. Dokazno gradivo ni bilo zbrano in razloženo, tako da bi bil elaborat brez učinka. Prosil sem Levarja, da bi sporočil na pristojno mesto, naj si prizadevajo vse navedbe v elaboratu podkrepiti z dokazi in potrebnimi dokumenti, nakar ga bom ob drugi priliki vzel s seboj v Rim.«⁵³⁸

Kasneje prior gradiva, dopolnjenega z dokazi, ni odnesel, ker so bile razmere ob kapitulaciji Italije take, da ni mogel na pot v Rim.⁵³⁹ Kljub temu je med svojim bivanjem v Rimu vseeno, vsaj ustno, obvestil ljudi v Vatikanu, ne pa tudi papeža osebno, o tem, kdo so partizani:

»Med svojim bivanjem v Rimu sem govoril z nekim monsinjorjem, ki je bil zelo blizu papežu Piju XII. Razložil sem mu, kako je pravzaprav s partizani. Ko sem mu o partizanih vse povedal, mi je ves začuden dejal: 'To bi morali sporočiti papežu! Jaz sem z njim intimen in vas lahko popeljem k njemu po tajnem vhodu.' To pa sem takrat odklonil, ker me ni nihče poslal, da bi interveniral v tej stvari, še bolj pa zato, ker nisem imel v rokah nobenega dokaznega gradiva.«⁵⁴⁰

536 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

537 Godeša, O spomenici katoliške skupine, str. 657–663.

538 Lavov, *Kartuzija Pleterje in partizani*, str. 86–87.

539 Prav tam, str. 94–95.

540 Prav tam, str. 87.

Vatikan je z internacionalizacijo jugoslovanskega vprašanja tudi imel določen pomen za osvobodilno gibanje. Edvard Kardelj je v tistem času celo predlagal, da bi primer Metoda Mikuža oziroma odvzete pravice njegovega opravljanja verskih obredov v obliki pritožbe predstavili tudi Vatikanu.⁵⁴¹

V zvezi s Kocbekovo misijo v Rimu je Kardelj 1. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS:

»Kocbek vam je napisal obširno poročilo o svojem bivanju v Rimu⁵⁴² in ga pokazal kot pozitivno dejstvo. Objasnite vi tistim, ki se jih tiče, da je Kocbekovo gledanje naivno in da je v resnici vatikanska reakcija še enkrat pokazala svoj obraz. Pozitivnega je v celi stvari samo toliko, da bomo mi lahko jutri Vatikanu in vsej katoliški hierarhiji pri nas, ko bo skušala utrditi svoje pozicije, rekli: prepozno, poslali smo vam Kocbeka, ko je bil še čas, zdaj pa je prepozno.«⁵⁴³

Na negativno oceno Kocbekovega potovanja v Rim so še posebej vplivale ideje, ki se jih je navzel v Italiji. Ta spoznanja je Kocbek v več pismih opisal osrednjemu vodstvu, najbolj natančno pa v pismu J. Brozu Titu 2. oktobra 1944, ko je zapisal:

»Kot katoličan sem iz tega rimskega bivanja lahko potegnil zelo pozitivno ugotovitev, da se je v vrstah zavednih katoličanov po vsej Evropi začelo razslojevanje, ki ima bolj ali manj družbeni značaj. Ugotovil sem torej, da se je proces, ki smo ga začeli slovenski katoličani s pomočjo kompartije v osvobodilnem boju, zdaj pojavil tudi pri drugih narodih in to z zanosom, ki ga nisem nikdar pričakoval. Imel sem priložnost, da stopim v osebni stik z ljudmi, ki zastopajo revolucionarne težnje na primer v Italiji, pa tudi v Franciji in drugih deželah.

Vsi ti katoličani (z delavskimi množicami, mlado inteligenco in mladimi duhovniki) ostajajo iskreno zvesti katoliškemu nazoru, vendar hkrati sprejemajo marksizem-leninizem za svojo podlago na družbenopolitičnem področju, ne da bi kjerkoli nastopali kot kakšna sekta, pač pa akcijsko povezani s kompartijo. To so bile zame popolnoma nove vesti; slovesno so potrdile usmeritev slovenskih krščanskih socialistov, ki smo prvi med njimi stopili na to pot, obenem pa so pokazale, da je v katoliškem svetu zares dozorel trenutek za veliko razslojevanje družbenega in moralnega značaja. Tudi za nas je pomembno dejstvo, da bo v bodočih evropskih procesih veliko vlogo igralo prav to notranje čiščenje katoliškega sveta. S tem je potrjeno moje osebno mnenje, da je katolicizem sposoben velikih zgodovinskih preobratov, ne da bi pri tem karkoli spremenil v območju dogme.

Prepričan sem, da gremo naproti novemu katolicizmu, ki se bo omejil na svoj prav verski okvir in obenem zavrgel vse svoje politične in družbene nepravilnosti. Vse to pa ni bilo odvisno samo od nastopa katoliške levice same, ampak tudi od

541 *Izvori za istoriju SKJ*, 18, str. 353–370.

542 SI AS 1670, š. 495, Pismo Edvarda Kocbeka 27. 9. 1944 izvršnemu odboru OF.

543 *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

razumevanja kompartije, katere naloga je v Evropi med drugim ta, da z vsemi sredstvi omogoča to razslojevanje in nastop katoliške levice, kar bo trajalo tako dolgo, dokler ta proces ne bo končan. Spet sem globoko sam v sebi doživel dejstvo, da je evropski katolicizem tako močan duhovni in zgodovinski pojav, da ga v bodočih evropskih procesih ni mogoče niti zanikati niti rušiti bodisi z družbeno revolucijo ali kulturnim bojem, ampak samo očiščevati in vključevati v novi svet, ki terja obvezno družbeno napredno stališče, hkrati pa dopušča svobodo nazorov. To je nemara moje najbolj pozitivno spoznanje, do katerega sem prišel med bivanjem v Rimu, in se čutim dolžnega, da Vam ga v tej bežni obliki posredujem, ker ste predstavnik sile, ki je ravno v Sloveniji položila temelje temu velikemu procesu, danes pa tudi predsednik države, ki bo lahko ta prepričljivi zgled do konca uresničila.«⁵⁴⁴

Kocbek je v času bivanja v Rimu spoznal tudi idejne somišljenike na krščanski levici v Italiji in se hkrati seznanil z razširjenostjo takšnih pogledov po drugih evropskih deželah, ki se jim je, predvsem na podlagi izkušnje v skupnem antifašističnem boju v zasedeni Evropi, med drugo svetovno vojno uspelo ne le idejno profilirati v smislu sožitja s komunistično idejo, ampak si z aktivno udeležbo pridobiti tudi širši družbeni ugled in veljavo. Takšnega razmisleka v delu tedanjih krščanskih krogov v Italiji, zbranih v Stranki krščanske levice (Partito della sinistra cristiana), to je o sožitju med krščanstvom in marksizmom ter o možnosti sodelovanja kristjanov s komunistično stranko, pa ni podpirala preoblikovana italijanska krščanskodemokratska stranka. Ravno v času Kocbekovega bivanja v Rimu, septembra 1944, je prišlo v tem pogledu do dokončnega razčiščenja stališč, ko je krščanskodemokratska stranka, ki se je razglasila za edino politično zastopnico interesov katoličanov v Italiji, v posebni okrožnici svojim članom, tudi s sklicevanjem na papeževo avtoriteto, izrazila odločno nasprotovanje političnemu sodelovanju katoličanov s komunistično stranko. Kmalu zatem je tudi *L'Osservatore Romano*, sicer neformalno glasilo vatikanske države, potrdil, da ima zgolj krščanskodemokratska stranka pravico predstavljati kristjane v politiki. To je privedlo do razpusta Stranke krščanske levice; nekateri njeni člani so se pridružili Komunistični partiji Italije, nekateri drugi pa so nadaljevali svoje delovanje kot neodvisni na politični levici, tako da je njihov neposredni vpliv na italijansko družbo postal povsem obrobni.

Sicer pa je bil ta pojav, temeljil je na personalistični tradiciji (predvsem Emmanuela Mouniera), med kristjani in še posebej katoličani v Evropi prisoten že v času med svetovnima vojnama, čeprav ni predstavljal glavnega toka političnega katolicizma tistega časa. V času druge svetovne vojne se je na osnovah skupnega antifašističnega boja močno okrepil, in to tako v Zahodni Evropi, kjer je v povojni

544 Kocbek, *Osvobodilni spisi*, 2, str. 113–115.

družbeni prenovi povsem prevladal krščanskodemokratski koncept,⁵⁴⁵ kot tudi na vzhodu, zlasti na Poljskem, kjer so skušali kot alternativo krščanski demokraciji zoperstaviti koncept katoliškega socializma, ki je bil s poljsko zamisljivo o katoliško-socialistični internacionali tudi zelo ambiciozno zastavljen.⁵⁴⁶

Ker je do poskusov uresničevanja takšnih zamisli v času povojne obnove zaradi v preteklosti globoko vkoreninjenega medsebojnega nezaupanja prišlo po eni strani prehitro, po drugi pa tudi že prepozno, je ta koncept, kljub dobrim »rezultatom« na podlagi skupnega antifašističnega boja, nekako obtičal na embrionalni stopnji. Vse bolj napete hladnovojne razmere pa so nato hitro poudarile tudi omejitve takšnih prizadevanj.

Usoda Kocbekovih razmišljanj in pogledov je bila povsem skladna s potekom splošnega vseevropskega razvoja, ki je pripeljal k zatonu omenjenih idej in pobud. Kardelj jih je ocenil z naslednjimi besedami:

»Tudi sicer ta njegov obisk v Rimu na njega ni pozitivno deloval. Postal je bolj krščanski, kakor je bil kdaj koli prej. Tam je prišel v zvezo tudi z nekimi krščanskimi komunisti in zdaj mu je udarilo v glavo, da je njegova misija, namreč Kocbekova, da evropsko krščanstvo privede v sklad s komunizmom. Smatra, da se mora bolj aktivizirati, in ponovno postavlja vprašanje njihove skupine itd. Njegove ambicije te vrste so sicer zelo naivne, obenem pa lahko postanejo tudi nevarne. Jaz ga bom zadržal pri nas in ko pride v pravoslavni Beograd, bodo te njegove krščanske ambicije najbrže imele bolj malo možnosti za razvoj. /.../ Imel sem obširen razgovor z Rusom. Poleg vseh neumnosti in nesporazumov se mi vendarle zdi, da je Rus mnogo pozitivnejši od Kocbeka in da bo ostal zvest. Na to vas opominjam samo zaradi tega, kolikor boste morali eventualno v bodočnosti računati nanj.«⁵⁴⁷

Vse to se je odrazilo tudi v poročilu »za Moskvo«, ki ga je Kidrič napisal ravno v tistih dneh, to je oktobra 1944. V njem je Kocbekova vloga, zlasti če jo primerjamo s Kardeljevo oceno iz pisma Titu januarja 1943, zelo skromna in opis zelo kratek: »Krščanskosocialistično skupino so tvorili: /.../ Najvidnejši predstavniki intelektualskega kroga okoli revije ‚Dejanje‘ so takrat bili: *Edvard Kocbek* (gimnazijski) profesor, redaktor ‚Dejanja‘, sedaj podpredsednik Izvršnega odbora OF in poverjenik za prosveto v Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije (NKOJ).«⁵⁴⁸

545 Horn in Gerard, *Left Catholicism 1943–1955*.

546 Kosicki, *Catholics on the Barricades*. Na monografijo me je opozorila sodelavka Maja Lukanc, za kar se ji iskreno zahvaljujem.

547 *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

548 Kidrič, Kratek obrisa razvoja Osvobodilne fronte, str. 8.

VII.

Predlog za sklic konference, kjer bi ustanovili še posebno vodstvo delavstva v okviru OF, je bil sprožen poleti 1942 v času velike italijanske ofenzive. Na pobudo Edvarda Kardelja je bil na sedežu izvršnega odbora Osvobodilne fronte v Kočevskem Rogu 13. julija 1942 sklican sestanek predstavnikov KPS in krščanskosocialistične skupine v OF, kjer je bil dosežen nov, še tesnejši sporazum med obema skupinama.

Pobuda za oblikovanje posebne delavske organizacije znotraj OF je predstavljala le enega od ukrepov, ki jih je vodstvo odporniškega gibanja sprejelo sredi ofenzive poleti 1942. Poleg težavnih razmer, v katerih se je partizansko gibanje znašlo zaradi delovanja italijanskih oboroženih sil in oboroženega nastopa kolaborantskih oddelkov vaških straž ali MVAC (Milizia volontaria anticomunista – Prostovoljna protikomunistična milica), je na takšno pobudo ključno vplivalo predvsem spoznanje o značaju svetovnega spopada, ki je poleti 1942 dozorelo v vodstvu odporniškega gibanja. Postalo je jasno, da vojne še ne bo kmalu konec in da predstavlja obstoj velike protifašistične koalicije tisto danost, v okviru katere bo treba afirmirati odporniško gibanje pred mednarodno zavezniško javnostjo. S takšne perspektive se je spremenilo tudi vrednotenje OF, za katero je tedaj Kardelj izjavil, da jo je treba za vsako ceno ohraniti, ker je v njej »vsa naša moč«.⁵⁴⁹

Pisanje tez, ki naj bi postale programska osnova organizacije Delavska enotnost (DE), je bilo zaupano krščanskemu socialistu in predvojnemu članu vodstva JSZ, sicer pa članu izvršnega odbora OF, Tonetu Fajfarju. Ta se je njihovega sestavljanja lotil v dogovoru z Borisom Kidričem, kot sam pravi v »roškem obdobju (konec avgusta–začetek septembra 1942), med iskanjem zvez s partizani, konferencami aktivistov in neprestanim seljenjem«.⁵⁵⁰ Teze z naslovom Predlogi za diskusijo na skupno zborovanje zastopnikov slovenskega delavstva naj bi septembra 1942 v Kočevskem Rogu podpisali Tone Fajfar in Edvard Kocbek za krščanskosocialistično skupino ter Boris Kidrič in Ivan Maček za KPS, to je tisti del vodstva, ki je od razdelitve na dve skupini 23. avgusta 1942 ostal skupaj.⁵⁵¹ Teze je nato sprejel centralni komite KPS na seji konec septembra 1942 na Podlipoglavu. Ko sta Kardelj in Kidrič nekaj dni kasneje odpotovala v Ljubljano, sta s seboj vzela tudi besedilo tez za konferenco Delavske enotnosti. V Ljubljani so izvedbo konference zaupali Tonetu Tomanu - Matku, predvojnemu članu JSZ. Na konferenci, ki je bila 7. novembra 1942 v Ljubljani, so bili prisotni Boris Kidrič za KPS, Stane Kovač in Tone Toman za krščanske socialiste ter Franc Svetek za svobodne (socialistične) strokovne organizacije. Na konferenci so ustanovili

⁵⁴⁹ DLRS, 2, str. 316–326.

⁵⁵⁰ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 146.

⁵⁵¹ Fajfar, *Odločitev*, str. 152–156.

glavni odbor Delavske enotnosti, v katerega so bili imenovani Tone Toman, Stane Kovač, Franc Svetek ter nato v Polhograjskih dolomitih še Franc Leskošek in Tone Fajfar. Teze z naslovom Položaj, vloga in naloge delavskega razreda v Sloveniji v slovenskem narodno osvobodilnem gibanju se od Fajfarjevega predloga razlikujejo predvsem v tem, da so v besedilo poleg komunistov in krščanskih socialistov vključeni tudi socialisti, kar gre pripisati Svetkovi prisotnosti na konferenci. Drugo pomembno dopolnilo pa je bilo k četrti točki prvega dela tez in se glasi: »Vse skupine medsebojno priznavajo pravico svobode in združenja in izražanja svojega svetovnega nazora.«⁵⁵² Na konferenci so nato sprejeli še posebno resolucijo.⁵⁵³ Bistveni poudarki tez so bili v tem, da se KPS priznava avantgardna vloga med delavstvom, pomembna pa je bila tudi ugotovitev, da ima delavstvo vodilno vlogo v osvobodilnem boju. Enotnost delavstva je bila s to konferenco tudi formalno dosežena. V nasprotju s programskimi točkami OF delavske teze bolj določno govorijo tudi o povojni prihodnosti in so nasploh bolj razredno pogojene. Tako je na primer poudarek na naslonitvi zgolj na Sovjetsko zvezo, »bela garda« je predstavljena ne samo kot narodni, temveč tudi kot razredni sovražnik itd.

V novonastalem kontekstu se je izkazalo, da je za slovenske komuniste prav vprašanje odnosov s katoličani ključno za nadaljnji razvoj Osvobodilne fronte. V pismu Josipu Brozu Titu decembra 1942 je Boris Kidrič razmerje KPS do krščanskih socialistov povzel z naslednjimi besedami:

»Kar se krščanskih socialistov tiče – je perspektiva manj jasna. Socialno so izraz revolucionarnih demokratičnih procesov v katoliških slovenskih množicah. Razpoloženi so sovjetofilsko. Nekih jasnih ,zahodnih tendenc‘ pri njih za sedaj ni. Priznavajo avantgardno vlogo partije in se odrekajo ustanovitvi lastne politične stranke (sicer tega jim razumljivo nikomur ne postavljamo kot pogoj sodelovanja v Osvobodilni fronti). Praktično se vendarle spreminjajo v neko novo krščansko socialistično stranko. Trenja na terenu so z njimi najpogostejša. Programatično so za sovjetski režim. Njihovo vodstvo meni, da bo s svojo revolucionarnostjo dokazalo, da vera ni škodljiva za sovjetsko oblast. V ugodnih pogojih bo lahko krščansko socialistična skupina šla z nami celo v poslednjo etapo. Istočasno je treba imeti pred očmi, da lahko prav ta skupina naši buržoaziji služi v odločilnih trenutkih kot rezerva, okrog katere se bo zbrala vsa reakcija. Da utrdimo pozicije za nas ugodnih procesov v tej skupini, se zelo trudimo za odbore Delavske enotnosti, kjer sodelujejo tudi njihovi delavci, ki jih je še vedno nekaj. V sedanjem položaju oboroženega nastopa bele garde in njene demagogije s katoliško vero – so krščanski socialisti za nas prava ,zlata jama‘.«⁵⁵⁴

552 Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 148.

553 Prav tam, str. 15–17.

554 *Jesen 1942*, str. 575–588.

Sicer pa naj bi po predstavah slovenskih komunistov v tedanji stopnji boja, ki so ga definirali kot »nacionalno vojno«, tudi še katoličanom dopuščali možnost obstoja v obliki posebnega političnega subjekta. Zato je bilo v tezah za delavsko konferenco še posebej poudarjeno (I. del, 4. točka), da »vse skupine medsebojno priznavajo pravico svobode in združevanja ter izražanja svojega svetovnega nazora«. Vzporedno pa naj bi potekal proces postopnega preoblikovanja OF v enotno gibanje pod vodstvom KPS, ki bi predstavljalo podlago za čim bolj nemoten prehod v povojni čas, ko bodo prišla v ospredje vprašanja, povezana z uvajanjem družbenega sistema, kakršen je vladal v Sovjetski zvezi. V primeru katoliške skupine v OF naj bi ravno odbori DE po tovarnah, kjer naj bi se pojasnjevalo bistvo sovjetskega sistema, predstavljali tisti vzvod, s pomočjo katerega bi, kljub nazorski in politični pluralnosti OF, že v času boja proti okupatorju privedli krščanskosocialistično delavstvo na »napredne pozicije«. To bi omogočilo nemoten enoten prehod delavskega razreda v novo družbeno stvarnost. Zato se je v tezah govorilo tudi o pomenu organizacije DE za prihodnost.

K zmanjšanju ambivalentnosti naj bi tako prispevala tudi ustanovitev Delavske enotnosti, ki je preneseno v konkretne razmere v OF dejansko pomenila pravzaprav sporazum med centralnim komitejem KPS ter predstavniki krščanskosocialističnega delavstva. Dogovor naj bi na krščanske socialiste vplival na dveh ravneh, po eni strani na predstavnike krščanskosocialističnega delavstva in po drugi na množico krščanskosocialistično usmerjenega delavstva. V vodstvu krščanskosocialistične skupine naj bi bil s tem dogovorom povzdignjen vpliv delavskega dela skupine, ki ga je v izvršnem odboru OF zastopal Tone Fajfar ter ga še posebej, neposredno navezal na KPS. Bistveno pri tem je bilo, da je bil sporazum z vodstvom krščanskosocialističnega delavstva sklenjen na ožjih (razrednih) temeljih, ki so komunistom zagotavljali tudi formalno vodilno vlogo v poenotenem delavskem razredu, ta pa je po njihovem mnenju predstavljal temelj nadaljnjega delovanja.

Kako bi tako zamišljen način delovanja zares uspeval, ni mogoče predvideti, ker se je odborom Delavske enotnosti, ki so jih začeli organizirati po obratih in nasploh v delavski organizaciji kot celoti, z Dolomitsko izjavo spremenila njena vloga. Pripisovanje posebnega pomena Delavski enotnosti in omenjen način delovanja odborov Delavske enotnosti sta bila za komuniste smiselna le do podpisa Dolomitske izjave, ko je OF kot celota dejansko dobila obliko, ki je komunistom že v tistem trenutku dajala tudi formalno vodilno vlogo v celotni osvobodilni organizaciji. S preobrazbo OF po Dolomitski izjavi je Delavska enotnost izgubila svoj prvotni pomen jedra za drugo etapo in se je njena vloga izenačila z ostalimi množičnimi organizacijami (mladinsko, žensko), za katere je bil značilen transmissijski odnos do KPS. S tem se je za slovenske komuniste pomen Delavske enotnosti, ki so ji ga ob nastanku pripisovali, dejansko izčrpal.

Po drugi strani pa je bila ideja delavske enotnosti v skladu z načelno usmeritvijo krščanskosocialističnega delavstva, ki je bilo povezovanju z delavskimi ali strokovnimi organizacijami naklonjeno že pred vojno. Posebna zavzetost krščanskih socialistov pri ustanavljanju Delavske enotnosti je temeljila na predvojnih izkušnjah, po Fajfarjevem mnenju pa je imela dve glavni pomanjkljivosti, da se slovensko delavstvo v predvojni Jugoslaviji ni moglo primerno uveljaviti:

»1. Prevelika privezanost na idejne razlike je preprečila popolno razredno enotnost, ki bi delavstvu mogla prinesiti udarnost in prodornost in to kljub mnogim odkritosrčnim poskusom zблиžanja zlasti s strani krščanskih socialistov. 2. Usodno napako je napravilo slovensko delavstvo, ker se je omejilo zgolj na sindikalne organizacije, ni pa postavilo svoje močne politične organizacije, ki bi delavstvo okrepila v javnem življenju, kjer se je dejansko – toda brez njega – odločala njegova usoda.«⁵⁵⁵

Posebno zanimanje krščanskih socialistov za Delavsko enotnost se je ne nazadnje kazalo tudi v tem, da je bila izdelava koncepta tez zaupana Fajfarju, tako da je Kardelj konferenco Delavske enotnosti in ustanovitev glavnega odbora Delavske enotnosti v pismu izvršnemu odboru OF 28. oktobra 1942 celo poimenoval Gašperjev, to je Fajfarjev projekt.⁵⁵⁶ Pri Fajfarju je nasploh opazna osebna zavzetost pri ustvarjanju Delavske enotnosti. Do jeseni 1944 je bil tudi urednik glasila *Delavska enotnost*. Krščanski socialisti se tudi niso branili poudarjati svojega prispevka k ustanovitvi Delavske enotnosti, saj so menili, da »odločilni delež pri ustanovitvi Delavske enotnosti nosi krščansko socialistično delavstvo, ki je za njenim uresničenjem stremelo že desetletja in ki je danes vložilo vse svoje napore za njeno popolno izvedbo«.⁵⁵⁷ Pomen in vloga Delavske enotnosti, kot so si ju predstavljali v vodstvu krščanskosocialistične skupine, sta bila aktivistom pojasnjena v okrožnici št. 7 z dne 20. januarja 1943, kjer je bilo zapisano:

»Organizacija Delavska enotnost predstavlja skupen organiziran nastop vsega slovenskega delavstva ne glede na bivšo sindikalno in sedanjo nazorsko pripadnost, dejansko pomeni najmočnejši temeljni kamen Osvobodilne fronte in smoter vsega osvobodilnega gibanja. /.../ Dolžnost vseh naših aktivistov, ne glede na to, ali pripadajo delavskemu sloju ali ne, je, da iniciativno pospešujejo organizacijo Delavske enotnosti na svojih področjih. Poleg organizacije v tovarnah in večjih podjetjih, je treba za Delavsko enotnost zainteresirati tudi delavstvo po deželi: lesne delavce, obrtne delavce, hišne posle itd. Prav tako čaka naše aktiviste v tem pogledu

⁵⁵⁵ Fajfar, Pripombe in pojasnila, str. 19–21.

⁵⁵⁶ *DLSR*, 3, str. 423–430.

⁵⁵⁷ SI AS 1670, š. 492.

važno delo med partizani – delavci, ki jih je treba seznaniti z Delavsko enotnostjo, organizirati v ta namen konference partizanov – delavcev, po vseh vojaških edinicah. Na terenu naj se vsaj v vseh rajonih ustanovijo odbori Delavske enotnosti, ki naj obsegajo in združijo vse delavce svojih področij. Krščanskosocialistična skupina smatra Delavsko enotnost kot najvažnejšo vse enotnosti v Osvobodilni fronti in kot gonilno silo družbenega in političnega revolucionarnega razvoja med Slovenci, zato mora cela krščanskosocialistična skupina pri tem delu pomagati.«⁵⁵⁸

Vprašanja, povezana z delavstvom, pa so Toneta Fajfarja zaposlovala do te mere, da je na sestanku slovenske delegacije z Josipom Brozom Titom 1. decembra 1943 načel tudi to vprašanje. Odgovorjeno mu je bilo, da je danes treba doseči v prvi vrsti enotnost delavstva in še ni čas za razmišljanje o prihodnjih skupnih strokovnih organizacijah.⁵⁵⁹ Poleti 1944 pa se je že bližal čas, ko je bilo treba misliti tudi na povojni čas. Tako so krščanskosocialistični delavci, skladno z gornjimi pogledi, sklenili znova posvetiti vso pozornost Delavski enotnosti, za katero so menili, da bo, kot piše Tone Toman 1. avgusta 1944 svojemu predvojnemu sodelavcu Mavriciju Borcu Šimnu, »v bodočnosti igrala zelo važno vlogo /.../, kjer bo za vsakega strokovničarja mesto in delo.«⁵⁶⁰ Glavni odbor Delavske enotnosti je pripravil tudi brošuro, ki naj bi obravnavala tedanje pereče probleme in bila namenjena vsemu delavstvu.⁵⁶¹

Na razširjeni seji izvršnega odbora Osvobodilne fronte 23. septembra 1944 je Franc Svetek, predvojni socialistični sindikalni delavec in član vrhovnega plenuma OF, dal pobudo za razpravo o organizaciji Delavska enotnost in o problemih v zvezi z organizacijo bodočih delavskih sindikatov ter delavskih publikacij. Po razpravi, v kateri so sodelovali Tone Toman, krščanskosocialistični sindikalist, Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Miha Marinko, so sklenili, da se pripravi načrt glede sindikatov in da se začne redno izdajati list *Delavska enotnost*.⁵⁶² Svoj prispevek k omenjenemu vprašanju je želel dodati tudi Tone Fajfar, predvojni krščanskosocialistični sindikalist in član izvršnega odbora OF, ki je izdelal načrt povojne ureditve sindikatov in delavskega vprašanja nasploh ter ga strnil v brošuro z naslovom *Smernice socialne politike v bodoči Sloveniji*.⁵⁶³ V svojih spominih Fajfar navaja, da je s pisanjem brošure zaključil 2. oktobra 1944.⁵⁶⁴ Namen tega sestavka je bil po Fajfarjevem zapisu naslednji:

558 Prav tam.

559 DOONGS, 11, str. 368–371.

560 SI AS 1736, f. 2.

561 Prav tam.

562 DOONGS, 11, str. 403–404.

563 SI AS 1487, a. e. 338.

564 Fajfar, *Odločitev*, str. 512.

»S tem referatom sem hotel na kratko nakazati glavne probleme socialne politike, ki jih bomo morali reševati s prevzemom oblasti. Referat je mišljen kot predloga, na podlagi katere je mogoče razviti diskusijo o vseh teh vprašanjih. Zato naj vsak poda v vseh vprašanjih svoje morebitno ločeno mnenje, da si tako v najkrajšem času napravimo enoten načrt vsaj za delo v prvih mesecih popolnega osvobojenja.«⁵⁶⁵

Fajfar je pri utemeljitvi vloge Delavske enotnosti izhajal iz predvojnih razmer:

»Kljub temu, da strokovne organizacije niso bile močne in da so bile vrh tega ločene po različnih ideoloških smereh, so vendarle predstavljale najjače legalno borbeno sredstvo delavskega razreda. Osvobodilna borba je končala s škodljivo razcepljenostjo ter ustvarila edinstveno priložnost za ustvaritev enotnosti vsega slovenskega delavstva. Delavska enotnost, ki dobiva tudi zunanjo organizacijsko obliko, je okolnost, s katero moramo pri urejevanju sindikalnih vprašanj v bodoče na prvem mestu računati. ‚Delavska enotnost‘ je razredna organizacija slovenskega delavstva, kot organizacija je predstavnik delavskega razreda na vseh področjih javnega življenja. V svojem okviru organizira strokovne organizacije za vse delavske stroke. V sklopu DE bodo ustvarjeni tudi sindikati nameščenstva.«⁵⁶⁶

V nadaljevanju je Fajfar pojasnil, kako si predstavlja delovanje in vlogo Delavske enotnosti:

»Poleg sindikalne linije se organizira povsod tudi organizacija ‚DE‘, počenši od okrajev navzgor. Odbor DE v vsakem okraju sestavljajo predsedniki in tajniki vseh v okraju se nahajajočih skupin (podružnic) strokovnih organizacij. Odbor okrožne DE sestavljajo vsi predsedniki in tajniki okrajnih organizacij DE, glavni odbor pa vsi okrožni tajniki in predsedniki skupno z delavci, ki so se vodilno udeležili osvobodilne borbe. Medtem, ko bo delo strokovnih organizacij omejeno na sindikalno področje, bo organizacija DE z vsemi odbori in kot celota funkcionirala kot razredni predstavnik delavstva v odnosu do oblasti in drugih narodnih slojev.«⁵⁶⁷

Njene naloge naj bi bile po Fajfarjevem referatu naslednje:

»1. zastopa interese delavstva kot celote, 2. vzgaja delavstvo v pravem političnem in razrednem duhu, 3. s svojo pobudo skrbi za čim močnejše ustvarjalno sodelovanje delavstva pri izgradnji narodnega gospodarstva, 4. predhodno odloča o vseh ukrepih oblasti, ki zadevajo delavstvo. Oblast ji je dolžna vse nameravane ukrepe predložiti v mnenje, 5. kot celota in vsaka organizacija posebej je sestavni del OF.«⁵⁶⁸

Glede delavskega tiska je Fajfar predlagal, da bi list *Delavska enotnost* postal splošno tedensko glasilo, ki bi dajalo politično in borbeno razredno smer. Kmalu

⁵⁶⁵ SI AS 1487, a. e. 338.

⁵⁶⁶ Prav tam.

⁵⁶⁷ Prav tam.

⁵⁶⁸ Prav tam.

pa bi bilo treba ustanoviti še posebno glasilo za sindikate, ki pa naj bi obravnavalo samo strokovno problematiko.⁵⁶⁹

V brošuri so tako strnjeno prikazani pogledi krščanskih socialistov ali njihovega delavskega krila, izhajajočega iz predvojne JSZ, o tem, kako si predstavljajo vlogo Delavske enotnosti in novih sindikatov v prihodnji ureditvi po osvoboditvi.

Vendar pa so na seji izvršnega odbora OF Fajfarjev predlog zavrnil. ⁵⁷⁰ Pred tem je namreč Kardelj 3. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju KPS: »Predvidite takoj sindikalno komisijo pri CK KPS, ki bo obenem v vodstvu sindikatov pri vas. Dva predvidite za našo centr. sind. komisijo in centr. sindikalno vodstvo. Pripravljajte za ustanovitev sindikatov, ki morajo biti v naših rokah. Razni Svetki itd. ne smejo imeti odločilne besede. Za sindikalno centralo bomo bržčas po osvoboditvi vzeli Luko.«⁵⁷¹

V pismu centralnemu komiteju KPS 14. oktobra 1944 je bil Kardelj v navodilih glede ustanovitve novih sindikatov in njihove prihodnje vloge še bolj jasen:

»Storite vse potrebno za organizacijo sindikatov. Sindikati bodo seveda enotni za vso državo. Priprave izvršite v okviru ODE. Aktivizirajte vodstvo. Na čelu morate imeti dobre aktiviste. Stari sindikalci (soci. dem. in kr. soc.) ne smejo imeti možnosti, da bi uvajali stare metode v sindikate, ker ti ne bodo tako hitro razumeli nove vloge sindikatov. Razen tega morajo sindikati postati čvrsto oporišče Partije, ‚šola komunizma‘ v pravem pomenu besede. Na to vas ponovno opozarjam zaradi tega, da ne bi tega vprašanja podcenili in eventualno mislili, da je mogoče ustvariti neko sindikalno vodstvo iz starih ‚reprezentančnih‘ figur. Imejte pred očmi tudi zadnje Svetkovo in Tomanovo napačno stališče, ki bi – če bi mu mi popuščali – ogrozilo vse pozicije KP v delavskem razredu. Partija mora bolj kakor kjerkoli drugje ljubosumno držati in krepiti svoje pozicije v delavskem razredu. S starimi sindikalnimi organizacijami popolnoma prekiniti in ustvariti popolnoma nove. V tem oziru vam bomo dali podrobne direktive.«⁵⁷²

Po teh Kardeljevih navodilih so nato na seji centralnega komiteja KPS, ki je bila 24. oktobra 1944, razpravljali o Delavski enotnosti. Sklenili so, da ta ne sme postati posrednik med komunistično partijo in sindikati. Na isti seji so ugotovili, da vprašanja Delavske enotnosti ni ustrezno postavljati organizacijsko, kajti to je že rešeno z vodilno vlogo komunistične partije, temveč le manifestativno. Dodali so še, da v vprašanju enotnosti delavskega razreda pod vodstvom komunistične partije ne sme biti nobenega kompromisa in popuščanja. Skladno s temi ugotovitvami so sklenili, da glavni odbor Delavske enotnosti še naprej ostane

⁵⁶⁹ Prav tam.

⁵⁷⁰ SI AS 1487, š. 23, a. e. 2363. Pismo centralnega komiteja KPS dne 28. oktobra 1944 Francu Leskošku Luki. ⁵⁷¹ *Izvori za istoriju SKJ*, 20, str. 162–178.

⁵⁷² Prav tam, str. 275–288.

manifestativni organ in se ukvarja v glavnem z zbiranjem gradiva, nikakor pa se ne sme spremeniti v pripravljalni odbor za sindikate. V glavni odbor je bil kooptiran Tomo Brejc, ostale člane (Svetka, Fajfarja, Tomana) pa so sklenili zaposliti na drugih področjih, npr. za zbiranje gradiva, kjer so do tedaj bile tovarne, delavske ustanove itd.. Tudi list *Delavska enotnost*, kjer so Fajfarja odstranili s položaja urednika, so sklenili izdajati redkeje. Zadnja medvojna številka lista je tako izšla 27. novembra 1944. Odbore Delavske enotnosti so z ugotovitvijo, da je večina delavcev v partizanski vojski, in ne po obratih, sklenili pospeševati le na tistih področjih, kamor osvobodilno gibanje še ni množične prodrlo. Odbori Delavske enotnosti po obratih naj bi postali zgolj iniciativni organi za organiziranje prihodnjih sindikatov.⁵⁷³

Tako stališče je bilo del politične usmeritve KPS, ki se je uveljavila predvsem po 15. septembru 1944. Zanj je bila značilna zaostritev odnosa do političnih subjektov zunaj in znotraj OF. Šlo je za t. i. politiko zaprtih vrat, ki so jo sprejeli na seji razširjenega izvršnega odbora OF 23. septembra 1944.⁵⁷⁴ Odločitev zanj je izhajala iz mnenja partijskega vodstva, da jim največja nevarnost ne preti od odkritih nasprotnikov, ki so se kompromitirali s kolaboracijo z okupatorjem, temveč od neomadeževanih t. i. sredincev. Ti naj bi se, po tej tezi, poskušali vtihotapiti v vrste OF in si znotraj nje zagotoviti položaje. Kot taki naj bi predstavljali »novo koncentracijo reakcije«. Glede na to, da je bilo v OF še dosti nekomunističnih politikov, zlasti med t. i. plenumaši, ki so torej tudi predstavljali potencialno nevarnost za »pregrupiranje reakcije«, so v slovenskem partijskem vodstvu sklenili, da (predvsem) z njimi razširijo izvršni odbor OF. Hkrati pa so se morali ti obvezati, da se odrečejo snovanju samostojnih političnih skupin ter da sprejemajo OF kot prihodnji temelj slovenskega političnega in ekonomskega življenja.⁵⁷⁵ V skladu s temi ugotovitvami so slovenski komunisti merili tudi Fajfarjev predlog. Tako so na seji centralnega komiteja KPS 13. oktobra 1944 dejali tudi: »V zvezi s pregrupacijo bodo razna nerazčiščena vprašanja pri njih – DE itd. (Fajf. projekt za soc. skrbstvo – DE kot predstavništvo del. razreda pomeni spustiti v vodstvo del. razreda še koga drugega razen P.).«⁵⁷⁶

573 DOONGS, 11, str. 205–217.

574 Prav tam, str. 403–404.

575 Prav tam.

576 Prav tam, str. 200–204.

VIII.

NAČRTOVANJE IN IZVAJANJE SISTEMSKIH UKREPOV NA PODLAGI PROGRAMSKIH NAČEL NA EKONOMSKO-SOCIALNEM PODROČJU SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V ČASU OKUPACIJE

Ukrepi, ki so posegali v ekonomsko-socialni ustroj, zlasti v lastnino, so bili posledica specifičnih razmer, predvsem v času velikega osvobojenega ozemlja spomladi in poleti 1942 v Ljubljanski pokrajini (Dolenjska, Notranjska), ko je prišlo do posegov v lastniške odnose in njihovega spreminjanja na podlagi »patriotične nacionalizacije« kot kazni za kolaboracijo z okupatorjem. V tem kontekstu se je na lastninskem področju poseglo v zemljiško posest s poudarkom na razlaščenju tujih veleposestnikov.⁵⁷⁷ Po dokončni uskladitvi ciljev gibanja z značajem velike zavezniške koalicije, v tem smislu je bil v Sloveniji odločilen Kardeljev poseg po prihodu na osvobojeno ozemlje 10. julija 1942, pa so bili omenjeni lastninski ukrepi odpravljeni.

Sicer pa se je v času okupacije osvobodilno gibanje dosledno izogibalo oblikovanju programskih izhodišč, ki bi korenito posegala v lastniško strukturo in kot taka predstavljala podlago za spremembo družbenoekonomskega sistema.⁵⁷⁸ Takšno stališče je na ravni jugoslovanskega odporniškega gibanja potrdilo tudi njegovo vodstvo 8. februarja 1943 v posebni izjavi VŠ NOVJ in Avnoja (za vrhovni štab NOV in POJ jo je podpisal Josip Broz Tito, v imenu Avnoja pa njegov predsednik dr. Ivan Ribar), v kateri je zapisalo:

»Ker okupatorji, ustaši in četniki Draže Mihailovića nenehno na razne načine širijo klevete in lažne informacije o narodnoosvobodilnem gibanju in njegovih ciljih, sodimo, da je potrebno objaviti tole izjavo:

Narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji pod vodstvom vrhovnega štaba NOV in POJ ter Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije je splošno ljudsko gibanje; v njem sodelujejo vsi pravi rodoljubi ne glede na politično, versko prepričanje in narodnost. To gibanje ima za cilj:

- 1) Osvoboditev države okupatorjev ter izbojevati neodvisnost in resnično demokratične pravice vsem narodom Jugoslavije.
- 2) Nedotakljivost zasebne lastnine in vse možnosti za samoiniciativo v industriji, trgovini in kmetijstvu.
- 3) Nikakršne korenite spremembe glede družbenega življenja in dejavnosti razen zamenjave reakcionarnih občinskih uprav in žandarjev – ki so se bili udinjali okupatorjem – z narodnoosvobodilnimi odbori z resnično demokratičnim ljudskim značajem.

⁵⁷⁷ Čepič, O ukrepih za spreminjanje, str. 643–665.

⁵⁷⁸ Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija*, str. 5–6.

Vse pomembnejše ukrepe glede družbenega življenja in glede državne organizacije bodo po končani vojni sprejeli svobodno izvoljeni predstavniki ljudstva.

4) Narodnoosvobodilnemu gibanju, ki se bojuje za svobodo narodov, za socialne in demokratične pravice, sta tuja sleherno nasilje in nezakonitost.«⁵⁷⁹

ZAMISLI/KONCEPTI O GOSPODARSKI UREDITVI PO OSVOBODITVI V SLOVENSKEM NARODNOOSVOBODILNEM GIBANJU

Najprej je treba poudariti, da KPS kot pobudnik in vodilna sila slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, kot je to ugotovil Zdenko Čepič, ki je najbolj poglobljeno obravnaval te vidike njenega medvojnega delovanja, pravzaprav »sama ni imela oziroma ni javno predstavila nikakršnega pogleda ali celo načrta na povojni gospodarski ustroj in delovanje gospodarstva«.⁵⁸⁰ V pričakovanju skorajšnjega konca vojne, septembra 1944 in spomladi 1945 ob koncu vojne, pa »so se usmerili na reševanje trenutnih gospodarskih problemov«.⁵⁸¹ Tako so na seji centralnega komiteja KPS v začetku septembra 1944 že podali smernice za priprave prevzema oblasti. Glede gospodarskih ukrepov so predlagali takšne, »ki ne bodo plašili buržoazije«, pri čemer je treba, kot so zapisali:

»paziti, da najdemo pravo, srednjo pot, ki nam bo omogočila hitro obnovo in gospodarsko jačanje. Pozor pred specialisti! Gosp(odarsko) politiko linijo mora držati v rokah partija! Izbegovati preveliko svobodo in preveliko okorelost. Bodoča bitka – na gospod(arskem) področju. Osnovna pot državni kapitalizem! 1. Narodna banka, 2. Sodelovanje države v industriji, poljedelstvu, rudnikih itd., 3. Zadruga – ljudske, demokratične, kmečke, nabavljalne, organizirane pod enotnim vodstvom – pravni način za vključevanje imovine starih zadrug. 4. Paziti na politiko cen! Pri komun(istih) paziti, da ne bodo prehitro, se zaletavali!«⁵⁸²

Ravno »specialisti«, pred katerimi so opozarjali na omenjeni seji centralnega komiteja KPS septembra 1944, so bili tisti, ki so se dejansko ukvarjali z vprašanji načrtovanja povojne gospodarske ureditve. Delovali so v okviru januarja 1944 ustanovljenega Znanstvenega inštituta pri IOOF (oziroma od zasedanja SNOS v Črnomlju februarja 1944 Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS), ki ga je vodil zgodovinar dr. Fran Zwitter, in v okviru študijske komisije pri predsedstvu SNOS. Šlo je za izrazito strokovni in nepolitični ustanovi, pa tudi njeni člani, razen Lada Vavpetiča, ki je bil član vrhovnega plenuma OF, niso bili politično aktivni v organizacijah in telesih odporniškega gibanja.

Pod okriljem znanstvenega inštituta – te v mnogočem edinstvene ustanove slovenskega odporniškega gibanja v jugoslovanskem merilu in tudi v širšem

⁵⁷⁹ Tito, *Zbrana dela*, 14, str. 28.

⁵⁸⁰ Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 7–8.

⁵⁸¹ Prav tam.

⁵⁸² DOONGS, 11, str. 159–164.

mednarodnem okviru – je nastala vrsta elaboratov; najpomembnejši so bili sicer namenjeni vprašanju meja, a jih je bilo posredno ali neposredno precej povezanih tudi z gospodarsko problematiko, vendar so le redki s svojimi predlogi segali v povojni čas in gospodarski sistem.⁵⁸³ Njihovo delo je dobilo zagon zlasti po tem, ko je slovensko osvobodilno gibanje dobilo državniški pečat in je po zasedanju SNOS konec februarja 1944 začelo pripravljati »temelje ter osnovni aparat za svobodno bodočnost«, kot je zapisal Boris Kidrič v članku O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije.⁵⁸⁴ V tem kontekstu so bile priprave na gospodarsko življenje po osvoboditvi na novih, od predvojnih drugačnih izhodiščih prepuščene predvsem mnenjem in stališčem strokovnjakov z različnih področij gospodarstva in tehnologije, ki so se vključili v vrste narodnoosvobodilnega gibanja. Njihovi pogledi in predlogi rešitev glede spreminjanja družbenoekonomskih odnosov so bili zelo zadržani. V mislih so imeli predvsem vzpostavitev bolj učinkovitega ustroja gospodarstva, brez korenitih posegov v lastninsko strukturo.⁵⁸⁵ Poglavitni temi njihovih predlogov, ki kažeta poglede na značaj povojnega gospodarstva, sta bili osredotočeni predvsem na načrtno gospodarstvo in združništvo. To pa so bili pogledi, ki so bili v slovenski družbi prisotni v drugi polovici tridesetih let predvsem v delu liberalno usmerjenih gospodarskih strokovnjakov. Večina teh strokovnjakov je bila v zrelih letih in je imela že pred vojno izdelan svetovnonazorski in seveda tudi gospodarski pogled, ki ni temeljil na marksizmu, temveč je bil liberalnega izvora. V skladu z njim v svojih načrtih zato tudi niso predvidevali korenitejših posegov v lastniško strukturo in so bili tudi nasploh zadržani glede spreminjanja obstoječih družbenoekonomskih odnosov.

Pod psevdonimom Boris Samov je Ivo Pirkovič maja 1944 napisal referat z naslovom Nekaj načelnih misli k vprašanju slovenskega narodnega gospodarstva, ki ga je začel z besedami: »Misli, ki jih skušam izraziti o potrebah bodočega slovenskega gospodarstva, presegajo trenutno postavljen okvir Osvobodilne fronte, ki v skladu s sklepi AVNOJ-a še ne načenja vprašanja družabnega reda. Vendar zato že danes niso manj aktualne. So pa prav iz tega razloga mišljene le kot pobuda za diskusijo za naše strokovnjake, ne pa morda kot izdelan program.«⁵⁸⁶ V takem gledanju je bil med snovalci povojnih gospodarskih načrtov Pirkovič izjema, saj na njegovo pobudo o diskusiji ni bilo ustreznega odziva. Vsi ostali koncepti so pri načrtovanju povojne gospodarske ureditve namreč ustrezali tedanji splošni usmeritvi narodnoosvobodilnega gibanja, ki je temeljila na omenjeni izjavi vrhovnega štaba NOV in POJ ter Avnoja z dne 8. februarja 1943,

583 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 16–17.

584 Kidrič, *Zbrana dela*, 2, str. 17.

585 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 18.

586 Prav tam, str. 33.

ki je med drugim poudarjala »nedotakljivost zasebne lastnine in vse možnosti za samoiniciativo v industriji, trgovini in kmetijstvu« ter ni previdela »nikakršne korenite spremembe glede družbenega življenja in dejavnosti« kot osrednje točke, dopolnjena pa je bila predvsem z večjo vlogo države. V primerjavi s predvojnimi okoliščinami naj bi se namreč v novih razmerah najbolj povečala ali spremenila ravno vloga države, kar je bilo ključno razlikovanje v primerjavi s predvojnimi razmerami. Vinko Vrhunec, predvojni gospodarstvenik, komercialni direktor Trboveljske premogokopne družbe pa tudi zaupnik dr. Alberta Kramerja, političnega vodje liberalcev na Slovenskem, je v referatu Gospodarska obnova Jugoslavije, napisanem februarja 1945, predvidel:

»Naša država bo največji podjetnik, ki bo izven dosedanjih državnih podjetij prevzel z lastništvom in upravo obsežno premoženje pripadnikov sovražnih držav. V tej lastnosti postaja država največji gospodarstvenik, ki bo že kot tak imel ogromen vpliv na gospodarsko življenje. Vendar se te vrste javnega gospodarstva ne sme smatrati za kolektivistično, dasi so podjetja javna last, bodo vendar vodena po načelih zasebnega pridobitnega gospodarstva t. j. za dosego dobička.«⁵⁸⁷

V skladu s takšnim razumevanjem so imeli strokovnjaki v svojih elaboratih v mislih predvsem med nekaterimi ekonomskimi teoretiki že pred vojno razširjeno zmerno reformno pot, obogateno s socialnim dejavnikom, in so dajali poudarek zlasti boljši in učinkovitejši organiziranosti gospodarstva, pri čemer so pri tem mislili predvsem na načrtno gospodarstvo. Precej nenavadno pa je, glede na dejstvo, da jih je večina izvirala iz predvojnih liberalnih vrst in da je bil del Jugoslavije že osvobojen, da so v svojih besedilih obravnavali problematiko gospodarske obnove skoraj izključno in zgolj s slovenske perspektive, ne da bi resneje upoštevali celoten državni, to je jugoslovanski okvir. Hkrati pa so v svojih izvajanjih, seveda zlasti po osvoboditvi Beograda oktobra 1944, upoštevali že tudi konkretne okoliščine, predvsem dejstvo, da bo nova oblast po koncu vojne vsekakor uveljavila koncept ljudske demokracije.

Franc Leskošek Luka je na seji centralnega komiteja KPS 1. septembra 1944 predlagal, naj se odsekom, predvsem študijski komisiji, naloži naloga, da napravi gospodarske načrte. Svoj predlog je utemeljil z besedami: »Z gospod(arsko) komis.(ijo) možnost za razvoj drž.(avnega) kapit.(alizma) in lahko rušimo dosedanje!«⁵⁸⁸

V okviru študijske komisije pri predsedstvu SNOS je nato v decembru 1944 dejansko potekala vrsta diskusijskih sestankov, na katerih so strokovnjaki razpravljali o različnih vprašanih gospodarske ureditve in gospodarske problematike nasploh. Sestanke je vodil dr. Lado Vavpetič, sekretar komisije, sodelovalo

587 Prav tam, str. 153–165.

588 DOONGS, 11, str. 159–164.

pa je več strokovnjakov (Franjo Novak, Viktor Repič, dr. Stane Kovačič, Roman Golob, Lavoslav Dolinšek, dr. Miha Kambič, dr. Lavo Čermelj, Gino Marović, dr. Milan Lemež, Ilija Kaufman, Lojze Kramar, Silvo Križmančič, dr. Josip Ferfolja, dr. Jože Pokorn).⁵⁸⁹ Najbolj očitno so tedanje dileme načrtovalcev povojnega gospodarskega življenja v okviru Osvobodilne fronte, ki so v glavnem izhajali iz predvojnih nemarksistično, pretežno liberalno usmerjenih krogov z izrazitim posluhom tudi za socialno problematiko, razvidne iz elaborata Lada Vavpetiča O smotrenem gospodarstvu pri nas, ki ga je napisal v začetku marca 1945. V njem je že upošteval predhodne referate svojih kolegov in njihove diskusijske prispevke, tako da predstavlja besedilo v tem oziru sintezo dotedanjih pogledov, po drugi strani pa je tudi že upošteval smernice iz Kardeljevega predavanja na beograjskem radiu februarja 1945, kjer je govoril o tedanjih glavnih nalogah povojne obnove. Iz njegovega sklepa je razvidna razdvojenost, v kateri se je znašel ne le Vavpetič sam, ampak dejansko tudi vsi ostali snovalci:

»Za gospodarstvo ustanavlja okolnost, da je pri nas ljudska demokracija združena z obstojanjem starega družbenega reda, stanje, v katerem je gotovo izredno težko najti prave vodilne smernice. Če sem se tega dela lotil, sem storil samo zaradi tega, ker sem se zavedal, kako zelo pomembno je, da smo si v tem pogledu vsaj v glavnih stvareh na jasnem. Naravno pa je, da bodo zaradi tega nekateri zaključki izgledali drzni, drugi pa zopet konzervativni. Moja težnja je šla za tem, da najdem tisto pot, ki bi sedanjemu stanju najbolj odgovarjala in po kateri bi našemu gospodarstvu bilo zajamčeno najboljše uspevanje, vendar brez škode za vse pridobitve narodno-osvobodilne borbe.«⁵⁹⁰

Usoda, ki je doletela te »hibridne« koncepte na področju ekonomije, izoblikovane v okviru priprav slovenskega odporniškega gibanja na povojni čas, je seveda znana.⁵⁹¹ Zanimivo pa je, da so se ti »kompromisni« koncepti v znatni meri skladali z zamislimi, ki so jih razvijali v nekaterih zavezniških krogih na zahodu. Te so šle – na podlagi v vojni proti Hitlerju utemeljenega zavezništva med Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike, zagovornicami liberalnega koncepta, ki je bil po gospodarski krizi leta 1929 nadgrajen s spremenjeno vlogo države in dopolnjen s socialno komponento, ter Sovjetsko zvezo, predstavnico ljudskodemokratskega koncepta, utemeljenega na načrtnem gospodarstvu in državnem lastništvu – ne le v smeri iskanja kompromisa ali modusa vivendi med družbenima sistemoma, ampak tudi v oblikovanje alternativnih družbenih modelov, ki bi v sebi združevali elemente obeh sistemov in kot taki predstavljali novo obliko družbene ureditve.⁵⁹² V tem kontekstu se je zdel ravno jugoslovanski

589 Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 77–151.

590 Prav tam, str. 167–206.

591 Godeša, Zdenko Čepič, *Zamisli o gospodarski ureditvi*, str. 466–469.

592 Burk, *Troublemaker*; Taylor, *A Personal History*.

primer, kjer predlagana delitev vpliva v državi »fifty-fifty« v nekaterih britanskih krogih ni bila mišljena zgolj kot klasična delitev interesnih sfer, ampak tudi kot notranja družbenoekonomska ureditev, ki bi lahko predstavljala model za povojno družbeno ureditev v Evropi ali vsaj v njenem osrednjem delu. Tudi usoda teh konceptov, ki so bili seveda utemeljeni na trajnem, to je tudi povojnem zavezništvu med veliko trojico, je znana. Povojni razvoj je šel namreč v povsem drugo smer, ki jo je v Evropi zaznamovala hladna vojna. Vendar njena delitev v Evropi na sovjetsko in zahodno zavezniško interesno sfero ni bila zgolj geostrateške narave, temveč je bila v sklopu spopada za svetovno družbeno-ideološko prevlado razdeljena tudi z »železno zaveso«, sinonimom za delitev, ki je bila postavljena po načelu »*qui regit, eius religio*«.

Seveda je šel po koncu druge svetovne vojne razvoj v takšno smer, da v tedanjih okoliščinah takšne in podobne zamisli ter ideje niso imele prave možnosti za uresničitev, zato so bile potisnjene na obrobje.

Aleš Gabrič

OD POLITIČNIH STRANK DO ENE SAME STRANKE

**STARIM POLITIČNIM SILAM »OMOGOČITI ILUZIJO,
DA ODLOČUJEJO«**

Jugoslavija pred drugo svetovno vojno nikakor ni bila zgled demokracije, a je imela večstrankarski sistem, politične stranke pa so bile omejene z zakonodajo iz tridesetih let, ki je favorizirala velike vsedržavne stranke. V slovenskem delu države je politično prizorišče obvladovala katoliška stranka, vključena v JRS (Jugoslovansko radikalno skupnost), liberalna stranka je stagnerala v JNS (Jugoslovanski nacionalni stranki). Tik pred propadom države v vojni aprila 1941 so se začele stranke vnovič predstavljati s starimi tradicionalnimi imeni, na primer katoliška kot Slovenska ljudska stranka, čeprav je bilo to v nasprotju z veljavno zakonodajo. Na obrobju so bile še manjše stranke, tudi leve socialistične usmerjenosti, medtem ko sta bili zelo agilna Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) in njen slovenski del Komunistična partija Slovenije (KPS) še vedno v ilegali zaradi prepovedi delovanja. Toda vojna leta so popolnoma premešala predvojno razporeditev politične moči. Nekdaj najmočnejše stranke so njihove sporne odločitve ali pasivnost pripeljale na senčno stran dogajanja, dotlej nepomembno in prepovedano KPJ pa je to porinilo v ospredje.

KPJ je pod vodstvom Josipa Broza Tita spodbudila in vodila odporniško gibanje in vanj pritegnila pripadnike in simpatizerje, ki so pred vojno pripadali

različnim političnim strankam in idejnim pogledom. V Sloveniji je KPS odpornišтво organizirala v okviru aprila 1941 ustanovljene Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF), z njeno pomočjo pa ji je uspelo nagovoriti ljudi zelo različnih političnih pogledov, ki jim je bila skupna želja po boju proti okupatorju. Ker jih v tej želji ni tako odločno nagovorila nobena druga organizacija, so se vključili v Osvobodilno fronto, ki se je skozi leta vojne iz mešanice pripadnikov različnih pogledov vse bolj oblikovala v enovito in učinkovito politično organizacijo.⁵⁹³

Na jugoslovanski ravni je bila politična moč v odporniškem gibanju izraziteje v rokah KPJ in jim že med vojno ni uspelo vzpostaviti tako učinkovite frontne organizacije, kot je bila v Sloveniji OF. Nova jugoslovanska oblast s Titom kot voditeljem odporniškega gibanja in nove vlade (NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije) pa je za protifašistično koalicijo že med vojno postala pomemben dejavnik pri načrtovanju poveljne podobe na tleh Jugoslavije. Britanska vlada je poskušala moč nekdanjih vodilnih političnih strank obdržati na površini tako, da je jugoslovanskega kralja Petra II. Karađorđevića in jugoslovansko kraljevo vlado silila v pogovore s Titovo vlado. Predsednika obeh vlad, Ivan Šubašić kot predsednik kraljeve vlade v izgnanstvu in Josip Broz Tito kot predsednik NKOJ, sta se prvič sestala na Visu 16. junija 1944. V sporazumu, ki je bil temelj za poveljni jugoslovanski politični razvoj, je kraljeva vlada obljubila podporo partizanskim enotam, Titova vlada pa naj bi odločanje o poveljni ureditvi države prepustila za čas po dokončni zmagi nad nacistično Nemčijo, pri tem pa bi lahko sodelovali vsi, ki niso sodelovali z okupatorjem. Drugič sta se predsednika dveh vlad, odporniške v domovini in kraljeve v tujini, srečala v začetku novembra 1944 v osvobojenem Beogradu. Do oblikovanja enotne vlade, za kar sta se tedaj dogovorila, je nato prišlo še pred koncem vojne 7. marca 1945, s Titom kot predsednikom vlade.⁵⁹⁴

Zahodne sile zmagovite protifašistične koalicije so v zadnjih letih vojne poskušale v Jugoslaviji vzpostaviti politični položaj, ki bi povrnil veljavo predvojnimi političnim strankam. Zlasti agilna je bila britanska vlada, ki je po vojaškem porazu Jugoslavije leta 1941 nudila zavetje jugoslovanski kraljevi družini in kraljevi vladi. Pod pritiskom britanske vlade so bile v sporazum med Titovo in Šubašićevo vlado vnesene zahteve, da je treba AVNOJ razširiti s poslanci zadnje predvojne skupščine, da bo Jugoslavija po vojni uveljavila politični pluralizem in da bo o novi obliki države odločala na svobodnih volitvah izvoljena ustavodajna skupščina. Nova jugoslovanska oblast je na te pogoje pristala ob zavedanju, da

593 Obširneje o organiziranju OF Mally, *Slovenski odpor*.

594 Več o kraljevi vladi Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*. Več o političnem dogajanju v Jugoslaviji v letu 1945 Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*; Павловић, *За Тита или за краља*. Več o političnem dogajanju v Sloveniji Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*.

si je že v letih vojne priborila veliko moč in da bo ob koncu vojne razpolagala z edino relevantno vojaško silo na ozemlju Jugoslavije ter obvladovala represivne organe in medije. Pri razširitvi AVNOJ-a so se ozirali na rezultate volitev iz leta 1938, na katerih je zmagala JRS. Že dejstvo, da je prav vse mandate na Slovenskem dobila le ta stranka (slovenski del JRS je bila nekdanja Slovenska ljudska stranka (SLS)), dovolj jasno kaže, da tudi zadnje predvojne volitve niso odražale realne politične in idejne palete slovenske volilne baze.

Vodstvo KPJ je zlahka dajalo obljube, a se hkrati zavedalo, da jih bodo izpolnjevali zgolj do tiste mere, ki ne bo ogrožala njihovega načrtovanega vzpona do popolne oblasti. Načrta, kako bi to izpeljali, niso predstavljali v javnosti, temveč je bil z njim seznanjen le najožji krog vodilnih komunistov. Vodilni partijski ideolog Edvard Kardelj ga je razložil v referatu, ki sicer ni datiran, a je po vsebini sodeč nastal poleti 1945, nekaj mesecev po koncu vojne, a pred sklicem začasne ljudske skupščine, ki naj bi sprejela volilno zakonodajo. Kolegom je Kardelj najprej orisal mednarodni položaj in nakazal prihodnjo bipolarnost s Sovjetsko zvezo kot hegemonom na eni ter Združenimi državami Amerike na drugi strani. Jugoslavijo je nedvoumno uvrstil v sovjetski blok in kot njeno največjo mednarodnopolitično težavo v prihodnje označil tržaško vprašanje. Pri notranjepolitičnih vprašanjih je izhajal iz prepričanja, da nič ne kaže na tretjo svetovno vojno in da se bo v tem primeru pomoč zahodnih držav starim političnim silam v Jugoslaviji lahko izkazovala zgolj skozi politično podporo. Obračun s tistimi, ki jih je označil kot ostanke fašističnih sil ali starih političnih elit, je zato bil po Kardeljevih ocenah popolnoma v njihovih rokah. Njegov pogled je bil pogled strankarskega ideologa, ki je bil prepričan, da uživajo dovolj podpore, da v kratkem času izpeljejo načrt popolnega prevzema oblasti:

»V državi sami stoje naše stvari za nas v splošnem dobro. Faktično držimo situacijo popolnoma v rokah. Ko govorim, mislim na vpliv, ki ga imamo na narodne mase, na podporo, ki jo naše ljudske množice dajejo vladi. Popolnoma se moremo zanesti v 100% zmago v Makedoniji, Črni gori, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Kordunu, Liki, Baniji, Slavoniji itd. Nekoliko slabše so naše pozicije v Srbiji, ali bolje rečeno v nekaterih delih Srbije in nekaterih delih Hrvaške. Tu je reakcija relativno obdržala svoje sile in uspela še nekako, da ima masovni vpliv na široke množice in baš tu se opaža na vsakem koraku.«⁵⁹⁵

Kardelj je torej potegnil jasno ločnico med republikama, kjer bodo uporabili drugačno taktiko kot v tistih predelih, kjer je imela frontna organizacija večinsko podporo prebivalstva. Ker je govoril o NOF, to je Narodnoosvobodilni fronti, in ne o LF, to je Ljudski fronti, lahko referat postavimo v čas pred prvi kongres Ljudske fronte Jugoslavije, ki je bil med 5. in 7. avgustom 1945 v Beogradu. Slovenijo je

595 SI AS 1589, III, t. e. 32, a. e. 873, Referat tovariša Kardelja, str. 6.

Kardelj uvrstil med republike, kjer naj bi bila fronta popolnoma enovita, nekoliko drugače pa naj bi bilo, vsaj na začetku, v Srbiji in Hrvaški, kjer so pričakovali, da bodo svoje delovanje obnovile nekatere stare politične stranke:

»Mi gremo danes za tem, da v tistih pokrajinah, kjer je narod krepko za nas, da NOF v teh pokrajinah obdržimo kot popolnoma edinstven pokret. V teh pokrajinah ne pristanemo na nobeno obliko koalicije strank, medtem ko v Srbiji in Hrvaški pristanemo na to, da NOF ni samo splošen in edinstven narodno osvobodilni pokret, ampak v neki meri tudi koalicija, da se v okviru NOF morejo poedine stranke izživljati. Na ta način omogočamo, da pridemo do onih zaostalih mas, ki se vežejo z reakcijo od spodaj.«⁵⁹⁶

V natančno orisani strategiji obračuna z nasprotniki in v perspektivi uvedbe enopartijskega sistema s tesno naslonitvijo na Sovjetsko zvezo je Kardelj nakazal, da v Sloveniji opozicije skorajda ni, zato ne bo treba narediti koraka nazaj proti koalicijskemu modelu Osvobodilne fronte, kakršen je veljal še na začetku vojne. Popuščali bodo tam, kjer je še veliko ljudi »za kralja Petra«, z zaostrovanjem stališča proti kralju in monarhiji pred volitvami pa »bi samo odbili te mase«. Kot tistega, ki naj bi mu v fronti najbolj popuščali, je večkrat omenil Dragoljuba Jovanovića, saj je imela njegova stranka še velik vpliv na srbskem podeželju. Jovanovićevega zahtev po lastnem tisku in organiziranju zatorej ne bi smeli preprosto preslišati. »Če bi mi na tej liniji razbijali NOF, bi se našli v neprijetnem položaju. Za nas mora NOF najti tak moment za razbijanje teh vrhov, ki bo omogočil, da vrhove razbijemo, a njihove mase zadržimo«, je Kardelj orisal prihodnjo politično pot frontne organizacije.⁵⁹⁷

Vodilni komunisti so se odločili, da bodo izpeljali volitve, kar je bila zahteva sporazuma Tito-Šubašić, vendar bodo potekale na način, ki njihovim nasprotnikom ne bi ponudil realnih možnosti za uspeh. Kardeljeva pričakovanja glede volitev so bila, da bo poleg liste Narodnoosvobodilne fronte na njih sodelovala še ena lista:

»Sam volilni zakon, ki ga izdelujemo, je tak, da bodo v glavnem velike stranke imele ugodnejši položaj od raznih drobnih grupic. Zato bomo imeli eno listo NOF in eno listo vseh reakcionarjev. /Grol i. dr./ Izkoristiti moramo tudi ustvarjeno koalicijo in jo zadržati do volitev, do konstitucije. Pripravljeni smo, da se s temi ljudmi pogajamo tudi za po več kandidatov. Storili bomo to, da bi se mogli pred vsem svetom sklicevati na naše sile v narodu. Če bi jih omejili, bi komplicirali naš položaj pred zunanjim svetom, tako da bi zunanji imperijalisti mogli ponovno postaviti vprašanje priznanja Jugoslavije.«⁵⁹⁸

596 Prav tam.

597 Prav tam, str. 7.

598 Prav tam.

Iz Kardeljevega načrta sta bili razvidni dve fazi prehoda v enostrankarski model vladanja. Na volitvah in do sprejetja ustave naj bi popuščali koalicijskim zaveznikom v fronti, da bi z njimi pritegnili čim več glasov, ki bi, če bi šla na volitve KPJ sama s svojo komunistično agendo, glasovali za opozicijo, torej Milana Grola in njegove zaveznike. Po volitvah, na katerih so pričakovali visoko zmago, pa bi začeli zaveznike v fronti odrivati z vodilnih položajev in jim onemogočiti javno delovanje. Začetno popuščanje je bilo posledica zahtev zahodnih demokracij, ki so priznanje nove jugoslovanske stvarnosti pogojevale z izpolnitvijo zavez iz sporazuma Tito-Šubašić. Vodilni komunistični ideolog se ni bal, da bi lahko zaradi popuščanja koalicijskim partnerjem šlo kaj narobe, saj je poudaril, da držijo v rokah vse poglavitne vzvode oblasti, vlado, vojsko, policijo in tudi že velik del ekonomije. Zato bi si lahko privoščili, da bodo imeli v »ustavotvorni skupščini reakcionarno opozicijo, ki bo proti nam in govorila proti temu, kar bomo mi postavili«, saj jih »taka parlamentarna frakcija nikakor ne bo ovirala, da izvedemo svoj statut«. Ker so držali komunisti v rokah vse komandne pozicije v državi, je Kardelj menil, da oblikovanje državnega modela po vzoru Sovjetske zveze ne more biti v ničemer ogroženo: »Mi moremo na tej osnovi držati te pozicije, a na drugi strani popuščati. Lahko privlečemo še nekaj reakcionarjev v NOF in jim omogočiti iluzijo, da odločujejo«.⁵⁹⁹

Vodilna politična stranka je v naslednjih letih sledila orisanemu načrtu. V javnosti so se predstavljali kot politiki široke frontne organizacije in se, kolikor se je le dalo, izogibali javnemu nastopanju v imenu vodstva Komunistične partije. Popuščati so morali v dveh največjih republikah, kjer so stari strankarski politiki, ki jim niso mogli očitati medvojne kolaboracije z okupatorjem, še uživali podporo dela prebivalstva. Začrtane so bile tudi omejitve, do kod bi lahko popuščali. Prepričanje o zmagi na volitvah v Ustavodajno skupščino je narekovalo, da se v njej še lahko slišijo glasovi proti predlogom, ki jih je v veliki meri načrtoval Edvard Kardelj ob sodelovanju nekaterih drugih politikov. V predvolilnem času so kot največjo oviro ocenjevali Milana Grola. Po volitvah, po katerih naj bi v Ustavodajni skupščini (pre)močno večino dobila frontna organizacija, pa naj bi bila največja težava opozicija v njej sami, predvsem tista, ki je ali naj bi vztrajala na koalicijskem značaju fronte. Pri tem so največkrat omenjali Dragoljuba Jovanovića.⁶⁰⁰ Prav nikjer pa med temi načrti ni bila omenjena Slovenija. V tej so po ocenah vodilnih komunistov koalicijsko fazo frontne organizacije že prešli, in ker so komunisti držali v rokah prav vse pomembne položaje, je bila Slovenija omenjena med tistimi republikami, kjer naj ne bi bilo nikakršnega popuščanja (nekdanjim) koalicijskim zaveznikom.⁶⁰¹

599 Prav tam, str. 8.

600 Več o opoziciji v Jugoslaviji leta 1945 gl. Koštunica in Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam*.

601 Več o nemoči opozicije v Sloveniji po letu 1945 gl. Gabrič, *V senci politike*.

ŠIROKO GIBANJE, KI NAJ ABSORBIRA IDEJNOPOLITIČNE RAZNOLIKOSTI

Pri načrtovanju politične strategije je bila torej Slovenija nedvoumno uvrščena v tisti del Jugoslavije, kjer je bila frontna organizacija že tako močna, da je zlahka izpeljala prehod iz predvojnega (navideznega) političnega parlamentarizma v enostrankarski model vladanja. Ta prednost Slovenije – ocenjevana seveda skozi prizmo pogledov vodilnih komunistov – se je odrazila tudi v predvolilnem času. Že med vojno poenotena Osvobodilna fronta slovenskega naroda je lahko kot prva izvedla svoj kongres, na katerem se je formirala kot politična stranka novega vladajočega režima. Prvi kongres, na katerem se je preimenovala v Osvobodilno fronto Slovenije (OFS), je izvedla 15. in 16. julija 1945 v Ljubljani.⁶⁰² Že dejstvo, da je kongres potekal na prostem, v parku Tivoli, ob velikanski množici udeležencev, je ponudilo kuliso, kakršno si je nova politična elita želela – predstaviti OF kot množično in enotno politično silo vseh Slovenk in Slovencev. O tem naj bi jih prepričalo tudi dejstvo, da predsednik OF Josip Vidmar ni bil komunist, temveč ugleden javni in kulturni delavec. Tudi on je na kongresu poudaril, da je bila leta 1941 ob ustanovitvi OF »pestra družba, sestavljena iz pripadnikov 18 različnih strank, skupin, frakcij«, a so jih vojna leta povezala in med njimi utrdila enotnost, tako da je »pestra družba izginila, danes smo vsi ena sama družina pripadnikov Osvobodilne fronte«. Vidmar s tem ni poudarjal zgolj nekih svojih osebnih pogledov, saj so podobno v predvolilnem času poudarjali tudi nekateri drugi vidni predstavniki OF, ki niso bili komunisti. Je pa predsednik OF ob koncu svojega nastopa na kongresu le pristavil, da ima za vse skupaj »največje zasluge Komunistična partija«.⁶⁰³

Temu poudarku vloge KPS sta se Edvard Kardelj in Boris Kidrič v svojih referatih izognila. Pri obeh vodilnih komunistih je bila glavna teža besed namenjena zahtevi po krepitvi enotnosti. Kardelj je seveda izbiral povsem drugačne besede in poudarke od tistih, ki jih je v ožjem krogu partijskih kolegov razložil v že omenjenem referatu. Na kongresu OF je govoril predvsem o potrebi po zunanje politični naslonitvi na Sovjetsko zvezo in na notranje politični sceni o nujnosti utrjevanja OF kot edine politične zastopnice slovenskega naroda.⁶⁰⁴

Osrednje poročilo o delovanju OF od ustanovitve leta 1941 do kongresa leta 1945 je pripravil Boris Kidrič in v njem predstavil za široko javnost primerno razlago aktualne politične podobe Slovenije, kakor so jo videli njeni snovalci iz vrhov nove politične elite. Za problematiko prehoda iz večstrankarskega v

602 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 289–292; Mally, *Slovenski odpor*, str. 397–399.

603 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 75, 17. 7. 1945, str. 1, Predsednik Josip Vidmar odpre kongres.

604 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 75, 17. 7. 1945, str. 3–4, Podpredsednik tov. Kardelj o nalogah Osvobodilne fronte.

enostrankarski sistem so pomembni Kidričevi pogledi, kako je razložil »odnos, ki ga je imela Osvobodilna fronta na začetku narodno osvobodilnega gibanja do posameznih predaprilskih političnih strank in skupin« ter razvoj, »ki je preobrazil Osvobodilno fronto iz začetne koalicije v popolnoma enotno vseljudo gibanje«. ⁶⁰⁵ Pri prvi točki se je ozrl k letu 1941 in ustanovitvi OF. Govoril je le o ustanovnih skupinah in v tem delu ni niti z besedo omenil KPS. Poudaril je, da so sodelovanje ponudili vsem starim političnim skupinam razen tistim, ki so se šli v Rim poklonit Mussoliniju, a da se mnogi na njihove pozive niso odzvali. Po Kidričevem mnenju so si z nesodelovanjem v osvobodilnem boju zapravili pravico soodločanja v javnem življenju. Sklep, ki ga je iz tega potegnil Kidrič, in pri tem je imel močno podporo celega vodstva OF, je bil preprost, saj je menil, da so »moralno pravico kakor koli soodločati v našem javnem življenju /.../ izgubile vse tiste politične grupacije, ki se niso udeležile enotnega narodno osvobodilnega gibanja Osvobodilne fronte«. ⁶⁰⁶

Več besed kot tistim politikom ali političnim strankam, ki so se po mnenju vodstva OF umazale s sodelovanjem z okupatorjem, je Kidrič namenil t. i. sredini, saj je ta v letu 1945 predstavljala večjo nevarnost aktualni oblasti, ker številnim vidnim osebnostim niso mogli preveč poenostavljeno očitati medvojnih političnih grehov. Pri orisovanju razvoja OF je Kidrič nadaljeval z razlago, ki so jo propagirali že med vojno, da je OF prešla pot od koalicije do enotnega vseljudoškega gibanja. O KPS je prvič spregovoril šele, ko jo je skupaj s predstavniki sokolstva, krščanskih socialistov in kulturnih delavcev omenil kot udeleženko ustanovnega sestanka OF. ⁶⁰⁷ Nato je sledilo poenotenje gibanja in »zadnje in zgolj še formalne sledi koalicije so bile izbrisane z razširitvijo Izvršnega odbora septembra 1944«. Razlagi je večkrat sledila ocena, da je OF sedaj popolnoma enotno gibanje, enotna zveza ali fronta. Kidrič je oris poenotenja OF zaključil s sklicevanjem na Kardeljeve besede, da bi bil »vsak korak nazaj najhujši greh nad našim narodom in nad našim ljudstvom«. ⁶⁰⁸

Iz besed vodilnih komunistov je bilo opazno, da so se izrazito izogibali omenjanju KPS in še posebej njene kakršnekoli poudarjene vloge. Prav tako OF niso omenjali kot nove politične stranke, ker so hoteli poudariti njen drugačni značaj, težko primerljiv s predvojnimi političnimi strankami. O Osvobodilni fronti (in enako o frontni organizaciji na državni ravni) so raje govorili kot o širokem ljudskem gibanju, v katerem lahko najdejo svoj prostor ljudje zelo različnih idejnih pogledov. Takšen odnos ni bil značilen zgolj za komuniste, ki so imeli glavno besedo v organiziranju OF, temveč so se z njim strinjale tudi druge

⁶⁰⁵ Kidrič, *Poročilo na prvem kongresu Osvobodilne fronte*, str. 5–6.

⁶⁰⁶ Prav tam, str. 8.

⁶⁰⁷ Prav tam, str. 17.

⁶⁰⁸ Prav tam, str. 20.

ugledne osebnosti iz vodstva OF. Franc Snoj, nekdanji član vodstva SLS, ki se je z njim razšel zaradi svojih pozitivnih pogledov na odpornišvo in partizanstvo, je to poudaril aprila 1945 ob proslavljanju štiriletnice ustanovitve OF, le dva tedna pred koncem vojne. V enotnosti je videl zagotovilo za uresničenje ideje o enotni in združeni Sloveniji, ki naj bo kot slovenska država enakopraven del skupnosti narodov Jugoslavije. Koraka nazaj po njegovem mnenju ni bilo več mogoče narediti in tudi stare predvojne politične stranke so bile zanj stvar preteklosti:

»Stare stranke, ki so v svojem razvoju zaostale, ki se niso udeležile osvobodilne borbe, ki so mnogokrat direktno ali indirektno celo pomagale okupatorju, da so ovirale in nasprotovale osvobodilni borbi, ne morejo novi Jugoslaviji ničesar ne dodati ne doprinesiti. Preživele so se, kakor se je preživela stara Jugoslavija. Vsled tega bi njihova obnovitev pomenila korak nazaj ter bi le ovirala nadaljnji naravni razvoj Jugoslavije. Nova doba zahteva tudi novih političnih oblik. Popolna enotnost naše OF je potrebna tudi v prihodnjosti. Kdorkoli bi v tej enotni OF hotel razvijati kakršnokoli strankarstvo, čeprav v novi obliki, bi razbijal našo narodno skupnost, povzročal bi nov razdor v slovenskem narodu.«⁶⁰⁹

Ob ponavljanju zahtev po enotnosti OF so njeni vodilni funkcionarji ponavljali, da lahko v njej prostor najdejo ljudje zelo različnih prepričanj, ki si resnično želijo uspeha in nadaljnjega razvoja Slovenije. Enotnost Slovencev in Slovenk v času odločanja o prihodnjih slovenskih mejah in določanja njene vloge v skupnosti enakopravnih narodov naj bi bila najboljše zagotovilo, da bi stare slovenske politične želje vendarle pretopili v stvarnost. Liberalno usmerjeni pravnik Makso Šnuderl je nekaj tednov kasneje kot predstavnik OF potoval na ustanovni kongres Ljudske fronte Jugoslavije (LFJ) v Beograd in bil pred kongresom tudi med slovenskimi predstavniki na seji izvršnega odbora Ljudske fronte Jugoslavije, ki se je zaradi zahtev predstavnikov nekaterih starih političnih strank zavlekla globoko v noč:

»To pa zato, ker se je videlo, kako so politične stranke, ki so včlanjene v fronti, nekaki tuji elementi. /.../ Ti so pledirali za to, da fronta ni enotna, ampak koalicija, da bi lahko v fronti včlanjene stranke posebej kandidirale, in si sploh prizadevali, da bi zvedeneli tako program kot statut, pa so v precejšnji meri tudi uspeli. Ne vem, kako korist imamo od teh strank, ki ne predstavljajo skoro nikogar in samo zgago delajo. Končno je Kardelj pristal na to, da ima fronta tudi karakter koalicije in da so v glavnem federalnem delu narodne fronte v tem pogledu samostojne, kakor na primer v Sloveniji, kjer je OF enotna in ne koalicija.«⁶¹⁰

Šnuderl ni mogel vedeti, da je bilo Kardeljevo popuščanje del politične strategije vodstva KPJ, bil pa je zadovoljen, da se koalicijski značaj fronte ni

609 *Slovenski poročevalec*, 6, št. 13, 27. 4. 1945, str. 6, Izjava Franca Snoja.

610 Šnuderl, *Dnevnik 1941-1945*, 2, str. 442.

prenesel tudi v Slovenijo in da je ta lahko znotraj zvezne organizacije zadržala svojo organizacijsko samostojnost in specifičnost. Med sejo, ko je poslušal po svojem mnenju brezplodne debate in zahteve predstavnikov starih političnih strank, je poleg sebe sedečemu članu vodstva KPS Mihi Marinku dejal, da »bi v primeru, da obvelja koalicija v Sloveniji, mi vsi šli v Partijo«. ⁶¹¹

Zahteve o enotnosti OF je pogosto omenjal tudi Edvard Kocbek, neformalni vodja krščanskosocialistične skupine v OF. Komunistični voditelji so se zaradi njene moči najbolj bali, da bi ravno ta začela razvijati svoje samostojne organizacijske oblike dela. V jesenskem predvolilnem času so številni sodelavci Kocbeka nagovarjali, naj naredi bolj odločno potezo, ki bi natančneje profilirala vlogo krščanskih socialistov, sicer še vedno kot dela OF. Vendar jim je Kocbek redno ugovarjal, da čas zahteva koncentracijo moči v enotno organizacijo, in je na vodilne komuniste naslavljal zgolj kulturnopolitične zahteve. Ko mu je Izidor Cankar očital plašnost in neodločnost, čeprav bi vendarle moral kaj storiti, mu je Kocbek odvrnil, da je sedaj »politično življenje nekaj drugega kakor pred vojno, posebno v Jugoslaviji. Prej v oblikah svobodnih strank, danes v okviru dveh frontalnih, izrazitih konceptov, ki ne dopuščata sredine, izigravanj in običajne politične igre.« Cankar mu je ugovarjal, da so to le besede in zamisli, da pa gre vseeno »za eno samo stvar, za pojmovanje svobode, ki se zanjo vodi boj le v politični obliki«. Kocbekova razlaga razlike med zahodnim svetom, ki naj bi zašel v krizo, in vzhodno demokracijo, ki naj bi na začetku s premočjo komunistov prevladala tudi pri nas, a naj bi nudila dovolj prostora za konstruktivno sodelovanje krščanskosocialistične skupine, ni prepričala Izidorja Cankarja, ki mu je preprosto odvrnil: »Toda prej ali slej boste prisiljeni, da daste skupini tudi politično formo in vlogo. /.../ Nikoli ni mogoče za stalno enostrankarsko politično življenje.« ⁶¹²

PROGRAM ZA ŠIROKE LJUDSKE MNOŽICE

Vodilni v OF se niso kaj dosti ozirali na takšne pripombe. Da bi dejansko pritegnili množice zelo heterogenih interesov, različnih svetovnonazorskih pogledov in simpatizerje nasprotujočih si predvojnih političnih strank, so morali program zapisati z zelo širokimi obljubami, brez večjih konkretnosti, ki bi lahko bile moteče za katerikoli del prebivalstva. Temeljne točke Osvobodilne fronte so bile sicer akcijski program iz leta 1941, zapisane v vojnem času in temu tudi prilagojene. Razširitev, ki so jo sprejeli na prvem kongresu OF 16. junija 1945, je bila že izraz povojne stvarnosti. Programske točke so izhajale iz obljub leta 1941 s

611 Prav tam.

612 Kocbek, *Dnevnik 1945*, str. 77–78.

pojasnitvijo, da so bile delno že izpolnjene, glavni poudarki pa so bili namenjeni predvolilnemu času leta 1945 in zahtevam, ki naj bodo del prihodnjega ustavnega sistema. V opisu prve točke so tako zapisali, da je Jugoslovanska armada »kot oborožena pest svobodoljubnih jugoslovanskih narodov pod vodstvom maršala Tita maja in junija 1945 osvobodila vse slovensko ozemlje ter tako izpolnila osnovno zahtevo med ‚Temeljnimi točkami Osvobodilne fronte‘, postavljeno na njenem ustanovnem sestanku 27. aprila 1941«. Po štiriletnem krvavem boju proti okupatorju so zato vnovič naglasili »neuničljivo moralno pravico« slovenskega naroda: »Združitev vseh Slovencev v federalni Sloveniji demokratične in federativne Jugoslavije.«⁶¹³

Zapis je bil povsem skladen z zahtevami sporazuma Tito-Šubašić, saj ni odpiral vprašanja državne ureditve Jugoslavije, torej republike ali monarhije. Demokratična in federativna Jugoslavija pa je bil tedaj uradno veljavni naziv države in način zapisa je tako le potrjeval podporo tedanjemu državnemu vodstvu. Nasploh je bilo o viziji politične ureditve v programu Osvobodilne fronte Slovenije iz leta 1945 zelo malo konkretnosti. Na več mestih so poudarjali močno Jugoslavijo, utrjevanje njene notranje in zunanje moči, njeno obrambno sposobnost, bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, bolj malo pa, kakšna naj država bo. Glede tega je nova oblast obljubljala zgolj zelo nedorečeno obliko nove ureditve: »Ljudska demokracija je bistveni pogoj za blaginjo jugoslovanske države.« Kako naj se ta demokracija izraža, kakšni so njeni elementi ali veje oblasti – o tem je program molčal. Ponovil je zgolj krilatico, ki je bila skupna veliki večini Slovenk in Slovencev po grenkih izkušnjah od začetka vojne na jugoslovanskih tleh: »Zato nikoli več in v nobeni obliki – starega stanja izpred aprila 1941!«⁶¹⁴ V zunanji politiki je program ponovil načelo iz temeljnih točk leta 1941, da je za Slovence, Jugoslavijo in slovanstvo nasploh najpomembnejše »nerazdružljivo bratstvo in zavezništvo naših narodov z velikim ruskim narodom in z vsemi sovjetskimi narodi, našo naslonitev na Sovjetsko zvezo, vseslovansko enotnost z ruskim narodom na čelu«.⁶¹⁵ Opuščanje ali ignoriranje omenjanja medvojne povezanosti tudi z zahodnimi silami, zmagovalkami nad nacistično Nemčijo, je bilo nasploh značilnost kongresa OFS, ki se je preneslo tudi v predvolilno propagando. Še največ je glede notranje ureditve in odnosa do drugačnosti posredno povedala točka, ki je donedavni boj proti nemškemu in italijanskemu fašističnemu imperializmu v povojnem času podaljšala v boj proti kateremukoli tujemu imperializmu in s tem pokazala nepopustljivost »proti slehernemu notranjemu vplivu in pojavu med našim narodom, iz katerega lahko

613 *Temeljne točke Osvobodilne fronte*, str. 3.

614 Prav tam, str. 5.

615 Prav tam, str. 6–7.

v korist in v službi tujega imperializma izvira narodno izdajstvo«. ⁶¹⁶ Posredno enačenje sodelovanja s politiki zahodnih velesil (ali v izrazoslovju oblastnikov tujih imperialistov) kot nadaljevanje politike sodelovanja s fašističnimi okupatorji med vojno je bilo zlovešča napoved obračuna z opozicijo po utrditvi nove oblasti. A skladno z načrtano strategijo leta 1945 oblastniki še niso tako neposredno besedno napadali Velike Britanije in ZDA kot leto kasneje. Za njihove simpatizerje v Sloveniji pa je bilo opozorilo vendarle dovolj glasno, naj dobro premislijo, preden se spustijo v kakšno politično avanturo. V nasprotju z zahodno demokracijo ni ljudska demokracija v programu OF (in LFJ) dobila nikakršne konkretnejše oblike, razen zahteve po utrjevanju narodnih odborov od najnižjih do najvišjih in populističnega slogana, da »demokratske tradicije morajo krepiti ljudstvo, ne pa ljudskih in narodnih sovražnikov«, in da »resnična svoboda ni svoboda protiljudske klike, da more zatirati velikansko večino naroda«. ⁶¹⁷

Veliko več kot na političnem področju so Temeljne točke Osvobodilne fronte iz leta 1945 obljubljale na ekonomskem in socialnem področju. Bile so magnet za večino ljudi, ki so se še preveč dobro spominjali gospodarske krize iz tridesetih let, da bi si želeli ponoviti izkušnjo. Ob sklicevanju na Matijo Gubca in kmečke upornike so pisci programa opozorili, da so se ponekod še do današnjega dne ohranili ostanki tlačanstva in da je OF »kot demokratična zveza ljudskih množic poklicana uresničiti stoletne težnje našega kmeta po zemlji«. Zato se je njihovo geslo glasilo: »Proč z ostanki tlačanstva! Zemljo tistemu, ki jo obdeluje! Zemljo tistemu, ki je nima dovolj! Veleposestnikom nobene odškodnine!« ⁶¹⁸ Kot temeljno gospodarsko nalogo so sicer označili obnovo. V gospodarstvu načeloma niso zavrnilo zasebne pobude, a so jo omejili s pristavkom – »kolikor koristi ljudski skupnosti«. Zavzemanje za združništvo je bilo le nadaljevanje že polstoletnih prizadevanj raznolikih slovenskih ekonomskopolitičnih programov, zato je lahko zahteva, naj to »postane v pogojih ljudske demokracije pomemben činitelj za dvig ljudskega blagostanja«, računala na odobravanje med širokimi socialno nižjimi in srednjimi sloji prebivalstva. Najbolj naj bi gospodarsko moč države po mnenju OF krepilo »utrjevanje in razvijanje državnega gospodarskega sektorja«, kar je bilo večinsko naziranje levo usmerjenih političnih strank, v smislu državne regulacije proizvodnje pa pravzaprav skupna točka večine političnih strank (ne zgolj v Jugoslaviji) po bolečih izkušnjah velike gospodarske krize v tridesetih letih. ⁶¹⁹

Poleg zahtev po nadzoru nad gospodarstvom in večji vlogi države pri njenem načrtovanju so bile za veliko večino prebivalstva privlačne tudi obljube, da bodo nekatere dobrobiti sodobne družbe, ki so bile prej lažje ali pa v pretežni

616 Prav tam, str. 7.

617 Prav tam, str. 8.

618 Prav tam, str. 9.

619 Prav tam, str. 10.

meri dosegljive zgolj bogatejšim, poslej dostopne vsem. Ti zapisi so bili kratki in jasni ter tako niso dopuščali odprtih vrat za korekcije. Kot pogled v socialno enakopravnejšo družbo prihodnosti pa so bili seveda privlačni za veliko večino prebivalstva. Delo naj bi postalo dolžnost in pravica, država pa naj bi delavstvu zagotovila vso socialno zaščito. Laže dosegljivo naj bi postalo tudi šolanje, saj naj bi morala nova oblast »širokim ljudskim množicam omogočiti čim popolnejšo brezplačno izobrazbo.«⁶²⁰

V zadnji točki programa so se snovalci OFS vrnili k pogosto izgovorjeni in zapisani težnji po enotnosti politične stranke, ki so jo ustanovili, in še enkrat poudarili: »Osvobodilna fronta kot tvorec svobode in enotnosti ima edina moralno pravico predstavljati slovenski narod in njegovo ljudstvo.«⁶²¹

Globlji vpogled v program OF iz leta 1945 pokaže, čemu so se snovalci programa izognili in kaj so torej ocenjevali kot sporno ali nesprijemljivo za del državljanov ali volivcev, ki jih nikakor niso hoteli odriniti iz svojega objema. V programu je bilo povsem zanemarjeno vprašanje osebnih svoboščin ali temeljnih liberalnih svoboščin. Temu je v svojih programskih izhodiščih dajala veliko poudarka vodilna opozicijska stranka v Beogradu, Demokratska stranka Milana Grola. Poudarjanje pravic posameznika pred interesi širše družbene skupnosti in pa zahteva po neodvisnosti sodstva, prav tako poudarjena v programu Demokratske stranke,⁶²² sta bili pač točki, s katerima bi se strinjali snovalci programa OF in so se jima raje na široko izognili. Da se ne bi zamerili velikemu delu prebivalstva, na katerega je še vedno močno vplivala ideologija Katoliške cerkve, se program OF ni dotikal vprašanja odnosov države in cerkvenih ustanov, kar je bila kasneje v Ustavodajni skupščini ena od tistih točk, ki so odpirale številne pomisleke. Če je izogibanje tej temi malce bolj razumljivo, pa nekoliko preseneča dejstvo, da program ni omenjal višje stopnje spolne enakopravnosti, ki naj bi jo prinesla nova državna ureditev. Prav ženska volilna pravica je bila ena izmed tistih sprememb, ki jo je v naslednjih mesecih v predvolilni propagandi OF na ves glas razglašala. Odprto vprašanje ostaja, ali tega v programu niso posebej omenjali, da ne bi vznemirjali tradicionalnega konservativnega prebivalstva, ali pa so to pisci programa v naglici prvih poveljnih mesecev preprosto zgolj pozabili poudariti.

620 Prav tam, str. 11

621 Prav tam, str. 12.

622 Pavlović, Politički programi, str. 128–133.

PROGRAM BREZ KONKURENCE

V Sloveniji je bil to edini politični program iz leta 1945, saj predvojne stranke niso priglasile obnovitve svojega delovanja. Če se ozremo le na politične programe strank, ki so delovanje prijavile v državni prestolnici Beogradu, je bilo pri opozicijskih strankah več poudarka na političnem sistemu in liberalnih svoboščinah. V ekonomsko socialnih točkah pa so bila načela OF (in LFJ) podobna delom programov levo usmerjenih strank, ki so se vključile v Ljudsko fronto.⁶²³

V nasprotju z obdobjem pred začetkom druge svetovne vojne, ko si je na Slovenskem konkuriralo več političnih programov, so imeli slovenski volivci leta 1945 na voljo le en politični program. Ali so to dojemali kot omejevanje svoboščin ali pa v duhu vodstva OF, da je v njej dovolj prostora za vse idejnopolitične raznolikosti, je bila stvar osebne presoje posameznika. Neposredno po vojni je OF vsekakor uživala večinsko podporo slovenskega prebivalstva in njen program je obljubljal marsikaj, kar so bile že dolgo želje precejšnjega dela prebivalstva, ki pa dotlej še niso bile uresničene. Temeljne točke Osvobodilne fronte nikakor niso bile program, ki bi nakazoval pot v komunistično družbo, kot so mu očitali nasprotniki. KPJ se je leta 1945 uspešno skrivala v široko zasnovani frontni organizaciji, ki je niti ni hotela prikazovati kot nove politične stranke, da to ne bi preveč spominjalo na predvojno politično strankarsko življenje. Rezultati volitev 11. novembra 1945 so bili tako bolj referendum za edino volilno listo ali proti njej. Dejstvo, da je bil v Sloveniji eden od najvišjih deležev glasov proti listi nove oblasti in da sta v dveh volilnih okrajih kandidata OF zbrala celo manj od polovice oddanih glasov, vodilnih politikov ni pretirano vznemirjalo.⁶²⁴

Volitve so s politične scene odnesle šibko srbsko in hrvaško opozicijo, v naslednjih letih pa je na politično motiviranih sodnih procesih oblast obračunala še s tistimi opozicijskimi politikami, ki so vztrajali na koalicijski zasnovi Ljudske fronte.⁶²⁵ Šele po tem je vodstvo KPJ menilo, da je dovolj skrivanja v LFJ in da se lahko javno predstavijo tudi kot komunisti. To so storili na drugem kongresu LFJ, ki je potekal od 26. do 28. septembra 1947. Iz orisane poti LFJ od ustanovitve pred nekaj več kot dvema letoma, ki jo je na kongresu predstavil Sreten Žujović, je še enkrat prišla nazorno do izraza razlika med (formalno) koalicijsko zasnovo LFJ v jugoslovanskem okviru in enotnostjo OF v Sloveniji. Poročilo o delu LFJ je za Srbijo in Hrvaško omenjalo, da so najprej sodno obračunali z nasprotniki v lastnih vrstah in šele nato izvedli ustanovni kongres Ljudske fronte, na Hrvaškem oktobra 1946 in v Srbiji šele marca 1947. V nasprotju s tem seveda

623 Prim. Pavlović, *Politički programi*, str. 138–155.

624 Павловић, *За Тита или за краља*, str. 354–360; Petranović, *Političke i pravne prilike*, str. 203–205.

625 Gabrič, *V senci politike*, str. 105–111.

za Slovenijo ni navajalo nikakršne omembe vredne notranje opozicije, zato pa je lahko prvi kongres OFS v primerjavi z ostalimi prehitel ne le republiške kongrese, temveč tudi skupni jugoslovanski kongres.⁶²⁶

⁶²⁶ *Drugi kongres Ljudske fronte Jugoslavije*, str. 23–30.

Zdenko Čepič

POLITIKA ZVEZE KOMUNISTOV SLOVENIJE V OSEMDESETIH (IZBRANE TEME)

I.

Zgodovinopisje razdeljuje zgodovino po obdobjih in jo periodizira po različnih merilih. Običajno glede na dolgotrajne in odločujoče procese ali posebno dogajanje, ki označuje celotni, daljši ali krajši zgodovinski čas. Čas t. i. druge Jugoslavije, katere značilnost so bili socialistična družbena ureditev, temu odgovarjajoči politični sistem in federativna organiziranost države, je slovensko in tudi celo jugoslovansko zgodovinopisje precej enovito periodiziralo v nekaj večjih obdobjih. Zanje je bilo značilno predhodno krizno dogajanje, običajno politična kriza, ki je potekala vzporedno z gospodarskimi težavami, samo obdobje pa je bilo v znaku spopadanja z njo. S krizo so se običajno spopadali z reformo obstoječega stanja in na ta način presegali njene vzroke. Vsaj tako je bilo zamišljeno, čeprav so se vzroki krize z reformami prekrili, niso pa se povsem odpravili ali presegli. Druga Jugoslavija je bila v mnogočem država kriz in reform, ki so jo ohranjale in označevale.

Zgodovinska obdobja druge Jugoslavije (1943/45-1991) je mogoče periodizirati tudi po desetletjih. Zgodovina druge Jugoslavije je za to primerna, saj so se krize in reforme periodično pojavljale ali ponavljale v vsakem desetletju. Petdeseta leta so bila čas uvajanja samoupravljanja, šestdeseta pa so bila v znamenju reform kot odgovora na krize. Znani so dve gospodarski reformi, mala 1961 in »prava« leta 1965, ter začetek reforme federacije z njeno dodatno federalizacijo, ki se je izrazila v ustavi, sprejeti 1974.⁶²⁷ Reformirali so tudi obrambni sistem, ne nazadnje pa se je takrat Jugoslavija odprla svetu. Njeni državljani so lahko odhajali v svet, tako v t. i. zdomstvo ali pa tudi turistično in po nakupih. Sedemdeseta leta so bila obdobje relativne stabilnosti in razcveta osebnega in družbenega standarda, kar je sicer šlo v večini primerov na račun kreditov iz tujine in s tem zadolževanja. Osemdeseta leta je zaznamovala kriza, ki sta jo na eni strani povzročila nebrzdano zadolževanje in nezmožnost vračanja izposojenega denarja iz prejšnjega desetletja, na drugi strani pa globoka politična razhajanja v pogledih na jugoslovansko federativnost in težnje po vračanju v centralizem. Politična kriza, ki se je razvila iz gospodarske, je prerasla v krizo odnosov med jugoslovanskimi narodi, ki so na osnovi pravice do samoodločbe (skupaj z neodtujljivo pravico do odcepitve) tvorili jugoslovansko skupnost.

Osemdeseta leta⁶²⁸ so se začela s smrtjo dolgoletnega jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita 4. maja 1980 v Ljubljani. Bila so desetletje, v katerem za krizne razmere ni bilo mogoče najti rešitve z reformami, kar je bila dotedanja praksa v drugi Jugoslaviji. Zanje ni bilo mogoče doseči dogovora, pogosto niti dialoga med »nosilci« različnih pogledov, ki so izhajali iz interesov nacionalnih politik (te so postajale vse bolj nacionalistične) različnih delov države (republik kot držav), ki so tvorili zvezno jugoslovansko državo. Nepripravljenost na reforme, dejansko nepripravljenost na pogovore o njih, je dajala vedeti, da je čas druge Jugoslavije minil.

V osemdesetih letih 20. stoletja se je v Jugoslaviji, katere del je bila Slovenija kot država, glede na predhodna obdobja po drugi svetovni vojni vse spremenilo. Titova smrt je postala simbolna in tudi stvarna prelomnica v zgodovini jugoslovanske skupnosti. Z njo se je začela njena agonija, ki je ob vseh poskusih »zdravljenja« trajala celo deveto desetletje 20. stoletja in se končala z razpadom države. S smrtjo Tita, ne sicer zaradi nje, se je Jugoslavija znašla v vseobsegajoči, splošni in celoviti krizi, ki jo je Titu uspelo brzdati zaradi svoje avtoritete, ki so mu jo vsi, tudi njegovi kasnejši ostrí kritiki, priznavali in se ravnali po njegovih željah ali smernicah. Začelo se je obdobje po Titu. V politično propagandni

627 Čepič, Jugoslovanske reforme v šestdesetih, str. 41-66.

628 O dogajanju v osemdesetih letih v Sloveniji v političnem in splošnem družbenem življenju gl. monografiji - študiji Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*; Lusa, *Razkroj oblasti*. O politiki v Sloveniji v osemdesetih gl. Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina*, 2, str. 1148-1206, 1219-1225.

retoriki se je sicer govorilo *po Titu Tito*, kar pa se je kmalu pokazalo kot politična samoprevara. Jugoslavija je začela izgubljeni značaj politično stabilne države, gospodarsko pa je bila le še utvara suverene države, saj so jo stiskale banke ali denarni skladi, katerih dolžnik je bila. Kolikšen je bil jugoslovanski dolg, jugoslovanska vlada ni vedela do leta 1983, ko so za njegovo ugotovitev v Londonu najeli institucijo, ki je to ugotovila za šest milijonov dolarjev plačila. V Jugoslaviji tega sami niso bili sposobni storiti. Kot se je spominjal jugoslovanski »finančni minister« *Jože Florjančič*, je Jugoslavija dolgovala 19 milijard dolarjev. To je bila posledica najemanja kreditov pri več kot 600 bankah po svetu, tudi pri neznanih in »eksotičnih« *v različnih davčnih oazah. Dolg je z obrestmi v resnici znašal približno še enkrat več, kot je bilo izposojeno.*⁶²⁹

V osemdesetih letih so se pokazali vsi nakopičeni problemi druge Jugoslavije. To je veljalo zlasti za t. i. nacionalno vprašanje, ki je bilo sicer načeloma rešeno z uvedbo federativnosti, temelječi na pravici naroda do samoodločbe. Šlo je za problematiko, ki je bila stalnica jugoslovanske države od njenega nastanka konec leta 1918 in ki so jo formalno presegli s federativno ureditvijo. Prav ta je v osemdesetih letih postala težava Jugoslavije, in sicer glede odnosa do njenega počela, pravice do samoodločbe. Prišlo je do vračanja na vprašanje začetka jugoslovanske države leta 1918, to je, ali je tedaj šlo za združitev na podlagi samoodločbe ali pa za razširitev Srbije in njene hegemonije nad drugimi narodi. Obujanje nacionalne problematike je vzbudila želja po hegemonizmu številčno največjega (srbskega) naroda v jugoslovanski federativni državi. Poleg politično vladajoče organizacije, organizacije komunistov ali Zveze komunistov se je v politično reševanje jugoslovanske nacionalne problematike, ki je nastopila zaradi želje, da se kolo zgodovine glede tega zavrti nazaj, začela politično vmeševati tudi jugoslovanska vojska, Jugoslovanska ljudska armada, kot drugi, poleg Zveze komunistov Jugoslavije, vsejugoslovanski »organizem«*.*

V delovanju jugoslovanske države in družbe je v osemdesetih letih kot edina politična stranka v državi imela odločilno vlogo Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ). Sama se sicer ni štela za stranko, čeprav je v vseh pogledih - organizaciji in delovanju - to bila. ZKJ je bila formalno ločena od države že od leta 1952, ko se je komunistična stranka odpovedala svoji strankarski vlogi in naj bi odtlej nastopala le kot vodilna idejna politična sila. Dejansko pa je do razpada ZKJ v začetku leta 1990 na njenem izrednem 14. kongresu imela vodilno vlogo v jugoslovanski državi, njenem političnem sistemu in družbi. O vsem so odločali organi vodstva ZKJ, zlasti predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ. Partiji so bile v političnem delovanju v pomoč še druge t. i. družbenopolitične organizacije, Socialistična zveza delovnega ljudstva, Zveza sindikatov, Zveza socialistične mladine pa tudi

629 Kšela, *Začetek konca*.

Zveza združenj borcev NOB. Celotna politika pa se je odvijala v vrhu ZKJ, ki je s sistemom t. i. demokratičnega centralizma obvladoval politični in gospodarski razvoj ter t. i. nadgradnjo od kulture do znanosti. To je bilo mogoče, ker so bili na večini vodilnih položajev na vseh ravneh družbenega življenja člani partije.

Partija je v sedemdesetih letih postala »množična«, saj je bil množičen vstop vanjo. Od srede sedemdesetih let do leta 1982 se je članstvo Zveze komunistov Slovenije (ZKS) povečalo od okoli 70.000 na 126.000 članov. Skupno število članov v ZKS je doseglo svojo najvišjo točko.⁶³⁰ Vstopanje v zvezo komunistov je imelo različne razloge in motive. Med njimi sta bila tudi preračunljivost in karierizem, kar se je pokazalo ob osipu članstva v drugi polovici osemdesetih let. Do velikega priliva v članstvo zveze komunistov je prišlo po Titovi smrti. Upad se je začel kmalu zatem, zaradi gospodarske krize in dogajanja na Kosovu spomladi 1981. To sicer ni posebej vplivalo na članstvo v ZKS. Ob koncu leta 1984 je bilo v ZKS 612 članov manj kot leto pred tem. Nato se je osip članstva večal. V letu 1985 se je prvič zgodilo, da je bilo število izstopov iz ZKS večje kot število vstopov.⁶³¹

Zveza komunistov Jugoslavije je imela na začetku osemdesetih let, ko je bilo število članov najvišje v vsem obdobju jugoslovanske komunistične organizacije, 2.117.083 članov. Od konca šestdesetih let se je število članov precej spreminjalo; spomladi 1969, ob 9. kongresu ZKJ (11. do 15. marec 1969), je bilo v ZKJ 1.146.084 članov, nato je število padlo, ob koncu leta 1973 je bilo članov 1.076.711. Nato je članstvo ponovno naraščalo in leto kasneje je imela ZKJ 1.192.466 članov. Sledil je hiter dvig članstva in ob 11. kongresu ZKJ konec junija 1978 je bilo v ZKJ 1.629.029 članov. Po Titovi smrti se je število članov močno povečalo in konec leta 1981 je bilo v ZKJ včlanjenih 2.117.083 članov. V ZKJ je bilo včlanjeno 9,5 odstotka jugoslovanskega prebivalstva in četrtnina vseh zaposlenih. To je bil čas, ko so po Titovi smrti mnogi vstopali v partijo iz različnih razlogov, iz političnega prepričanja in zaradi karierizma, saj je bilo s članstvom v partiji mogoče dosegati boljše družbene ali poklicne položaje. V letu po Titovi smrti je v zvezo komunistov vstopilo ali so vanjo sprejeli 200.000 novih članov. Po letu 1948, ko je zaradi t. i. spora z Informbirojem iz patriotičnih razlogov prišlo do velikega priliva v komunistično stranko, je bil to največji skok članstva v kratkem obdobju. Članstvo v ZKJ se je od sredine sedemdesetih let do sredine osemdesetih podvojilo.

V tem času je bilo v Zvezi komunistov Slovenije 125.206 članov, kar je bilo 6,6 odstotka prebivalstva republike Slovenije. To je bil najmanjši delež članstva glede na število prebivalstva posamezne republike. Manjši delež članstva je bil le na Kosovu, 5,8 odstotka.⁶³²

630 SI AS 1589, a. e. 6734, Splošni pregled gibanja članstva v obdobju od 1980 do 31. 12. 1984.

631 SI AS 1589, a. e. 6734, Gibanje članstva ZKS, 1978–1985.

632 *Zgodovina ZKJ*, str. 382, 393, 395, 397.

Število članov Zveze komunistov Slovenije je v tem času doseglo vrhunec. Tudi v Sloveniji je Titova smrt za mnoge pomenila spodbudo za včlanitev v zvezo komunistov, pri čemer je imelo vlogo tudi prepričanje, da to zagotavlja boljši družbeni položaj, npr. glede zaposlitve ali delovnega mesta. Praksa je temu precej pritrjevala. Leta 1984 je bilo v ZKS 126.089 članov. Nato se je začelo njihovo število zmanjševati (leta 1985 na 124.167, 1986 na 121.995, leta 1987 na 116.373) in maja 1989 je bilo v ZKS 104.198 članov. Od 10. kongresa ZKS aprila 1986 do sredine leta 1989 je iz ZKS izstopilo 13.500 članov, na novo pa jih je v organizacijo vstopilo 2.300. Izstopali so predvsem tisti, ki so postali člani zveze komunistov v različnih »kampanjah«. ⁶³³ Do večjega osipa članstva je prišlo zlasti v letih 1988 in 1989, ko nekateri v članstvu ZKS niso videli več smisla, ker jim ni več koristilo, mnogi pa so partijo zapustili zaradi nasprotovanja nacionalistični politiki, kakršna je bila takrat v posameznih delih Jugoslavije, najbolj v Srbiji.

Zveza komunistov Slovenije je bila, kot vse republiške in pokrajinske organizacije zveze komunistov, organizacijski del Zveze komunistov Jugoslavije. ZKJ je bila enotna organizacija vseh jugoslovanskih komunistov in se v vsem času, ko je bila vladajoča v jugoslovanski državi, ni federalizirala, tako da bi postala zveza nacionalnih ali republiških komunističnih organizacij federalnih enot jugoslovanske države. Ostajala je centralistična organizacija, v kateri so bile republiške partije statutarno le organizacije enotne in enovite vsejugoslovanske organizacije komunistov. Vsako razmišljanje o federalizaciji jugoslovanske partije je bilo obsojeno na neuspeh. Na 12. kongresu ZKJ od 26. do 29. junija 1982 v Beogradu – bil je prvi kongres brez Tita in Kardelja – so bile izražene celo zahteve po zmanjšanju pristojnosti nacionalnih partij. ZKJ naj bi organizirali po t. i. proizvodnem (članstvo po načelu zaposlitve) in teritorialnem načelu (glede na kraj bivanja), kar naj bi zmanjšalo vlogo in pomen nacionalnih, to je republiških organizacij zveze komunistov. Šlo je za eno prvih jasno izrečenih napovedi centralizacije, najprej v partiji, nato v državi.

Jugoslovanska država je najvišjo točko federalizacije dosegla z ustavo leta 1974. Formalno je bila sicer še zvezna država, to je federacija, dejansko pa je v praksi postala zveza držav. Glede tega so bili zadržani ali kar kritični zlasti v Srbiji, kjer so imeli do federativnosti, predvsem zaradi načela pravice narodov do samoodločbe in njenega bistvenega dela, pravice do odcepitve, vse od prve jugoslovanske ustave iz začetka leta 1946 (ta je v prvem členu poudarila nastanek jugoslovanske države na pravici do samoodločbe naroda), drugačno mnenje kot npr. v Sloveniji. V srbski politiki so federativnost načelno sprejemali, v praksi pa naj bi jo zaradi delovanja države, ki naj bi po njihovem mnenju bolje funkcionirala s centralizmom, presegli. Jugoslovanska država naj bi bila čim bolj centralizirana

633 SI AS 1589, Zapisnik 40. seje P CK ZKS, 9. 10. 1987.

in poenotena in takšna naj bi postala tudi glede nacionalnosti. Želeli so centralizem in unitarizem ob formalnem priznavanju federativnosti. Ne le glede ustave iz leta 1946, ampak tudi glede prejšnje ustave iz leta 1963, se je pojavilo vprašanje t. i. porabljenosti (konzumacije) načela pravice do samoodločbe. V srbski politiki, podprti z mnenjem tamkajšnjih ustavnih pravnikov, so menili, da je bila z nastankom federativne Jugoslavije pravica do samoodločbe porabljena ali izčrpana, medtem ko so bili zlasti v slovenski politiki mnjenja, da je pravica do samoodločbe trajna in neodtujljiva. Politiki, ki so zaradi - po njihovem mnenju - pretirane federalizacije države menili, da je treba v praksi in nato tudi politično in ustavno vrniti centralizem kot zagotovilo dobrega delovanja jugoslovanske skupnosti (v tem se je skrivalo hotenje po srbskem hegemonizmu), so v ustavi iz leta 1974 videli slovenski pogled na Jugoslavijo. Zanje je bila ustavna ureditev po ustavi iz leta 1974 »kardeljanski« konstrukciji; idejni tvorec te ustave in dejansko vseh jugoslovanskih ustav pred njo je bil Edvard Kardelj. Neomajno je verjel v načelo pravice do samoodločbe naroda, in to kljub ali pa prav zaradi pravice do odcepitve. Že kmalu po sprejetju ustave leta 1974 so se začela prizadevanja, da bi jugoslovansko ureditev spremenili. Vodilni pri tem so bili v Srbiji pa tudi v vrhu vojske. Ta prizadevanja so se v osemdesetih letih stopnjevala. Želeli so spremeniti organizacijo države in vpeljati centralizem. Kritiki političnega sistema, ki je temeljil na vodilni vlogi komunistične organizacije, pa so zaradi tega dejstva na ustavo gledali kritično. Želeli so spremembo ali kar opustitev enopartijskega, monističnega političnega sistema.

Kritiki jugoslovanskega političnega sistema v osemdesetih letih so izhajali predvsem iz vrst kulturnih pa tudi znanstvenih ustvarjalcev. Vrsta publicistov je opozarjala na slabosti »režima«, pri čemer so se zatekali v preteklost in dokazovali njegovo nedemokracijsko ali kar nelegitimnost. Tovrstni kritični pogledi, zastrti v zgodovinsko dogajanje, so se začeli pojavljati že leto po Titovi smrti. Nato so naraščali. Odpirali so t. i. tabu teme, o katerih se do tedaj ni pisalo, npr. o informbirojevstvu in Golem otoku, o odnosu do četništva in o ustaštvu, zlasti glede odnosa med njima v času vojne, o zločinih ustašev nad Srbi (npr. drama *Golubnjača* avtorja Jovana Radulovića, ki je govorila o kraških jamah, kamor so metali ubite nasprotnike ustaške Neodvisne države Hrvaške z območja Kninske Krajine in Dalmatinske Zagore med drugo svetovno vojno), o načinu komunističnega prevzema oblasti itd. Kritika je zajela tudi Tita in »titoizem«, zlasti glede organizacije države, to je federativnosti, kot njene slabosti. Poudarjali so predvsem pravico do samoodločbe naroda in vprašanje njene trajnosti. V politiki so se pojavljali prvi poskusi centralizacije in tudi poenotenja, katerih cilj je bil doseči čim večjo stopnjo unitarizma. Takšen primer so bila skupna programska jedra v šolstvu, ko so želeli čim bolj poenotiti pogled na preteklost in

na književno ustvarjanje različnih jugoslovanskih narodov. Glede odpora temu sta se kritična javnost – kasneje je dobila ime civilna družba – in oblast v Sloveniji poenotili in se medsebojno podpirali.

Na tej točki je najbrž slovenska oblast spoznala, da je v jugoslovanski državi začelo prihajati do spreminjanja ustaljenega stanja oziroma da bo začelo prihajati do političnih pritiskov z zahtevami po spremembah, ki bodo šle proti večanju centralizacije in zmanjševanju dosežene stopnje federalizacije federacije. Rezultat tega je bilo t. i. ustavobraniteljstvo kot sredstvo proti spreminjanju doseženega stanja glede položaja in vloge nacionalnih držav v okviru federativne Jugoslavije.

Kot je ustava iz leta 1974 federalizacijo federacije na eni strani pripeljala do točke, ko je jugoslovanska država v praksi v mnogočem postala konfederativna, je na drugi strani kot zagotovilo njene enotnosti dala zvezi komunistov ustavno vodilno vlogo. Tako je politični organizaciji jugoslovanskih komunistov ustavno zagotovila vodilni politični položaj in vodilno vlogo, to je enostrankarstvo.

V političnem sistemu in organizaciji države, vzpostavljeni z ustavo iz leta 1974, sta bili poleg Zveze komunistov Jugoslavije kot enotne politične organizacije – politične stranke, delujoče po načelu demokratičnega centralizma – zagotovili enotnosti in obstoja države nasploh še vojska in Tito. Bil je predsednik države, predsednik zveze komunistov, poveljnik vojske in prav zaradi tega najvišja politična avtoriteta.

Sprva se manko avtoritete, ki jo je predstavljal Tito, ni poznal. Kljub nenehnemu boju z gospodarskimi težavami, s katerimi so se spopadali država in njeni državljani, se glede razmer in razmerij ter funkcioniranja jugoslovanske federacije vse do leta 1987 ni nič bistvenega spremenilo. Takrat pa se je začelo dogajanje, ki je želelo spremeniti ustaljeno stanje jugoslovanske države, zlasti glede njene organiziranosti. Odprla se je problematika, ki je imela značaj nacionalnega vprašanja, ki so se mu do tedaj v praksi, ali v javnosti, bolj ali manj izogibali. Do leta 1987 se tudi ni javno postavljalo vprašanje osebnosti ali osebe, ki naj bi prevzela vlogo »Tita«, torej vsedržavnega voditelja. S sklicevanjem na Tita se je zanj začel ponujati srbski politični voditelj, predsednik srbske organizacije komunistov, Slobodan Milošević. Vsaj tako so ga videli v Srbiji, jugoslovanski republiki, ki naj bi po njihovem mnenju zaradi svoje velikosti in Srbov kot najštevilčnejšega naroda v jugoslovanski federativni državi to omogočala. Prikrite želje postati »Tito« je imel tudi dotedanji zvezni sekretar za ljudsko obrambo, to je minister za obrambo, admiral Branko Mamula. Nasploh je vojaški vrh na sebe in vojsko opozarjal kot na bistvenega poroka za obstoj Jugoslavije.

Politična in gospodarska problematika (ta je v veliki meri pogojevala prvo in nasploh celo družbeno dogajanje) je bila v osemdesetih letih 20. stoletja v Jugoslaviji in v Sloveniji vsestransko zapletena in prepletena glede vseh razmer

v jugoslovanski državi in družbi. Oblast je zaposlovala zlasti prepletenost problemov, ki so se nakopičili in so bili posledica prejšnjega stanja ali razvoja na gospodarskem in političnem področju. In to politično in državno oblast, ki je izhajala iz politične oblasti komunistične politične organizacije in ji je bila dejansko podrejena.

Za jugoslovansko državo je bila bolj usodna politična kot gospodarska kriza. Politična kriza se je kazala v slabšanju ali zaostrovanju mednacionalnih odnosov med republikami - nacionalnimi državami. Politična kriza, ki je dobivala vedno večji izraz v nacionalizmu zlasti Srbov in njihove politike, se je zaostrovala in dokončno zaostрила v drugi polovici osemdesetih let, zlasti proti koncu desetletja. V prvi polovici osemdesetih let se je politika posvetila reševanju gospodarske problematike, ki so jo želeli rešiti z reformami in dogovarjanjem. Opirali so se na Dolgoročni program gospodarske stabilizacije, obsežen dokument s predlogi za »stabiliziranje« gospodarskih razmer, ki ga je pripravila t. i. Kraigherjeva komisija (vodil jo je slovenski politik Sergej Kraigher). V tem obsežnem dokumentu, bilo ga je za pet debelih knjig in je bil plod »kolektivnega uma« več kot 2.000 članov, ki so delali v Kraigherjevi komisiji, so podali predloge, kako rešiti Jugoslavijo, zlasti na gospodarskem in finančnem področju. Predlagali so omejevanje porabe in prestrukturiranje gospodarstva, niso pa zagovarjali poseganja v obstoječe lastninske modele s prevladujočo t. i. družbeno lastnino niti poseganja v model samoupravljanja. To je bil čas, ko je jugoslovansko zvezno vlado (imenovala se je Zvezni izvršni svet) vodila Milka Planinc, do takrat voditeljica hrvaških komunistov. To je postala po »zlomu« t. i. hrvaške pomladi ali maspoka. Imeli so jo za jugoslovansko »železno lady« - za takšno se je imela tudi sama -, ki naj bi rešila zlasti jugoslovansko gospodarsko oziroma finančno stanje. Z namenom stabilizacije gospodarskega in finančnega stanja, ko bi Jugoslavija lahko nadaljevala najemanje kreditov ali zadolževanje, je vlada Milke Planinc sprejemala ukrepe, ki naj bi gospodarske razmere stabilizirali, da ne bi šlo še na slabše. Bili naj bi čudežni »eliksir«, izkazali pa so se za nenavadne. Uvedeni so bili bencinski boni in vsak, ki je na bencinski črpalki kupil gorivo za svoje vozilo, je ob nakupu moral predložiti bon, ki je določal največjo mogočo količino.⁶³⁴ Da bi prihranili električno energijo, se je moral TV program končati ob 22. uri, ob izhodu iz države pa je moral vsak, ki je odšel v tujino kot zasebnik, plačati t. i. depozit (polog). Čez leto dni so mu ga sicer povrnili, a zaradi inflacije z močno zmanjšano vrednostjo. S tem naj bi omejili ali preprečili odtekanje denarja v tujino (npr. v trgovine čez mejo). Ti ukrepi niso imeli posebnega učinka na stabilizacijo državnih financ, so pa močno posegli v življenjski standard in način življenja državljanov.

634 Vsak lastnik osebnega avtomobila je dobil mesečno bone za nakup 40 litrov bencina. Gl. Repe, *Jutri je nov dan*, str. 136-137.

Krizne gospodarske razmere so pogojevale celo politično dogajanje v državi. Kazati so se začeli nacionalizmi in zahteve po spremembah položaja in vloge posameznih federalnih enot, zlasti glede večje vloge državnega centra, zveznih oblasti, še posebej državne uprave, v odnosu do republik. Pri teh pogledih in zahtevah je imela veliko vlogo tudi jugoslovanska vojska, natančneje njen ozki vrh, ki se je postavil v vlogo edinega poklicanega za ohranitev jugoslovanske države ali zagotovila njenega obstoja – pod pogojem, da se jugoslovanska federativnost, kakršna je bila dosežena z ustavo leta 1974, spremeni v smeri večanja moči osrednjih državnih ustanov, to je centralizma. To se je jasno pokazalo ob koncu osemdesetih let, ko se je vojaški vrh, na čelu z zveznim ministrom za obrambo (zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo) priključil srbskim pogledom na preoblikovanje jugoslovanske države. Razmišljanja, da bi bila ali da bo vojska tista, ki bo urejala razmere v jugoslovanski državi, je sicer že prej izražal Branko Mamula, takšni pogledi pa so se kazali tudi v Organizaciji ZKJ v vojski, ki je bila poleg republiških »partij« samostojni organizacijski del ZKJ. Na 13. kongresu ZKJ od 25. do 28. junija 1986 v Beogradu je delegat iz vrst vojske poudaril, da ta sloni na »revolucionarnih temeljih«. ⁶³⁵ To je jasno izražalo mnenje vojske, da je poklicana v svoje roke prevzeti usodo države. Septembra 1987, prav v dneh, ko je v Srbiji svojo oblast prevzemal oziroma utrjeval Milošević in obračunaval s tistimi, ki se niso povsem strinjali z njegovo nacionalistično politiko, je Mamula na seji komiteja ZKJ v JLA napovedal odločen spopad z vsem ali z vsemi, ki ogrožajo temelje države. Zavzel se je za uvedbo centralizma in nekakšnega unitarizma, kajti, kot je dejal, »delitve in zapiranje ob istočasnem razraščanju sovraštva do drugih narodov so kontrarevolucionarno ravnanje«. ⁶³⁶ Mamula je vlogo vojske spolitiziral in jo jasno opredelil kot politično silo, katere naloga je za vsako ceno, »tudi za ceno vojaškega udara«, ⁶³⁷ ohraniti Jugoslavijo in njeno politično ureditev. Sebe je videl kot njenega »rešitelja« in voditelja.

Poleg gospodarske in državnopolitične krize je v osemdesetih letih nastopila tudi t. i. opozicija, ki je bila kritična zlasti do zveze komunistov in njene vloge v državi in družbi. Ob koncu desetletja je prav to v veliki meri zaposlovalo slovenske komuniste.

Zveza komunistov Slovenije je imela pomembno vlogo v procesu demokratizacije v Sloveniji konec osemdesetih let. Bila je tista, ki je prva organizirano sprožila proces demokratizacije v lastnih vrstah in začela dolgotrajnejši proces demokratizacije ne le »sebe«, ampak tudi slovenske družbe ali natančneje političnega prostora. Bistveno je bilo, da so se slovenski komunisti procesu

635 SI AS 1589, š. 17, Radoslav Isaković, razprava na 13. kongresu ZKJ, 24. 7. 1986.

636 *Delo*, 29, št. 222, 24. 9. 1987, str. 9, Pridobitve revolucije in celovitosti SFRJ so predragocene, da bi jih lahko razprodajali.

637 Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, str. 102.

demokratizacije priključili in ga niso zavirali ali preprečevali. Pred očmi so imeli slovenske interese v jugoslovanski državi, ki so bili zaradi srbskih teženj po hegemoniji in centralizaciji kot njenemu sredstvu ogroženi. Obudila se je nacionalna komponenta slovenskih komunistov, ki je bila močno prisotna, bolj kot razrednost, že ob nastanku slovenske komunistične organizacije, Komunistične partije Slovenije, aprila 1937.

Delovanje Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih letih, zlasti ob koncu desetletja, kaže na razmisleke in odločitve vodstva slovenskih komunistov, ki so pomenili izraz branjenja slovenskih nacionalnih interesov.

V osemdesetih letih sta ZKS zaposlovali zlasti dve vprašanji. Eno je bilo t. i. nacionalno vprašanje, vprašanje delovanja in tudi obstoja jugoslovanske federativno organizirane države, drugo pa je bilo vprašanje vloge in položaja partije v družbi, v kateri so naraščale zahteve po demokratizaciji političnega življenja in možnostih delovanja tudi drugih političnih opcij. Vodstvo Zveze komunistov Slovenije se z nastajajočo politično alternativo, ki se je v drugi polovici osemdesetih začela strankarsko organizirati in nastopati kot politična opozicija, sprva ni pretirano ukvarjalo, precej odločno pa je nastopalo proti tistim, ki so želeli jugoslovansko državo centralizirati in na ta način odvzeti republikam z ustavo priznane pravice. Slovensko politično vodstvo je zavzelo vlogo ustavobraniteljstva kot načina delovanja proti zahtevam po večanju centralizacije in nato tudi hegemoniji enega nad drugimi narodi ali nad jugoslovansko državo. Ustavobraniteljstvo je bilo politično sredstvo slovenske politike proti hegemoniji srbske politike. Zveza komunistov Slovenije se je na ta način postavila v vlogo branilke slovenskih nacionalnih interesov, pridobljenega položaja in vloge slovenske države v okviru jugoslovanske, hkrati pa tudi v vlogo branilke jugoslovanske države in njene federativne organiziranosti proti nameram, da bi dobila značilnosti, kakršne je imela pred drugo svetovno vojno.

II.

Pri urejanju razmer v jugoslovanski državi na eni strani in netenju političnega nemira na drugi strani je imela poglavitno vlogo vladajoča Zveza komunistov Jugoslavije. Prevzeti je morala odgovornost za reševanje politično nemirnega stanja, ki se je začelo kazati oziroma napovedovati.

Ožje vodstvo slovenske partije je o razmerah v družbi, ki so vplivale na državljane, npr. plačevanje depozita za prehajanje državne meje, zavzemalo stališča ter iskalo rešitve. S plačevanjem pologa za izstop iz države, nekakšne »izstopnice«, ki so jo morali plačevati državljani, ko so prehajali državno mejo, se v ZKS niso strinjali. Plačevanje »izstopnice« je predvsem prizadelo Slovence, saj za države,

na katere so mejile druge republike, glede nakupov potrošnega blaga ni bilo niti interesa niti možnosti potovanja. To so bile države t. i. realnega socializma, ki so z neprodušnostjo svojih meja skrbno varovale svoj politični sistem. Pri prepričevanju zveznih oblasti glede depozita slovenske oblasti niso bile uspešne.⁶³⁸ Vsekakor je takšna zvezna »politika« vplivala na čedalje bolj odklonilen odnos Slovencev do »Beograda« kot simbola jugoslovanskega centralizma. Krepila pa se je tudi odločnost slovenske partije, da ohranja pridobljeno »avtonomijo« Slovenije, kakršno ji je zagotavljala ustava iz leta 1974. Obramba ustave z namenom ohranitve dosežene samostojnosti v okviru federativno organizirane jugoslovanske države je postala ena od značilnosti delovanja ZKS v osemdesetih letih.

Delovanje ZKS pa so omejevala organizacijska ali statutarna načela jugoslovanske komunistične organizacije. Nacionalne organizacije zveze komunistov, republiške partije, so bile statutarno le organizacije enotne in enovite vsejugoslovanske organizacije komunistov. V organiziranosti ZKJ so imele določeno stopnjo »avtonomije«, čeprav svoje nacionalne politike, če je bila ta v kakršnem koli nasprotju s stališči celotne ali kakšnih drugih nacionalnih organizacij ZK, niso mogle oblikovati in voditi. Zveza komunistov Jugoslavije je kot »najzavednejši organizirani del delavskega razreda, delovnega ljudstva«⁶³⁹ ali kot »prostovoljna organizacija vseh tistih, ki s svojo družbeno dejavnostjo potrjujejo svojo privrženost ideji komunizma, ki v dejanjih izpričujejo svojo marksistično zavest«,⁶⁴⁰ v svoji centralistični organiziranosti videla zagotovilo enotnosti jugoslovanske države. Takšno organiziranost je ohranjala ves čas, ko je bila vladajoča stranka v državi.

V svojem delovanju in tudi odločitvah so se republiške ali nacionalne organizacije komunistov morale ravnati po sklepih, ki so jih oblikovali vodilni organi ZKJ. Nacionalne organizacije zveze komunistov, ki so v imenu nosile ime federalne enote, to je republike, so bile stranke po sebi, ne pa za sebe. Nacionalne ali republiške in pokrajinske organizacije partije (kot v primeru srbske partije) so bile enako strukturirane in organizirane kot osrednja KPJ/ZKJ, z vsemi organi – od kongresa navzdol. Organizacijsko so bile kompletne stranke, ki so na svojem območju, v svoji republiki vodile samostojno politiko, ta pa je bila omejena tako, da se je morala povsem skladati s stališči osrednje vsejugoslovanske partije. V političnih zadevah ni smelo biti nobenega razlikovanja. Razlog za nujno enotnost in centralnost v vodenju in oblikovanju politike stranke je bil v njeni vlogi, kot so jo videli in utrjevali vodilni »očetje« revolucije, oblasti in jugoslovanske partije. Zanje je imela partija eno osnovnih nalog v zagotavljanju državne enotnosti.

638 SI AS 1589, š. 26, Pismo Janeza Zemljariča Milki Planinc, 12. 10. 1982.

639 *Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo*, str. 293, Resolucije.

640 Stanič, *Misel in akcija Zveze komunistov*, str. 557–558.

Osnovo za tak pogled so imeli v prepričanju, da so razredni interesi delavskega razreda, delovnih ljudi nad njihovimi nacionalnimi interesi. Te je npr. Edvard Kardelj, ki je bil sicer med največjimi poborniki večanja nacionalnih interesov in položaja ter vloge republik v jugoslovanskem federativnem sistemu, razumel in jih dopuščal na ravni organizacije države, medtem ko je od stranke delavskega razreda pričakoval ali kar zahteval razredno enotnost. Razredni interesi delavskega razreda naj bi prevladali nad nacionalnimi in pomenili »vezivo« jugoslovanske države. Statut ZKJ, sprejet na 10. kongresu ZKJ, ki je bil le dober mesec po sprejetju ustave SFRJ, s katero so republike dobile položaj države, je sicer nacionalne stranke opredeljeval kot samostojne organizacije v enotni Zvezi komunistov Jugoslavije, vendar je bil poudarek na organizacijsko enotni stranki, in ne na samostojnosti njenih nacionalnih delov. Tako je ostalo do razpada ZKJ konec januarja 1990 na njenem 14. kongresu, ki so ga kot izrednega, kljub dejstvu, da je bilo to leto, ko bi moral potekati redni kongres jugoslovanskih komunistov, izsilili v ZK Srbije, da bi prevzeli hegemonijo nad jugoslovansko partijo.

Kljub organizacijski enovitosti jugoslovanskih komunistov in načelni politični enotnosti je bila v osemdesetih letih politična enotnost jugoslovanske partije na preizkušnji. Razlogi za to so bili v različnih pogledih na organiziranost jugoslovanske države in različnih željah ali zahtevah po njenem spreminjanju. V tem dogajanju je tudi slovenska partija postajala vse bolj odločno nacionalna in braniteljica slovenskih nacionalnih interesov v jugoslovanski državi.

Stranka slovenskih komunistov, Komunistična partija Slovenije, je nastala kot nacionalna organizacija Komunistične stranke Jugoslavije. Ustanovili so jo prav zaradi nacionalnega momenta, ki sta ga v prvi Jugoslaviji ustvarjala hegemonistični srbski centralizem in unitarizem, da bi komunisti lahko načrtovali urejanje nacionalne problematike jugoslovanske države na osnovi pravice do samoodločbe naroda. To so jasno izrazili v ustanovnem manifestu KPS. V drugi Jugoslaviji se je slovenska partija izogibala »odprtju« nacionalnega vprašanja, čeprav se je to pojavljalo. Imeli so ga za rešeno, zato so vsako »neskladnost« med narodi ali njihovimi politiki skušali reševati čim bolj tiho in daleč od »javnosti« v okviru komunistične organizacije. Ko pa je to vprašanje v osemdesetih letih, zlasti v drugi polovici tega desetletja, postalo aktualno in politično nevarno, so se v slovenski komunistični organizaciji morali s tem soočiti in se odzvati. Slovenski komunisti so bili prisiljeni ugrizniti v kislo jabolko nacionalnega vprašanja.

Nesoglasja ali kar spori glede razumevanja jugoslovanske federativne ureditve med slovenskimi federalisti, ki so jim centralisti dali oznako »avtonomistov«, včasih tudi separatistov, in zagovorniki večjega centralizma so izhajali iz začetka osemdesetih let. Na neki način se je obudilo vprašanje, ki je bilo aktualno v prvi polovici šestdesetih let, ko je šlo za nasprotja med federalisti in centralisti.

Sekretar predsedstva CK ZKS Franc Šetinc je slabo leto po Titovi smrti, ko se je slovenska politična oblast v veliki meri ukvarjala z nastajanjem nove slovenske kulturne revije, ki so jo ustanavljali do oblasti kritični kulturni ustvarjalci in je dobila ime *Nova revija*, menil, da niso ti najbolj nevarni nasprotniki Slovenije, ampak so to tisti, ki zahtevajo vrnitev centralizma.⁶⁴¹

Slovenske oblasti so na prve poskuse zmanjševanja pridobljenih pravic, ki jih je federalnim enotam – nacionalnim državam v okviru Jugoslavije – dajala jugoslovanska ustava, odgovorile, da niso pripravljene dopustiti omejevanja ali zmanjševanja dosežene stopnje ustavno določene avtonomije. Zatekle so se v branjenje ustave, ki jo je republikam omogočila. Postale so ustavobraniteljice, s tem pa tudi braniteljice Jugoslavije in njene politične ureditve ter socialističnega samoupravljanja. To je sicer dajalo videz, da so se slovenski komunisti odločili nasprotovati potrebnim reformam v jugoslovanski državi. V drugih delih jugoslovanske države pa so želeli doseči večjo vlogo državnega centra. Nad ustavno ureditvijo zlasti v Srbiji niso bili tako navdušeni kot v Sloveniji, kajti Srbija je bila razdeljena na tri upravopolitična območja, kar pa srbskim oblastem ni ustrezalo; Vojvodina in Kosovo sta imela položaj avtonomnih pokrajin v okviru Srbije. Tam so v slovenskem branjenju ustavne ureditve videli branjenje slovenskih materialnih koristi, ki jih je prinašala jugoslovanska ustavna ureditev s t. i. dogovorno ekonomijo.⁶⁴²

Odkrito »spopadanje« federalistov, predvsem slovenskih politikov, in centralistov, ki so jih predstavljali srbski, se je v okviru jugoslovanske partije začelo konec leta 1981. Začelo se je pripravljati spreminjanje ustave. Leta 1982 je centralni komite jugoslovanske partije ustanovil komisijo, ki naj bi proučila politični sistem. Menili so, da bi njegova reforma in zlasti reforma organizacije države lahko bili sredstvo za reševanje gospodarske krize. V njej so takrat še videli bistven problem jugoslovanske države. Bila pa je le sredstvo za večanje politične krize in slabšanje političnih odnosov med republikami.

Razprava o jugoslovanskem političnem sistemu, to je o samoupravljanju in o organizaciji države, federalizmu, je med jugoslovanskimi politiki postajala čedalje bolj ostra ob koncu leta 1984 in v začetku leta 1985. Takrat je komisija, ki je analizirala politični sistem, zaključevala svoje delo. Ugotovili so, da krivda ni v sistemu, ampak v njegovih deformacijah, ki so se pojavljale v praksi, kar je sicer bilo prepričanje slovenskih ustavobraniteljev. To ni ustavilo razprav o potrebi sprememb ustave. V Srbiji so jih zahtevali in želeli zmanjšati vlogo republik kot držav v jugoslovanski federaciji. Pojavila se je zamisel o načelu *en človek – en glas*, to je državljan, kar bi pomenilo, da bi večji narodi, dejansko Srbi kot najštevilčnejši, prevzeli vodilno vlogo in postali hegemon v jugoslovanski državi.

641 Arsić, Pogovor s Francem Šetincem, str. 12.

642 SI AS 1589, a. e. 6625, Magnetogram 2. seje P CK ZKS, 26. 4. 1982.

Diktaturo manjšine nad večino, kar so videli v ustavi iz leta 1974, naj bi s tem zamenjala diktatura večine nad manjšino, kar naj bi bilo po njihovem prepričanju bolj »naravno« in demokratično. Federativnost naj ne bi več temeljila na narodih in njihovih državah, s čimer bi se izničilo načelo o samoodločbi naroda, na osnovi katere je druga jugoslovanska država sploh nastala, ampak na državljanu in delavcu. Nacionalni moment je bil skrit v razrednem. Najprej so želeli ustvariti enotnost jugoslovanskega delavskega razreda tudi na formalni ravni. Predlagali so oblikovanje enotnega zbora združenega dela v Zvezni skupščini SFRJ,⁶⁴³ ki bi bil izključen iz republiških (v primeru Srbije tudi pokrajinskih) pristojnosti. Slovenska oblast je takšno razmišljanje zavrnila, saj bi to pomenilo spreminjanje Jugoslavije v Srboslavijo, kar je bil dejanski namen sicer na videz »kardeljanskega« predloga o enotnem delavskem razredu in njegovem položaju ter vlogi v jugoslovanski družbi.

Zamisel o načelu *en človek – en glas* je postala ena osrednjih točk srbskih zahtev glede sprememb jugoslovanskega ustavnega sistema, natančneje organizacije jugoslovanske države. S tem bi bila izničena vloga narodov, ki so tvorili Jugoslavijo in so bili ustavno enaki in enakopravni ne glede na številčnost. Kar srbski politiki, natančneje njenemu najbolj izpostavljenemu predstavniku Miloševiću, ni uspelo doseči na državni ali na ustavni ravni, je želela doseči v jugoslovanski komunistični organizaciji. Zaradi načela demokratičnega centralizma kot enega od bistvenih načel enotnosti politike te organizacije bi to pomenilo, da bodo v jugoslovanski partiji prevladali pogledi in predlogi srbske politike. Da do tega ne bi prišlo, so v slovenski partiji menili, da mora zveza komunistov postati skupnost republiških in pokrajinskih partij. Želeli so federalizacijo Zveze komunistov Jugoslavije.⁶⁴⁴

III.

Začetek osemdesetih let je pomenil tudi spremembe v Zvezi komunistov Slovenije. Ne sicer v njenem političnem ali družbenem položaju in vlogi niti v njeni politiki, pač pa v njenem vodstvenem položaju. Konec je bilo »ere« Franceta Popita, ki je bila deset let, od »obračuna« z liberalizmom in Stanetom Kavčičem jeseni 1972, označena kot svinčena leta. Na eni strani zaradi politične teže, ki jo je v tem obdobju imela partija, na drugi strani pa zaradi sivine, ki jo je to prineslo v politično življenje. Uresničilo se je tisto, kar je 19. septembra 1972 v Splitu, ko je

643 SI AS 1589, a. e. 6712, Informacija s 83. seje predsedstva CK ZKS o uresničevanju sklepov 11. seje CK ZKS o političnem sistemu, 18. 3. 1985; SI AS 1589, a. e. 6752, Informacija o uresničevanju sklepov CK ZKJ v zvezi s kritično analizo delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, 26. 3. 1986.

644 SI AS 1589, š. 1039, Magnetogram 76. (zaprete) seje predsedstva CK ZKS, 10. 1. 1989.

bilo vse pripravljeno na »restavracijo« partije kot popolne oblasti v jugoslovanski državi, povedal sekretar izvršnega biroja predsedstva ZKJ Stane Dolanc, namreč, »da smo komunisti v tej državi na oblasti«. Povedal je tudi, da je v državi, v kateri ima oblast delavski razred, »ZK najodgovornejši, najnaprednejši in najbolj zavestni del delavskega razreda in potemtakem ZK drži oblast v svojih rokah«. ⁶⁴⁵ Na eni strani je partija s Titom na čelu izvedla nekakšno psevdorevolucijo in si po obdobju partijskega liberalizma vrnila položaj v državi in družbi, ki ga je po njihovem mnenju morala imeti – to je Dolanc jasno povedal –, na drugi strani pa se je za državljane v družbenem življenju posameznika, ki ni bil vpet v politično dejavnost, začelo obdobje precejšnjega razcveta življenjskega standarda.

Kot je bilo običajno, se je dejavnost organizacije jugoslovanskih in slovenskih komunistov oblikovala na kongresih. Ti so v vsakem kongresnem obdobju dajali delovanju ZKJ in ZKS določen »ton«. Na eni strani je šlo za kontinuiteto glede načina delovanja, diskontinuiteta ali razlike pa so nastajale, mnogokrat sicer majhne in »s prostim očesom« domala neopazne, v usmeritvah in namenu delovanja. Vsako kongresno obdobje se je v politiki partije razlikovalo od prejšnjega. Razlike res niso bile posebno velike, saj je šlo za organizacijsko togo, konservativno organizacijo, ki je premočrtno sledila svojemu cilju ali želela ohraniti svoj položaj in vlogo v družbi in državi, vendar so obstajale.

V osemdesetih letih sta slovenska in jugoslovanska zveza komunistov imeli tri kongrese. Vsak je imel ne le v tedanjem političnem trenutku in razmerah, temveč tudi v širšem dogajanju – to velja zlasti za 10. in 11. kongres ZKS –, svoj pomen. Vsak je dal političnemu delovanju ZKS določene značilnosti, ki so vplivale na celo slovensko državo in njeno družbo.

Na 9. kongresu ZKS leta 1982 v Cankarjevem domu v Ljubljani je prišlo do spremembe v vodstvu organizacije slovenskih komunistov. Dolgoletnega predsednika predsedstva CK ZKS Franceta Popita, ki je to funkcijo zasedal od 6. kongresa ZKS leta 1968, je zamenjal Andrej Marinc. S tem je bilo formalno konec t. i. svinčenih let, ki jih je simboliziral Popit. Marinc, sicer nekaj časa Popitov najbližji sodelavec, saj je bil od leta 1968 do 1972 sekretar sekretariata CK ZKS, je pripadal mlajši generaciji partijskih funkcionarjev, ki se ni kalila v času druge svetovne vojne in revolucije. Kot Popitov sodelavec je na njegovo in Kardeljevo željo ali kar zahtevo izvedel »obračun« s Kavčičem zaradi njegovega liberalizma, ki sta ga Tito in vrh ZKJ z uveljavljanjem proletarizacije ali vračanjem partije na njene etatično revolucionarne položaje označila kot nesprejemljivega. Po lastnih besedah, res mnogo kasneje, se je sicer v mnogočem strinjal s Kavčičevimi

⁶⁴⁵ Delo, 14, št. 255, 18. 9. 1972, str. 9, Le ena zamisel slovenske družbe: samoupravna, socialistična Slovenija v okviru Jugoslavije.

pogledi in zasnove glede slovenskega razvoja.⁶⁴⁶ Po Kavčičevem odstopu s položaja predsednika slovenske vlade, ki je sledil seji slovenskega partijskega vodstva, na katerem je Marinc imel referat o Kavčičevih napakah in napakah liberalizma v partiji, je prevzel položaj predsednika slovenske vlade, ki ga je opravljal do leta 1978. Od leta 1978 je deloval na zvezni ravni, eno leto kot podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, to je jugoslovanske vlade, nato pa je deloval v vodstvu ZKJ namesto umrlega Edvarda Kardelja kot član predsedstva CK ZKJ. Kot preverjeni vodstveni kader z mnogimi izkušnjami v politiki je leta 1982 postal predsednik predsedstva CK ZKS.

Kljub zamenjavi vodstva organizacije slovenskih komunistov se njena politika ali njeno delovanje v slovenski družbi in državi ni bistveno razlikovalo od dotedanjega iz t. i. Popitovega obdobja. Zveza komunistov Slovenije je sicer na vseh področjih družbenega življenja zelo dejavno nastopala z organiziranjem različnih konferenc, posvetov, sestankov. Centralni komite ZKS se je sestel na 21 sejah, predsedstvo CK ZKS, ki je dejansko oblikovalo in vodilo politično delovanje organizacije slovenskih komunistov, pa na 118 sejah. Na njih so največkrat obravnavali problematiko družbenoekonomskih odnosov, gospodarskega razvoja in ekonomsko politiko ter vprašanja političnega sistema. Mednacionalnim odnosom in nacionalizmu, kar je sicer že postajalo problematika, ni pa še v celoti izbruhnila, je predsedstvo CK ZKS posvetilo tri seje. CK ZKS je o aktualnih vprašanjih takratnega časa organiziral tudi sedem problemskih ali tematskih konferenc.

Kljub veliki aktivnosti pa zaradi zgodovinske obremenjenosti Marinčeva ekipa preboja ni mogla doseči, tudi če bi to hotela.⁶⁴⁷ Marinc je sicer vedel, da so zaradi stanja v družbi in v jugoslovanski državi, kar je označil za krizne procese,⁶⁴⁸ reforme potrebne, vendar je vse bolj ali manj ostalo po starem. Do sprememb je sicer prihajalo, zagon pa so dobile z novim vodstvom po letu 1986. Takrat je vodenje ZKS prevzel Milan Kučan.

Marinc se je soočal z dejstvom, da so stari funkcionarji na partijo gledali izključno kot na »stranko na oblasti«. Zato jih je skušal prepričati, da je to v določeni meri treba preseči. Na 9. kongresu ZKS je dejal, da se v socialističnem samoupravljanju komunisti ne čutijo več odgovorne za položaj vseh delov družbe, ker sta to odgovornost prevzela delavski razred in delovno ljudstvo. To je pomenilo, da naj ZKS ne bi bila več stranka na oblasti. Reforme, ki jih je predvidel in želel, je prepustil svojemu nasledniku na položaju voditelja organizacije slovenskih komunistov. »Žezlo« je želel predati človeku, ki bo odgovarjal »stari« generaciji in hkrati znal in zmoget začeti potrebne reforme – v zvezi komunistov in glede

646 Marinc, Šteli so me za del ortodoksne strukture, str. 11.

647 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 62.

648 *Deseti kongres ZKS*, str. 173.

njenega položaja in vloge v družbi. O tem so ga v veliki meri prepričali mnogi njegovi sodelavci iz mlajše generacije, s katerimi se je obdal. Bili so razmišljajoči in na »svet« niso gledali partijsko dogmatsko. Mnogi so se »politično kalili« v ZSMS in njenem vodstvu, ki je bilo takrat precej radikalno revolucionarno usmerjeno in je zahtevalo spremembe. Partija se je takrat odločila, da začne razčiščevati nekatere obremenjujoče »ostaline« preteklosti. Odprli so vprašanje t. i. dachavskih procesov iz let 1948 in 1949, kar je bila za »staro« partijsko gardo do takrat tabu tema, ki so jo prikrivali. V naslednjem obdobju delovanja slovenske partije, pod Kučanovim vodstvom, so ta »madež« partijske preteklosti zgodovinarji in pravniki preučili ter izdali dokumentarno gradivo v obsežni knjigi s študijami.⁶⁴⁹ S tem so v slovenski partiji priznali politično in nato sodno zmoto svojih predhodnikov.

Čeprav so »stari« za funkcijo predsednika CK ZKS iskali kandidata v organizaciji slovenskih komunistov, jih je Marinc prehitel in poklical Kučana v Beograd, kjer je opravljal funkcijo člana predsedstva CK ZKJ iz Slovenije. Vodenje slovenske partije mu je »ponudil«, ne da bi se o tem predhodno posvetoval s »staro« gardo partijskih funkcionarjev.⁶⁵⁰ Sicer pa je bil Kučan preizkušen partijski kader, ki je do tedaj opravljal mnoge partijske in državniške ali politične funkcije na ravni državne oblasti; v letih »partijskega liberalizma« je bil član sekretariata CK ZKS, od leta 1973 do 1978 sekretar RK SZDL Slovenije, nato pa do leta 1982 predsednik skupščine SRS. V slovenski in nato jugoslovanski politiki, ko je bil član predsedstva CK ZKJ in je na tem položaju zamenjal Marinca, je bil politično navzoč in aktiven. Kljub precej visokim političnim funkcijam pa ni bil vodilna politična osebnost.⁶⁵¹ Vodstveno vlogo so si »lastili« starejši funkcionarji, ki so v svojih rokah držali vso politiko v Sloveniji. Kučan je bil *tako* sprejemljiv za obe strani. Za »stare« in za mlajše, ki so vedeli, da so spremembe potrebne, če želi biti partija politično uspešna in verodostojna. Kučan je imel podporo pri nekaterih vplivnih politikih starejše generacije, ki so se zavedali, da se niso več zmožni soočiti s spremenjenimi razmerami v Jugoslaviji in izzivi nastajajoče civilne družbe v Sloveniji. Bil je tudi dovolj mlad in dovolj liberalno usmerjen, da so ga sprejemale generacije, ki so v politiko šele vstopale. Pripravljen je bil ustvarjati »novo v starem«, kot se je nekoč izrazil. Izhajal je iz prepričanja, da je treba predvsem reformirati zvezo komunistov (in skozi njo družbo), pri tem pa upoštevati tudi ideje, ki nastajajo izven partije.⁶⁵² Marinčeva »ponudba« Kučanu je najbrž presenetila ali prehitela tiste, ki so iskali kakšno bolj »tradicionalistično« partijsko usmerjeno osebo. Kučan je postal predsednik CK ZK Slovenije na 10. kongresu ZKS sredi aprila 1986.

649 *Dachauski procesi*.

650 Marinc, Šteli so me za del ortodoksne strukture, str. 11.

651 Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 109.

652 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 62–63.

V poročilu o delovanju ZK Slovenije v času Marinčevega vodenja organizacije slovenskih komunistov, podanem na 10. kongresu ZKS, so na začetku povedali, da si je ZKS »v preteklih štirih letih prizadevala za nadaljnjo socialistično samoupravno preobrazbo družbe in za celokupen ekonomski, družbeni in kulturni razvoj«. Pri tem sta bili njeni ključni vodili »krepitev ustavnega družbenoekonomskega položaja delavcev« in zavzemanje za uresničevanje dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije. Povedali so tudi, da so k delovanju političnega sistema socialističnega samoupravljanja z namenom družbene preobrazbe pristopili s kritično analizo, zato se je ZKS zavzemala za preučitev vprašanj, »kjer ustavne zasnove političnega sistema ne uresničujemo dosledno«. ⁶⁵³ Izrazili so željo po spremembah v okviru ustavne ureditve ali njenem doslednem spoštovanju. V poročilu so ugotavljali, da je bilo samoupravno odločanje v preteklosti močno izkrivljeno zlasti zaradi številnih državnih intervencij. ⁶⁵⁴ CK ZKS je menil, da je delovanje velikega števila komunistov znotraj sistema vplivalo na blažitev številnih posledic gospodarske krize, »ki je povzročila veliko idejne negotovosti ter krepitev nesamoupravnih ideologij«. Ugotovili pa so tudi, da je bila angažiranost komunistov v institucijah političnega sistema premajhna, čeprav so delovali v vsem sistemu, a po mnenju partijskega vodstva premalo povezano in organizirano. Marinc se je zavedal, da komunisti v vsakdanjem življenju nimajo več potrebne ideološke podpore niti ustrezne socialistične vizije. ⁶⁵⁵ V vodstvu ZKS so vedeli, da je zato pred njimi težka naloga, odgovor na vprašanje, kako vidijo prihodnost Slovenije in Jugoslavije. ⁶⁵⁶ V času Marinčevega vodenja slovenske partije je njeno vodstvo veliko delalo na tem, da bi v samoupravnemu socializmu naredili napredek in da bi delavci, to je zaposleni, obvladali presežno delo kot bistvo za delitev rezultatov dela v tem sistemu. V političnem sistemu socialističnega samoupravljanja kot ustavni kategoriji so iskali rešitev za družbo, za delovne ljudi in za politični položaj organizacije komunistov. Zatekli so se v branjenje ustave v upanju, da bo to izboljšalo tudi položaj partije v družbi, saj se bori za ohranitev ali za krepitev samoupravljanja in zlasti razpolaganja s presežnim delom. Slovenski komunisti so ugotovili, da so ljudje do zveze komunistov čedalje bolj kritični, zato so želeli to spremeniti.

Za delovanje slovenske partije v prvi polovici osemdesetih let ni bilo bistveno le vprašanje uveljavljanja in krepitve socialističnega samoupravljanja kot ustavne kategorije, čemur so v njenem vodstvu namenjali velik poudarek. Začelo se je odpirati tudi t. i. nacionalno vprašanje, ki se je v Sloveniji na eni strani kazalo v odnosu do Neslovencev, zlasti delavcev, ki so prišli v Slovenijo na delo iz drugih

⁶⁵³ 10. kongres ZKS, str. 11.

⁶⁵⁴ Prav tam, str. 73.

⁶⁵⁵ *Komunist*, 43, št. 11, 15. 3. 1985, str. 2.

⁶⁵⁶ *Delo*, 27, št. 291, 17. 12. 1985, str. 2.

predelov Jugoslavije, na drugi strani pa v odnosu med republikami in do t. i. centra države. Glede tega je mogoče slovensko politiko v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let označiti za defenzivno. Usmerjena je bila predvsem v ohranjanje pridobljenega.⁶⁵⁷ Tudi glede tega se je slovenska politika postavila v vlogo ustavobraniteljstva.

Problematici mednacionalnih odnosov, ki so se slabšali – v Sloveniji so se kazale poteze sovražnosti do »južnikov« –, zlasti pa odnosa med republikami in zveznim centrom, so se v času Marinčevega vodenja partije želeli bolj ali manj izogniti ali je niso hoteli odpirati in reševati. Menili so, da je to vprašanje v ustavi iz leta 1974 ustrezno rešeno in da bi vsako poseganje vanjo v zvezi z nacionalnim pomenilo odpiranje vprašanja centralizacije. V tem se niso motili, kar je pokazala politika v Srbiji po letu 1986, natančneje od jeseni 1987, ko je na krilih srbskega nacionalizma (motiv zanj je črpal iz problematike Kosova in odnosov srbske manjšine z albansko večino) Milošević želel doseči večjo centralizacijo jugoslovanske države z namenom srbske hegemonije.

Nacionalno vprašanje so v slovenski partiji v prvi polovici osemdesetih let povezovali z etatizmom, vsedržavno oblastjo, to pa s centralizmom. Slovensko komunistično vodstvo se je v zaostrenih gospodarskih razmerah balo predvsem centralistične ofenzive.⁶⁵⁸ O t. i. republiškem etatizmu kot negativnem dejavniku niso razmišljali, ker so ga razumeli kot ustavno kategorijo. Nacionalno vprašanje so povezovali tudi z obrambo ustave in njene ureditve položaja nacionalnih držav – republik v jugoslovanski državi.

Glede nacionalne problematike slovensko politično vodstvo ni bilo povsem pripravljeno. Upali so, da ustavna ureditev v zvezi s tem zagotavlja mir, pri čemer so spregledali, da se je ta problem v Jugoslaviji začel odpirati. Marca 1981 so v Prištini študenti zahtevali več pravic za Albance. Albansko vprašanje je bilo detonator odpiranja nacionalnega vprašanja, ki sicer nikoli ni povsem potihnilo, a ga nihče ni želel spodbujati.

Slovensko partijsko vodstvo je k razmišljanju o slovenskem nacionalnem vprašanju konec leta 1983 spodbudil France Klopčič, predvojni komunist iz dvajsetih let in nato dolgoletni kaznjenev v Sovjetski zvezi. Tja je emigriral, da se je izognil preganjanju jugoslovanskih oblasti zaradi takrat prepovedane komunistične dejavnosti. Po izpustitvi iz Stalinovih gulagov se je po sodni rehabilitaciji leta 1956 vrnil v domovino, kjer se je ukvarjal z zgodovino delavskega gibanja. Pri tem je bil kritičen in polemičen. V začetku osemdesetih let, ko se je odprlo »albansko vprašanje« in je glede tega vodil ostre polemike s srbskimi intelektualci, ga je to vodilo do ugotovitve, da se je nacionalna problematika v Jugoslaviji zbudila in da

657 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 27.

658 Zajc, Marko, *Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji*, str. 140.

se krepil nacionalizem. Zato je menil, da mora vodstvo slovenske komunistične organizacije oblikovati slovenski nacionalni program. Ker se partijski organi niso odzvali na njegove pozive, ga je spomladi 1984 napisal sam.⁶⁵⁹ V njem je zahteval večjo vlogo republik in preoblikovanje Jugoslavije iz federativne v konfederativno državo, da bi se s tem narodom, ki jo tvorijo, povečala suverenost, ki so se ji odrekli ob vstopu v jugoslovansko federacijo. Zahteval je zmanjšanje zveznega državnega aparata, glede vojske pa večjo vlogo slovenskih vojaških enot, v katerih bi poveljevali v slovenščini. V zvezi z gospodarskimi razmerji je predlagal tržne zakonitosti, in to tudi glede pomoči drugim, nerazvitim predelom jugoslovanske države. Program je predložil vodstvu ZKS, ki nad njim kot preveč radikalnim ali nacionalističnim ni bilo pretirano navdušeno. Bali so se, da bi, če bi ga vodstvo ZKS podprlo, vzbudil odzive drugod po Jugoslaviji. O Klopčičevem predlogu novega slovenskega nacionalnega programa je vodstvo ZKS pripravilo interni razgovor. Klopčičev program je v tedanjem vrhu ZKS in med partijskimi intelektualci naletel na mešane odzive in na koncu njegovim predlogom niso upali slediti.⁶⁶⁰ Eden od razpravljavcev o Klopčičevem programu, zgodovinar Janko Pleterski, je sicer menil, da bi morali Slovenci dati pobudo vsem drugim narodom v federaciji, da vsak zase premisli svoj položaj.⁶⁶¹ Marinc je Klopčiča prosil, naj svojega predloga slovenskega nacionalnega programa ne objavi, da ne bi spodbudil odzivov drugod v Jugoslaviji, kjer so že tako in tako sumničavo, če ne kar sovražno gledali na Slovenijo kot na gospodarsko najrazvitejšo in najbolj stojeko jugoslovansko republiko. Vodstvo ZKS ni želelo odpreti nacionalne problematike na jugoslovanski ravni. Klopčič je Marinčevo željo upošteval in tako je njegov predlog slovenskega nacionalnega programa ostal v okviru vodstva ZKS.⁶⁶²

Vodstvo ZKS se je nato s slovenskim nacionalnim vprašanjem ukvarjalo ob izidu 57. številke *Nove revije* sredi februarja 1987. V to je bilo prisiljeno. Predsedstvo CK ZKS je o tej številki *Nove revije* razpravljalo tudi zaradi ostrih odzivov na njene »prispevke za slovenski nacionalni program« – njihova osnovna misel je bila potreba po preoblikovanju slovenskega naroda v nacijo – v drugih delih Jugoslavije. V njih so izražali zahteve po sodnem preganjanju nekaterih avtorjev, s čimer se v slovenskem partijskem vodstvu niso strinjali. Razprava v predsedstvu CK ZKS ni bila namenjena vsebini prispevkov v reviji. Govorili so o sporočilu predsedstva CK o 57. številki *Nove revije*, ki sta ga pripravila Kučan in sekretar predsedstva Miloš Prosenc. V sporočilu je bilo zapisano, da predsedstvo CK ZKS zavrača politična izhodišča nekaterih prispevkov v 57. številki *Nove*

659 Klopčič, Slovenski nacionalni program, str. 301–318.

660 Repe, Janko Pleterski, str. 508.

661 Klopčič, Slovenski nacionalni program, str. 327.

662 Repe, Oris obravnave nacionalne problematike, str. 286–289.

revije, odziva pa se tudi s »političnim jezikom« zaradi zgodovinskih in političnih neresnic in diskvalifikacij. Ker so menili, da avtorji prispevkov v *Novi reviji* krivdo za vse krizne pojave v slovenski družbi naprtujejo zvezi komunistov, je bilo mogoče zaznati tudi določeno stopnjo užaljenosti, saj

»avtorji v *Novi reviji* niso v ničemer upoštevali, da so slovenski komunisti na zadnjem kongresu aktualizirali svoj program in predložili demokratične poti za njegovo dograjevanje in uresničevanje s tesnim sodelovanjem vseh ustvarjalnih nosilcev znanja in napredka. Tak program naj bi zagotavljal slovensko samouresničevanje na civilizacijski in tehnološki ravni začetka tretjega tisočletja in nam zagotavljal kulturno, ekonomsko učinkovito, v svet odprto, socialistično samoupravno domovino.«⁶⁶³

Kljub izogibanju čedalje bolj aktualni in eksplozivni nacionalni problematiki ter poudarjanju boja za samoupravljanje, s čimer je razredno imelo prednost pred nacionalnim, kar je bila značilnost obdobja, ko je ZKS vodil Andrej Marinc, se je v naslednjem obdobju prav nacionalno vprašanje odprlo kot tisto, s katerim se je morala slovenska komunistična organizacija soočiti in spopasti. Zveza komunistov Slovenije je morala postati – ali je postopoma postajala – nacionalna stranka v pravem pomenu tega pojma. Počasi in zanesljivo se je odlepljala od ZK Jugoslavije. Nekako se je vračala na začetek slovenske komunistične stranke, v leto 1937, ko je ta v svojem manifestu, izdanem ob ustanovitvi, dala večji poudarek nacionalni problematiki v Jugoslaviji kot neposredno razredni.

Nacionalno problematiko v Jugoslaviji so začeli javno, jasno in glasno odpirati v Srbiji, ko je predsednik CK ZK Srbije leta 1986 postal Slobodan Milošević oziroma ko je jeseni 1987 na 8. seji CK ZK Srbije z odstranitvijo nacionalistično manj zagretil postal srbski »vođ«. Na njegovo nacionalistično politiko, v kateri so spoznali namen predrugačenja jugoslovanske države proti centralizaciji in srbskemu hegemonizmu, se je odzvalo predvsem vodstvo slovenske zveze komunistov, ki ga je takrat vodil Kučan. Nacionalna problematika, dejansko vprašanje nadaljnega ustroja jugoslovanske države, je postala eno osrednjih vprašanj v delovanju Zveze komunistov Slovenije. Dotedanje notranje partijske razprave o njej v slovenskem vodstvu ZKS, kjer so nacionalizem povezovali z etatizmom in ki so predstavljale abstrakten marksistični diskurz v kombinaciji s suhim besednjakom poznega samoupravljanja,⁶⁶⁴ je zamenjalo jasno politično stališče, ki je nasprotovalo miloševićevskim namenom srbizacije Jugoslavije. Stališče slovenske partije je bilo, da lahko Slovenci živijo v jugoslovanski državi le, če je ali bo demokratična in glede narodov v njej enakopravna. Dotedanjo slovensko partijsko politično držo, ki je dajala prednost razrednemu pred

663 SI AS 1589, t. e. 1026, 23. seja P CK ZKS, 26. 2. 1987.

664 Zajc, Marko, Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji, str. 138.

nacionalnim in je branila ter želela okrepiti načela samoupravnega socializma, je zamenjalo nacionalno načelo. Pomenilo je branjenje doseženega položaja slovenskega naroda v okviru Jugoslavije na osnovi njene ustavne ureditve. Konec je bilo poudarjanja razrednega. Razmere v Jugoslaviji in Sloveniji v drugi polovici osemdesetih let so slovensko partijo prisilile, da je njena politika postajala čedalje bolj nacionalno usmerjena.

Z utrditvijo Miloševićeve oblasti v srbski partiji in s tem tudi v Srbiji se je začel odkrit srbsko-slovenski konflikt. Kučan se je sicer že kot član predsedstva CK ZKJ zapletel v »spor« s srbsko politiko in njenimi pogledi glede upravne enotnosti Srbije, saj je vodil komisijo, ki jo je oblikovalo zvezno partijsko vodstvo, da bi rešili vprašanje upravno enotne Srbije. »Spopad« Srbije in Slovenije je bil spopad za naravo jugoslovanske federacije in soočenje dveh razvojnih modelov. Slovenskega in srbskega. Razlika med njima je bila v pojmovanju jugoslovanske federativnosti pa tudi samoupravljanja, kar sta bila temelja takratne jugoslovanske države. To ni bil konflikt dveh nacionalizmov – kot so to večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu – pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov.⁶⁶⁵

Kot so bili različni pogledi ali razumevanje vzrokov za krizo jugoslovanske države, so bili različni tudi načini razreševanja »jugoslovanskega vozla«. Na eni strani je bila »mitingaška demokracija« (»pohodi« Miloševićevih privrženecv na t. i. mitingih v Srbiji), na drugi strani pa prenoviteljstvo. Za prvega so se odločili v Srbiji, za drugega pa v Sloveniji.

IV.

Poleg vprašanja položaja Slovenije v Jugoslaviji, ki ga je branila ZKS, se je v drugi polovici osemdesetih let odprlo tudi vprašanje vloge in položaja komunistične organizacije v Sloveniji. V slovenskem političnem prostoru se je s počasnim oblikovanjem slovenske politične opozicije, ki je prevzela vodilno vlogo v oblikovanju slovenskega nacionalnega programa, prispevke zanj je predstavila 57. številka *Nove revije*, začelo odpirati vprašanje politične pluralizacije z namenom uvedbe večstrankarskega sistema.

Zveza komunistov Slovenije se je na ta izziv odzvala. Druga najznačilnejša politična poteza Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih letih je bila povezana z reformnimi ravnanji v slovenski partiji. V času Kučanovega vodenja slovenske organizacije komunistov od 10. kongresa ZKS aprila 1986 do 11. kongresa ZKS decembra 1989 so sprožili prenoviteljstvo v partiji ter v slovenski državi in družbi.

⁶⁶⁵ Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 17.

Deseti kongres slovenskih komunistov je bil zadnji klasični kongres komunistične stranke, na katerem so še poudarili vodilno vlogo ZK in prisegli na revolucionarne tradicije.⁶⁶⁶ S tem kongresom, ki je bil predzadnje takšno srečanje slovenskih komunistov, se je začela slovenska organizacija komunistov reformirati in počasi spreminjati odznotraj pa tudi navzven v odnosu do slovenske družbe in zlasti njenega političnega prostora. Reformni proces se sicer ni začel s kongresom in njegovimi sklepi, je pa s Kučanovo izvolitvijo za predsednika CK ZKS in oblikovanjem njegove »ekipe« ustvaril pogoje zanj.

Deseti kongres je dal slovenski organizaciji komunistov temelje za t. i. idejnopolitično akcijo. Ta je bila sprva usmerjena v uresničevanje usmeritev 13. kongresa ZKJ (bil je konec junija 1986), sprememb ustave SFRJ in SRS, zakona o združenem delu, volilne zakonodaje, torej »zvezne« problematike, in pa v spremljanje ter usmerjanje gospodarskih vprašanj, delovanja samoupravljanja, skupaj z vprašanji »protestnih prekinitev dela«, to je štrajkov, vprašanj v zvezi z vzgojo in izobraževanjem ipd. v Sloveniji.⁶⁶⁷

Kučan je kot novoizvoljeni predsednik CK ZK Slovenije v zaključni besedi ocenil, da je 10. kongres ZKS kongres kontinuitete ideje socialističnega samoupravljanja in njenega ponovnega ovrednotenja – kar je bila ena osrednjih usmeritev slovenske organizacije komunistov –, hkrati pa je to tudi kongres diskontinuitete z dogmatskim, birokratskim, oportunističnim, reformatorskim in kapitulantskim odnosom do te ideje in njenega uresničevanja.⁶⁶⁸ Napovedal je prenovu slovenske zveze komunistov in potrebo, da se ZK odlepi od aparata oblasti, države, da je »nujno, da ZK preneha biti državna. Da bi tako tudi država prenehala biti partijska.«⁶⁶⁹ To je bila napoved prilagajanja slovenskih komunistov in njihove stranke razmeram v državi in družbi, kar je pomenilo spreminjanje vloge in položaja zveze komunistov v družbi. Začelo se je uresničevanje tistega, o čemer je Kučan govoril že kot član predsedstva CK ZKJ v Beogradu. Na sejah tega organa je večkrat govoril o viziji jugoslovanske družbe na prehodu v 21. stoletje in pri tem uporabljal pojme »moderna družba« in »moderna partija«.⁶⁷⁰

Kučan se je obdal z mlajšimi partijskimi »kadri«, tako da je prišlo do nekakšnega generacijskega preloma. Na čelo ZKS so prišli politiki iz srednje in mlajše generacije, bolj ali manj neobremenjeni s hipoteko Popitovih »svinčenih časov«. V novi CK je bilo sicer izvoljenih še nekaj »trdorokcev« iz sedemdesetih

666 Prav tam, str. 63.

667 Na sejah predsedstva CK ZKS (bilo jih je 106) in na sejah CK ZKS so v obdobju od aprila 1986 do decembra 1989 največkrat govorili o gospodarskih temah, ustavnih spremembah, vzgoji in izobraževanju in o kosovski problematiki. – SI AS 1589, t. e. 1947, dnevni redi sej P CK ZKS v obdobju od aprila 1986 do decembra 1989.

668 10. kongres ZKS, str. 1163.

669 Prav tam, str. 1160.

670 Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 100.

let, tudi France Popit, ki pa je na volitvah v ta organ dobil najmanj glasov med vsemi, okoli 100 manj kot drugi kandidati.⁶⁷¹ Kučana je zato eden od njegovih sodelavcev, Peter Bekeš, doživljal »kot dirigenta orkestra, ki partituro brezhibno obvlada, želi pa imeti v orkestru kakovostne soliste; omogoča jim, da vse, kar znajo in zmorejo, tudi izrazijo«.⁶⁷² Kadrovsko in vsebinsko je v slovenski partiji začel veti nov veter.

Milan Kučan je postal ključna politična osebnost v Sloveniji. Zveza komunistov je namreč v kriznih razmerah, v katerih je bila Jugoslavija zaradi gospodarske in naraščajoče politične krize, postajala torišče, kjer se je dogajalo vse bistveno politično življenje v Jugoslaviji in tudi v Sloveniji. Partija je postala dejansko vladajoča, ne le ustavno, ampak v resnici.

Spremembe, o katerih je govoril Kučan na 10. kongresu ZKS in so bile takrat bolj ali manj resnično le vizije, so se začele dve leti po kongresu.

Slovenska partija se je v skladu s svojimi kongresnimi opredelitvami, najbrž pa tudi pod vplivom dogajanj na političnem prizorišču v Jugoslaviji in Sloveniji, ki so bila v znaku ustavnih sprememb, odločila intenzivneje izvajati spremembe svoje organiziranosti in družbenega položaja oziroma položaja v državni oblasti. Julija 1987 so glede gibanja in strukture članstva v ZKS govorili »o novi vsebini njenega delovanja«. Kot cilj so opredelili, da mora ZKS postati »ustvarjalna, revolucionarna, politično moderna, idejno politična akcijska in zato učinkovita«.⁶⁷³

Razlogi, ki so zahtevali prenavo slovenske partije ali spremembe v njenem delovanju in vlogi v družbi, so bili tudi v krizi, ki jo je doživljala. Članstvo se je številčno zmanjševalo – več je bilo izstopov iz partije kot vstopov (leta 1988 je iz ZKS, ki je takrat štela 106.000 članov, izstopilo 9.000 članov, na novo so jih sprejeli 316). Razlog za to je bil tudi v pešanju vpliva partije na obvladovanje razmer. Nemoč pri iskanju odgovorov na gospodarsko in politično krizo je spodjedala ugled do tedaj vodilne politične organizacije.⁶⁷⁴ Poleg tega za »kariero« ni bilo več potrebno partijsko članstvo, izstop iz partije pa za posameznika ni več imel posledic. Partija je izgubljala svojo moč, zato je morala začeti iskati rešitev. To je našla v reformiranju sebe od znotraj in zlasti v drugačnem položaju v državi in družbi.

V začetku leta 1988 so v partijskem vodstvu začeli pripravljati konferenco ZKS, na kateri so opredelili partijsko prenavo.⁶⁷⁵ Spodbudo zanjo je dalo razpravljanje o ustavnih spremembah, ki so tedaj intenzivno potekale. V obravnavi osnutkov gradiva za konferenco je bilo rečeno:

671 10. kongres ZKS, str. 1144.

672 Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 111.

673 SI AS 1589, Zapisnik 36. seje P CK ZKS, 13. 7. 1987.

674 Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 63.

675 Pobuda za sklic konference je bila dana na 13. seji CK ZKS 28. 10. 1987, sklep o sklicu pa na naslednji seji, 11. 12. 1987.

»Prenova zveze komunistov ni sama sebi cilj. /.../ Zveza komunistov si je namreč že od kongresa naprej vztrajno prizadevala razvijati razvojni koncept prenove slovenske družbe, problematizacijo socializma in socialističnega samoupravljanja na sedanjí stopnji materialnega razvoja in razvoja družbenih odnosov, iskala je sintezo naših lastnih in širših družbenih spoznanj, razjasnjevala idejna izhodišča za urejanja nekaterih bistvenih razvojnih točk«. ⁶⁷⁶

Na 17. seji CK ZKS 18. marca 1988 so predstavili teze za konferenco z naslovom Za socializem po meri ljudi. V njih so navedli razloge za sklic konference kot načina odločanja partije med kongresoma. V partijskem vodstvu, ki je teze pripravilo, so menili, da se politika ZKS oddaljuje od kongresnih ciljev in da mobilizacijski učinki kongresa slabijo, ekonomske in politične razmere pa postajajo vse težje, kar od partije zahteva odziv. Kot zunanji politični razlog so navedli tudi protikomunistično razpoloženje v Sloveniji, kot notranjepartijski pa medsebojno nezaupanje, kritičnost do vodstev, apatijo članstva, izstope pa tudi oportunistem dela članstva na eni in radikalizacijo zahtev po drugačni politiki in dejavnosti na drugi strani. Vodilna misel je bila, da je prenova ZK zgodovinska nujnost in »najpomembnejši sprožilec demokratizacije cele družbe«. Usoda socializma v Sloveniji in Jugoslaviji je odvisna od sposobnosti komunistov, da začnejo posodabljanje. Odločitev za konferenco so pojasnili z besedami: »Minil je čas samo globokoumnega in samó pogumne (samo)kritike, čas negotovanja in samopravičniškega ogorčenja, prišel je čas dejanj, skupnih dejanj, vseh zares naprednih, demokratičnih ljudi«. ⁶⁷⁷

Konferenca ZKS, ki je bila 22. in 23. aprila 1988 v Cankarjevem domu v Ljubljani, je bila iskanje, kako naj ZKS odgovori na krizo, v kateri je bila tedaj jugoslovanska država. Na konferenci se je Zveza komunistov Slovenije začela sramežljivo odrekati svojemu političnemu monopolu s tezo o brezstrankarskem pluralizmu. Napovedali so »sestopanje z oblasti«. ⁶⁷⁸

Razmišljanja in obljube o sestopanju z oblasti, o čemer je v javnosti največ govoril Kučan, so nakazovali, da so v ZKS razmišljali o političnem pluralizmu. To je dejansko pomenilo priznavanje strankarstva, še preden so se sploh pojavili zametki političnih strank. Sestopanje z oblasti, ali vsaj zmanjševanje vloge partije v državni oblasti in družbi, je bilo eden od bistvenih delov prenoviteljstva. V vodstvu ZKS so se zavedali, da je to precej nevarna »igra«, saj »sestopanja z oblasti« precejšen del članstva ni razumel ali ni hotel razumeti. Politične razmere v Jugoslaviji, kjer se je vloga partije ali partij po posameznih republikah, npr. v Srbiji, krepila, »sestopanju z oblasti« niso bile naklonjene. Etatizacija zveze

676 SI AS 1589, Zapisnik 48. seje P CK ZKS, 1. 2. 1988.

677 *Komunist*, 46, št. 12, 25. 3. 1988, str. 4, priloga: 17. seja CK ZKS: ZKS potrjuje svojo prenovu za sedanost in prihodnost.

678 O sestopanju z oblasti kot delu prenoviteljstva ZKS gl. Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 127–140.

komunistov, ko je ta postajala še močnejši politični dejavnik v jugoslovanski državi in so odločitve njenega vodstva oblikovale politične razmere in razmerja, je bila prav nasprotna nameram slovenske partije, da svojo oblast oslabi. Na jugoslovanski ravni se je namreč vse politično življenje preneslo na partijo. Zaradi tega je v zadnjih letih jugoslovanske države dobila vlogo, kakršne ni imela že od začetka sedemdesetih let, ko je izvedla »proletarizacijo« in psevdorevolucijo ter svojo oblast še okrepila. Te sicer ni nikoli izgubila, se je pa v času »partijskega liberalizma« nekoliko spremenila. Ker je Milošević v svojem pohodu na oblast v Srbiji in pri poskusih spreminjanja jugoslovanske države partiji dal poseben pomen, je ta v zadnjih letih Jugoslavije dobila pomembno ali kar odločilno vlogo. Bila je prava oblastna partija. Njen zlom na 14. kongresu ZKJ, ki ga je izsilil Milošević, da bi še dodatno okrepil vlogo partije in svojo vlogo v njej na vsejugoslovanski ravni, je bil zato toliko bolj odločujoč za njen konec. Etatizacija partije je z izgubo njene moči in pomena pomenila nasproten proces – razgrajevanje oblasti v jugoslovanski državi in posledično njen konec.

Zaradi etatizacije partije, ki je zaradi organiziranosti ZKJ zajela tudi slovensko zvezo komunistov, se njen namen o sestopanju z oblasti ni mogel uresničiti, tako kot so v njenem vodstvu želeli. Tudi slovenska partija se je morala etatizirati in postati odločilen politični dejavnik v Sloveniji, če je želela zavračati centralistična hotenja srbskega partijskega vodstva in tudi vrha jugoslovanske vojske glede hegemonizma Srbov na podlagi njihove številčnosti v Jugoslaviji in njihovih »zgodovinskih pravic«. Zveza komunistov Slovenije je morala prevzeti vlogo branilke z ustavo iz leta 1974 dosežene stopnje državnosti. To je bilo pri »domačih« nasprotnikih slovenske zveze komunistov ali njene oblasti sicer razumljeno kot negativno, kot namen ohranjanja oblasti, čeprav je vodstvo ZKS to naredilo iz povsem drugačnih vzgibov. Slovenska partija je s tem, ko je branila doseženo v ustavi, branila slovenski narod. V ustavnih dopolnilih ali spremembah slovenske ustave, sprejetih konec septembra 1989, čemur so v vrhu jugoslovanske partije in vojske odločno nasprotovali in Sloveniji ter njeni oblasti grozili, je bilo tudi določilo o odvzemu ustavno določenega monopolnega položaja zveze komunistov v Sloveniji. Svojo vlogo varuha ter »glavnega pobudnika in nosilca politične dejavnosti za varstvo in za nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov«, kot je bilo opredeljeno v temeljnih načelih ustave SR Slovenije iz leta 1974, je ZKS omilila z dodatkom, da »v družbenopolitičnem življenju enakopravno sodelujejo vse organizacije delovnih ljudi in občanov, ki delujejo v skladu z ustavo«. ⁶⁷⁹ S tem je bila formalno odprta možnost ustanavljanja in delovanja političnih strank. Uveden je bil politični pluralizem z določilom: »Zajamčena je pravica do svobodnega

679 UL SRS, 32-1704, 2. 10. 1989, amandma IX, točka 26.

združevanja z drugimi, vključno s pravico ustanavljanja društva, sindikata in politične organizacije ali se jim pridruževati.«⁶⁸⁰ Sestopanje oblasti je dobilo ustavno potrditev.

V uvodnem referatu na konferenci ZKS aprila 1988 je Kučan opozoril, da so se politične razmere od kongresnega leta 1986, ko je bilo osnovno vprašanje, kakšen socializem želimo, spremenile. Dve leti kasneje se »postavlja marsikje že tudi vprašanje, ali sploh socializem«. Opozoril je, da gre pri političnih zaostritvah v državi za poskuse zamenjave legitimnega nosilca oblasti, poleg tega pa še za prizadevanja tistih, ki »nastopajo z vse prej kot nedvoumno tezo, da je režim nelegitimen, da se je zoper njega potrebno brezkompromisno boriti, pri čemer so moralna vsa sredstva«. Opreделil je dva politična nasprotnika ZKS, vsakega na svojem polu: etatizem in partijsko državo na eni ter »neokonzervativno reakcijo«, nasprotnike socializma in komunistične ideje na drugi strani. Kučan je povedal, da se zveza komunistov »svojega ‚monopola‘ /.../ v družbi ni pripravljena odreči v korist nikakršnega drugega monopola, ne interesov birokratsko etatiističnih sil in ne sil restavracije meščanske družbe«. Kot možnost je navedel nestransko socialistično demokracijo, »zasnovano na samoupravnem interesnem pluralizmu«. Za pogoja demokratizacije družbe je postavil demokratizacijo odnosov znotraj ZK in njeno drugačno vlogo. Glede poti iz celovite družbene krize je bil jasen. Državnemu socializmu, ki je vzrok krize, je treba postaviti alternativo. Govoril je tudi o možnosti nove slovenske ustave, ki naj bi bila »po meri ljudi«, vendar ne »zunaj samoupravnega socializma ali izven jugoslovanske federativne skupnosti«.⁶⁸¹

Konferenca ZKS je kot bistvene naloge partije postavila spreminjanje ustave, gospodarske reforme in nujno prenovo samoupravnega socializma. Za to je bil postavljen pogoj – demokratizacija. Bistvena odločitev je bila, »da komunisti dojamemo in pomagamo ustvariti sodoben politični sistem«, ki ne bo enopartijski, centralističen in etatiističen, ne bo pa tudi kapitalističen. Politični sistem socialističnega samoupravljanja naj bi bil osvobojen neposredne partijske oblasti; partija naj bi se razdržavila in sestopila z oblasti, svoje politično delovanje pa bi v veliki meri prenesla v okvir delovanja Socialistične zveze, kjer naj bi se ZK srečevala z drugimi političnimi subjekti. »Sestop zveze komunistov iz oblastnega položaja med ljudi, iz države v SZDL prepoznavamo in priznavamo kot najaktualnejšo zgodovinsko nujnost.« Državni okvir, v katerem naj bi se politični sistem demokratiziral s sestopom z oblasti, je bil jasno opredeljen: Jugoslavija je »naša država in naša perspektiva«, pri čemer so postavili pogoje. Eden je bil

680 Prav tam, amandma XLV, 2. odstavek.

681 *Komunist*, 46, št. 12, 25. 3. 1988, str. 4, priloga: 17. seja CK ZKS: ZKS potrjuje svojo prenovo za sedanjost in prihodnost; SI AS 1589, a. e. IV/101.

priznavanje razlik med narodi in priznavanje individualnosti posameznika in naroda. Temeljno načelo delovanja jugoslovanske države naj bi bilo urejanje vseh zadev v republiki, poudarek je bil dan pomenu posameznih republik, federacija pa mora temeljiti na enakopravnosti.⁶⁸²

Konferenca je zasnovala spreminjanje političnega sistema, kar so izrazili z geslom o socializmu po meri ljudi, ko socializem ne bi bil le stvar partije, ampak bi postal stvar vseh.

Zagon prenoviteljstva je po konferenci nekoliko zastal. Aktualni so postali »dnevnapolitični« problemi, nastali z aretacijo Janeza Janše, Ivana Borštnerja, Davida Tasića in Francija Zavrla (ta se je aretaciji sicer izognil z »umikom« v psihiatrično bolnišnico) v začetku junija 1988. Slovenska partija, zlasti njeno vodstvo, se je znašla med dvema mlinskima kamnoma. Na eni strani so bile zahteve slovenske javnosti, ki jih je izražal Odbor za zaščito človekovih pravic, na drugi strani pa so bile zahteve zveznih oblasti in vrha jugoslovanske vojske, naj slovensko partijsko vodstvo nastopi proti »kontrarevoluciji« v Sloveniji. Vodstvo jugoslovanske partije je ocenjevalo, da v Sloveniji poteka »kontrarevolucija«, kakršna naj bi bila na Kosovu in proti kateri so oblasti nastopale odločno in z grobostjo. Vodstvo slovenske partije je možnost represivnih postopkov v Sloveniji zavrnilo, kar je še povečalo napetost med njim in zveznim partijskim vodstvom.⁶⁸³ Temu tudi ni bilo povšeči prenoviteljstvo ZKS. Videli so ga kot »kontrarevolucijo«.

Za ZKS je bila aretacija »četverice« JBTZ negativna tudi glede njenega članstva. Zaradi aretacije in začetka sodnega postopka proti aretiranim pred vojaškim sodiščem je prišlo do izstopov iz ZKS. Izstopala je t. i. intelektualna elita, na katero so računali v procesu prenoviteljstva. Njeni predstavniki so bili nekakšna vez med oblastjo in alternativo ali nastajajočo politično opozicijo v civilni družbi. Njihov izstop iz članstva ZKS je vodstvo partije obžalovalo. Kučan se je vprašal, ali je to skupen poraz, partijski in njihov.⁶⁸⁴ Prenoviteljstvo je izgubilo pomemben intelektualni potencial.

Pomembna politična tema, povezana z vprašanjem prenoviteljstva, konkretno sestopanjem z oblasti, je bilo vprašanje politične pluralizacije ali stranekarstva. Predsedstvo CK ZKS je pred koncem leta 1988 razpravljalo o pobudah za ustanavljanje političnih zvez v Sloveniji. Do takrat je bila ZKS glede pluralizma usmerjena v t. i. pluralizem samoupravnih interesov, ko so imeli »samoupravljalci«, državljani, različne interese, npr. v podjetju, kjer so delali, in tam,

682 *Komunist*, 46, št. 18, 6. 5. 1988, str. 14, priloga: Predlogi in pobude konference ZKS: spremembe v zavesti in praksi.

683 SI AS 1589, Zapisnik 61. (razširjene) seje P CK ZKS, 21. 6. 1988. Razpravljali so o idejnopolitičnih razmerah v Sloveniji in aktivnosti ZKS. Sejo so sklicali na pobudo CK ZKJ. Udeležili so se je štirje člani predsedstva tega organa, tudi predsednik P CK ZKJ Boško Krunic.

684 SI AS 1589, t. e. 1054, Pogovor članov predsedstva in izvršnih sekretarjev predsedstva CK ZKS, 7. 11. 1988.

kjer so živeli. Glede političnega pluralizma ali strankarstva je bilo za vodstvo ZKS bistveno vprašanje, ali bo zveza komunistov še naprej tista organizacija, ki je gonilo družbenega razvoja. Na seji predsedstva CK ZKS so menili, da se morajo »novi politični subjekti« vključiti v »politični sistem /.../, ki smo ga v ZKS opredelili kot proces socializma po meri ljudi«. ⁶⁸⁵

Razpravo o političnem pluralizmu ali strankarstvu je vodstvo ZKS nadaljevalo v začetku leta 1989, ko se je politično strankarstvo po njihovem mnenju v resnici začelo; 11. januarja so ustanovili Slovensko demokratično zvezo. Zaradi tega in zaradi dogodkov v Črni gori, kjer so miloševićevsko nastrojeni »mitingaši« dosegli, da je tamkajšnji državni in partijski vrh odstopil, se je hitro (na telefonski poziv) sestalo predsedstvo CK ZKS. Kučan je uvodoma rekel:

»Včeraj sta se zgodili dve stvari, ki sta pomembni za to, da ju ocenimo in da se dogovorimo, kako ravnati naprej. /.../ Jaz bi rekel le tole: včeraj, od 10. ure naprej, ko se je to zgodilo (v Črni gori – op. Z. Č.), to ni več ista Jugoslavija, s katero smo imeli opravka do takrat. In ob 17. uri popoldne prav tako včeraj je dr. Rupel začel zbor slovenske demokracije /.../ in mi tudi od včeraj od 17. ure naprej nimamo več iste Slovenije, kot smo jo imeli do 17. ure.« ⁶⁸⁶

Takrat so sklenili, zlasti pod vtisom nastanka opozicijske stranke – Kučan jo je ocenil kot »desnico« –, da »mora tudi zveza komunistov narediti svoj program oziroma politično platformo, ki bo privlačna za ljudi«. Elemente takšnega programa so videli v predrugačenem socializmu, ki bo vključeval skrb za zdravo okolje, bogatejše življenje, Jugoslavijo kot demokratično skupnost enakopravnih narodov, »skratka, nujno je posodobiti in modernizirati vsebino, oblike in metode dela. /.../ ZKS mora jasno povedati, za kaj se zavzema.« ⁶⁸⁷ ZKS je postavila »v ospredje svojega političnega prizadevanja odpiranje političnega prostora«. ⁶⁸⁸ Načelno sprejeti usmeritvi o sestopanju z oblasti so želeli dati politično osnovo in pokazati, da s prenoviteljstvom mislijo resno.

Predsedstvo CK ZKS je spoznalo, da morajo povečati in pospešiti priprave na kongres ZKS s pripravo »akcijske platforme«, s čimer so mislili na kratek in jasen politični program, v katerem bodo na razumljiv način definirani cilji, za katere se zavzemajo slovenski komunisti. ⁶⁸⁹ Vodstvo ZKS je o takšnem programu, ki je imel naslov Za bogato življenje, za socializem po meri človeka, razpravljalo konec februarja 1989.

Poleg ukvarjanja s prihajajočim strankarstvom se je vodstvo ZKS ukvarjalo tudi v vprašanju Jugoslavije in Slovenije v njej. V ZKS, kjer so bili do takrat

685 SI AS 1589, Zapisnik 75. seje P CK ZKS, 26. 12. 1988.

686 SI AS 1589, t. e. 1039, Magnetogram 77. seje P CK ZKS, 12. 1. 1989.

687 SI AS 1589, Zapisnik 77. seje CK ZKS, 12. 1. 1989.

688 SI AS 1589, Sporočilo za javnost, 78. seja P CK ZKS, 16., 17. 1. 1989.

689 SI AS 1589, t. e. 1039, Magnetogram 78. seje P CK ZKS, 16. 1. 1989.

povsem projugoslovansko opredeljeni, se je pod vplivom dogajanja v Srbiji, zlasti pa zaradi dogajanja v Črni gori, kjer so »mitingarji« izražali protislovenska stališča na izrazito sovražen način, pogled na Jugoslavijo začel spreminjati. Na seji predsedstva CK ZKS je Kučan vprašal, za kakšno Jugoslavijo se zavzema ZKS, in odgovoril: »Jasno je treba povedati, da za vsako Jugoslavijo nismo, ne za tako, kot se sedaj v nekaterih delih Jugoslavije ponuja, ne za centralistično in unitaristično.«⁶⁹⁰ Kučan je zatrdil, da bo Jugoslavija demokratična, socialistična samoupravna skupnost ali pa je sploh ne bo.⁶⁹¹

Spomladi 1989 so v ZKS oblikovali poglede na osnovne postavke družbenega sistema, ki so se razlikovali od zveznih partijskih pogledov. Glede demokracije so bili v ZKS za enakopravnost ljudi pri oblikovanju politične volje, za politično svobodo, za enakost ekonomske in politične demokracije, avtonomijo civilne družbe in za pravno državo; glede političnega pluralizma so podpirali pravico političnega združevanja, to je strankarstvo in svobodne, neposredne in tajne volitve. Zvezo komunistov so videli kot enakopraven politični subjekt drugim, medtem ko so jo na zvezni ravni razumeli kot privilegirano. ZKS se je opredelila za svojo demonopolizacijo. Želela se je prenoviti tudi znotraj, v svojem organizacijskem ustroju, zato se je zavzemala za večjo uveljavitev posameznika – člana, za kulturo dialoga, za odprto kadrovsko politiko in za nove metode političnega dela.

Zveza komunistov Slovenije je želela s celovitim procesom prenoviteljstva ustvariti »novo v starem«. Novega, kar je bilo bistvo prenoviteljstva, ni odobrvala cela ZKS. Nasprotovali so mu posamezni starejši člani, nekdanji visoki partijski in državni funkcionarji, ki so oblikovali kritične poglede na proces in namen prenoviteljstva. Zanje, oprijelo se jih je ime »zdrave sile« (ime jim je nadel tednik *Mladina*), niso bili sprejemljivi sestopanje z oblasti, demokratizacija in privolitev v politični pluralizem. Med ostrimi kritiki politike in politične usmeritve vodstva ZKS pod vodstvom Kučana je bil tudi dolgoletni predsednik ZKS iz t. i. svinčenih let France Popit. Nezadovoljni s Kučanovo politiko so se konec februarja 1989, dan po protestnem zborovanju v Cankarjevem domu proti represiji na Kosovem (izzvani s stavko rudarjev v rudniku Stari trg), ki so se ga udeležile »oblast«, ZKS, SZDL in ZSMS, in novonastale opozicijske zveze (stranke), srečali z njim. Pobudo za srečanje je še pred zborovanjem v Cankarjevem domu dal Popit, z namenom, »da slišimo, kako mislite vi v predsedstvu CK ZK Slovenije voditi politiko«. V razgovoru so vodstvu ZKS, predvsem Kučanu, izrekli »tovariško kritiko«. Popit je menil, »da partija sedaj ne ve kaj« in da članstvo ne razume vodstva in njihovega

690 SI AS 1589, t. e. 1039, Magnetogram 78. seje P CK ZKS, 16. 1. 1989.

691 *Komunist*, 47, št. 4, 27. 1. 1989, str. 16–17, Nedopustljivo je, da komunisti s svojimi prepri paralizirajo delovanje države.

prenoviteljstva. Popit je bil proti temu, da se ZKS odreče monopolnemu položaju v družbi in državi ter s tem ustvari prazen politični prostor. Bil je mnenja, da mora imeti oblast nadzor nad sodišči, sekretariatom za notranje zadeve in vojsko in da »pridiganje«, to je politično delovanje s prepričevanjem in obljubami, ne zadošča. Kritičen je bil tudi glede odnosa vodstva ZKS do socializma in samoupravljanja, ki naj bi ga zapostavljalo in zanemarjalo v prenoviteljskih načrtih.⁶⁹²

Pol leta kasneje je Popit izstopil iz CK ZKS. To je bila v prenoviteljskem procesu za vodstvo ZKS resna preizkušnja, saj je šlo za enega od najvidnejših slovenskih političnih funkcionarjev, ki je imel v slovenski politiki še vedno določeno »težo«. S svojim izstopom je prenoviteljstvu skušal zadati udarec. Šlo je za napad na predsedstvo in njegovega predsednika in nestrinjanje s celim prenoviteljskim delovanjem ZKS. Popit je v pismu Kučanu svoj odstop utemeljil s tem, da ni »pripravljen nositi odgovornosti za posledice prenove Zveze komunistov Slovenije, kakršno v nasprotju z razpoloženjem in usmeritvami v njej izvaja in oblikuje sedanje Predsedstvo CK ZKS«. Popitovi pogledi so bili nasprotni prenoviteljskim hotenjem. Menil je, da so rezultati prenove »zaskrbljujoči«, in sodil, naj se »resno in temeljito premisli, kam pelje prenova ZK«. Kritičen je bil tudi do pogledov slovenskega partijskega vodstva do reforme jugoslovanske federativne države in nasprotoval je t. i. izvornim funkcijam federacije, češ da so iz »zavržene ropotarnice Stalinovega etatističnega socializma«. Kučan je Popitove utemeljitve ocenil kot resen, »v našem mandatu vsekakor najresnejši spor znotraj naše organizacije«.⁶⁹³ Popitove navedbe, o katerih so menili, da ne izražajo le njegovega mnenja, so zavrnilo v predsedstvu CK ZKS in na seji CK ZKS.

Ker je ZKS branila slovensko državnost v okviru jugoslovanske države in vzdržala vse nalete jugoslovanskega in srbsko-vojaškega partijskega vodstva, ki sta npr. želela preprečiti sprejem ustavnih sprememb k slovenski ustavi, in ker je slovenska oblast prepovedala t. i. miting resnice (o »pravi resnici« na Kosovu) v Ljubljani, ki so ga kot t. i. protibirokratsko revolucijo pripravili v srbskem političnem vrhu, se je priljubljenost organizacije slovenskih komunistov med Slovenci dvignila. V tem času se je ZKS pripravljala na svoj 11. kongres. Zaradi sklica izrednega 14. kongresa ZKJ so ga sklicali predčasno, že konec leta 1989. Slovenski komunisti so se na svojem kongresu med vsemi partijskimi kongresi v Jugoslaviji sestali zadnji, čeprav je od leta 1968, ko so kongresi republiških organizacij zveze komunistov potekali pred zveznim kongresom, veljalo nenapisano pravilo, da je kongres ZK Slovenije prvi v vrsti republiških

692 SI AS 1589, t. e. 1055, Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZKS in starejših članov ZKS, 28. 2. 1989.

693 SI AS 1589, t. e. 1044, Magnetogram 94. seje P CK ZKS, 28. 8. 1989; France Popit Centralnemu komiteju zveze komunistov Slovenije, Portorož, 15. 8. 1989.

partijskih kongresov. Kongres ZK Slovenije je bil 22. in 23. decembra 1989 v Cankarjevem domu v Ljubljani. Na njegovem začetku ni bilo več slišati tradicionalne komunistične himne, Internacionale, in tudi drugače je bil kongres izraz diskontinuitete. V vseh pogledih je bil drugačen od dotedanjih kongresov ZKS. To je zlasti veljalo za program, ki ga je sprejel kongres. To je bil sploh prvi program, ki so ga pripravili slovenski komunisti. ZKS je na ta način pokazala, da se bo »odlepila« od jugoslovanske partije.

Program ZKS so imenovali *Evropa zdaj!*. Napisan je bil moderno, in ne več v dotedanjem klasičnem besednjaku, značilnem za zvezo komunistov. Bil je tudi vsebinsko moderen. Pri njegovi pripravi oziroma oblikovanju posameznih problemskih ali programskih delov so sodelovali tudi nečlani ZKS. Prinašal je novosti, ki jih partijski besednjak sicer ni vseboval ali pa jih v partiji niso radi slišali, npr. o državljskih pravicah, o civilni družbi, o delitvi oblasti. Izražal je zamisel o »socializmu po meri človeka«. Glede jugoslovanske države je načrtoval t. i. asimetrično federacijo.

Svoj kongresni govor je Kučan začel z ugotovitvijo: »Zveza komunistov Slovenije prihaja na svoj enajsti kongres kot edina komunistična stranka na oblasti, ki se je brez pritiska demonstracij in množičnega gneva svojih sodržavljanov odločila za strankarski pluralizem in napovedala demokratične volitve.« Strankarski pluralizem in večstrankarske svobodne volitve je označil kot dejstvo in kot zmago ZK v prenoviteljskem procesu, kajti prav volitve so nujno sredstvo uveljavitve prenoviteljstva. Kongres ZKS se sicer še ni odločil, da bo partija postala »običajna« politična stranka, je pa to postala programsko.

Priprave na kongres so potekale od pomladi 1989, ko so pripravili osnutek programa. Programski dokument z naslovom *Za evropsko kakovost življenja* je pripravljala komisija na čelu s Cirilom Ribičičem. Ta je bil tudi edini kandidat za novega predsednika CK ZKS, kajti Kučan ni več želel voditi ZKS. Pri pripravi programskega dokumenta se je kot osnovno vprašanje postavilo vprašanje kontinuitete in diskontinuitete organizacije, stranke slovenskih komunistov. Tesno je bilo povezano z vprašanjem poimenovanja stranke. Glede tega so na eni strani spremembo imena utemeljevali z novo vsebino in s tem, da se z novim imenom doseže diskontinuiteta z državno, boljševisko partijo, na drugi strani pa so menili, naj se ime ne spremeni, da ne bi članstva pretirano »šokirali«. ⁶⁹⁴ Že s programom je namreč velik del članstva doživel presenečenje in mnogi ga niso povsem razumeli in ga sprejemali. Obveljala je Kučanova argumentacija, naj imena organizacije ne spremenijo; sprememba imena pri vseh članih ne bi bila sprejeta z odobravanjem, še zlasti, ker je ZKS v zadnjih letih postala organizacija, ki ima v slovenski družbi svoj položaj, zato se njenega imena ni treba sramovati.

694 SI AS 1589, t. e. 1045, Magnetogram 97. seje P CK ZKS, 16. 10. 1989.

ZKS na kongresu ni spremenila imena, uvedla pa je nove simbole stranke. Rdečo zvezdo je zamenjala rumena, »evropska« zvezda, rdečo barvo pa »evropsko« modra in zelena barva kot izraz ekološke usmeritve stranke. Na kongresu je partija nastopila ne le s programom, ki se je skliceval na Evropo, ampak tudi s simboli, ki so namigovali na »evropskost«, na Evropsko skupnost. Ciril Ribičič se je spominjal, da je bila ob predstavitvi nove zunanje podobe stranke zaprepadenost takšna, da tako bledeh obrazov strankarskih kolegov ni videl vse od napada sil varšavskega pakta na ČSSR avgusta leta 1968.⁶⁹⁵

Bistvo 11. kongresa ZKS je bil na njem sprejeti program. Bil je vrhunec procesa prenoviteljstva. Ta naj ne bi bil le »dokument članov ZK, ampak bo dokument, po katerem nas bo sodila javnost«, je ob nastajanju programa menil Kučan.⁶⁹⁶

V programu *Za evropsko kakovost življenja* so ponudili »podobo prihodnosti Slovenije in Jugoslavije«, kot so jo takrat videli v organizaciji slovenskih komunistov. »V njem je vse tisto, kar je sad naših spoznanj, našega skupnega dela, pa tudi sad zorenja naše skupne politične zavesti.«⁶⁹⁷ Program je v 17 vsebinskih razdelkih opredelil poglede slovenskih komunistov na temeljne cilje in vrednote, na demokracijo, demokratični socializem, politični pluralizem, politični sistem, Jugoslavijo, gospodarstvo, ekologijo, socialno politiko, kulturo, izobraževanje, znanost, šport, pravico do različnosti, svobodo obveščanja, obrambo in prevrednotenje zunanje politike. Ciril Ribičič, ki je vodil komisijo za pripravo programskega dokumenta, je pojasnil, zakaj geslo *Evropa zdaj!*: »Namesto boja proti meščanski desnici, proti kontrarevoluciji in separatizmu ponujamo partijski in širši javnosti program družbenih reform ‚Za evropsko kakovost življenja‘«. Pojasnil je, da pomeni *Evropa zdaj!* za ZKS korak naprej od socializma po meri človeka, kar je bilo osnovno vodilo prenoviteljstva. Geslo o Evropi pa po Ribičičevih besedah ni pomenilo izražanja želje po vključevanju v Evropo ali v Evropsko skupnost, ampak »da začnemo po evropskih merilih živeti in delati doma.«⁶⁹⁸ Šlo je za misel, da so evropski standardi na vseh področjih življenja potrebni tukaj in zdaj. Novo ZKS je Ribičič, ki je na kongresu prevzel vodenje ZKS, predstavil kot stranko družbene preнове, ki pa »ostaja leva politična organizacija, alternativa za demokratični socializem«, in k razpravi o programu pozval tudi nečlane ZKS.⁶⁹⁹ Program je opuščal tudi komunistično zakoreninjen nazorski odpor proti verujočim in je tudi njim omogočal vstop v prenovljeno ZKS.

Z 11. kongresom je organizacija slovenskih komunistov, ki takrat še ni nastopala kot politična stranka, začela prehajati iz komunističnega, to je

⁶⁹⁵ Ribičič, *Rad sem jih imel*, str. 72.

⁶⁹⁶ SI AS 1589, Zapisnik 91. seje P CK ZKS, 14. 7. 1989.

⁶⁹⁷ *Evropa zdaj!*, str. 3.

⁶⁹⁸ *Evropa zdaj!*, str. 4.

⁶⁹⁹ Prav tam.

revolucionarnega pogleda na spremembe v družbi, na reformni pogled nanje. To je pomenilo prehajanje k socialnodemokratskim pogledom. Kongres je bil začetek strankarstva slovenskih komunistov in njihove »izenačitve« z drugimi tedanjimi novonastalimi političnimi strankami (uradno so bile zveze) v Sloveniji. Na to, da je ZKS končno tudi formalno približala stranki, je vplival napovedani 14. kongres ZKJ. Nanj so se slovenski komunisti pripravili na svojem 11. kongresu.

Za jugoslovanski partijski kongres je vodstvo ZKS pripravilo predloge glede demokratičnih reform, ki naj bi zajele vso Jugoslavijo – »program neodložljivih ukrepov – demokratična reforma zdaj«. ⁷⁰⁰ Predlogi so vključevali človekove pravice in svoboščine »na najvišji ravni mednarodnih standardov«. Zavzemali so se še za uzakonitev političnih strank in neposrednih, splošnih in tajnih volitev, kar naj bi veljalo za že predvidene zvezne volitve aprila 1990, ustanovitev Jugoslovanskega demokratičnega foruma kot okrogle mize, na kateri bi sodelovale vse zainteresirane politične stranke v zvezi s predlogi za reformo političnega sistema jugoslovanske federacije, podpirali so ukinitve verbalnega delikta in prekinitev vseh sodnih procesov, ki so potekali na osnovi spornih členov kazenskega zakonika, in ureditev stanja na Kosovem z upoštevanjem jugoslovanske ustavne ureditve in mednarodnih dokumentov o spoštovanju človekovih pravic. Glede mogočega delovanja slovenskih komunistov z drugimi komunisti v Jugoslaviji so zahtevali preoblikovanje ZKJ v »zvezo političnih subjektov vključno s samostojnimi organizacijami v federalnih enotah«. ⁷⁰¹ Vodstvo ZKS se je zavedalo, da njenih zahtev ne bodo sprejeli, da o njih razprave sploh ne bo, saj so bile vsebinsko povsem nasprotne miloševićevskim pogledom. Zato so kot protest proti temu predvideli zapustitev kongresa. Na slovenskem kongresu so slovenski delegati za zvezni kongres dobili pooblastilo, da branijo slovenske poglede na reforme ali »svoje« prenoviteljstvo in da za ceno njegove obrambe kongres tudi zapustijo. Vsem slovenskim predlogom so najbolj nasprotovali srbski komunisti. Delegati ZKS na 14. kongresu ZKJ od 20. do 22. januarja 1990 v Beogradu so zato kongres protestno zapustili. Glede na predlagano resolucijo, ki naj bi jo kongres sprejel, so ugotovili, da ZKJ ne morejo več imeti za svojo organizacijo. Nekoliko kasneje so kongres zapustili še delegati zveze komunistov iz Hrvaške. Zveza komunistov Jugoslavije je dejansko razpadla.

Z odhodom delegatov ZKS s kongresa so slovenski komunisti bistveno prispevali k »zrušitvi« enega od glavnih stebrov, na katerih je slonela jugoslovanska država. Konec je bilo vloge »veziva«, ki jo je imela jugoslovanska komunistična organizacija ali stranka. S tem se je začela agonija jugoslovanske države.

700 SI AS 1589, t. e. 1018, 2. seja CK ZKS, 16. 1. 1990.

701 SI AS 1589, 14. kongres ZKJ.

Za slovenske komuniste, ki so se programsko začeli leviti v socialdemokrate, se je začelo novo obdobje. Konec je bilo njihove vezanosti na vsejugoslovansko, takrat formalno še vladajočo partijo v jugoslovanski državi. ZKS je postala le slovenska stranka. Stranka se je osredotočila na slovenske volitve, ki so jih v začetku januarja 1990 razpisali za april istega leta.

Na konferenci 4. februarja 1990 je ZKS formalno postala politična stranka in spremenila, natančneje dopolnila ime ZKS z dodatkom Stranka demokratične preнове. Na ta način so pojasnili njen značaj in usmeritev. Konferenca je sklenila, da je ZKS-SDP »samostojna politična organizacija z lastnim članstvom, programom in statutom«, kot taka pa »avtonomen subjekt evropske demokratične levice«. Predsednik »nove« stranke Ciril Ribičič je na koncu konference poudaril, da ZKS

»dokončno izgublja svoj poseben položaj in vnaprejšnjo zaslombo države. Postaja stranka demokratične preнове, ki je kot vsaka normalna politična stranka odvisna samo od podpore, volje, lojalnosti in občutka pripadnosti njenih organizacij, članov in simpatizerjev. /.../ Postajamo enakovredni svoji politični konkurenci, ko tudi formalno nimamo več nadrejenega centra odločanja izven svoje republike. /.../ Slovenski prenovitelji bomo kot takšni še dosledneje uveljavljali interese slovenskega naroda in vseh državljanov Slovenije. /.../ Z dopolnitvijo imena smo poudarili svojo demokratično naravo in reformsko usmeritev.«⁷⁰²

ZKS-SDP se je s tem formalno izenačila z drugimi slovenskimi strankami.

To je bil konec organizacije slovenskih komunistov, ki je aprila 1937 nastala kot stranka, vezana na vsejugoslovansko komunistično stranko Komunistično partijo Jugoslavije, in se nato v skladu z odločitvijo o preoblikovanju iz stranke v zvezo somišljenikov (ki pa so nastopali kot klasično organizirana komunistična stranka) novembra 1952 preimenovala ter delovala kot Zveza komunistov Slovenije.

S koncem organizacije slovenskih komunistov, ki so kot del jugoslovanske organizacije komunistov »vladali« v Sloveniji od konca druge svetovne vojne, se je končalo desetletje, ki ga je mogoče označiti kot krizno ali usodno za jugoslovansko državo in njen obstoj. Če je mogoče začetek osemdesetih let ali zadnjega desetletja jugoslovanske države opredeliti s smrtjo jugoslovanskega državnega in političnega voditelja Tita, je njen konec ali vsaj začetek konca mogoče razumeti s koncem Zveze komunistov Jugoslavije. Temu so botrovali slovenski komunisti in njihova organizacija, ki je v osemdesetih letih doživljala svojevrsten razvoj iz klasične razredne stranke v bolj nacionalno stranko brez pretiranih razrednih poudarkov.

702 SI AS, 1589, š. 1048.

Damijan Guštin

**ORGANIZACIJA ZKJ
V JLA O POGLAVITNIH
VPRAŠANJIH
DRŽAVNEGA IN
IDEJNOPOLITIČNEGA
SISTEMA
V ČASU RAZPADANJA
JUGOSLAVIJE (1986–1990):
STALIŠČA IN OPREDELITVE**

Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) je bila v osemdesetih letih 20. stoletja po lastni definiciji avantgardna politična organizacija, ki s kakovostjo in zgledom usmerja razvoj socialistične države. Dejansko je še v marsičem bila stranka oblasti, njeni vodstveni organi pa so usmerjali in po svojih članih vodili državne organe. V političnem sistemu SFR Jugoslavije je ZKJ bila ena od petih družbenopolitičnih organizacij, vendar po vplivu in respektu daleč najpomembnejša. Organizacijsko se je delila v devet v sebi skoraj zaključenih

delov, od katerih je bilo osem zvez republik in pokrajin in Organizacija ZKJ v Jugoslovanski ljudski armadi. Politična stranka, ki je delovala v jugoslovanskih oboroženih silah, je imela od leta 1974 status v sebi zaključene politične organizacije v sestavu ZKJ. V tem statusnem pogledu je bila dejansko (skoraj) enaka organizacijam, ki so delovale na območju vsake od republik ali obeh pokrajin.⁷⁰³ Tudi Organizacija ZKJ v JLA (OZKJ v JLA) je bila jasno zamejena, saj je delovala in imela članstvo izključno v vojaškem okolju, ki je bilo statusno ločeno od civilnega, a je delovala v vsej državi. Kljub specifični sestavi članstva in okolju, v katerem je delovala, je politična organizacija delovala po skoraj enakih organizacijskih in političnih načelih. Imela pa je specifično članstvo, saj je bil dovršen del članov včlanjen le za določen krajši čas – za čas služenja vojaškega roka, kar je bil gotovo največji migracijski del strankinega članstva. Nezanemarljivo število vojakov, ki so služili vojaški rok, je namreč v času služenja pridobilo članstvo (»bilo sprejeto«) v Organizacijo ZKJ v JLA – bodisi so bili člani katere od republiških organizacij ZKJ že pred služenjem vojaškega roka in so svoje članstvo morali prenesti v osnovne organizacije ZKJ v okviru vojaške organizacije bodisi so bili (večkrat kampanjsko) sprejeti v vrste politične organizacije med služenjem vojaškega roka, običajno v drugi polovici ali ob koncu služenja. Ta dolga leta samoumevni proces se je v kriznem poldesetletju, ki je predmet te razprave, že spremenil; iz nekaterih republik je prihajalo v JLA proporcionalno in številčno majhno in vedno manjše število članov ZKJ (npr. iz Slovenije), vojaki iz nekaterih republik so se sprejemu v ZKJ tudi bolj pogumno izogibali, oficirji, zadolženi za politično delo ZKJ, in sekretarji osnovnih organizacij ZKJ, s tem zadolženi za sprejem vojakov na služenju vojaškega roka, pa so tudi izkazovali manj vztrajnosti in samozavesti pri svojem pridobivanju vojakov za vstop v stranko. Tako se je v tem času članstvo OZKJ v JLA vedno bolj omejevalo na zaposlene v JLA, ustanovah in zavodih v sestavi Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo in v samem sekretariatu, med katerimi pa je bil vsaj med oficirji in podoficirji delež članov tako visok, da je bilo članstvo samoumevno skupaj z zaposlitvijo. Tudi zato se je njihovo politično opredeljevanje trdno homogeniziralo.

V ključnem obdobju razpadanja Jugoslavije v drugi polovici osemdesetih letih 20. stoletja – pa tudi že prej – so se politične opredelitve in stališča v edini dovoljeni politični stranki (statusno »družbenopolitični organizaciji«, eni od petih) v SFR Jugoslaviji izražale predvsem teritorializirano, kot stališča in tudi politični boji med posameznimi republiškimi in pokrajinskimi organizacijami ZKJ, npr. izrazito med ZK Slovenije in ZK Srbije, ZK Hrvaške in ZK BiH.

703 Hadžić, *Jugoslovenska Narodna Agonija*, str. 38–47; Guštin, Politična stranka v vojaški strukturi, str. 170–190. ZKJ je organizacijsko izdvojeno iz republiških in pokrajinskih ZK zajemala tudi OO ZKJ v organih in organizacijah federacije (leta 1985 15.036 članov), ki pa niso delovali kot v sebi zaključena organizacija. Prim. *Obravnava predloga izhodišč za pripravo 13. kongresa ZKJ*, str. 70.

VLOGA ZKJ V (JUGOSLOVANSKI) DRUŽBI V OSEMDESETIH LETIH 20. STOLETJA

ZKJ, edina prava politična stranka med petimi družbenopolitičnimi organizacijami, ki so sestavljale politični sistem socialističnega samoupravljanja v SFR Jugoslaviji, je bila kljub načelni ločenosti strankinih vodilnih funkcij od državnih in t. i. avantgardni vlogi še vedno tesno prepletena s hkratnimi nosilci državnih in družbenih vodilnih funkcij. Politični sistem SFR Jugoslavije je po ustalitvi po veliki reformi političnega sistema v letih 1971–1974 v osemdesetih letih (že) izkazoval izrazito formalizacijo in birokratizacijo. Ko je bila stranka v osemdesetih letih 20. stoletja postavljena v zaradi krize bistveno zahtevnejše politično in družbeno okolje, je hkrati tudi sama postala del tega problema, saj je, ne vedoč, kako rešiti hudo gospodarsko in nato politično krizo, delovala vedno bolj disonantno. Ker so bili vsi njeni deli na oblasti vsak na svojem območju, v republikah in pokrajinah, se je tudi njihova konkretna politična dejavnost vedno bolj razlikovala glede na sestavne dele federacije in vedno bolj tudi glede na interese njihovih okolij in so centralni organi ZKJ postali kraj predstavljanja svojih stališč in vedno manj kraj usklajevanj. Tako imenovano *federalizacijo ZKJ* so nekatere njene strukture poudarjale kot problematično že kmalu po izbruhu krize, z rastočo različnostjo zastopanih političnih stališč in rešitev pa je dejansko vzpostavljala, gledano z ravni države, svojevrsten, vedno bolj politično pluralen, a enostrankarski sistem, ki pa se zaradi ustavnih in zakonskih okvirov zapovedane monolitnosti sploh ni mogel izraziti drugače kot oster politični diskurz v zveznih organih stranke, sprva v organih, nato pa tudi za javnost. Seveda pa tega pluralizma političnih stališč in ravnanj člani vodstvenih garnitur (večinoma) niso razumeli kot vrednoto, pač pa kot nekaj, kar uničuje še vedno veljavno *načelo demokratičnega centralizma*, še bolj pa kot tisto, kar znižuje možnost doseganja enotne idejnopolitične ocene in stališča ter politične odločitve v praksi, ki je bila zaradi poglobljanja družbene, gospodarske in politične krize vedno bolj zahtevna, tako da je njena akcijska zmožnost vedno bolj padala.⁷⁰⁴ Tako se je znotraj ZKJ s precejšnjo zamudo izoblikovalo stališče, da se mora skupaj z gospodarskim in političnim sistemom reformirati tudi sama. Vprašanje o vsebini in načinu reformiranja pa je znotraj stranke povzročilo dodatna razhajanja in končno v začetku leta 1990 tudi njen razpad.

⁷⁰⁴ Radikalno omejitev pristojnosti republiških in pokrajinskih ZK je obravnaval že 11. kongres ZKJ leta 1982, a jih je zavrnil. – Repe, *Jutri je nov dan*, str. 30; Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 112–113.

KRIZNO OBDOBJE JUGOSLOVANSKE DRŽAVE

V letih 1980–1981 sta v državi izbruhnili iz nakopičenih notranjih problemov in nasprotij izvirajoči gospodarska in politična kriza. Politična kriza je sprva zajela predvsem vprašanje državne ureditve, pri čemer je bilo najprej poglobitno sporno vprašanje federalnosti in manj »politični sistem socialističnega samoupravljanja«. Kriza je sovpadla s smrtjo zadnjih dveh velikanov socialistične revolucije, Edvarda Kardelja (1979) in Josipa Broza Tita (1980), širše z zatonom vojne generacije političnega in državnega vodstva in akutno politično krizo v avtonomni pokrajini Kosovo leta 1981, ki pa so jo reševali predvsem kot varnostni problem, čeprav so se vlaganja in dotacije na Kosovo še povečali.⁷⁰⁵

Državno in politično vodstvo je najprej začelo razvijati sistemsko rešitev gospodarskih problemov (Dolgoročni program gospodarske stabilizacije, 1983) in šele nato, ob notranjih nesoglasjih, tudi političnega (Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, 1985). Ne eden ne drugi nista zapustila dotedanje glavne linije ohranjanja političnega in gospodarskega sistema, vpeljanega leta 1974.⁷⁰⁶ Po 13. kongresu ZKJ so njena vodstva sklenila, da je treba reformirati tudi samo stranko, in lansirala geslo o »treh reformah«.

Kot prevladujoče se je uveljavilo mnenje, da je potrebno spremeniti ustavno zastavljena razmerja med pristojnostmi federacije in republik tako, da bo z večjimi pristojnostmi federalni center bolj učinkovit, dejansko pa se je znova odpiral spopad za distribucijo politične moči. V političnem smislu se je to kazalo tudi kot stalna kritika nacionalizmov, katerih naravni okvir naj bi bile republiške birokracije. Po večletnih prizadevanjih je bil leta 1988 izdelan predlog ustavnih amandmajev, ki so povečini prenašali dodatne pristojnosti in pooblastila na federacijo. Vendar pa so sestavni deli države – republike – svoje institucionalne možnosti za izražanje soglasja k ustavnim spremembam uporabili za to, da so večinsko narekovane centralizirajoče spremembe v dobršni meri blokirali.⁷⁰⁷ Do odprave konfederalno-federalne ureditve in temeljite centralizacije države tako ni prišlo kljub sprejetim ustavnim amandmajem. V gospodarski reformi se je poglobitno reformno vprašanje odpiralo v zvezi z izhodom iz krize in uvedbo več elementov tržnega gospodarstva. Globina gospodarske krize z rastočo inflacijo in s siromašenjem prebivalstva vred je tem ukrepom narekovala prioriteto pred velikimi strukturnimi reformami. Izhod iz krize so po večini razumeli kot večja pooblastila osrednji državnih oblasti, ki so jih zahtevali tudi zunanji upniki; ti so že leta 1983 uveljavili do Jugoslavije polno notranjo solidarnost pri vračanju dolgov. Različna republiška vodstva so zastopala različne kombinacije rešitev gospodarskih težav in politično-državnih problemov. Njihova stališča so se med razvojem krize tudi

705 Jović, *Jugoslavija*, str. 265–301.

706 Prav tam, str. 310–327.

707 Gabrič, *Pobude za spreminjanje ustavnega sistema*, str. 1174–1177.

spreminjala in razvijala. V sklepnem kriznem obdobju je nasproti ponovni uveljavitvi (moderniziranega) centralnoplanskega komunizma prevladala uvedba tržnega gospodarstva z liberaliziranim političnim sistemom, nestranskim pluralizmom, ki pa mora ostati socialističen.

Politični prostor v Jugoslaviji je v veliki meri odprlo prav javno razpravljanje in medsebojno nasprotovanje posameznih delov vladajoče ZKJ, ki so ne le skozi politična telesa, temveč vedno bolj skozi medije predstavljali in zastopali svoja različna politična izhodišča. Nekomunistična opozicija se je kot politična sila šele porajala in v javnost ni imela dostopa. Najbolj se je slabitev političnega vpliva ZKJ kazala v rastočem nacionalizmu, ki pa je bil hkrati v njenem političnem obzorju dosledno anatemiziran.

OSNOVNI PARAMETRI ORGANIZACIJE ZKJ V JLA

Organizacija ZKJ v JLA je sredi osemdesetih let 20. stoletja – kot že štiri desetletja prej – vključevala člane ZKJ v vojaških strukturah, to je v vojski zaposlene oficirje in podoficirje, šolajoče se na vojaških šolah, vojaške uslužbenke, civilne osebe, zaposlene v JLA in drugih vojaških strukturah, in končno vojake na služenju vojaškega roka. Organizacija je bila v sebi zaključena, delovala je po svojem statutarnem sklepu (namesto statuta). Svoj položaj je v zadnji različici iz leta 1986 opredeljevala takole:

»Organizacija Saveza komunista Jugoslavije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, kao integralni deo SKJ, je vodeća idejnopolitička snaga u JNA, koja idejnopolitički deluje u svim sredinama i kolektivima vojne organizacije. Njen osnovni zadatak je, da izgrađuje i jača JNA kao zajedničku oružanu silu radničke klase, svih naroda i narodnosti SFRJ. Organizacija SKJ u JNA razvija idejnopolitičko jedinstvo pogleda i akcija svih pripadnika JNA.«⁷⁰⁸

Vodil jo je komite Organizacije ZKJ v JLA, ki je znotraj sebe izvolil še predsedstvo organizacije – in člane CK ZKJ iz organizacije. Predsedstvo je znotraj sebe izvolilo predsednika in sekretarja organizacije. Po položaju pa so bili člani predsedstva tudi vodilni oficirji politične uprave v ZSLO, rodovih in armadnih območjih.⁷⁰⁹ V

708 *Narodna armija*, 41, št. 2433, 27. 2. 1986, priloga Nacrt izmena i dopuna Statutarne odluke Organizacije SKJ u JNA. Nekoliko drugačno opredelitev nalog OZKJ v JLA postavlja resolucija *Naloga ZK pri razvijanju socialističnih samoupravnih družbeno-gospodarskih odnosov in političnega sistema socialistične samoupravne demokracije*: »Organizacija ZKJ v JLA je odgovorna za oblikovanje in izvajanje politike ZKJ pri graditvi armade kot enotne oborožene sile vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, za ohranitev in nadaljnjo krepitev idejnopolitične enotnosti in moralne moči armade na Titovi poti, za razvijanje zavestne vojaške discipline in medčloveških odnosov, značilnih za armado socialistične samoupravne družbe.« – *Osnutki resolucij 13. kongresa ZKJ*, str. 42 (podčrtal D. G.).

709 *Narodna armija*, 41, št. 2442, 1. 5. 1986, str. 7, Novi organi Organizacije SKJ u JNA.

obravnavanem obdobju je OZKJ v JLA vodil najprej generalpolkovnik Georgije Jovičić, na 9. konferenci OZKJ v JLA leta 1988 pa so po Jovičićevi upokojitvi za predsednika izvolili admirala Petra Šimića. Predsednik je bil po funkciji tudi član predsedstva CK ZKJ. Komiteji na naslednjih nižjih stopnjah organiziranosti so sledili organiziranosti vojaških struktur; bili so na ravni armad, rodov, korpusov, po reorganizaciji JLA leta 1988 pa na ravni vojaških območij in korpusov. Naslednja stopnja so bile organizacije v brigadah, polkih, samostojnih bataljonih, ustanovah in zavodih ipd. Organizacija se je konec leta 1987 členila v 2.137 osnovnih organizacij ZKJ, ki so delovale v vsaki garniziji ali enoti, vse do ravni čet. Okoli 30 odstotkov osnovnih organizacij je imelo do 20 članov, le devet pa med 100 in 150 člani, kar so vodilni ocenjevali za preobsežno. Po veliki eksploziji – pravi kampanji – sprejemanja novih članov po smrti Josipa Broza Tita je članstvo OZKJ v JLA leta 1983 začelo upadati, deloma tudi zaradi zmanjševanja staleža poklicnih vojaških oseb in števila vpoklicanih ali v ZKJ sprejetih rekrutov. Kljub temu pa so v obdobju 1982–1986 v organizacijo sprejeli 57.800 novih članov, kar 98 odstotkov sprejetih je bilo vojakov na služenju vojaškega roka. Od 102.000 članov je število članstva organizacije do konca leta 1987 upadlo na 81.000. Kljub temu pa je bilo konec tega leta med člani ZKJ še vedno 98,8 odstotka (aktivnih) oficirjev, od podporočnikov do generalov, le malo manj, okoli 89 odstotkov vseh, pa je bilo med članstvom tudi podoficirjev. Vojaške strukture so podobno uspešno vključevale v organizacijo tudi bodoče oficirje in podoficirje, med gojenci vojaških šol in akademij je bilo že okoli 70 odstotkov članov ZKJ. Manjši je bil delež civilnih oseb, približno polovica, ki pa številčno ni bil zanemarljiv. Med vsakokratnimi generacijami vojakov na služenju vojaškega roka je bil član ZKJ vsak deseti vojak.⁷¹⁰ Zato se zdi, da glavni dejavnik zmanjševanja števila članstva ni bil odraz kriznih razmer in nezmožnosti ZKJ za njihovo reševanje, pač pa zmanjšanje sprejema vojakov; tedaj je zaradi sprememb zakona tudi nekaj časa veljalo, da so vsi obvezniki morali na služenje vojaškega roka že takoj po polnoletnosti, po mnenju armadne politične strukture pa so bili številni še premalo zreli za sprejem v ZKJ.⁷¹¹ Ob takem neformalnem, a sistematičnem pritisku k včlanjevanju v ZKJ je mogoče sklepati, da je med člani bil tudi del nezainteresiranih ali neaktivnih, ki so na »partijskih sestankih« sedeli predvsem zaradi normalne kariere (pri napredovanjih in razporeditvah so ocenjevali tudi politično zgrajenost in politično aktivnost oficirjev in podoficirjev) in ljubelega miru, ne pa politične opredeljenosti in zavzetosti za uresničevanje ciljev politične organizacije svojega delovnega okolja.⁷¹²

710 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Informacija o kretanju članstva, ostvarivanju politike prijema novih članova SKJ i primene idejno-političkih mera v 1987. godini. *Narodna armija*, 41, št. 2441, 24. 4. 1986, str. 1, Stabilno idejno-političko jedinstvo.

711 *Narodna armija*, 42, št. 2517, 8. 10. 1987, str. 1, Br. Miletić: Borbenost i budnost – odlike političke akcije.

712 Konkreten primer navaja Predojević, *U procjepu*, str. 15, v katerem dva visoka častnika dolžnost svojega delovanja v ZKJ v JLA opredeljujeta kot nepotrebno ali celo tujo.

NAČIN POLITIČNEGA DELOVANJA ORGANIZACIJE

Ena od osnovnih težav pri opredeljevanju političnih stališč Organizacije ZKJ v JLA je bila njena tesna navezanost na stališča, ki so jih zavzemali Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo (ZSLO) in vojaški vrh na eni strani ter CK ZKJ na drugi strani. V krizi je tudi vojaški vrh državnim organom in javnosti izražal vedno več stališč do splošnega stanja v državi.⁷¹³ Kot je spomladi 1986 ugotovil član predsedstva OZKJ v JLA (in načelnik Politične uprave Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo) admiral Petar Šimić, je »tok društvenih zbivanja doveo Armiju u .poziciju značajnog faktora idejnih i moralno-političkih procesa«,⁷¹⁴ zato je tudi njena politična organizacija vedno bolj jasno odražala stališča svojega s stranko tesno prepletenega okolja. Več primerov kaže, da je prav hierarhično organizirano vodstvo JLA (Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo, zlasti njegova Politična uprava, in generalštab) določalo vsebino in celo obliko stališč, ki jih je postavljala OZKJ v JLA.⁷¹⁵ V tem je bil položaj OZKJ v JLA kot politične organizacije bistveno okrnjen, saj je morala neposredno izražati pozicije interesne skupine, to pa je bil zaradi pomembnosti vojaške hierarhije predvsem vojaški vrh, katerega interesi so bili predvsem vplivati ne le na vojaški sektor, pač pa v drugi polovici osemdesetih celo na državne organe in družbenopolitične organizacije. Le izjemoma je v kriznem obdobju organizacija obrnila pogled na množico članov med podoficirji in nižjimi oficirji, ko je izražala skrb za njihovo življenjsko raven, ki je v krizi padala.⁷¹⁶

Organizacija ZKJ v JLA je svojo politično aktivnost razvijala v rednih, skoraj obveznih srečevanjih članstva (sestankih). Vse osnovne organizacije, ki so po večini bile v vojaških kolektivih, so se morale sestajati, enako so redno zasedali komiteji. Predsedstva komitejev so bila še bolj operativna in so se redno sestajala, predsedstvo komiteja OZKJ v JLA mesečno.⁷¹⁷ Običajno so se osnovne organizacije seznanjale s posredovanimi informacijami o posameznih problemih, od njih pa se je pričakovalo in celo zahtevalo, da so izvedle operacionalizacijo zastavljenih nalog ali predebatirale posamezne pojave v svojih okoljih.⁷¹⁸

713 Več Čepič, *Politicizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije*, str. 117–148.

714 *Narodna armija*, 41, št. 2450, 26. 6. 1986, str. 9, Novi uslovi – nove metode.

715 Tako je izvršni sekretar OZKJ v JLA Krsman Milošević navedel: »Dragocen prispevek pri dokončnem oblikovanju dokumenta (programa idejnopolitičnih nalog OZKJ v JLA – op. D. G.) je bil referat generalpolkovnika Veljka Kadijevića na junijski seji komiteja.« – *Narodna armija*, 44, št. 2622, 12. 10. 1989, str. 11, Za sodobno in ustvarjalno zvezo komunistov. Prim. Vukušić, *JNA i raspad SFR Jugoslavije*, str. 124–125.

716 Prim. SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Pregled održanih sednica komiteta Organizacije SK i njegovog predsedništva od 8. konferencije OSK u JNA (november 1988).

717 Prav tam.

718 Prim. Vukušić, *Vsebina in metode dela osnovne organizacije Zveze komunistov v enoti – ustanovi JLA*.

Dostopna, sicer nesistematična poročila kažejo, da so se organizacije tudi v tem obdobju pogosto sestajale, ista poročila pa poudarjajo, da si prizadevajo, da bi bili sestanki akcijski, torej z dogovori o izvedbi aktivnosti in nosilcih.⁷¹⁹ Hkrati je bila osnovna organizacija ZKJ edini kraj v vojaški strukturi, kjer je bilo mogoče nadrejenim izreči tudi marsikaj o odnosih in ravnanjih, kar sicer v okolju vojaške hierarhije ni bilo predvideno.⁷²⁰ Soditi je mogoče, da je bila OZKJ v JLA med sestavnimi deli ZKJ, ki je na ohranjanje dosežene ravni notranjega političnega komuniciranja in postavljanja »politične linije« gledala z največ vztrajnosti. Poleg tega je dejavnost OZKJ v JLA podpirala tudi sistemska ureditev »političnega dela« v enotah, ustanovah in zavodih oboroženih sil kot sestavnega dela urjenja. Znotraj štabov enot so bila sistematizirana mesta referentov za politično delo in moralno vzgojo (po 1988 za moralno vzgojo in pravne posle), kar je v veliki meri podvajalo politično delovanje ZKJ v JLA.⁷²¹ Zato se je v vojaškem okolju najbolj ohranjala stara državno partijska vodilna vloga KPJ, ki je v civilnem okolju deloma popustila.⁷²² Predsedniki in sekretarji posameznih komitejev OZKJ v JLA (na ravni JLA, armad in vojaških območij, korpusov) so bili profesionalci, ki jih je plačeval državni proračun. Za zasedbo takih položajev so bili celo predpisani minimalni pogoji, ki so vsebovali tudi potreben čin (npr. »generalski položaj«).⁷²³ Člani komitejev so bili pogosto tudi poveljniki, čeprav pa nikoli njihovi predsedniki ali sekretarji.

V takih okoliščinah so bila stališča članov OZKJ in sploh profesionalne sestave JLA pa tudi vojakov na služenju vojaškega roka predmet sistematične obdelave in tudi nadzora.⁷²⁴ Da bi vojaške osebe lahko izražale stališča, ki niso bila stališča ZKJ, je bilo nepredstavljivo. Zlasti pa je bilo striktno nadzirano kakršnokoli izražanje »nacionalističnih« stališč. Oblikovanje idejnopolitičnih stališč je tako bilo na generalni ravni pod vplivom stališč ZKJ. Pregled vsebine sej komiteja OZKJ v JLA v letih 1986–1989 pokaže, da je bilo v ospredju opredeljevanje akcijskega delovanja na podlagi izhodišč, ki jih je oblikoval ali postavljajl CK ZKJ.⁷²⁵ Ker pa so ta bila zaradi notranjih razhajanj med republiškiimi in pokrajinskimi

719 Prim. *Narodna armija*, 42, št. 2479, 15. 1. 1987, str. 4, Kako povečati efikasnost rada.

720 Vukšić, *JNA i raspad SFR Jugoslavije*, str. 104; Čepič, Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije, str. 126, navaja oceno generala Staneta Potočarja, da je OZKJ v JLA s svojim delovanjem preprečevala nekatere negativne pojave v vojaški hierarhiji.

721 Nikolić, *Razvoj političkih organa; Mezga, Politički rad u JNA*. Vukšić, *JNA i raspad SFR Jugoslavije*, str. 103–105, ocenjuje, da je s tem prišlo v politični vojski do razhajanja med politikom in ideologijo, med partijo in političnim delom, kar je bilo neracionalno in nejasno razmejeno.

722 Prim. Hadžić, *Jugoslovenska Narodna Agonija*, str. 34.

723 Prim. Predojević, *U procjepu*, str. 16.

724 Za primer: polkovnika Tomislava Mesića, razporejenega v štabu 9. armade, je njegova OO ZKJ v JLA partijsko obravnavala, ker je »pred grupom starešina iz SSNO i komande 9. armije opravdavao pisanje ‚Mladine‘.« – Omerza, *JBTZ*, str. 100–102.

725 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Pregled održanih sednica komiteta Organizacije SK i njegovog predsedništva od 8. konferencije OSK u JNA (november 1988).

organizacijami vedno bolj prazna (bila so vedno bolj »verbalne kulise« (Kučan)),⁷²⁶ so taka bila tudi izhodišča in politična stališča, ki jih je opredeljeval in zastavljal omenjeni komite. Pozivanje k doseganju enotnih stališč o najpomembnejših političnih in družbenih vprašanih, ki so ZKJ sprva pasivizirali in nato razcepili, je bilo premalo. V kriznem razhajanju ZKJ je tudi na poklicni vojaški sestav vedno bolj vplivala različnost stališč, ki so jih izražali njihovi kolegi v različnih republiških in pokrajinskih ZK. Njihov odziv, kot so jih prenašali komiteji OZKJ v JLA, je bil na eni strani obsojanje neenotnosti (drugih vodstev ZKJ), na drugi strani pa občasno, postopno in previdno izražanje razlikujočih se stališč do žgočih problemov; zdi se, da je bilo zastopnikov »trde linije« bistveno več kot v liberalni smeri. Ker pa tudi člani OZKJ v JLA niso delovali v izoliranem prostoru, po nacionalni pripadnosti so pripadali vsem narodom (prevladujoče sicer srbski nacionalnosti) in socialnim položajem, so se tudi sami začeli razlikovati v pogledih na politično rešitev problemov. Na njihovo opredeljevanje so vplivali tudi dolgoletna krizna situacija, upadanje osebnih dohodkov in zmanjšan dostop do stanovanj. To je vodilo v sklepni fazi do precej razlikujočih se opredelitev in stališč celo v komiteju OZKJ v JLA.⁷²⁷ Glede na dejavni nadzor pa so osnovne organizacije ZKJ v JLA ta proces dolgo zadrževale, tako da so najvišji organi OZKJ v JLA še vse do 14. kongresa ZKJ ocenjevali, da jim je uspelo ohraniti idejnopolitično enotnost v vrstah JLA.⁷²⁸

Drugi vir oblikovanja političnih stališč je bila vodilna garnitura vojske ali ZSLO. Dejansko je težko presoditi, ali je ZKJ po OZKJ v JLA bolj politično usmerjala in nadzirala vojsko ali pa je vojaški vrh določal njena stališča in ukrepe vsaj glede tistega, kar je bilo v vsebinski povezavi z obrambo in varnostjo države. Za obdobje druge polovice osemdesetih let je to še posebej nerazpoznavno, ker se je tudi vodilna vojaška struktura neposredno ali preko članstva v CK ZKJ vključila v politične diskusije o vseh žgočih problemih jugoslovanske države in družbe, OZKJ v JLA pa »uporabljala, da je povedala tisto, česar sama ni upala«.⁷²⁹

Potem ko je CK ZKJ na 17. seji 17. in 18. oktobra 1988 sprejel *Program nalog in aktivnosti ZKJ za preseganje neugodnih političnih, ekonomskih in družbenih razmer v državi*, je predsedstvo OZKJ v JLA takole konkretiziralo politične naloge nižjim organom in osnovnim organizacijam:

- informirati o sklepih CK ZKJ članstvo in druge pripadnike JLA, pri čemer naj sodelujejo člani CK ZKJ iz OZKJ v JLA in komunisti na pomembnih poveljniških in partijsko-političnih dolžnostih;

⁷²⁶ Repe, Milan Kučan, prvi predsednik, str. 98.

⁷²⁷ Predojević, U procjepu, str. 23.

⁷²⁸ Prim. Šimić, Ohranili smo splošno jugoslovansko naravo naše armade.

⁷²⁹ Bebler, Profesionalni vojaki in politični pluralizem v evropskih socialističnih državah, str. 65; Hadžić, Jugoslovenska Narodna Agonija, str. 52–53; Vukšić, JNA i raspad SFR Jugoslavije, str. 103–120. Čolak, Raspad Jugoslavije, str. 36, navaja za pomlad 1989 ocene tujih dopisnikov, da JLA nastopa kot svojevrstna partija.

- komunisti na odgovornih položajih v vojaško-gospodarskem sektorju naj si prizadevajo za spremembo zakonov, ki konkretno urejajo ekonomske odnose v proizvodnji orožja in vojaške opreme;
- vsi člani organizacije se morajo zavzeti za izvedbo načrtov varčevanja in racionalizacije po načrtu, ki ga bo naredil generalštab;
- ZSLO bo izdelal nabor ukrepov za zaustavitev padanja življenjskega standarda poklicnega sestava JLA, posebni ukrepi se morajo uvesti za tiste z najnižjimi osebnimi dohodki;
- zaradi težkih razmer na Kosovu z vojaki albanske narodnosti, »kod kojih se oseća uticaj nacionalističke i separatističke indoktrinacije«, idejnopolitično delati bolj pristno in konkretno;
- komunisti v 3. upravi ZSLO naj si prizadevajo, da na Kosovo pošljejo služit vojaški rok več umetnikov, športnikov in podobnih;
- okrepi mobilnost vseh samozaščitnih mehanizmov, da se uprejo destruktivnemu delovanju posameznikov in skupin;
- predsedstvo pripravi načrt obiskov članov predsedstva OZKJ v JLA v garnizijah na Kosovu;
- okrepi politično delo v boju proti nacionalizmu, »da svaki pripadnik JNA duboko shvati i razume da su bratstvo i jedinstvo temeljna tekovina naše revolucije i odlučujoći činilac postojanja i razvoja Jugoslavije kao celine«. ⁷³⁰ Zavedati se morajo, da pomenijo nacionalistični pojavi, ne glede na to, kako se izkazujejo, kontrarevolucionarno dejavnost.
- zamenjati kadre, ki delujejo proti enotnosti ZKJ, kot je to opredelil 13. kongres ZKJ;
- predsedstvo bo izdelalo načrt aktivnosti za idejnopolitično, organizacijsko in kadrovske preobrazbo ZKJ v JLA, ko bodo znana osnovna izhodišča;
- predsedstvo bo oblikovalo tri delovne skupine, ki bodo spremljale in predlagale ukrepe za izvedbo treh reform;
- komunisti in organi so dolžni, da se »energično, pravovremeno i argumentovano« uprejo vsakemu napadu na osebnost in delo Josipa Broza Tita;
- vojaška glasila naj se še nadalje upirajo »sve agresivnijim pritiscima nacionalizma i antikomunizma« in spodbujajo dejavnosti, ki prispevajo k izgradnji obrambnega sistema in utrjujejo enotnost ZKJ.

730 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Zadaci komunista, organizacija i organa SKJ u JNA na ostvarivanju odluka 17. sednice CK SKJ, 23. 11. 1988, str. 5.

»V ZAOSTRENIH RAZMERAH«

Leta 1986 je bilo politično delovanje ZKJ v znamenju predkongresnih dejavnosti, priprav in izvedb republiških kongresov in 13. kongresa ZKJ. Organizacija ZKJ v JLA je podobno kot republiške in pokrajinske organizacije pred kongresom ZKJ izvedla svojo 8. konferenco, na kateri so delegati na podlagi dotedanjih problemov opredelili glavne vsebine in smeri delovanja. Marca 1986 je komite organizacije sprejel predlog *Programa idejno-političkih zadataka OSKJ u JNA*.⁷³¹ Med njimi so bile posebej poudarjene tiste naloge, ki so bile značilne za ta del ZKJ, »trajno održavati visok nivo idejno-političkog jedinstva Armije na kursu SKJ« ter se osredotočiti na njeno bojno in moralnopolitično izgradnjo, v politično zavest pripadnikov JLA temeljito vgrajevati marksistične in razredno-delavske vsebine in si prizadevati »da klasnorevolucionarni i narodni karakter i višenacionalni sastav Armije trajno ostanu najznačajniji činioци njenog jedinstva«. ⁷³² Glede na spoznano težje razmere delovanja pa je za člane nujno potrebno

»razvijati budnost, osjetljivost i borbenost pripadnika Armije prema pojavama narušavanja bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti a posebno prema nacionalističkim pojavama koje bez obzira na oblike ispoljavanja (separatizam, unitarizam, iredentizam, kleronacionalizam) predstavljaju koncentrisani izraz kontrarevolucionarnih aktivnosti i snaga u SFRJ«. ⁷³³

Slednje je bilo viden odraz odzivanja JLA na tedaj še redke pojave kritičnih misli na račun obrambnega sistema, zlasti pa JLA, pa tudi pogostejše kritike splošnih političnih razmer. Odzivanje se je vključevalo v okvir nove ofenzivnosti ZKJ proti vsem protisocialističnim pojavom.⁷³⁴ V začetku leta 1986 je armadni strokovnjak, načelnik Visoke vojaško-politične šole JLA generalmajor Tomislav Peruničić, na posvetu o idejnopolitičnih odklonih javno presodil: »Građanska desnica (v Jugoslaviji) osporava idejnu i klasnu osnovu koncepcije ONO i DZS. Lepeza osporavanja je dosta široka i šarolika i odraz je šarolikosti snaga kontrarevolucije.«⁷³⁵ Nato je naštel atribute kritike: vojaški sistem je militarističen, nedemokratičen, režimski, drag, inerten, neučinkovit, sredstvo za zavajanje ljudi v rokah ZKJ, sredstvo v rokah vojaškoindustrijskega kompleksa. Grozita mu dve poglavitni smeri napada teh sil: zahteve pacifističnih organizacij po

731 *Narodna armija*, 41, št. 2435, 13. 3. 1986, priloga Program idejnopolitičkih zadataka Organizacije SKJ u JNA.

732 Prav tam, str. 4.

733 Prav tam, str. 8.

734 Prim. Čepič, Politizacija jugoslovske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije, str. 117–148; Jović, *Jugoslavija*, str. 345–351.

735 *Narodna armija*, 41, št. 2434, 6. 3. 1986, str. 6, Osporavanje koncepcije ONO i DSZ.

razorožitvi Jugoslavije in na drugi strani zahteve zagovornikov trde roke, naj vojska prevzame oblast. »Svesne da naznačenog cilja svoje aktivnosti prema sistemu ONO (splošnega ljudskega odpora – op. D. G.) ne mogu ostvariti brez razaranja OS (oboroženih sil – op. D. G.), snage kontrarevolucije s posebno žestinom nasrću na JNA.« Označil je tudi njihove poglavitne teze: JLA je nepotrebna poleg teritorialnih obramb v republikah; potrebni sta depolitizacija JLA in njena omejitev na obrambo od zunaj; JLA je v pooblaščenem položaju in služi državnemu terorizmu; v njej prevladujejo surovi medsebojni odnosi brez človekovih pravic; je organizacija, ki troši prevelik del proračuna in tako pogloblja gospodarsko krizo.⁷³⁶

V izrazno omiljeni obliki je napade na obrambni sistem v svojem poročilu o delu v preteklem obdobju na 8. konferenci OZKJ v JLA navedel in označil tudi predsednik Jovičić, ki pa se je oziral predvsem na take pojave znotraj vojaškega sektorja. 88 odstotkov nacionalističnih izpadov v JLA naj bi zagrešili vojaki na služenju vojaškega roka. Povzel je tudi napade od zunaj: »Najkritičniji smo prema onim sredinama gde se dozvoljavaju pojave i aktivnosti antisocialističkih i neprijateljskih snaga, jer smo svesni, da im je cilj da ruše temelje našeg društva. Očigledno je, da se ovi napadi usmeravaju i prema Armiji da se i ona destabilizuje.« Kot medijski napad je navedel celo rok glasbo.⁷³⁷ V terminološkem smislu je torej t. i. kontrarevolucionarna dejavnost dobila določnejše vsebine, ko so se taki pojavi zgostili.

ODGOVORNOST ZA PRIPRAVLJENOST OBOROŽENIH SIL V JUGOSLAVIJI

Eno od osrednjih vprašanj, ki je prav posebej zadevalo OZKJ v JLA, je bilo vprašanje obrambnega sistema države in pripravljenosti njenih oboroženih sil. To je bila tudi strokovna ali poklicna naloga njenega članstva, a hkrati tudi OZKJ v JLA. Preplet obojega ali vprašanje, kje je meja med strokovnim in poklicnim delovanjem (skupaj z organi za politično vzgojo vojakov) ter idejnopolitičnim delovanjem, je bilo vseskozi osemdeseta leta nejasno. Jugoslovanski obrambni sistem, koncept splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite, uveden leta 1974, je bil v tem smislu specifičen, saj je »podružbljal« obrambo, vanjo vključeval vse prebivalstvo, dejansko pa postavil ZKJ za izvor in merilo obrambnega sistema. ZKJ je tako v tem konceptu imela vodilno idejnopolitično, vodstveno in usmerjevalno vlogo.⁷³⁸

⁷³⁶ Prav tam.

⁷³⁷ Jovičić, *Obrana zemlje mora biti jedinstvena – jugoslovenska*.

⁷³⁸ Prim. Hadžić, *Sudbina partijske vojske*, str. 59.

OZKJ v JLA se je čutila dolžno, v statutarnem sklepu in kongresnih dokumentih pa je imela tudi zastavljeno, da kot svojo posebno, najpomembnejšo in permanentno nalogo opravlja politično usmerjanje in nadzor obrambnega sistema, zlasti seveda oboroženih sil pa tudi vojaškega proizvodnega in raziskovalnega podsistema. V sklepih 13. kongresa ZKJ je bilo precizirano: »Organizacija SKJ u JNA odgovorna je za izgradjivanje, ostvarivanje politike SKJ u izgradnji JNA kao zajedničke oružane sile svih naroda i narodnosti Jugoslavije, za očuvanje i dalje jačanje idejno-političkog jedinstva i moralne snage armijskog sastava na Titovom kursu.«⁷³⁹ Formulacija odraža vgrajenost ZKJ na osrednji položaj v obrambnem sistemu, SLO in DS v državi. Organizacijo ZKJ v JLA je zadeval najpomembnejši del tega posebnega sistema, JLA skupaj z vojaškimi upravnimi organi in ustanovami. Prav v tej idejnopolitični temi je bila OZKJ v JLA specifična, saj so preostale organizacije ZK obrambnemu sektorju posvečale manj pozornosti, čeprav so ga tudi tam nadzirale po komitejih za SLO in DS, katerih predsedniki so bili sistemsko predsedniki organov ZKJ ali sekretarji osnovnih organizacij ZKJ. O obrambnem sistemu je OZKJ v JLA govorila tudi kot predstavnica profesionalcev na področju obrambe, zato so jim drugi deli ZKJ tudi prepuščali iniciativo in se tudi ravnali po njih. Zato ne čudi, da so kakršen koli pomislek ali kritično misel o obrambnem sistemu dojemali kot napad nase, kar so pretvorili v napad na osnovne vrednote družbe in režima.

Organizacija ZKJ v JLA je temu specifičnemu segmentu svoje (idejno)politične agende posvečala največ pozornosti tudi v kriznih letih. Opredeljevali so ga za svojo najpomembnejšo nalogo. Obrambno pripravljenost je dosledno povezovala s sistemom SLO in DS, v katerem je po definiciji imela vodilno idejnopolitično vlogo. Njena idejnopolitična stališča so tako temeljila na doslednem priseganju na sistem splošnega ljudskega odpora (vojska je uporabljala izraz splošna ljudska obramba) in družbene samozaščite, pri katerem naj bi bilo treba vztrajati, ga dopolnjevati in izboljševati. »Snažno je naglašeno, da je koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite onakva kakvu je Tito utemeljio naše trajno opredeljenje i jedino moguć odgovor na sve izazove i pretnje nezavisnosti, bezbednosti SFRJ u savremenim uslovima.«⁷⁴⁰ In seveda, svoje armadno okolje so videli kot temeljni gradnik tega sistema, s katerim tudi »v najtežjih okoliščinah zagotavlja organiziranost in bojno pripravljenost vsake enote, poveljstva in ustanove«.⁷⁴¹ Organizacija je ob vztrajanju pri doslednem ohranjanju takega obrambnega sistema podprla tudi reorganizacijo oboroženih sil leta 1988 pod

739 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Ocene i stavovi o ulozi i odgovornosti organizacije SKJ u JNA u jačanju idejno-političkog jedinstva i moralne snage JNA (Jun 1988. god.), str. 1.

740 *Narodna armija*, 41, št. 2451, 3. 7. 1986, priloga Trinaesti kongres SKJ o opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti: Glavna bitka – na frontu jedinstva.

741 Cit. po Hadžić, *Sudbina partijske vojske*, str. 59.

imenom »Jedinstvo«, ki je sistem z reorganiziranjem vloge teritorialne obrambe močno spremenila.⁷⁴²

Zato so tako znotraj, med posredovanjem teh temeljnih sporočil oficirjem, podoficirjem in vojakom na sluzenju vojaškega roka, vedno poudarjali zavestno opredelitev za vztrajen, zavestno pozitiven odnos do urjenja, pripravljenost na poln angažma, jugoslovanski socialistični patriotizem, revolucionarno izročilo, ipd., kot so navzgor, do državnih organov in navzven, civilni javnosti, vedno poudarjali pomen človeškega dejavnika v obrambi. Poglavitna naloga, po kateri so presojali uspešnost dela, je bilo doseganje »idejnopolitične enotnosti in moralne čvrstosti« vojaških kolektivov. A vendar je OZKJ v JLA poudarjala tudi teme, ki so sicer sodile med izrazita vprašanja strokovne integritete oboroženih sil. Tako je podpirala program tehnične modernizacije oboroženih sil in kadrovske prenovo.⁷⁴³ OZKJ v JLA je kot svoje stališče podpirala tudi zahtevo, ki jo je postavljala vojaški vrh, da mora biti obrambni sistem stabilno finančno pokrit ne glede na oscilacije v proračunu SFRJ, kar je potem pretil v predlog ustavnega amandmaja.⁷⁴⁴

Poseben položaj pa je nastal, ko je vojaški vrh kritične glasove v javnostih prepoznal kot t. i. napade na JLA.⁷⁴⁵ Kritične – še vedno redke – glasove glede prodaje orožja, jezika v armadni komunikaciji, izdatkov za JLA v državnem proračunu, nato tudi glede civilnega sluzenja vojaškega roka je OZKJ v JLA popolnoma ponotranjila, pa čeprav je šlo predvsem za kritične poglede na samo delovanje in vlogo JLA ali oboroženih sil. To seveda niti ni nenavadno, če upoštevamo, da je OZKJ v JLA osrednjo idejnopolitično vlogo v obrambnem sistemu dojemala za tako pomembno torišče delovanja. Na to, da je vojska napadena, je vojaški vrh začel opozarjati že na začetku obravnavanega obdobja, vsaj leta 1986.⁷⁴⁶ Poudariti velja, da je le del t. i. napadov na JLA zadeval sam obrambni sistem, medtem ko je analiza enako obravnavala tudi vprašanja političnega sistema in ustroja države. Vse pojave skupaj pa so enotno kvalificirali za kontrarevolucijo, kar je imelo poleg političnega učinka tudi kazenske sankcije, saj je bilo dejanje opredeljeno v kazenskem zakoniku. Na 13. kongresu ZKJ so delegati napade na obrambni sistem posebej obsodili. Ker naj bi ti v drugi

742 O reorganizaciji Marijan, *Slom Titove armije*; Čepič, Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije, str. 127–129.

743 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Pregled održanih sednica komiteta Organizacije SK i njegovog predsedništva od 8. konferencije OSK u JNA (november 1988).

744 Prav tam; *Narodna armija*, 43, št. 2570, 13. 10. 1988, str. 5, Ka trajno stabilnim i sigurnim izvorima.

745 Tancig in Žagar, *Napadi na JLA*.

746 SI AS 1589, IV, t. e. 1466, Informacija o pojavnim oblicima, karakteristikama i sadržajima napada spolnjeg i unutrašnjeg neprijatelja na koncepciju ONO, Oružane snage SFRJ i Jugoslovensku narodnu armiju u novije vreme. SSNO, Uprava bezbednosti 12. 1. 1987. Analiza armadne obveščevalne službe med številnimi širšimi procesi, označenimi za napade, omenja tudi pisanje *Mladine* in drugih glasil.

polovici leta 1987 in začetku leta 1988 kulminirali, je predsedstvo OZKJ v JLA leto pozneje sopodpisalo politično informacijo (»izradili SSNO i Predsedništvo komiteta OSKJ u JNA«), ki jo je 3. marca 1988 dostavilo CK ZKJ in se tako uradno pridružilo že orkestriranemu zavračanju upravičenosti diskusij, ki so jih začeli vojaški organi skozi državne organe (predsedstvo države je napade na JLA obravnavalo 17. februarja 1988 in jih ostro obsodilo ter terjalo sodni in politični pregon storilcev) in politične organizacije.⁷⁴⁷ V informaciji sami so avtorji izpustili neposredne kvalifikacije ,napadov' kot kontrarevolucije, so jih pa označili za »sastavni deo pojačanih napada antisocialističkih i antisamoupravnih snaga na sveokupne tekovine naše revolucije« in jih povezali z odklanjanjem ustavnih sprememb in konfederalističnih teženj v državi. »Zbog svega toga je suprostavljanje napadima na JNA istovremeno i borba za očuvanje i razvoj osnovnog toka naše revolucije i temeljnih društvenih vrednosti uopće.«⁷⁴⁸ V konkretnem političnem smislu je armadni vrh kritiko usmeril proti reformno podjetnemu in ostro federalistično usmerjenemu vodstvu SR Slovenije, kjer je bilo zaznanih pojavov največ. Predsedstvo CK ZKJ je na svoji seji 8. in 10. marca 1988 obravnavalo napade na JLA z uvodnima govoroma Milana Pančevskega in predsednika OZKJ v JLA generala Jovičića. Seje se je udeležil tudi namestnik zveznega sekretarja za ljudsko obrambo in član CK ZKJ general Veljko Kadivić, ki je zdaj celoto ,napadov' opredelil za del »specialne vojne« proti SFRJ, ki je v polnem razmahu. Admiral Petar Šimić, novi predsednik OZKJ v JLA, se je osredotočil na kritiko neodzivanja vodstva Slovenije, ga proglasil za nebudnega in popuščajočega sovražniku.⁷⁴⁹ Sklepe so se namenili sprejemati šele na seji 29. marca, a so jih odložili po ostri razpravi o sklepih vojaškega sveta, ki jo je sprožil predsednik ZK Slovenije Milan Kučan. Stališča so nato sprejeli šele aprila 1988.⁷⁵⁰ Cel proces ,napadov na obrambni sistem' je kulminiral 31. maja 1988 z aretacijo Janeza Janše, enega najbolj agilnih kritikov obrambnega sistema, zastavnika Borštnerja in sodelavca *Mladine* Davida Tasića zaradi »izdaje vojaške tajnosti« in sodnim procesom pred vojaškim sodiščem; v znamenju tega procesa je bila cela druga polovica leta 1988, rezultat pa korenit upad legitimnosti vojaškega vodstva in celo JLA v Sloveniji, silovita utrditev opozicije in nacionalna homogenizacija Slovencev.⁷⁵¹ Gotovo pa je proces utrdil položaj in ugled JLA v večini ostalih okolij v državi. OZKJ v JLA od svojih ocen napadov na JLA ni odstopila, se je

747 SI AS 1589, IV, t. e. 1466, Informacija o društveno neprihvatljivom tretmanu JNA i koncepcije ONO u pojedinim sredstvima javnog informisanja, s posebnim osvrtom na tretman Armije i odbrane u »Mladini«, »Katedri«, »Tribuni« i »Novoj reviji«.

748 Prav tam, str. 10.

749 Čolak, *Raspad Jugoslavije*, str. 96–99.

750 Repe, *Jutri je nov dan*, str. 202–221; Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 150–156, 187–212.

751 Repe, *Jutri je nov dan*, str. 108–112; Repe in Kerec, *Slovenija moja dežela*, str. 153–165; Repe, *Milan Kučan, prvi predsednik*, str. 213–226; Omerza, *JBTZ*; Žerdin, *Generali brez kape*.

pa problem ‚napadov na JLA‘ v ZKJ pomaknil v ozadje ali na raven državnih organov (predsedstvo SFRJ in marca 1989 na zvezni izvršni svet).

Podobno je bilo tudi z vprašanjem ugovora vesti, ki ga je istočasno sprožila ZSM Slovenije. Vojaški vrh in tudi OZKJ v JLA sta ga označila za napad na obrambni sistem SLO in DS, pri utemeljevanju odklonilnega stališča pa so uporabljali predvsem argument tako nastale neenakopravnosti državljanov, da bi lahko uporabili svojo pravico in dolžnost do sodelovanja v obrambi države, vendar so hkrati uporabili spremenjeno taktiko, češ da je problem nevreden diskusije, ker zajema le nekaj desetlin obveznikov letno.⁷⁵²

FEDERACIJA, KONFEDERACIJA ALI ENOTNOST DRŽAVE?

Organizacija ZKJ v JLA je v začetku obravnavanega obdobja zastopala izhodišče, ki je temeljilo na realnosti in ustavni ureditvi iz leta 1974. V desetletju od tedaj se je pokazalo več odprtih vprašanj, predvsem v letih krize, ko je postalo običajno, da so se problemi reševali s centralizacijo nekaterih funkcij, npr. odvajanje deviz, ko je država leta 1983 morala privoliti v socializacijo vračanja dolgov tujim bankam.⁷⁵³ Problemi delovanja federalne ureditve v kriznih razmerah in pod pritiskom posojilodajalcev so se v politični govorici kmalu prevedli v vprašanje, kako popraviti razmerja med republikami in pokrajinami ter federacijo, ustavo in političnim sistemom, da bo delovanje države bolj učinkovito. In če so zavračali najmanjšo možnost, da bi sploh diskutirali o vprašanjih, ki jih postavljajo nosilci »antisocialističnih i antisamoupravnih koncepcija političnega sistema«,⁷⁵⁴ pa je bilo glede federalne ureditve polje razprav mnogo bolj odprto. Tudi pripadniki OZKJ v JLA so ocenjevali, da je ureditev iz leta 1974 v praksi pokazala slabosti, in so se leta 1986 v okviru razprav o *Kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* zavzeli za povečanje in preciziranje pristojnosti federacije (uvesti zbor združenega dela v skupščino SFRJ, volitve članov predsedstva SFRJ v zvezni skupščini, odpravo zlorab konfederalnih elementov, npr. omejitev konsenza pri odločanju v zvezni skupščini, osamostalitev zveznega izvršnega sveta, skratka »spriječiti svaki oblik deformacije avnojevskog koncepta«). Podprli so tudi dve veliki spremembi v

752 *Narodna armija*, 42, št. 2471, 20. 11. 1986, str. 3, Neprihvatljive ideje i teze; št. 2472, 27. 11. 1986, str. 9, Neprihvatljiva iniciativa. Diskusija je sicer tekla predvsem v okviru Zvezne konference SZDL, ki je iniciativo zavrnila januarja 1987 (*Narodna armija*, 42, št. 2481, 22. 1. 1987, str. 2, Ispolitizirana marginalna društvena pojava). Aprila 1989 je sprememba zakona o vojaški službi dopustila služenje vojaškega roka brez orožja v JLA za versko motivirane oporečnike. Gl. Bebler, Profesionalni vojaki in politični pluralizem, str. 60.

753 Prim. Repe, *Jutri je nov dan*, str. 22, 23, 27–29; Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, str. 49; Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 150–154.

754 Daljević, Suštinsko je pitanje za kakve se promene zalažemo.

obrambnem sistemu, katerih iniciator je bil sam vojaški vrh: da se financiranje JLA uredi tako, da bo stabilno financirana, in da izboljša sistem poveljevanja ter ustvari okoliščine za »bolj sinhroniziran razvoj JLA in TO«. ⁷⁵⁵ Organizacija je torej načelno nasprotovala vsemu v politični praksi, kar je prepoznavala za »suprotno odlukama AVNOJ-a o federativnom uređenju«. Od teh osnovnih izhodišč se OZKJ ni ločila vse obdobje diskusij o ustavnih spremembah, ko so bile po dolgem političnem boju v naslednjih dveh letih novembra 1988 uveljavljene nekatere ustavne spremembe, med njimi tudi določilo o ločenem financiranju JLA z izvirnimi prihodki federacije. ⁷⁵⁶ OZKJ v JLA je postala nato posebej glasna, ko je skupščina Slovenije septembra 1989 sprejemala (in sprejela) ustavne spremembe, ki so v veliki meri uveljavile polno konfederalno načelo skupaj z izvorno pristojnostjo nad Teritorialno obrambo. ⁷⁵⁷ Dolgotrajna seja CK ZKJ, ki jo je sklicalo predsedstvo na opozorilo Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo, je spodbudila predsednika OZKJ v JLA (in hkrati člana predsedstva ZKJ) Šimića k formuliranju stališča do ustavne ureditve, »da je prihodnost vseh nas v federaciji enakopravnih narodov in narodnosti, ki jo je treba graditi in razvijati skupaj«. Veliko bolj konkreten pa je bil kot zastopnik stališč ZSLO, da dopolnila rušijo nekatera določila koncepta SLO in DS ter pristojnosti vrhovnega poveljnika. ⁷⁵⁸ Tako je OZKJ v JLA še naprej vztrajala pri opredelitvah, da je bil AVNOJ trajen družbeni dogovor, o katerem ne more biti pogajanj, in da Jugoslavija lahko obstaja in se razvija le kot federativna državna in družbena skupnost. ⁷⁵⁹ Oktobra 1989 je zvezni sekretar za ljudsko obrambo uporabil skupno sejo (!) Vojaškega sveta in OZKJ v JLA, da je stopnjeval pa tudi podrobneje opredelil stališča vojaškega vrha (JLA) za SFRJ kot pravno in demokratično državo enakopravnih narodov in narodnosti, v kateri mora federacija opravljati vse naloge, ki so ji določene z ustavo, in imeti za to tudi vsa pooblastila, med njimi tudi za izvirne prihodke za financiranje obrambe, ki mora biti izključno v pristojnosti federacije. Zvezna skupščina bi morala zastopati »vse jugoslovansko prebivalstvo – vse delovne ljudi in občane« in »narodnostno enakopravnost oziroma enakopravnost republike in na ustrezen način pokrajini«. Predsedstvo države pa bi se moralo »ustavno bolj izraziti kot organ federacije«. Nova ustava bi morala »v celoti in še bolj« poudariti državo kot »enotno federativno in samoupravno socialistično skupnost

⁷⁵⁵ Prav tam.

⁷⁵⁶ Gabrič, *Zaostrenost mednacionalnih odnosov*, str. 1168–1169; Čepič, *Prenoviteljstvo ZKS*, str. 1174–1180; Čepič, *Jugoslovanska krizna žarišča*, str. 1202–1203; Ribičič in Tomac, *Ustavne promjene: korak naprijed ili dva koraka nazad*.

⁷⁵⁷ Čepič, *Dopolnila k slovenski ustavi*, str. 1202–1203; Hayden, *The beginning of the end of Federal Yugoslavia*.

⁷⁵⁸ Šimić, *Z enostranskimi akti se ne gradi federacija*.

⁷⁵⁹ *Narodna armija*, 44, št. 2622, 12. 10. 1989, str. 11, *Usmeritve komunistov v JLA*.

vseh delovnih ljudi in občanov ter enakopravnih narodov in narodnosti«. ⁷⁶⁰ To je bila jasna poteza v »bitki za Jugoslavijo«, ki jo je najavil predsednik OZKJ v JLA admiral Šimić.

DOPUSTITI POLITIČNI PLURALIZEM?

Vprašanje politične ureditve je zadevalo v samo bistvo oblasti, v vprašanje, ali oblast deliti (seveda v perspektivi) z drugimi političnimi silami. V letu 1986 so (tudi) vodstveni kadri OZKJ v JLA kakršnokoli politično organizacijo poleg ZKJ razumeli kot kontrarevolucionarno dejavnost, s katero morajo pravosodni organi opraviti po kratkem postopku. ⁷⁶¹ V tem stališča OZKJ v JLA niso bila različna od stališč CK ZKJ, le da je kazala mnogo več odločnosti v besednjaku in dejansko v svojih vrstah, kjer pa so organi varnosti odkrivali predvsem ‚nacionalistične‘ skupine. ⁷⁶² Zato jih je tudi zelo prizadelo, ko so najprej ZK Slovenije, nato pa tudi druge začele politične zveze in društva tolerirati in nato celo dopuščati.

Kakršnokoli sprejemanje neustavljivo rastočega nastajanja alternativnih družbenih in političnih zvez je OZKJ v JLA dosledno odklanjala vse do prvih pojavov političnih združb v letu 1989 v Sloveniji. Hkrati pa so to še vedno dojemali za nekaj, kar presega zakonski okvir, čeprav so opustili eksplicitne zahteve po njihovem kazenskem sankcioniranju. Posamezni člani vodstev so celo med stališči do pluralizma, ki naj bi jih udejanjala OZKJ v JLA, predlagali, da se ustavno določijo kriteriji nedovoljenih (političnih) organizacij s prepovedjo tistih, ki so protijugoslovanske in reakcionarne. Večjega strinjanja je bil deležen predlog, da ZKJ izdela »koncept samoupravnega političnega pluralizma«. ⁷⁶³ V internem materialu, pripravljenem za sejo predsedstva ZKJ, so člani komiteja sredi leta 1989 menili, da v primeru politične pluralizacije vojska dobi dva mogoča izhoda; da se depolitizira ali da prevzame »ingerencije sistema i drugih političkih subjekata«, torej da prevzame oblast. Ker so ocenjevali, da sta oba v nasprotju z interesi ljudstva, jim je prav prišla sicer utopična ideja, da se politični pluralizem uvede postopoma s poudarkom, da bo mogoč v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva. ⁷⁶⁴ Armadni časopis *Narodna armija* je celo začel svojo javnost (brali so ga oficirji in vojaki na služenju vojaškega roka) pripravljati na novo realnost, saj je v okviru stalne rubrike o reformi ZKJ objavil dolg, sicer teoretično zahteven

⁷⁶⁰ *Narodna armija*, 44, št. 2623, 19. 10. 1989, str. 2–3, Vse, kar je uperjeno proti Jugoslaviji in socializmu, bo deležno našega odločnega nasprotovanja.

⁷⁶¹ Hadžić, *Jugoslovenska Narodna Agonija*, str. 48–49.

⁷⁶² Jovičić, *Obrana zemlje mora biti jedinstvena – jugoslovenska*; SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Pregled političko-negativnih i nacionalističkih istupa u JNA u periodu 1971–1988. godine.

⁷⁶³ SI AS 1589, IV, t. e. 1469, SKJ i tendencije političkog pluralizma (1989).

⁷⁶⁴ Prav tam.

sestavek o političnem pluralizmu. Glede predloga političnega pluralizma v okviru SZDL je avtor menil, da je teoretično in praktično nejasen, poleg tega pa se ponuja na ravni ideje, ne da bi premislili, kakšne praktične probleme bo potrebno reševati.⁷⁶⁵ Organi OZKJ v JLA pa so v diskusiji o dokumentu reforme ZKJ, ki ga je dal CK ZKJ po junijskem zasedanju, vseskozi vztrajali na političnem pluralizmu brez strank v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva. »Sestavni del boja za demokratizacijo je uveljavitev ideje in prakse političnega pluralizma v mejah sistema socialističnega samoupravljanja. V sedanjem obdobju družbenega razvoja ni sprejemljiv noben način institucionalizacije političnega pluralizma v obliki večstrankarskega organiziranja.«⁷⁶⁶ Vsebinsko enako, a bolj razdelano je koncept vsebinsko in formalno omejenega političnega pluralizma opredelil zvezni sekretar na že omenjeni skupni seji Vojaškega sveta in OZKJ v JLA: ustavno odpraviti delegatski sistem in s polno vlogo SZDL v kandidacijskih in volilnih postopkih vzpostaviti predstaviške skupščine (»skupščine morajo biti dejanski izraz družbenega in političnega nestranskega pluralizma«).⁷⁶⁷

Politični pluralizem je bil za OZKJ v JLA še teže sprejemljiv, ker so ga povezovali z depolitizacijo oboroženih sil. Sistem SLO in DS je bil v JLA in TO ter civilnem delu družbe zgrajen na vodilni vlogi ZKJ (ali republiških organizacij ZKJ) v njem, s čimer bi – kar so ugotavljali tudi sami – s političnim pluralizmom privilegiran položaj ZKJ v vojski postal nevzdržen. Kakor je torej glede vprašanja dopustnosti političnega pluralizma naredila OZKJ v JLA evlucijski premik, pa je glede depolitizacije v JLA ostala na istem stališču – ostrem odklanjanju, z utemeljitvijo, da brez ZKJ tak obrambni sistem ne bo deloval, da to pomeni odpravo sistema SLO in DS ter da JLA s tem izgubi svojo vlogo ljudske armade in oborožene sile vseh narodov in narodnosti ter postane poklicna vojska, »ki bo izvrševala ukaze vsake stranke na oblasti«.⁷⁶⁸ Tako je obveljalo temeljno stališče, »Jugoslovanska ljudska armada in naše oborožene sile bodo dosledno varovale svojo jugoslovansko, ljudsko, revolucionarno in socialistično naravo« in v depolitizacijo nikakor ne bodo privolile.⁷⁶⁹

765 *Narodna armija*, 44, št. 2600, 11. 5. 1989, str. 12, Pluralizem meščanske družbe; št. 2001, 18. 5. 1989, str. 9, ZKJ in politični pluralizem.

766 *Narodna armija*, 44, št. 2622, 12. 10. 1989, str. 11, Usmeritve komunistov v JLA.

767 *Narodna armija*, 44, št. 2623, 19. 10. 1989, str. 2–3, Vse, kar je uperjeno proti Jugoslaviji in socializmu, bo deležno našega odločnega nasprotovanja.

768 *Narodna armija*, 44, št. 2624, 26. 10. 1989, str. 3, Jugoslovanski pristop k reformi (diskusija Staneta Broveta na seji CK ZKJ).

769 *Narodna armija*, 44, št. 2622, 12. 10. 1989, str. 11, Usmeritve komunistov v JLA; št. 2624, 26. 10. 1989, str. 4, Jugoslovanski pristop k reformi (diskusija Dimitrija Baucala na seji CK ZKJ).

NACIONALIZEM

Nacionalizem je bil v politični praksi in celo doktrini ZKJ velik strah, ena od najbolj pogostih tem in hkrati eno od najbolj zavržnih dejanj sploh. V razpravi v začetku leta 1989 so ga opredelili kot

»obliko zavesti, ideološkega in teoretskega koncepta, konkretnega vedenja in delovanja posameznikov in skupin ljudi, ki jih označuje nekritično povelečevanje svojega naroda in favoriziranje njegovih vrednot in interesov na račun vrednot in interesov drugih narodov, s temeljnim namenom, da na ta način prikrijejo realne razredne odnose in ustvarijo predpogoje za dominacijo ožjih, razrednih interesov v narodu, ali da bi odvzeli delavskemu razredu razpolaganje z viškom dela in upravljanje.«⁷⁷⁰

V KPJ in poznejši ZKJ pa je bila vseskozi veljavna posebna občutljivost do »nacionalizma«, povezana z medvojno bratomorno (mednacionalno v osrednjem jugoslovanskem prostoru) vojno v letih 1941–1945. Lansirano geslo *bratstva i jedinstva* je bilo tisto, ki je v politični govorici in širši zavesti ostalo živo do konca socialistične jugoslovanske države. JLA je to načelo živo in pogosto poudarjala, saj je zadevalo tudi njeno konkretno okolje, v katerem so bili obvezno vključeni pripadniki vseh narodov in narodnosti v Jugoslaviji. Nacionalno je bilo zato a priori sumljivo in je povzročalo vsaj nevšečnosti, odnos do nacionalizma (dejansko pa tudi do nacionalnega) je bil zato povsem negativen. Velik udarec potiskanju nacionalnega izraza je zadala vstaja albanske mladine leta 1981.

Februarja 1986 je predsedstvo ZKJ organiziralo vsejugoslovanski pogovor o boju ZKJ s protisocialističnimi silami in protikomunističnimi ideologijami. Referat OZKJ v JLA je podal sekretar predsedstva organizacije general mag. Simeon Bunčić. Značilno je, da ni veliko govoril o stališčih organizacije in njihovem uresničevanju, pač pa predvsem o problemih vojske same z nacionalizmom. »Pouzdanost smo utvrdili, da su nacionalisti danas tvrdokorniji, uporniji u zastupanju svojih stavova. Mnogi od njih, naročito neki mladi i školovani ljudi, ubeđeni su, da su na pravom putu i da čine ono što vodi afirmaciji njegove nacije i narodnosti. Idejni obračun s nacionalistima je danas teže voditi.«⁷⁷¹ Seveda pa so imeli komunisti v vojaških strukturah različna merila spoznanja, kaj je nacionalizem v konkretnih pojavih, ki so jih lahko opazili v svojih okoljih; iz njegovega izvajanja lahko razberemo, da so bile problem nacionalistične skupine, ki so povezale v svoje kroge tudi nekatere vojaške osebe – ter predvsem obvezniki, ki so služili vojaški rok. Ne glede na to pa je potrdil klimo

770 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Nacionalizam u jugoslovenskom društvu danas i njegove refleksije v Jugoslovenskoj Narodnoj armiji (prevedel avtor).

771 *Narodna armija*, 41, št. 2433, 27. 2. 1986, str. 5, Zabunkerisani nacionalizmi.

v JLA, ki je vse, kar je prepoznavala za nacionalizem, strogo kaznovala, kot se je izrazil Bunčić, »da se u armiji primenuju veoma strogi kriteriji i preduzimaju odlučne mere protiv vsakog nacionalističkog istupa«. ⁷⁷² Za to sta, po Bunčiću, obstajala dva razloga, notranja varnost v enotah med služenjem vojaškega roka (predpostavka, da je vsak nacionalist nezanesljiv ali celo nevaren vojak – op. D. G.) ter nevarnost, da bi rezervisti, ko bi bili v primeru vojne vpoklicani, vnesli v oborožene sile kal nacionalizmov, ki bi oslabili obrambno sposobnost države. »Najteže je to što su unutar Saveza komunista idejni frontovi nejasni. Ono što je za jedne čisti nacionalizam, za druge je to važno obeležje sistema, bit borbe za ,stapanje nacionalnog duha.« ⁷⁷³ Zato naj bi se republiško in pokrajinsko omejeni nacionalizmi zapirali v svoje okvire, od koder odbijajo vse tuje. »U Armiji se ove naše sadašnje unutrašnje polemike, neverice i zatvaranja posmatraju i sa tog stanovišta. Zato veoma teško pada uverenje, da se sopstveni nacionalizam u mnogim našim sredinama potcenjuje i da nema dosledne borbe protiv te opasne pojave.« ⁷⁷⁴ Na predvolilni konferenci ene od osnovnih organizacij je kot član CK ZKJ nastopil tudi zvezni sekretar za ljudsko obrambo admiral Branko Mamula. Članom osnovne organizacije je razložil svojo vizijo armade (»da je i Armija aktivno uključena u sve tokove našeg društvenog života i da to tako mora biti i ubuduće, bez obzira na pojedinačne zahteve, da se ona bavi samo životom u kasarnama«), glede odnosa do nacionalizma pa je poudaril: »Vi vidite, da je nacionalizam u društvu u porastu. Među mladićima koje dolaze u Armiju, ima na žalost i onih koji su nagriženi nacionalizmom. Takvima se ne smije dozvoliti, da u Armiji ispoljavaju svoj nacionalistički ekstremizam. Politički utjecaj na svjest tih izmanipuliranih mladića veoma je značajan.« ⁷⁷⁵ Kot sledi iz internih strokovnih materialov, je JLA po svojih »strogih kriterijih« dejansko zaznavala precejšnje število nacionalističnih izjav, in to tudi med profesionalnim kadrom in članstvom ZKJ, daleč največjo pozornost pa so dajali »albanskemu separatizmu« rekrutov s Kosova, toda na tem področju so imeli najmanj uspeha. ⁷⁷⁶

Ne glede na ostra odklonilna stališča OZKJ v JLA pa so se republiška in nacionalna izrazja vedno bolj uveljavljala tako v političnem življenju kot družbenem okolju. Februarja 1989 je predsedstvo komiteja OZKJ v JLA pripravilo usmerjeno razpravo o težavah reševanja nacionalnih problemov v državi. Organizacija je svoj pogled usmerila tako, da je zatrdila, da so za nacionalizem

⁷⁷² Prav tam.

⁷⁷³ Prav tam.

⁷⁷⁴ Prav tam.

⁷⁷⁵ *Narodna armija*, 41, št. 2434, 6. 3. 1986, str. 3, Admiral flote Branko Mamula: potrebno čvršće jedinstvo Saveza komunista.

⁷⁷⁶ SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Pregled političko negativnih istupa u JNA u periodu 1971–1988 godine. V letih 1986–1988 je bilo zaznanih 1832 takih dogodkov, več kot polovica je bilo primerov »albanskega separatizma«; 159 vojakov je bilo v tem času zaradi političnih izjav sodno obravnavanih.

krive republike, češ da je nacionalizem »izraz nastojanja birokratskih i drugih povlaščenih snaga, da spreče ili uspore razvoj socialističkog samoupravljanja«. Ugotavljala je, da je vsak nacionalizem lahko le protisocialistična in protijugoslovanska ideologija, pa naj bo unitarističen ali separatističen. »Ideal nacionaliste u našim uslovima jeste nacionalna (republičko-pokrajinska) državnost.« Za svoje okolje pa je OZKJ v JLA opredelila, da predstavljajo vsi nacionalizmi »direktnu negacijo idejno-političke suštine Konceptije opštenarodne odbrane i njenog ostvarivanja u svim dimenzijama. On se nalazi u stalnom sukobu sa JNA, kako zbog njenog karaktera, jer je reč o zajedničkoj odbrambenoj snazi svih naroda i narodnosti Jugoslavije, tako i zbog činjenice, da je JNA okrenuta odbrani onih društvenih vrednosti protiv kojih nacionalisti deluju.«⁷⁷⁷ Tako naj bi nacionalistom uspelo le, če JLA ne bi obstajala. Zato jo nacionalisti stalno napadajo in se napadi po začetku v sedemdesetih letih (!) krepijo po letu 1982, ko prehajajo od propagandnega, pretežno verbalnega delovanja na posamične teroristične akte.⁷⁷⁸ Ne glede na to so skupno ocenili, da se je nacionalizem vojski izognil. V razpravi so člani komiteja OZKJ v JLA nastopili tudi proti »dirigiranemu nacionalizmu«, kar naj bi označevalo pojav, da vodstva ZKJ po medijih pod svojim nadzorom obračunavajo med seboj. Vojska bo, so zatrjili člani komiteja, ostala splošnojugoslovanskega profila, skupna oborožena sila vseh narodov in narodnosti, zato mora negovati »jugoslovanski socialistični patriotizem in bratstvo ter enotnost vseh narodov in narodnosti«.⁷⁷⁹

PERPETUUM »ALBANSKEGA SEPARATIZMA«

Vsa osemdeseta leta, od albanske vstaje leta 1981, je bilo Kosovo poleg označevanja s kontrarevolucijo uradno tolmačeno kot najbolj razviden problem eskalacije »albanskega« nacionalizma in separatizma v državi. Takšna sta bila boj z njim in Kosovo kot jugoslovanski problem tudi v političnih opredelitvah OZKJ v JLA. Problem je poleg ZK Kosova (in nato Srbije) najbolj zadeval prav vojaško okolje in s tem tudi OZKJ v JLA. Ta zadržek do albanskih rekrutov s Kosova (ki so zaradi izrazito mlade populacije predstavljali že okoli 20 odstotkov vseh vojakov na služenju vojaškega roka) se je vlekel še od kosovskih demonstracij leta 1981. Ponovno pa se je obudil po uboju štirih sovojakov, ki ga je izvršil vojak Aziz Kelmendi v Paraćinu junija 1987. Vojaški vrh je bil (upravičeno) šokiran, a je

⁷⁷⁷ Prav tam, str. 7.

⁷⁷⁸ Prav tam. Priloženi podatki o zaznanih in sojenih pojavih »nacionalističkih istupa« kažejo, da so ti v letih 1986–1988 ostajali na isti ravni, med 600 in 700 primerov letno, nad 90 odstotkov pa so jih zaznali med vojaki.

⁷⁷⁹ *Narodna armija*, 44, št. 2595, 6. 4. 1989, str. 2–3, Armadi je tuj vsak nacionalizem; Španovija med birokratskim in dirigiranim nacionalizmom; Jugoslovanski izraz patriotizma in internacionalizma.

kljub temu tudi to individualno dejanje usmeril v vode albanskega separatizma. Posledice je obravnavala tudi OZKJ v JLA. Zvezni sekretar za obrambo admiral flote Mamula je kot član komiteja OZKJ v JLA in CK ZKJ v ostrem govoru nekaj dni po poboju navedel vse, kar je do tedaj varnostna služba ugotovila o albanskem separatizmu v vojski (1435 vojakov od leta 1981), obtožil pa kosovske organe oblasti, da vojsko zavajajo, ker ne dobiva vseh varnostno občutljivih podatkov o vojaških obveznikih, in se spraševal, ali prehaja albanski separatizem v terorizem.⁷⁸⁰ Kot posledica tega se je pol leta kasneje OZKJ v JLA posvetila tudi vprašanju varnosti, kjer je bilo Kosovo kot varnostni problem posebej poudarjeno.⁷⁸¹ Potreba po rešitvi problema s Kosovom se je sicer ponavljala v vseh programskih dokumentih skozi vse obravnavano obdobje. Po ponovnih demonstracijah februarja 1989, proglastitvi izrednega stanja in zasedbi rudnika Stari trg je njen predsednik skritiziral zborovanje v podporo Albancem v Cankarjevem domu, obsodil »slovenske tovariše« za ignoranco do kosovskega problema. V poskusu sanacije problema si je tudi OZKJ v JLA ponovno zastavila posebno nalogo (političnega) dela z albanskimi vojaki.⁷⁸²

GOSPODARSKI SISTEM IN GOSPODARJENJE

Z gospodarsko krizo se je že pred sredino osemdesetih let pojavilo vprašanje, kako reformirati gospodarski sistem. Po dolgem obdobju »gospodarske stabilizacije«, popravljanja sistema ,dogovorne ekonomije«, ki pa je bila neuspešna, so dozorele okoliščine za korenitejše reformiranje sistema.⁷⁸³ Stališča OZKJ v JLA do reformiranja gospodarskega sistema so dolgo sledila splošnim opredelitvam ZKJ. Tako so se v izhodiščih za predkongresno konferenco ZKJ spomladi 1986 zavzeli za takšno načrtovanje porabe, ki bo upoštevala Dolgoročni program gospodarske stabilizacije in hkrati skrbno in odgovorno izvedbo vseh načrtovanih programov modernizacije oboroženih sil ter izboljšanje življenjskega statusa njenih pripadnikov.⁷⁸⁴ Vojska je uvedla tudi program varčevanja. Poglavitni parcialni interes okolja, iz katerega je izhajala in v katerem je delovala OZKJ v JLA, je bil kljub silovitemu upadu razpoložljivih sredstev ohraniti svoj del državnega proračuna, ki se je gibal okoli dogovorjenih 5 odstotkov narodnega dohodka (v

780 Mamula, Kriza se kreče ka tački ugrožavanja integriteta zemlje.

781 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Bezbednost i samozaštita u JNA i zadaci komunista i organizacija SK, Beograd, januara 1988. godine.

782 SI AS 1589, IV, t. e. 1361, 129. seja P CK ZKJ, 28. 2. 1989, razprava Petra Šimića; Politička informacija OSKJ u JNA 28. 2. 1989; t. e. 1469, Informacija o sprovođenju zaključaka 9., 19. i 17. sednice CK SKJ u OSKJ u JNA o Kosovu u prvoj polovini 1989. godine.

783 Čepić, Gospodarska kriza, str. 1151–1153.

784 *Narodna armija*, 41, št. 2435, 13. 3. 1986, priloga Program idejno-političkih zadataka Organizacije SKJ u JNA.

letih 1987 in 1988), dejansko pa naj bi bil v letih 1986–1988 realiziran v višini 4,56 odstotka narodnega dohodka.⁷⁸⁵ Podpora načrtu in zlasti ZIS-u je bila velika in uvrščena v operativni načrt delovanja.⁷⁸⁶

Na konferenci OZKJ v JLA leta 1988 so optimistično ocenili, da je prizadevanje za izvedbo gospodarskega programa, *Dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije*, uspešno in da se država giblje h gospodarskemu okrevanju.⁷⁸⁷ Od kod taka optimistična ocena, je težko ugotoviti glede na tedanje gospodarsko stanje,⁷⁸⁸ je pa takrat svoj mandat nastopala nova garnitura zveznega izvršnega sveta z Brankom Mikulićem na čelu, z zagotovili, da bo stabilizirala gospodarsko stanje. Med mandatom se je začela diskusija, koliko je njegova gospodarska politika uspešna in kaj bo prinesla. Trajajoča gospodarska kriza je neposredno prizadevala tudi JLA, enako tudi njene poklicne pripadnike, odvisne od obsega sredstev namenjenih vojski, še bolj pa jih je zadevalo inflacijsko izgubljanje vrednosti osebnih dohodkov. Organizacija ZKJ v JLA je posebej poudarjala, da se vojski zmanjšujejo prihodki za tekoče in razvojne potrebe, poudarjala je njeno večletno uspešno varčevanje (med 2 in 3 odstotki, leta 1986 celo 5 odstotkov, leta 1987 2,42-odstotno), dejstvo, da naj bi se okoli 70 odstotkov danih sredstev vrnilo v porabo v državi in nujno potrebo, da z nakupi modernih oborožitvenih sistemov nadoknadi svoje zaostajanje in ohrani obrambno sposobnost.⁷⁸⁹

Kdaj sta se vojaški vrh in s tem tudi OZKJ v JLA odločila za sprejemljivost tržnega gospodarstva, je nejasno, najbrž šele z rezultati »Mikulićeve komisije«. Je pa zvezni sekretar za ljudsko obrambo v pogovoru na štiri oči z Milanom Kučanom julija 1988 zatrjeval, da se zavzema za tržni sistem, vendar se je oziral proti državnemu lastništvu organizacij združenega dela (podjetij).⁷⁹⁰ Za leto 1989, ko je nov reformni paket pripravljala predsednik Zveznega izvršnega sveta Ante Marković, je vojska privolila v znižanje svojih sredstev na 4,6 odstotka narodnega dohodka.⁷⁹¹ Vojaške »dohodkovne ustanove« (ekonomije ipd.) naj bi se prilagodile novim gibanjem in samostojno delovale v tržnih razmerah. Ugotovili pa so, da se mora z radikalno gospodarsko reformo spremeniti tudi obnašanje

785 *Narodna armija*, 44, št. 2606, 22. 6. 1989, str. 3, Novi izzivi in odgovori; Po poteh reforme.

786 *Narodna armija*, 41, št. 2464, 2. 10. 1986, str. 1, Stvarna, a ne verbalna podrška; št. 2465, 9. 10. 1986, str. 5, Organizovano, postopno i dosledno.

787 Jovičić, Odbrana mora biti jedinstvena – jugoslovenska.

788 *Narodna armija* je malo prej seznanila svoje bralstvo z rezultati pravkar izteklega srednjeročnega načrta in projekcijo prihodnjega (1986–1990) s sila optimističnim načrtom o 4-odstotni rasti družbenega proizvoda, 3,8-odstotni rasti potrošnje in 3,2-odstotni rasti investicij. – *Narodna armija*, 41, št. 2427, 16. 1. 1986, str. 6, Između želja i mogućnosti.

789 Jovičić, Odbrana mora biti jedinstvena – jugoslovenska.

790 SI AS 1589, IV, t. e. 1360, Zabeležka razgovora z generalpolkovnikom Veljkom Kadijevićem, zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo, dne 22. 7. 1988.

791 *Narodna armija*, 44, št. 2606, 22. 6. 1989, str. 3, Novi izzivi in odgovori; Po poteh reforme.

JLA. »Zahtevi privredne reforme još više usložavaju i zaoštravaju uslove u kojima Armija izvršava sopstvene zadatke.«⁷⁹² Tudi OZKJ v JLA se je strinjala:

»Komunisti v JLA so za enoten integralni trg, za sodobno tržno gospodarstvo s konkurenco vseh oblik lastnine in znanja, za še večje odpiranje v svet, samostojnost gospodarskih subjektov, za sodobno državo in učinkovito federacijo. Reformo razumemo in sprejemamo kot pogoj za premagovanje globoke ekonomske krize in ustvarjanje možnosti za stabilen gospodarski razvoj, kot pot za zaustavitev in zmanjšanje velike inflacije.«⁷⁹³

Protiinflacijski program, ki ga je decembra 1989 uvedel Zvezni izvršni svet, pa je to temeljno pritrjevanje postavil na hudo preizkušnjo.⁷⁹⁴

KONGRES (ZKJ) BO VSE RAZREŠIL

Spomladi leta 1989 je bil znotraj organizacij in organov ZKJ dosežen kompromisni dogovor, da se bo notranja reforma ZKJ izvedla na 14. kongresu, ki bo izreden, predčasen pa toliko, da bo v začetku kongresnega leta. Junija 1989 je CK ZKJ ponudil izhodišča za reformo ZKJ *Osnovni pravci preobražaja SKJ* in zavezal tudi OZKJ v JLA, da o njem razpravljajo v javni razpravi. Ta je maja 1989 k razpravi zavezala vse osnovne organizacije, izvedla pa je tudi več posvetovanj in tematskih pogovorov. Zbrana mnenja so bila sila različna, od odobravanja do očitkov o splošnosti in kompromisnosti, brez vizije preobrazbe, bila pa so tudi precej splošna. Glavne premise sugestij in poudarkov glede preobrazbe so bile: demokratizacija družbenih odnosov, primerna sistemu socialističnega samoupravljanja, politični pluralizem, a nikakor ne večstrankarski (in dosledno zavračanje depolitizacije JLA), ločitev ZKJ od organov oblasti, ZKJ naj svojo avantgardnost izkazuje v praksi, povečana učinkovitost cele ZKJ, dosledna uporaba demokratičnega centralizma, reafirmacija delovnega in moralnega lika vsakega člana ZKJ, zato je treba izvesti diferenciacijo ob tem, da se izstop postopkovno olajša, poostritev kriterijev za sprejem v ZKJ, deprofesionalizacija strankinih organov. Kar je zadevalo položaj OZKJ v JLA, pa je javna razprava po ugotovitvah redaktorjev postavljala v razmislek odpravo možnosti, da bi bile organizacije in organi le transmisije poveljniških struktur, inovativnejše oblike in metode dela in – zelo enotno – zmanjšanje članarine.⁷⁹⁵

792 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Idejni aspekti aktualnih ekonomskih pitanja ostvarivanja tekućih i razvojnih zadataka u JNA i zadaci komunista, str. 1.

793 *Narodna armija*, 44, št. 2606, 22. 6. 1989, str. 3, Novi izzivi in odgovori.

794 Prim. Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 166–171.

795 SI AS 1589, IV, t. e. 1949, Sinteza javne rasprave u organizaciji SKJ u JNA o dokumentu »Osnovni pravci preobražaja SKJ«.

Pred kongresom je OZKJ v JLA, enako kot republiške organizacije, morala izvesti svoj programski sestanek, 9. konferenco organizacije. V pripravah je vodstvo OZKJ v JLA oblikovalo svoj program idejnopolitičnih nalog za obdobje do kongresa. Pripravljen programski dokument za ta sestanek je najprej ugotavljal, da v tako globoki družbeni krizi jugoslovanska družba še ni bila.

»Idejnopolitički front karakterišu idejna konfuzija, velike političke konfrontacije u okviru rukovodstva Saveza komunista i ostalih organizovanih socialističkih snaga, uz rastuće nacionalističke tendencije i medjunacionalna sukobljavanja. Savez komunista, zahvaćen birokratizacijom i procesima federalizacije, već duže vreme izkazuje teorijsku neinventivnost, idejno-političku sterilnost i praktično-političku nemoć u ostvarivanju svoje uloge i razrešavanju nagomilanih društvenih protivrečnosti.«⁷⁹⁶

Temeljne opredelitve so zajele naslednje:

- izvedbo radikalne družbene reforme, ki bo preobrazila vso politično in družbenoekonomsko sfero, ki pa mora imeti socialistično samoupravno utemeljitev, s cilji, da bo jugoslovanska država moderna, pravno urejena, politično harmonična in demokratična, ekonomsko uspešna in učinkovita skupnost;
- suverenost SFRJ kot enote z avtentično subjektivnostjo, političnim življenjem in svojo perspektivo: »Jugoslavija je, uopšte uzev, naša istorijska sudbina i ne postoje ni teoretske, a pogotovu ne praktične i realne mogućnosti za bilo kakvo prekranje njenih granica, njenog unutrašnjeg bića i medjunarodnog položaja«,⁷⁹⁷
- bistvo gospodarske reforme naj bo polna afirmacija ekonomskih zakonitosti in tržišča, prosto gibanje idej, dela in sredstev na enotnem jugoslovanskem tržišču, samostojnost gospodarskih subjektov, »pluralizam svojinskih odnosa sa dominantnom ulogom društvene svojine koja mora da ima jasno određenog titulara« in med drugim tudi jasno opredeljeno vlogo države v sistemu ekonomske reprodukcije, ki naj se omeji na ustvarjanje sistemskih predpostavk za delovanje modernega tržnega gospodarstva in socialistični družbi primerne socialne politike;
- Jugoslavija se bo lahko razvijala le kot federativna družbena in državna skupnost;

»zato je u životnom interesu svih naroda i narodnosti, republika i pokrajina, da se otklone sva ona rešenja, kojima se ugrožava federativno ustrojstvo zemlje, unose elementi konfederalizma, omogućavaju i podstiču procesi etatističko-birokratske

796 SI AS 1589, IV, t. e. 1469, Program idejnopolitičkih zadataka Organizacije SKJ u JNA (predlog), Beograd, septembar 1989, str. 1.

797 Prav tam, str. 3.

dezintegracije, administrativno-birokratskog tumačenja samostalnosti republika i pokrajina i zanemarivanja njihove odgovornosti za razvoj zemlje kao celine«;⁷⁹⁸

- demokratizacija društvenih odnosov ustreza sistemu socialističnega samoupravljanja in je nujen pogoj izhoda iz krize. Nujna je afirmacija človeka državljana kot temeljnega subjekta družbe; »sastavni deo borbe za demokratizaciju je afirmacija ideje i prakse političkog pluralizma u okviru sistema socialističkog samoupravljanja. Na sadašnjoj etapi društvenog razvoja neprihvatljiv je bilo koji oblik institucionalizacije političkog pluralizma u formi višestranačkog organizovanja.«;⁷⁹⁹
- mednacionalni odnosi morajo ostati na ravni enakopravnosti, bratstva in enotnosti narodov in narodnosti, brez favoriziranja parcialnih odnosov na račun skupnih in vsiljevanja volje večine, ki bi ogrožala načelo nacionalne enakopravnosti; »nacionalizam predstavlja najveću opasnost po sadašnjost i perspektive socialističke Jugoslavije. On direktno ugrožava i same temelje naše odbrane i bezbednosti.«;
- za organizacijo, ki je delovala le v oboroženih silah in so bili njeni člani pripadniki oboroženih sil in z njimi povezani delavci, je bilo magistralnega pomena prav stališče do obrambnega koncepta; »koncepcija ONO, utemeljena u NOR-u i revoluciji s Titom na čelu, naše je trajno opredeljenje /.../«; zato tudi ni nenavadna radikalna zavrnitev diskusij o obrambnem konceptu; »učestali pokušaji osporavanja Konceptije ONO i Ustavom utvrđenog mesta i uloge JNA, sastavni su deo kontrarevolucionarnog ugrožavanja jedinstva Jugoslavije i socialističkog samoupravnog sistema«;⁸⁰⁰ oborožene sile morajo zato biti sodobno opremljene, vrhunsko usposobljene in sposobne funkcije odvracanja; »Jugoslovenska narodna armija i naše oružane snage u celini dosledno će čuvati svoj jugoslovenski, narodni i socialistički karakter i u kontinuitetu se izgradjivati kao zajednička oružana sila svih naroda i narodnosti, radnih ljudi i gradjana SFRJ«;⁸⁰¹
- v zunanji politiki je treba vzdrževati neuvrščeno zunanjo politiko;
- treba je sprejeti novo ustavo, z jasnimi formulacijami, ki ne bodo dopuščale različnih pravnih razlag in bodo gradile SFRJ kot sodobno državo in samoupravno demokratično skupnost enakopravnih narodov in narodnosti federativnega tipa; ustavne določbe, ki so nujne za uspeh reform, je treba sprejeti takoj.

798 Prav tam.

799 Prav tam, str. 4.

800 Prav tam, str. 5.

801 Prav tam.

Osrednji del dokumenta je bil posvečen notranjemu idejnopolitičnemu delu, torej delovanju komunistov v enotah, poveljstvih in zavodih JLA ter ZSLO pri bojni izgradnji, krepitvi moralne moči in politične enotnosti. »Komunisti, organizacije i organi SKJ u JNA se moraju zalagati da se JNA i TO, kroz sve aspekte njihovog organizovanja osposobljavanja i upotrebe tretiraju kao sastavni delovi jedinstvenih oružanih snaga, namenjenih za zaštitu nezavisnosti, integriteta i ustavnog poretka SFRJ.«⁸⁰² Tako je prioritarna naloga

»očuvanje idejnopolitičkog jedinstva i moralne snage pripadnika JNA na temeljnim opštejugoslovenskim vrednostima i opredeljenjima SKJ, ocenama i stavovima najvišeg državnog rukovodstva. Neophodno je razvijati idejnu budnost, osetljivost i nepomirljivost pripadnika JNA prema pojavama narušavanja bratstva i jedinstva, a posebno prema nacionalističkim pojavama, bez obzira na oblike ispoljavanja (separatizam, unitarizam, iredentizam, kleronacionalizam). Odlučno suzbijati svako nacionalističko opredeljenje i delovanje unutar JNA, a naročito nacionalistička grupišanja i revanšistička ispoljavanja.«⁸⁰³

Dokument poudarja potrebo prilagoditve idejnopolitičnega dela v vojski novim razmeram, »jer se u njima ne može više na stari način govoriti o mnogim kategorijama, principima i odnosima«. Toda hkrati morajo politična stališča »iz sredina gde lociraju jedinice«, le skladno dopolnjevati celoto jugoslovenskih problemov. Če odstopajo, jih morajo organizacije posebej oceniti in utemeljevati. Bali so se namreč vdora drugih idej s pripadniki rezervnega sestava, predvsem rezervnih oficirjev. Na konferenci je polkovnik dr. Vasilije Predojević posebej opozoril, da bodo morali komunisti delati z rekruti, ki bodo na služenje prinesli različna politična stališča.

»V naše enote, v stalno in rezervno sestavo, bodo prihajali ljudje z različnimi opredelitvami, pripadniki različnih alternativnih gibanj, odborov, zvez, pa tudi strank. To nas ne sme zmešati, ustvarjati pomisleke in navajati k diferenciaciji ljudi. S preobrazbo svojega delovanja si moramo kot ljudje in kot komunisti pridobiti zaupanje in jih tako usmerjati k izpolnjevanju z zvezno ustavo določenih pravic in odgovornosti za izvajanje nalog usposabljanja za obrambo države.«⁸⁰⁴

Med ostalimi nalogami komunistov je bila poudarjena tudi nujnost dosledne uporabe načela sorazmerne zastopanosti kadra vseh narodov in narodnosti v JLA. Konferenco so delegati v skladu s svojo opredelitvijo za ohranjanje imena in podobe Josipa Broza Tita končali tako, da so skupaj zapeli pesem *Druže Tito, mi ti se kunemo*.⁸⁰⁵

802 Prav tam, str. 6.

803 Prav tam, str. 7.

804 *Narodna armija*, 44, št. 2630, 7. 12. 1989, str. 6, Pluralizem in boj za človeka.

805 Prav tam, str. 15, Poročila objektivna, komentarji različni.

Takšne opredelitve OZKJ v JLA so bile med »federaliziranimi« deli ZKJ približek večinskim pogledom, prujugoslovanske v organizaciji federacije in organizacijski strukturi ter delovanju ZKJ, sprejemale so tržno gospodarstvo in bile zadržane glede političnega pluralizma. Predsednik komiteja OZKJ v JLA 5. vojaškega območja, ki je konferenci prisostvoval kot delegat, jo je ocenil za izgubljeno priložnost, saj je bila diskusija o resnih spremembah ZKJ odrinjena na stran.⁸⁰⁶ Toda iste opredelitve je sam (slovenski javnosti) pojasnil mnogo bolj reformno, kot pripravljenost OZKJ v JLA za samoreformiranje in notranjo preobrazbo, težnjo k delni opustitvi organiziranja glede na formacijo vojske in delni teritorializaciji (po garnizijah, pridružitvi republiškim organizacijam), hkrati pa dal jasno vedeti, da se OZKJ v JLA razume kot pomemben in samostojen del ZKJ, s svojimi pogledi in rešitvami, seveda v konkurenci z ostalimi organizacijami.⁸⁰⁷

Polkovnik Predojevič se je dva tedna kasneje udeležil tudi kongresa ZK Slovenije, na katerem je edini uradno predstavljal OZKJ v JLA.⁸⁰⁸ Ta je seveda razpravljala o povsem drugačnih opredelitvah in sprejemala stališča o istih problemih.⁸⁰⁹ Poudarki na jugoslovanski dimenziji, boju proti nacionalizmu in dopušcanju političnega pluralizma le pod streho SZDL so proti stališčem ZK Slovenije izpadli sila tradicionalistično.

Takoj po novem letu se je zadnjič pred kongresom sestalo predsedstvo OZKJ v JLA. Že v predsedstvu so bile ostre polemike, kaj storiti na kongresu in kaj se bo tam zgodilo. Skupina trših je zahtevala, da se je slovenskim stališčem, ki so dejansko ukinjala ZKJ kot eno politično organizacijo, treba upreti s silo (general Marko Negovanović). Po Predojeviču pa je večina članov predsedstva komiteja govorila v prid opustitve načela demokratičnega centralizma in večstrankarskemu sistemu. Predsednik admiral Šimić je nato citiral stališča zveznega sekretarja Kadjevića in pri tem je ostalo.⁸¹⁰

Mrzlična napetost pred kongresom je vodila še do sestanka vodstva OZKJ v JLA s svojimi delegati za 14. kongres ZKJ. Sestankujoči so se bolj kot s svojimi stališči, ki naj bi jih zastopali na kongresu, ukvarjali z obtoževanjem ZK Slovenije, ker postavlja taka, zanje skrajna in uničujoča stališča. V najbolj disonantnih vprašanih enovite stranke (predlog ZKS, da ZKJ postane zveza republiških

806 Predojevič, *U procjepu*, str. 19. Predojevićeva osebna stališča so bila sicer mnogo bolj reformistična kot njegove organizacije in so ga kolegi označevali celo za »Kučanovega človeka«.

807 Prav tam, str. 20.

808 Prav tam, str. 21. Predojevič navaja, da je predsednik OZKJ v JLA admiral Šimić prepovedal, da bi se še kdo iz vojske udeležil kongresa ZKS. Šele na njegov oster protest so se drugi dan kongresa pojavili generali Stane Brovet, Konrad Kolšek in Dane Popović. General Ivo Tominc pa je vzel dopust in se kongresa demonstrativno udeležil.

809 Podrobno o stališčih ZKS Čepič, *Čas prenoviteljstva*, str. 505–526; Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 206–209.

810 Predojevič, *U procjepu*, str. 23. Vukšić, *JNA i raspad SFR Jugoslavije*, str. 110–111, navaja, da je general Kadjević lastnoročno korigiral material OZKJ v JLA s pripisom: »SKJ nikad neće izaći iz JNA.«

strank), večstrankarskega sistema in departizacije obrambnega sistema je na koncu odzvenela Kadrijevičeva izjava – »višestranačje nije teorija, nego praksa kod nas – to je jama i kama« –, kljub opozorilu predsednika Šimića, da stališče organizacije o omejenem političnem pluralizmu ni več ustrezno in ga je treba ponovno prediskutirati, skupaj z depolitizacijo vojske.⁸¹¹

Dan pred začetkom kongresa se je sestal še komite OZKJ v JLA. Predsednik admiral Šimić je še enkrat povzel stališča OZKJ v JLA, ki jih bo ta zastopala na kongresu:

»Delegati JNA treba da se bore i izkažu odlučnost u borbi za Jugoslaviju i njeno federativno uređenje, za demokratsko socialističko uređenje, u čijem će središtu biti čovjek sa svim svojim individualnim sposobnostima, pravima ali i obavezama. Ne odustajemo od ideje komunizma, ne želimo menjati ime. /.../ Kad je o političkom pluralizmu riječ, mi smo se opredjelili na Konferenciji za politički pluralizam nestranačkog tipa. Okolnosti su se promjenile i višestranački politički pluralizam postaje realnost. /.../ Zalaganje za depolitizaciju Armije takođe odlučno odbacujemo. Takva zalaganja i teze su nerealne i neodržive. Ne prihvatamo navodni automatizam depolitizacije JNA uvođenjem višestranačkog sistema.«⁸¹²

Pri vprašanju notranje discipline je potrdil zahtevo za ZKJ kot enotno organizacijo, ki bo delovala »na načelu inoviranega demokratičnega centralizma«.⁸¹³

»VSI BOMO VISELI S KANDELABROV«

Po burnih, a nekakovostnih pripravah se je 20. januarja 1990 sestal 14. izredni kongres ZKJ. Organizacijo ZKJ v JLA je zastopalo 77 delegatov, deloma izvoljenih, deloma po položaju, bilo pa je tudi precej uradnih gostov. Predsednik OZKJ v JLA in član predsedstva CK ZKJ Petar Šimić se je do zadnjega držal tik pred kongresom dogovorjenih stališč. Na kongresu, ki ga je najprej pretresel predlog dveh delegatov ZK BiH, da se ZKJ razdeli v dve stranki, je delegacija OZKJ v JLA zastopala svoja stališča, večina je tudi glasovala proti predlogom ZKS in se po odhodu delegatov ZKS s kongresa strinjala (najprej se je v ožjem krogu posvetoval vojaški vrh, šele nato delegacija OZKJ v JLA), da se kongres za nekaj

811 Predojević, *U procjepu*, str. 23–24. Uradno sporočilo, kot ga je povzel Tanjug, je navajalo, da se bodo delegati OZKJ v JLA odločno zavzemali za enotno Jugoslavijo, federativni sistem in demokratično socialistično ureditev, kjer je v središču človek z vsemi svojimi svoboščinami, pravicami in obveznostmi. »Delegati JLA bodo v celoti podprli reformsko opredelitev družbe, saj so prepričani, da je mogoče le z doslednim uresničevanjem reform poiskati izhod iz sedanje krize. Zavzemali se bodo za preobrazbo ZKJ kot enotne politične organizacije in njeno nadaljnjo graditev, katere delo bo temeljilo na obnovljenem demokratičnem centralizmu. – *Delo*, 32, 19. 1. 1990, št. 15, str. 2, Za kaj se zavzemajo komunisti v JLA.

812 Cit. po Predojević, *U procjepu*, str. 25.

813 Prav tam. O razlikah in discipliniranju delegatov OZKJ v JLA gl. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, str. 167.

dni prekine. V vročinskih urah po prekinitvi kongresa se je pokazalo, da so bili tudi delegati te organizacije različnih misli, kako naprej; vojaški vrh pa je očitno narekoval usmeritev organizacije v prekinitev kongresa do nadaljnjega.⁸¹⁴

Takoj nato se je odprlo vprašanje, kako naj organizacija nastopa naprej. Vojaški vrh si še vedno ni želel niti ni znal predstavljati, kako bi lahko vojsko obvladoval brez (svoje) politične stranke. Tako so se oprijeli stališča, da se nekako obnovi delovanje ZKJ, kar so videli kot mogoče. Tako so celo – v nasprotju s prvotno sprejeto odločitvijo – sodelovali v iskanju nadomestne komunistične skupine za Ribičičevo ZK Slovenije, »novo ZK Slovenije«, kar se je v javnosti obrnilo proti njim. Hkrati se je vodstvo OZKJ v JLA soočalo tudi s polarizacijo svojega članstva pa tudi z njegovim do tedaj nepredstavljivo številčnim izstopanjem. V takih okoliščinah se organizacija seveda ni osredotočala na politična stališča, ki naj jih zastopa, pač pa predvsem na organizacijska vprašanja. A jugoslovanski politični prostor se je v nekaj mesecih povsem spremenil. Medtem sta R Slovenija in Hrvaška izvedli večstrankarske volitve, po katerih prejšnji članici ZKJ nista bili več na oblasti. Vse to je močno pritiskalo tudi na idejne in politične postulate, ki jih je zastopala organizacija. Notranje iskanje najboljše rešitve za organizacijo se je nadaljevalo še več mesecev v letu 1990. Organizacija je nihala med dvema stališčema: »nama u JNA treba SK radi JNA« (general Marko Negovanović, član predsedstva in hkrati načelnik varnostne uprave ZSLO), torej da delovanje JLA ni mogoče brez uporabe dotedanje politične stranke in je zato treba narediti vse, da obstane, in drugim, da je ZKJ mrtva. S težkim srcem so morali ugotoviti, da za obuditev ZKJ ni možnosti, ko se je tudi ZK Srbije junija 1990 združila s SZDL Srbije v Socialistično stranko Srbije. Sklep, ki so ga v tem precepu sprejeli, je bil presek obojega – OZKJ v JLA bo odslej delovala v vojaškem prostoru kot samostojna politična stranka pod imenom *Organizacija zveze komunistov v JLA* ter čakala in upala na morebitno obnovitev ZKJ. Pisal se je 22. junij 1990.⁸¹⁵

SKLEP

Organizacija ZKJ v JLA je v kriznem obdobju sredi leta 1990 iz dela ZKJ postala samostojna stranka – ne da bi njeno vodstvo ali članstvo to hotelo. Razpad ZKJ iz federalizirane strukture v niz samostojnih strank po njenem 14. kongresu je tudi OZKJ v JLA prisilil v iskanje svoje poti, vsaj za prehodno obdobje, v čakanju pa tudi prizadevanju, da se vsaj nekateri deli prej ene stranke

814 Prav tam, str. 26–27; Repe, *Jutri je nov dan*, str. 232–234.

815 Predojević, *U procjepu*, str. 47, 48. Delo je 26. junija objavilo Tanjugovo vest, da se v Beogradu sestaja odbor za pripravo kongresa programske in demokratične obnove ZKJ. – *Delo*, 32, št. 147, 26. 6. 1990, str. 2, Priprave na kongres obnove ZKJ.

spet povežejo. V popolnoma spremenjenem političnem okolju, v katerem je ustavno določen politični monopol veljal le še nazivno, v jugoslovanskem političnem prostoru pa se je gibalo nekaj stotin političnih zvez, strank in gibanj, med katerimi so nekateri naravnost nasprotovali kakršnikoli ZKJ, se je vsaka od republiških organizacij ZK hitro preurejala. OZKJ v JLA je hotela, pod tesnim vplivom vojaške vodstvene strukture, ohraniti politični nadzor, usposabljanje vojske in prav tako vpliv, pravzaprav sistem, s katerim je ideološko ohranjala tako strukturo obrambnega sektorja, kot je bila vzpostavljena v štiridesetih letih socialističnega sistema in ZKJ na oblasti. In tudi obratno, avtonomno odločujoč vojaški vrh je nikakor ni hotel odpraviti iz vojaške strukture JLA. Organizacija ZKJ v JLA je bila v procesu ustvarjanja večglasnih političnih stališč vladajoče stranke v posebnem položaju. Zaradi svojih nalog, predvsem vzdrževanja obrambnega sistema, in tesne povezanosti z vojaško strukturo je bila v političnem razvoju zelo rigidna. Kakršenkoli korenit reformni poseg v političnem sistemu je namreč zadeval v smisel in vprašanje njenega obstoja. Tako je lahko svoje stališče do političnega pluralizma razvila v njegovo omejeno sprejemanje, ob hkratni popolni odklonitvi kakršnekoli depolitizacije vojske, kar bi pomenilo njen umik iz vojaških enot in zavodov. Obe stališči sta vsebinsko nezdržljivi, a vendar je z druge strani vidno, da se je OZKJ v JLA od označevanja kakršnekoli politične organizacije izven sistema (in celo stališč mladinske organizacije) za kontrarevolucionarno (leta 1988) v poldrugem letu (konec leta 1989) vendarle opredelila, da sprejema omejeni politični pluralizem. OZKJ v JLA je podoben, čeprav morda manjši razvoj izpeljala tudi glede vprašanja federalne ureditve države, pri čemer se je razumela kot zastopnico avtentičnih jugoslovanskih stališč in interesov, in vprašanja gospodarskega sistema – v obdobju pred 14. kongresom ZKJ se je izrecno opredelila za tržni sistem (v okviru socializma, pluralizem lastnin s poudarjeno vlogo državnega lastništva podjetij), seveda s pogostim poudarjanjem, da vojska potrebuje stabilno in dovolj obsežno financiranje iz državnega proračuna, da varčuje, razvija samooskrbne elemente, da sama zmanjšuje sile, a tehnološko zastareva.

Marko Zajc

**PRAGMATIČNI,
SKEPTIČNI,
DROBNJAKARSKI:
IDEOLOŠKA IN PROGRAMSKA
IZHODIŠČA ZSMS/ZSMS-LS
V LETIH 1989–90**

UVOD

Kako razumeti prehod Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) v liberalnodemokratsko politično stranko? Pri interpretaciji programske transformacije »mladinske« družbenopolitične organizacije (DPO) v samostojni politični subjekt, ki se v (načeloma) svobodni konkurenci bori za politično oblast, lahko pomaga branje obsežne mednarodne historiografije o spremembah v Vzhodni Evropi v obdobju 1989–91. Ameriška zgodovinarica Marry Alise Sarott je v knjigi o »naključnem« odprtju Berlinskega zidu opozorila, da sodobno zgodovinopisje pogosto zanemarja kratkoročne vzroke na račun dolgoročnih. Za razumevanje historičnih procesov je nujno poznavanje globljih vzrokov in vzorcev, vendar, poudarja Sarott, globlji vzroki – ne glede na to, kako številni in globoki so – ne naredijo dogodkov nič bolj neizogibnih. In obratno, dejstvo, da so vzroki kratkoročni, še ne pomeni, da so manj pomembni. Pobudnike ali katalizatorje sprememb mora zgodovinopisje raziskovati tudi zato, ker so vredni študija sami

na sebi. Šele tako jih lahko vključimo v širšo sliko.⁸¹⁶ Da je stara historiografska razprava o razmerju med dogodkom in strukturo še vedno aktualna ravno na področju raziskovanja usodnih sprememb v (post)komunistični Evropi, opozarja tudi najvidnejši raziskovalec Evrope po letu 1989 Philipp Ther. Po njegovem mnenju je v letih 1989–91 prevladovalo posebno dožemanje temporalnosti, ki ga opiše kot »občutek lovljenja časa«. Historični momenti so si sledili z veliko hitrostjo, ki je spominjala na spremembe neposredno po prvi svetovni vojni. Ther je ponazoril »občutek pospeševanja« s citatom poljske pisateljice Marie Dąbrowske iz let 1918–19: »Človek se zbudi in se znajde v drugi državi, drugem življenju.«⁸¹⁷

Voditelji in aktivisti ZSMS niso prespali hitrih družbenih sprememb, ampak so jih soustvarjali. Kljub temu so se pogosto znašli v novem položaju in šele potem prevzeli vlogo akterjev. Vprašanje, ali so bili voditelji ZSMS sami iniciatorji družbenih sprememb ali pa so se zgolj odzivali na veliko hitrost zgodovine, ostaja odprto. Z veliko mero verjetnosti pa lahko trdimo, da odgovor ni enoznačen. Osnovni namen članka je predstavitev in analiza programskih izhodišč ZSMS v obdobju transformacije iz družbenopolitične organizacije v klasično parlamentarno stranko. Pri analizi sem se omejil na koledarski leti 1989 in 1990, ki ustrežata tudi političnim prelomom. ZSMS je z dogajanjem v zvezi z afero JBTZ leta 1988 v veliki meri prestopila na polje politične alternative, obenem pa je strukturno ostala del samoupravnega sistema družbenopolitičnih organizacij. Kot alternativa znotraj sistema je ZSMS večkrat nastopala kot legalno zaledje Odbora za varstvo človekovih pravic. Veliko zborovanje v podporo Janezu Janši 21. junija 1988 je uradno organizirala ZSMS.⁸¹⁸ V leto 1989 je ZSMS stopila z nejasno družbeno vlogo in hkrati z zavestjo, da so spremembe nujne.⁸¹⁹ Drugi konec obravnavanega obdobja prav tako zaznamujeta dve prelomnici: preimenovanje ZSMS-LS v Liberalno demokratsko stranko na kongresu v Zagorju novembra 1990 in plebiscit 23. decembra 1990.

BOJ ZA OBLAST

S koledarskim začetkom leta 1989 je zgodovina prestavila v višjo prestavo. Če je bilo leto 1988 v Sloveniji v znamenju afere JBTZ in Odbora za varstvo človekovih pravic, pa so že januarja 1989 dinamiko političnega razvoja v Sloveniji diktirali dogodki v Vzhodni Evropi in Jugoslaviji. Madžarski parlament je 12. januarja 1989 sprejel »demokratski paket«, s katerim je dovolil opozicijo in

816 Sarotte, *Catalysts of the Collapse and of the Transition*, str. 23; Sarotte, *The Collapse*, str. xvii.

817 Ther, *Europe since 1989*, str. 24; Cox, *1989 and the Transformations in Eastern Europe*, str. 1529.

818 K. B., *Dnevi, ki so pretresli Slovenijo*, str. 18.

819 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, str. 142.

neodvisne organizacije.⁸²⁰ Poljsko partijsko vodstvo je 18. januarja 1989 privolilo v pogovore *okrogle mize* z opozicijo, sledil je val stavk z zahtevo po legalizaciji sindikata Solidarnost.⁸²¹ Jugoslovanska politika je bila na prehodu 1988–89 v znamenju Miloševićevega pohoda. »Jogurtna revolucija« je v začetku oktobra 1988 odnesla vojvodinsko vodstvo. 19. novembra 1988 naj bi se v Beogradu na Ušću zbralo več kot milijon ljudi, srbski pisatelj Milovan Vitezović pa je ob tem izumil skovanko »dogajanja naroda«. 11. januarja 1989 je pod pritiskom ulice odstopilo vodstvo Črne gore.⁸²² Medtem je slovenska politična alternativa začela ustanavljati t. i. zveze v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL). 11. januarja 1989 je bila ustanovljena Slovenska demokratska zveza (SDZ).⁸²³

V programskem in ideološkem smislu ZSMS na prehodu iz leta 1988 v 1989 ni mirovala. 10. januarja 1989 so na seji predsedstva republiške konference ZSMS predstavili delovno gradivo z naslovom *Za demokracijo*, ki naj bi bilo osnova za razprave na republiški konferenci ZSMS v začetku februarja.⁸²⁴ Kmalu po predstavitvi osnutka programa so »mladinci« v javnost lansirali brošuro s pomenljivim naslovom *Boj za oblast*.⁸²⁵ Odgovorni urednik *Mladine* Miran Lesjak je kot avtorja označil člana predsedstva RK ZSMS Mojmirja Ocvirka, ki je priznal, da ima ZSMS ambicije spremeniti politični sistem »na čim manj boleč način« v smeri političnega pluralizma. Po mnenju Lesjaka naj bi bil mladinski program *Za demokracijo* prej »manifest za politični pluralizem kot pa načrt dela neke organizacije«. Manifestativno so zvenele predvsem trditve, da ZSMS ne gre za njihovo oblast, ampak za vzpostavitev legitimne oblasti same na sebi. Po drugi strani pa je program vključeval tudi predlog reforme političnega sistema. Avtorji so predlagali enodomno sestavo občinske skupščine in dvodomno sestavo republiške skupščine. Delegatska funkcija za to skupščino naj bi bila profesionalna in tudi financirana. V komunalnem zboru republiške skupščine naj bi sedeli delegati občin, v skupščinskem splošnem zboru pa delegati, ki bi bili izvoljeni na neposrednih volitvah. Ukinili bi predsedstvo republike, njegove pristojnosti pa bi prenesli na skupščino in predsednika Slovenije, ki bi ga republiška skupščina volila vsakih pet let. Zvezna skupščina bi bila sestavljena iz zbora republik in pokrajin ter splošnega zbora.⁸²⁶

Mladinci so se prav tako izognili jasni opredelitvi za ali proti strankarski demokraciji: »Zavzemamo se za polno uveljavitev političnega pluralizma. Ali je ta organiziran v strankah ali ne, to sploh ni naš problem in ne problem kogarkoli.« Da je bilo vprašanje morebitnega preoblikovanja organizacije v politično

820 Grobovšek, Žrtev lastne demokratizacije, str. 4.

821 Gwiazda, *Democracy in Poland*, str. 5.

822 Hronologija događaja (do Gazimestana), str. 13.

823 Jež, Storjen prvi korak v politični pluralizem, str. 1.

824 Verbič, Začetek, ne pa tudi konec razmišljanj o novem sistemu, str. 2.

825 Medved, V celjski Mladinski knjigi predstavili Boj za oblast, str. 6.

826 Lesjak, *Za demokracijo ali za oblast*, str. 18–19.

stranko še kako problem ZSMS, dokazujejo tudi različni eseji v brošuri *Boj za oblast*. Medtem ko je Tomaž Mastnak razgalil konec socializma in predlagal ZSMS boj za oblast,⁸²⁷ je Andrej Fištravec svetoval samoukinitvev ZSMS in ustanovitev »novega, neodvisnega subjekta mladih z delovnim naslovom ALTERNATIVAE«.⁸²⁸ Aktualni ideolog organizacije Mojmir Ocvirk je zelo jasno poudaril ZSMS kot politični subjekt, predvsem pa je izrazil pomen povezave med ideologijo in strukturo. Identificiral je dve pozitivni lastnosti ZSMS v kontekstu pluralizma: 1. »demokratski elementi strankarske ideologije«, ki so se izoblikovali v osemdesetih, in 2. »obstoječa organizacija«.⁸²⁹ Voditelji ZSMS so se dobro zavedali, da je vprašanje organizacije tesno navezano na ideologijo in program, zato teh dveh dilem ni mogoče obravnavati ločeno.

V medijih se s težavami ZSMS niso veliko ukvarjali. Rastko Močnik je v komentarju programov zvez v *Mladini* pripomnil, da so »mladinci« proizvedli zgolj program reforme obstoječega političnega sistema, drugače pa je besedilu priznaval slogovno bravuroznost, učinkovitost gesel in politični realizem.⁸³⁰ Veliko bolj kritični so bili v notranjih vrstah mladinske organizacije. Ljubljanski mestni komite ZSMS je programu odkrito nasprotoval. Glavni akterji opozicije republiškemuo vodstvu ZSMS so bili asistenti Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN) Andrej Klemenc, Igor Lukšič in Stanislav Vidovič. Avtorjem programa *Za demokracijo* so očitali, da ne upoštevajo usmeritev krškega kongresa (1986), da ne usklajujejo interesov in da hočejo biti na vsak način alternativa Zvezi komunistov. Zdi se, da je kritike v mestnem komiteju ZSMS motilo predvsem zadnje – odkrita opozicija ZKS in odločenost, da se »mladinci« podajo v boj za oblast. Teze nasprotnikov programa so bile sumljivo podobne tezam, ki jih je za CK ZKS napisal nekdanji mladinski politik in strokovni sodelavec CK ZKS Milan Balažič.⁸³¹ Član predsedstva RK ZSMS Dejan Verčič je kritikom v ljubljanski organizaciji očital, da so kratko malo prepisali partijska stališča. V času, ko je ZSMS krepila opozicijsko vlogo znotraj sistema in ko je bilo vprašanje razmerij med ZKS in ZSMS izjemno občutljivo, je pomenil očitek partijskega prepisovanja močno diskreditacijo za vodstvo ljubljanske veje ZSMS.⁸³² Član predsedstva RK ZSMS Gregor Golobič je bil za *Mladino* povsem jasen: kritiki programa *Za demokracijo* v mestni organizaciji naj bi bili »fascimirani s partijsko prenovo«, to pa jim onemogoča razmislek o ZSMS kot samostojni

827 Mastnak, *The Grumbling Hive*, str. 10.

828 Fištravec, *Alternativae – antenna in patibulum človekovega socialnega sveta*, str. 42.

829 Ocvirk, *Konec demokratizacije in prehodnih obdobij*, str. 58.

830 Močnik, *Jugoslavija na obalah Pacifika*, str. 19.

831 SI AS 2111, š. 5, a. e. I/1/13, Milan Balažič, *Kratka analiza programskega teksta ZSMS Za demokracijo*, 11. 1. 1989.

832 Lesjak, *Spori in spopadi*, str. 21. Gl. tudi Balažič, *Slovenski Berlinski zid*, str. 323–370.

organizaciji. »Perspektiva je (zanje žalibog) takšna, da bo na dveh stolih pač le še težje, če ne nemogoče sedeti.«⁸³³

Frakcijski boji znotraj ZSMS so napovedovali burno sejo RK ZSMS (1. februar 1989). Seja je bila zgodovinska ne samo zaradi sprejetja programa *Za demokracijo*, ampak tudi (če ne predvsem) zaradi vstopa liberalnodemokratskih intelektualcev v nastajajoče strankarsko življenje. Januarja 1989 je del liberalnega civilnodružbenega omrežja osnoval *Debatni klub 89*, ki je bil mišljen kot liberalna protiutež pravkar ustanovljeni Slovenski demokratični zvezi. Glavnina *Debatnega kluba 89* je pristopila k ZSMS na omenjeni seji 1. februarja 1989. Nastop artikuliranih in konceptualno močnih intelektualcev je povsem zasenčil nagajanje mestne organizacije republiškemu vodstvu ZSMS. V »mladinski osir« je prvi dregnil Slavoj Žižek. Udeleženci seje so skoraj polovico razprave porabili za to, »da so razglabljali o Slavoju Žižku, o tistem, kar jim je in kar jim ni – pa se jim je zdelo, da je – povedal.« Povedal pa je dvoje: 1. program *Za demokracijo* je treba sprejeti ne zaradi strokovne neoporečnosti, ampak zato, ker se spopada z načelom frontnosti. Po Žižkovem mnenju ZSMS ne bi smela postati nekakšna alternativna SZDL; 2. organizacija, ki se je v Krškem leta 1986 razglasila za dežnik vseh demokratičnih pobud, ne more zgolj formalno odločati o svojih novih dokumentih, ampak ima širšo družbeno odgovornost. Nejasno frontovstvo je na seji napadel tudi drugi član *Debatnega kluba 89* in ugledni javni intelektualec Tomaž Mastnak. Prisotni vodja »konkurenčne« Slovenske demokratične zveze Dimitrij Rupel je z zadovoljstvom ugotavljal, da slovenska mladina izpolnjuje koncept političnega pluralizma, zato je mladinski skupščini predlagal, naj most čez *Rubikon* gradijo skupaj. Slavoj Žižek mu je lakonično odgovoril, da most ni potreben, ker je *Rubikon* zgolj majhen potoček, »kjer se vam niti do kolen ni treba zmočiti«. Na skupščini so delegati izglasovali skok čez *Rubikon* (sprejetje programa *Za demokracijo*) in tudi napovedali čas tega podviga: 13. kongres ZSMS naj bi se zgodil »še pred zimo«. ⁸³⁴

Člani *Debatnega kluba 89* so v veliki meri pridobili status vplivnih javnih intelektualcev kot kolumnisti/komentatorji tednika *Mladina*, ki je v tem času dosegal vrtooglavo naklado. V obravnavanem političnem trenutku je *Mladina* nosila trojno vlogo: bila je uradno glasilo ZSMS, najpomembnejši alternativni medij in ne nazadnje ena izmed najbolj prodajanih revij v republiki. Tomaž Mastnak je neposredno po razpravi v *Mladini* zapisal, da je perspektiva, »ki jo zdaj odpira ZSMS, nerestriktivni politični pluralizem, netotalitarna demokracija (recimo ji liberalna)«. ⁸³⁵ Navezava ZSMS – demokracija – liberalnost je bila

833 Golobič, Beograd v Ljubljani, str. 21.

834 Lesjak, Boj za prestiž, str. 17.

835 Mastnak, Med totalitarno in liberalno demokracijo, str. 13.

torej odkrito izražena že februarja 1989. V isti *Mladini* se je v pismih bralcev oglasil tudi Igor Lukšič: »Vodstvo ZSMS, ki se verbalno bori za pluralizem, je sprožilo konflikt v lastni organizaciji, s tem ko je avtonomna stališča P MK ZSMS razglasilo za partijski konstrukt in s tem ukinilo pluralizem v lastnih vrstah.«⁸³⁶ V nasprotju z Lukšičem pa so komentatorji in novinarji *Mladine* v danem političnem trenutku začutili potrebo po relativno homogeni politični organizaciji liberalnodemokratske usmeritve, ki bi predstavljala protiutež razpadajoči partiji in nacionalistični/konservativni opoziciji. V drugi izdaji brošure *Boj za oblast* je Mladinin novinar Ali Žerdin pripomnil, da bi morala ZSMS partiji ukrasti koncept diferenciacije: če ZKS razume diferenciacijo kot diferenciacijo ljudi, mora ZSMS doseči diferenciacijo konceptov.⁸³⁷

Glede na to, da je Slavoj Žižek v naslednjih dveh letih odločilno soustvarjal ideološka in programska izhodišča ZSMS in ZSMS-LS, velja pobliže spoznati njegovo pojmovanje političnih razmer v državi v letu 1989. Žižek je pozival k programski jasnosti ZSMS (in ostalih političnih subjektov v Sloveniji) tudi zaradi jugoslovanskega konteksta. Žižkove kolumne v *Mladini* v letu 1989 se večinoma ukvarjajo z nevarnostjo, ki jo za demokratizacijo Slovenije predstavlja Milošević. Že 27. januarja 1989 je ocenil, da je Jugoslavija od oktobra 1988 dejansko v izrednem stanju. Slovenskim komunistom je svetoval, naj se začnejo pripravljati na trenutek, ko bo treba hitro in odločno ukrepati. »Edino, kar ji bo dalo legitimnost za takšno ukrepanje, pa je široka koalicija vseh političnih subjektov, od ZK, preko ZSMS do SDZ na osnovni platformi obrambe nacionalne suverenosti in demokratičnega pluralizma.«⁸³⁸

Februarja 1989 se je zavrtil nov krog kosovske krize – stavkali so rudarji v Trepči, v Cankarjevem domu (27. februarja) je slovenska uradna politika skupaj z opozicijo podprla kosovske Albance. Sledile so ustavne spremembe v Srbiji (28. marca), ki so omejile kosovsko avtonomijo. Po zborovanju v Cankarjevem domu je slovenska oblast začela sodelovati z opozicijo v t. i. Smoletovi koordinaciji v okviru SZDLS.⁸³⁹ V kolumni z dne 14. aprila 1989 je Žižek opozoril, da za obrambo pred »jugototalitarizmom« ni dovolj širok demokratični konsenz v Sloveniji, ampak »tudi odločno nedemokratično spodrezanje korenin vsem tistim silam, ki bi v zaostrenem položaju delovale kot zaveznik jugototalitarnega pritiska«. Totalitarnega nasprotnika ni mogoče premagati z demokratičnimi sredstvi, včasih si je treba umazati roke in še kako nedemokratično ukrepati.⁸⁴⁰ Pripomba se je najverjetneje nanašala na t. i. »zdrave politične sile«, kaže pa na

836 Lukšič, Še o programu za demokracijo, str. 3.

837 Žerdin, Partiji se obrača, ali se bo obrnilo tudi ZSMS, str. 116.

838 Žižek, Kako se obnašati ob izrednih razmerah, str. 20.

839 Čepič, Dialog med oblastjo in opozicijo, str. 1200.

840 Žižek, Partija se s partijo izbija, str. 13.

velik strah liberalnih intelektualcev pred Miloševićem, ki so ga delili z mnogimi segmenti slovenske družbe. Izraz »zdrave sile« so v reviji *Mladina* uporabljali za komuniste starejše generacije, ki so še verjeli v samoupravni socializem. Kot tipske predstavnike t. i. zdravih sil so identificirali Franceta Popita, Staneta Dolanca in Tomaža Ertla. V kolumni z dne 21. aprila 1989 je Žižek spomnil na začetek tridesetih let v Nemčiji, ko je nesodelovanje sprtih levih sil tlakovalo pot nacistom na oblast. »Liberalno krilo oblasti in alternativa sta danes v Sloveniji obsojena na zakon po sili.«⁸⁴¹ Povedano na kratko: slovenska politična scena mora biti jasno programsko in ideološko diferencirana, vendar enotna v boju za skupne interese (proti Miloševiću in federaciji).

PRIPRAVE NA 13. KONGRES

Obdobje od sprejetja programa *Za demokracijo* (februarja 1989) do 13. kongresa ZSMS (novembra 1989) nosilec transformacije ZSMS v stranko ni prizanašalo. Inflacija prelomnih dogodkov je oteževala minuciozne priprave na jesenski kongres. Vzhodna Evropa je začela prehitevati Slovenijo na poti v strankarsko demokracijo. 4. aprila je Poljska naredila korak v smeri strankarskega pluralizma. Pogovori okrogle mize med oblastjo in opozicijo so se končali z dogovorom o deloma svobodnih volitvah in legalizaciji *Solidarnosti*.⁸⁴² 22. aprila so se začela pogajanja med oblastjo in opozicijo na Madžarskem.⁸⁴³ V Sloveniji je ZSMS kljub umeščenosti novih zvez v SZDLS ohranjala vlogo logističnega zaledja politične alternative. 8. maja 1989 je ZSMS na Kongresnem trgu pod krinko t. i. odprte seje organizirala protestno zborovanje proti prestajanju zaporne kazni za Četverico. Na zborovanju je Tone Pavček prebral Majniško deklaracijo z izrazitim nacionalnim poudarkom (»hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda«), ki pa jo ZSMS ni podprla.⁸⁴⁴

Na deloma svobodnih volitvah na Poljskem je 4. junija 1989 prepričljivo zmagala *Solidarnost*. Razpadanje komunistične oblasti na vzhodu je doseglo novo fazo. V *Mladini* se je Miran Lesjak pritoževal, da je o tem, kaj se dogaja na sejah sekretariata predsedstva RK ZSMS, mogoče zgolj ugibati, ker na seje ne vabijo predstavnikov javnosti. Rivalstvo med »komunistično« in »nekomunistično« frakcijo ZSMS je vzplamtelo na mladinskem festivalu v Murski Soboti, ko je prišlo na dan vprašanje, kaj storiti s članstvom v ZK v primeru nastopa na volitvah. Mogoče, je špekuliral Lesjak, se bo vojna med »komunisti« in »nekomunisti«

841 Žižek, Ali je treba koalicijo razdreti, str. 24.

842 Junes, The demise of communism in Poland, str. 105.

843 Grobovšek, Razcep v madžarski partiji na reformiste in sredince, str. 8.

844 Čepič, Dialog med oblastjo in opozicijo, str. 1200.

razplamtela kar na jesenskem kongresu ZSMS, ko bodo morali ZSMS-jevski odposlanci potrjevati programske dokumente. V tem primeru so bo morala ZSMS najbrž posloviti od samostojnega nastopa na volitvah.⁸⁴⁵

Medijskemu zatišju navkljub vodstvo ZSMS poleti 1989 ni počivalo. Na seji Konference RK ZSMS, ki je bila 14. julija 1989 v Portorožu, so bili sprejeti sklepi o poteku, dnevnem redu in delegatski sestavi 13. kongresa ZSMS. Sprejeli so tudi sklep, da bo kongres deloval v treh skupinah: dve sta bili namenjeni programskim usmeritvam in pobudam, ena pa razvoju organizacije.⁸⁴⁶ Programski dokumenti za kongres so bili usklajeni šele 5. in 6. oktobra 1989 na posvetu predsednikov in sekretarjev v Bohinju, torej po sprejetju ustavnih dopolnil v slovenski skupščini (27. septembra), ki so okrepili pristojnosti SR Slovenije ter omogočili večstrankarski sistem in tržno gospodarstvo. V mesecih pred sprejetjem ustavnih amandmajev je slovensko politično vodstvo doživljalo velik pritisk od državnega in partijskega vodstva.⁸⁴⁷

Delovne skupine so v Bohinju razpravljale v treh različnih sklopih. Sklop za politični sistem je vodil Gregor Golobič, sklop za ekonomski sistem in ekologijo Janez Kopač, sklop za javne službe ali družbene dejavnosti pa Roman Lavtar. »V bolj ali manj plodni razpravi so bili dokumenti kongresa deloma dopolnjeni, porodilo pa se je tudi več idej za kongresne pobude«,⁸⁴⁸ lahko preberemo v *Informacijah*, internem glasilu ZSMS. Da posvet v Bohinju le ni bil tako harmoničen, dokazuje sicer skopo poročanje *Mladine*, ki se je znašla v navzkrižnem ognju frakcij znotraj ZSMS. *Mladina* je zapisala, da ima ZSMS, organizacija, ki je prva glasovala za politični pluralizem, dve medsebojno konkurenčni stranki in en sam časopis, za katerega oboji poskušajo raziskati, kdo stoji za njim.⁸⁴⁹ Neposredno pred portoroškim kongresom je *Mladina* predstavila najpomembnejše frakcije znotraj mladinske organizacije: 1. republiško vodstvo – medijsko najbolj izpostavljen krak, ki je za preoblikovanje v stranko; 2. mestna konferenca, ki »škili k partiji in se zavzema za avtentične mladinske interese«; 3. Ljubljanska univerzitetna konferenca ZSMS, ki je nasprotna tako mestnemu kot republiškem vodstvu in je bliže SDZ in Socialdemokratski zvezi; 4. obalne konference, ki zastopajo načelna stališča; 5. Mariborčani, ki so blizu republiškem vodstvu; 5. celjska regija, ki predstavlja najbolj odkrito opozicijo republiškem vodstvu. Znotraj slednje je velenjska veja ZSMS organizirala Iniciativni odbor združene opozicije. Ta naj bi se zavzemal za preimenovanje ZSMS v Zvezo slovenske mladine, v kateri bi bilo članstvo prostovoljno in omejeno na zgornjo

845 Lesjak, Stranke namesto mozoljev, str. 8–11.

846 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/5, dopis št. 1566/1/89.

847 Čepič, Dopolnila k slovenski ustavi jeseni 1989, str. 1205.

848 SI AS 2111, š. 5, a. e. I/1/16, Informacija 37, št. 13, oktober 1989.

849 Vrhovnik [pseudonim uredništva *Mladine*– op. ur.], En predsednik, dve stranki, str. 15.

mejo 35 let. Mladinini novinarji velenjskih opozicionalcev niso jemali resno. Opozorili so na dejstvo, da so Velenjčani v Bohinju glasovali za programske dokumente kongresa, opozicijski odbor pa sestavili po Bohinju, zato ni nenavadno, da »republiško mladinsko vodstvo meni, da jih Velenjčani zajebavajo«. Novinarji in mnenjski voditelji *Mladine* so – v času razprave o programu *Za demokracijo* – odkrito stopili na stran republiškega mladinskega vodstva. Če jim ne bo uspelo postati samostojna politična organizacija, je v *Mladini* zaključil Miran Lesjak, »bo portoroški kongres največji politični fiasko ZSMS«. ⁸⁵⁰

13. KONGRES ZSMS V PORTOROŽU

Programski dokumenti kongresa so poudarjali tri programska izhodišča: *Za demokracijo*, Ekonomska doktrina in Ekologija. Če je bilo prvo izhodišče znano od začetka leta, pa sta toliko bolj zanimiva druga dva. V ekonomiji mladinska izhodišča priporočajo deregulacijo in liberalizacijo. »Mladinci« bi najprej uveljavili celovit trg, da bi ga potem izboljševali s pomočjo državnega aparata in po demokratični poti v skupščini. Rezultat dela je vreden toliko, kolikor kdo zanj na trgu plača. Kljub zaupanju v tržno gospodarstvo »mladinci« niso načrtovali *laissez-faire* kapitalizma. »Socialna politika mora biti korektiv tržnega gospodarstva, ne pa motiv gospodarskega sistema«, so zapisali v program. Socialni korektiv bi moral biti usmerjen neposredno k porabnikom (prizadetim), ne pa k producentom, zato da bi nudili cenejše proizvode in storitve. Prav tako za socialno politiko ne bi bila pristojna podjetja, ampak država. Te pripombe lahko beremo kot kritiko obstoječega sistema, v katerem so imela podjetja močno socialno funkcijo. Predlagali so še oblikovanje Kodeksa socialnih pravic, ki bi bil opredeljen z zakonodajo. Koliko je pri novih programskih dokumentih ZSMS ostalo socializma, najlepše ponazarja naslednji stavek: »solidarnost razumemo kot enkratno ali večkratno socialno dejanje, ne pa kot ideološki in materialni davek«. ⁸⁵¹

Prvi pogoj za uveljavitev tržnega gospodarstva so ZSMS-jevci videli v »rešitvi vprašanja lastnine«. »Priznavamo neomejeno zasebno in javno lastnino, ki pa sta v pogojih poslovanja enakopravni pred vsakim zakonom in predpisom. Trg in njegova neusmiljena racionalnost naj sčasoma pokažeta prednosti in slabosti vsake izmed njih.« Družbeno lastnino bi bilo treba odpraviti. Odkupili naj bi jo »ustrezno spodbujeni posamezniki in skupine oz. institucije«, nekatere javne dobrine pa bi prevzela država. O tem, kdo bi bili ti posamezniki in skupine, programska izhodišča ne govorijo. So pa avtorji besedila zaznali nevarnost

850 Lesjak, 13. portoroški plenum, str. 19.

851 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/5, Programski dokumenti 13. kongresa ZSMS, str. 7.

nezakonitega vsesplošnega prisvajanja družbene lastnine in predvideli državne mehanizme, ki bi to preprečevali. Prav tako niso (povsem) pozabili na delavce. Ker družbena lastnina postane »prava« lastnina šele takrat, ko izgubi svojo družbenost, je nujen prehod iz samoupravljanja v različne oblike delavske participacije. Prehod delavcev iz samoupravljalcev v soupravljalce pa zahteva tudi svobodo sindikalnega organiziranja. Država mora s pomočjo vlade na gospodarskem področju posredno in neselektivno ustvarjati enake priložnosti za vse državljane in gospodarske subjekte. Naloga države je, da omogoča in spodbuja zakonito bogatenje, čeprav se v faze gospodarskega procesa ne vmešava več neposredno. Enigmo jugoslovanskega trga so poskušali razrešiti z zagovarjanjem pojma skupnosti nasproti pojmu enotnosti: »Enotenje je poguba trga. Razlike v Jugoslaviji terjajo neenotno, skupno ureditev, ki omogoča regionalno avtonomnost gospodarske politike in gospodarsko suverenost Slovenije.«⁸⁵²

Tretji sklop izhodišč predstavlja ekologija. V nasprotju s tehnokratskim in ekonomsko-teoretičnim diskurzom sklopa o ekonomiji ima ekološki sklop bolj načelen in splošen značaj. Podrejenost narave interesom človeštva uničuje planet, vztrajanje pri sedanjih razvojnih konceptih odpira možnost kolektivnega samomora človeštva. V načelu zahteva program ZSMS nujno preusmeritev na ekološki način razmišljanja in življenja. Program nasprotuje umazanim tehnologijam, usmerjeni pa so tudi proti jedrski energiji.⁸⁵³

Podrobnosti so bile opredeljene v programskih resolucijah, ki so se ukvarjale bodisi s konkretnimi primeri transformacije iz samoupravnega socializma v sistem parlamentarne demokracije bodisi s prihodnostjo Jugoslavije. Vzrok razdeljenosti Jugoslavije naj ne bi bil v nacionalnih nasprotjih, temveč v partijskem monopolu, ki preprečuje, da bi se običajne razlike artikulirale kot politične, zato se sprevračajo v nacionalne. V Jugoslaviji ne gre za iskanje sinteze, pač pa za iskanje simbioze. Osnova za novo jugoslovansko ustavo naj bi bila suverenost federalnih enot, skupaj s pravico do samoodločbe. Pri čemer bi lahko republika z odločitvijo preklicala federalno delegiranje določenih državnih funkcij, kot sta obramba in zunanja politika. Na ravni federacije so se zavzemali za neposreden nadzor zvezne skupščine nad vsemi ostalimi zveznimi organi. Slovenija bi morala biti bolj prisotna tam, kjer zvezna politika nastaja – v strokovnih in drugih službah zvezne administracije. Zato so ZSMS-jevci zasnovali »Projekt 1000« (1000 Slovencev v zvezni administraciji), ki bi zagotovil enakopravno zastopanost Slovenije v skupnih službah: »Moramo oditi v Beograd, drugače bo ‚Beograd‘ prišel k nam.«⁸⁵⁴ Resolucije so obsegale vsa področja človekovega življenja: od obrambe, zunanje politike do regionalnega razvoja; od davčne politike do

852 Prav tam, str. 7–8.

853 Prav tam, str. 9.

854 Prav tam, str. 10–11.

vodnega gospodarstva. Pozabili niso na stanovanjsko, žensko in manjšinsko politiko. Resolucije so obsegale večino programskih dokumentov (32 strani).⁸⁵⁵ Glede na to, da so se skoraj v nespremenjeni obliki pojavile kot del programa ZSMS-LS na spomladanskih volitvah leta 1990,⁸⁵⁶ lahko sklepamo, da so jih delegati v Portorožu v veliki večini podprli. Blaž Vurnik je vsebinske dokumente kongresa strnil v ugotovitev, da je program zahteval »vzpostavitev parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva z močno ekološko noto«, čeprav ni prinesel »ničesar, česar ne bi ZSMS tako ali drugače obravnavala že v preteklosti«. ⁸⁵⁷

Portoroški kongres je sovpadal s prelomnimi dogodki v Vzhodni Evropi (3.–5. novembra). Po množičnem eksodusu iz Vzhodne Nemčije, ki se je začel aprila 1989 z odstranitvijo žice na madžarsko-avstrijski meji, je 18. oktobra odstopil dolgoletni voditelj Eric Honecker, njegov naslednik Egon Krenz pa je obljubil reforme.⁸⁵⁸ V času portoroškega kongresa so na Alexanderplatzu v Vzhodnem Berlinu potekale množične demonstracije,⁸⁵⁹ ki veljajo za uvod v padec Berlinskega zidu pet dni kasneje. Jugoslavijo so pretresale novice o smrtnih žrtvah v spopadih med demonstranti in varnostnimi silami na Kosovu.⁸⁶⁰ Osrednji slovenski časopis *Delo* je o kongresu poročal na prvi strani,⁸⁶¹ objavil je tudi celoten govor predsednika RK ZSMS Jožefa Školča o potencialni zmagi ZSMS na volitvah.⁸⁶² V *Delu* so kongres upravičeno poimenovali »kongres pobud«. Delegati so sprejeli množico raznovrstnih pobud in dopolnitev, ki so romale v zvezno in republiško skupščino ter v SZDL.⁸⁶³ Zdi se, da je vodstvo ZSMS poskušalo v največji mogoči meri izkoristiti vlogo organizacije v razpadajočem sistemu socialističnega samoupravljanja – dokler so še imeli položaj družbenopolitične organizacije. »Mladinci« so prvi vstopili v volilni boj, zato je bilo treba izkoristiti vsako nišo v novi strankarsko-demokratski tekmi. Kljub pobudam in dolgim programskim resolucijam je novinarje zanimalo predvsem eno vprašanje: je ZSMS s portoroškim kongresom postala prava stranka? ZSMS je namreč ohranila nekatere elemente mladinske organizacije (mladinsko gibanje, ZSMS kot družbena organizacija), čeprav je odprla organizacijo za vse generacije in napovedala boj za oblast. To mladinsko organizacijsko »hibridnost« so kritizirali tako v *Delu* kot v *Mladini*.⁸⁶⁴ S programom se komentatorji niso veliko ukvarjali. Veso Stojanov je v *Delu* ugotavljal, da so v program »mladinci vnesli tako

855 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, str. 167.

856 *Koga voliti?*, str. 164.

857 Vurnik, *Preobrazbe neke družbeno-politične organizacije*, str. 20.

858 Ther, *Europe since 1989*, str. 75.

859 Sedmak, *Obljubljene reforme*, str. 1.

860 Nešović, *Kosovska stvarnost pobira krvni davek*, str. 1.

861 Stojanov, *Obstaja realna možnost, da na volitvah zmagamo*, str. 1.

862 Školč, *Dobro vemo, da nam je v ZSMS potrebna opozicija*, str. 3.

863 Vurnik, *Preobrazbe neke družbeno-politične organizacije*, str. 20.

864 Zajc, Marko, *ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko*, str. 187–204.

rekoč vse, kar bi volivca utegnilo pritegniti; od tako imenovanih velikih tem o demokraciji, pravni državi do popolnoma marginalnih, a zelo življenjskih in za marsikoga zelo pomembnih tem.«⁸⁶⁵ Prevelike odprtosti programa se je zavedalo tudi vodstvo. V uvodnem govoru je moral Jožef Školč priznati, da se zdijo »danes naša programska izhodišča že tako samoumevna, da se ne zdijo nikomur več izvirna. Povsod slišimo: trg, demokracija, ekologija.« Zakaj torej nov program? Odgovor je jasen: ker je ZSMS ta načela že uresničevala in ker bo tudi v prihodnje »nekaj korakov pred časom«. Če vzamemo za katalizator pomembnosti govor predsednika RK ZSMS Jožefa Školča, potem je poleg parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva najbolj poudaril ekologijo in mirovništvo. »Mirovniki in ekologi v ZSMS so bili integrirani v Evropo veliko prej, preden so drugi sploh opazili, da Evropa obstaja.«⁸⁶⁶

PREDVOLILNI BOJ

Čeprav je bila volilna zakonodaja sprejeta šele 27. decembra 1989, je bil zadnji mesec leta 1989 že v znamenju volilne kampanje. Neposredno po uspešni prepovedi t. i. Mitinga resnice v Ljubljani so 4. decembra 1989 Slovenska demokratska zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Slovenski krščanski demokrati in Slovenska kmečka zveza ustanovile koalicijo Demos.⁸⁶⁷ ZKS je pred božičem na 11. kongresu razglasila sestop z oblasti in prenoviteljski program pod geslom *Evropa zdaj*. Z začetkom leta 1990 je zvezni izvršni svet pod vodstvom Anteja Markovića uvedel program gospodarskih reform, ki je med drugim vseboval fiksni tečaj dinarja (1 marka = 7 dinarjev).⁸⁶⁸ Evropski kontekst je bil jasen: socializem je dokončno povozil čas. Na božični dan je bil usmrčen romunski vodja Ceausescu,⁸⁶⁹ štiri dni kasneje pa je nekdanji disident Vaclav Havel postal predsednik Češkoslovaške.⁸⁷⁰ ZSMS je svoj program imela: ni pa imela niti jasnega članstva niti pravega imena. V drugi številki *Mladine* v letu 1990 je Franci Zavrl ugotavljal, da je ZSMS zaspala na lovorikah, oba druga politična bloka pa sta še kako dejavna: tako Demos kot SSS (Stranska samoupravnega socializma: pejorativna skupna oznaka za ZKS in Socialistično zvezo Slovenije – bivšo SZDLS, ki je spremenila ime 9. januarja 1990). Razen nastopaštva in zabavnih pobud o ukinitvi ljubljanskih pajkov naj bi ZSMS molčala, medtem pa izgubljala potencialne partnerje in se vse bolj poredko pojavljala v medijih. Krivda pa, meni Zavrl, ne leži samo v vrstah ZSMS,

865 Stojanov, *Igra se nadaljuje*, str. 9.

866 Školč, *Dobro vemo, da nam je v ZSMS potrebna opozicija*, str. 3.

867 Čepič, *Volitve aprila 1990*, str. 1284.

868 Pančur, *Neuspešnost gospodarskih reform v Jugoslaviji*, str. 1297.

869 Ther, *Europe since 1989*, str. 50.

870 Prav tam, str. 291.

ampak tudi v dejstvu, da se nove in stare stranke ne zanimajo za nova družbena gibanja. ZSMS je bila nekakšna koalicija družbenih gibanj. Razen ekologije so vse civilnodružbene teme (pravice marginalnih skupin, ugovor vesti, feministični boji, alternativna kultura) izpadle iz javne debate. Veliko se govori o starodavnih grbih, nihče pa ne opazi, da na sestankih Demosa sedijo zgolj moški.⁸⁷¹ Ideja tretjega bloka sicer ni bila nova, je pa v kontekstu odkritega predvolilnega boja postala pereče aktualna. 22. januarja so slovenski delegati spektakularno zapustili 14. kongres ZKJ,⁸⁷² slovenska komunistična organizacija je spremenila ime v ZKS – stranka demokratične prenove.⁸⁷³ Mile Šetinc je pozval k oblikovanju »klina zdrave sredine« med komunistično pogoltnostjo in nacionalističnim konservativizmom. To funkcijo bi najbolje opravila ZSMS.⁸⁷⁴

Piko na i je v *Mladini* ponovno postavil Slavoj Žižek: če kaj družijo slovenske katoliške narodnjake in komuniste, je ugotavljal Žižek, je to njihovo skupno sovraštvo do gnilega liberalizma. Demos in SSS stavita na »vsenarodno solidarnost in spravo, na neko notranjo enotnost, ki naj pomiri naše zdrahe«. To nadideološko zagovarjanje enotnosti je za Žižka slabše od ostrih radikalov v Demosu. Katoliška in potem komunistična hegemonija sta na Slovenskem povsem popačili podobo liberalizma. Ta naj bi poosebljal egoizem brez solidarnostnih vrednot. Po Žižku pa je tisto, kar odlikuje liberalizem, prav čut za drugega, »za človeka v svoji edinstvenosti, v tem, po čemer se od nas razlikuje«. Liberallec je heteroseksualec, ki spoštuje homoseksualce in je ateist, ki spoštuje način, kako si verske manjšine organizirajo življenje. To ne počne iz pokroviteljstva, ampak »zato, ker globoko v sebi ve, da VEČINE NI: da smo vsi, vsak na svoj način manjšina«. ZSMS je edina, ki v slovenskem prostoru zastopa liberalne ideje. »In zato bi bil moder korak ZSMS, da se še pred volitvami preimenuje v LIBERALNO STRANKO SLOVENIJE in tako jasno zakoliči svoj prostor na slovenskem političnem zemljevidu.«⁸⁷⁵

ZSMS je s ponovno intervencijo intelektualcev dobila temeljno usmeritev in jasna politična gesla, uporabna za volilni boj. Žižek je svoj poziv objavil v *Mladini* 9. februarja 1990. Istega dne so ZSMS-jevci priredili predvolilno konvencijo, kjer so predstavili skrajšani program z naslovom *Manifest liberalizma*, stranko pa so začasno preimenovali v ZSMS – Liberalna stranka.⁸⁷⁶ Temeljna ideja manifesta je bila svoboda: »ZSMS je liberalna stranka – V zadnjih desetih letih smo našli pot iz samodržstva socializma. Za nas je pomembna svoboda tukaj in zdaj. Ne zanima nas svoboda vseh. Zavzemamo se za svobodo vsakogar. Zato razstiramo meje

871 Zavrl, *Moje stranke pa ni*, str. 1.

872 Ekpa Dela, Slovenski delegati zapustili kongres ZKJ, Dilema: kongres nadaljevati ali prekiniti, str. 1.

Več gl. Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 67.

873 Soban, *ZKS od zdaj Stranka demokratične prenove*, str. 1; Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 206.

874 Šetinc, *Dva bloka in ZSMS*, str. 19.

875 Žižek, *ZSMS je Liberalna stranka Slovenije*, str. 17.

876 Stojanov, *Liberalci prihajajo*, str. 1.

svobode, kjerkoli je mogoče.« Svobodo so opredelili v treh točkah: 1. svoboda izbire v vsakdanjem življenju – spoštovanje različnosti posameznika; 2. svoboda izbire na področju gospodarstva – svobodno tržno gospodarstvo, ki ga omejuje varovanje narave; 3. svoboda izbire v politiki – državljanske pobude in družbena gibanja so potrebno dopolnilo strankarskega pluralizma, država mora biti pod nenehnim in učinkovitim nadzorom civilne družbe.⁸⁷⁷

Vidimo, da je kratek manifest ZSMS – Liberalne stranke obdržal okoljevarstvo, po drugi strani pa je izpadla socialna nota. Kljub temu je vodja organizacije Jožef Školč v govoru na konvenciji poudaril oba vidika: Slovenija potrebuje socialni in ekološki program. Cilj socialnega programa ni samo zagotovitev eksistenčnega minimuma ljudem, ki so postavljeni na cesto, ampak preprečitev tega, da bi nesposobna vodstva množično odpuščala delavce pod krinko prestrukturiranja. Ekološki program pa zadeva celovita razmerja med ljudmi in naravo. Govor Slavoja Žižka se je vrtel okoli ustroja in delovanja samoupravnega državnega aparata: zlomiti je treba moč podedovane politokracije, čim prej vzpostaviti proporcionalni sistem in ustvariti takšno državo, ki ne bo pomenila nobene nevarnosti za demokracijo, tudi če komunisti sodelujejo v vladi. Tomaž Mastnak je spomnil, da je ZSMS edina vzela pod zaščito nova družbena gibanja: »Pod okriljem ZSMS smo v državi, ki jo je opustošila razredna zavest, ponovno odkrili posameznikovo vest.« V jugoslovanski politiki je bila ZSMS za konfederacijo. Ugledni pravnik Ivan Kristan je predlagal takšno stopnjo samostojnosti, da ustava republike Slovenije ne bo v hierarhično podrejenem položaju v odnosu do ustave Jugoslavije. »Temelj članstva v Jugoslaviji mora biti priznanje pravice vsakega naroda, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi.«⁸⁷⁸ Po Žižkovem mnenju je bil razpad ZK v svojem bistvu praznik za Jugoslavijo. Titova Jugoslavija mora umreti, da bi se ponovno rodila. Rešijo jo lahko samo predstavniki novih demokratičnih sil iz vseh predelov skupne države. Samo ti so lahko partnerji pri sklepanju novega sporazuma o konfederaciji. Zato so v liberalni stranki načeloma proti Markovičevi vladi, ker se z njo samo podaljšuje agonija. Marković poskuša z oporo v JLA obračunati z obema ekscesoma: s Slovenijo in Srbijo, obenem pa krepi moč centralne politokracije.⁸⁷⁹ Na konvenciji so novi liberalci predstavili tudi potencialne kandidate za delegate v skupščini in za predsedstvo RS. Poleg »mladinskih« veteranov so se na kandidatni listi znašli gospodarstveniki, direktorji javnih zavodov in javni intelektualci. Slavoj Žižek je sprejel kandidaturo za člana predsedstva republike.⁸⁸⁰

877 Kdo smo in kaj hočemo, str. 3.

878 Stojanov in Vukelić, Cilj ZSMS je država, ki ne bo nevarna za demokracijo, str. 3.

879 Stojanov, Liberalizem na Slovenskem dviguje glavo, str. 21.

880 Lesjak, 120 kandidatov tretjega bloka, str. 17.

Najbolj zanimiv odziv na konsolidacijo ZSMS kot liberalne stranke je objavila *Sobotna priloga Dela*. Janez Janša, eden od prvakov SDZ in Demosa ter nekdanji funkcionar ZSMS je bil mnenja, da slovenski liberalizem dviga glavo tudi na tujih vratovih. Prispevek moramo brati v kontekstu volilnega boja, kljub temu Janševo mnenje ni zgolj predvolilna propaganda, ampak tudi nazoren prikaz programskih in konceptualnih razlik med ZSMS-LS in Demosom. Janša je imel z ZSMS veliko izkušenj: v organizaciji je delal več let, dvakrat je kandidiral za najvišje položaje. Poudaril je, da je bil obakrat iz kandidacijskega postopka »odstranjen s postopkom od zunaj« – leta 1984 po intervenciji ZKS in leta 1988 z aretacijo. Kaj predstavlja ZSMS v tedanjem trenutku za Janeza Janšo? »ZSMS ni tretji blok, je pa dejansko nekaj tretjega. Nekaj vmes.« Že res, priznava Janša, ZSMS je odigrala veliko vlogo v demokratizaciji Slovenije, prav tako priznava, da Žižka osebno visoko ceni, vendar se ne more strinjati z njegovimi očitki o težnji Demosa po nekakšni organski enotnosti Slovencev. Glede prebivalstvene politike imajo v Demosu različna stališča, v SDZ pa so pri tem vprašanju enako liberalni kot ZSMS. Zanimivo je, da je Janšo zbudilo Žižkovo zanikanje pomena narodne sprave. Spravo vidi Janša kot predpogoj za priznavanje pravic do več resnic. Po njegovem mnenju Žižkov očitek diši po frazi, da je vse, kar ni socialistično, nujno nacionalistično ali celo šovinistično. »Nasprotno! Pravica do nacionalne opredelitve in nacionalne suverenosti je ena izmed temeljnih človekovih pravic.« Priznal je, da se tega problema niti sam ni zavedal, dokler mu niso slabih sto metrov od kraja, kjer se je rodil, sodili v tujem jeziku.⁸⁸¹

ZSMS naj bi se hvalila, da ni sovražna do komunizma. Le kako bi lahko bila, ko pa je bilo celotno vodstvo še do pred kratkim včlanjeno v ZKS? Janšo je najbolj motilo Žižkovo razglabljanje o tem, kaj vse je ZSMS naredila od leta 1982 naprej. Vse lepo in prav, priznava Janša, a tisti, ki so danes jedro ZSMS, takrat niso bili zraven ali pa so se ukvarjali z marginalnimi zadevami. Poleg tega nihče od sedanje garniture ZSMS ni čutil nikakršnih posledic prebojev, ki jih je ZSMS naredila. Nihče ni izgubil službe ali bil sodno in politično preganjan. Tisti, ki so posledice najbolj čutili, so danes drugje: med Zelenimi, pri socialdemokratih, pri SDZ ali na neodvisnih listah (mirovnik Marko Hren). V zaključku je Janša posvaril, da prihajajo po volitvah težki časi. Slovenski parlament čaka sprejetje nove ustave in nekaj ključnih odločitev v zvezi s položajem Slovenije v Jugoslaviji. Pri teh odločitvah pa ne bo zadoščala samo strankarska pripadnost, temveč bo potreben tudi osebni pogum.⁸⁸² Čeprav je bil ton Janševega odziva spravljiv in prijateljski, je kljub temu nakazal nekaj konstant v odnosu med Janezom Janšo in ZSMS-LS (kasneje LDS): opazna je zamera, da je bil iz ZSMS »odstranjen

881 Janša, *Liberalizem na Slovenskem dviguje glavo – tudi na tujih vratovih*, str. 23.

882 Prav tam.

od zunaj«, do izraza pa so prišle temeljne konceptualne razlike v odnosu do slovenske suverenosti in slovenstva na splošno. V knjigi *Premiki*, izdani leta 1992, je Janez Janša v začetku tretjega poglavja ponovil glavne očitke ZSMS, izražene v omenjenem članku v *Sobotni prilogi* iz leta 1990.⁸⁸³

ZSMS – Liberalna stranka je na volitvah 1990 nastopila samostojno. Prvotni načrti o »tretjem bloku« (skupaj z Zelenimi Slovenije in Zvezo slovenske kmečke mladine, ki je nastala v »inkubatorju« ZSMS) se niso uresničili. Kandidat ZSMS-LS za predsednika Predsedstva RS Marko Demšar je dobil zgolj 10,4 odstotka glasov. Prav tako niso bili uspešni kandidati za Predsedstvo RS (Alojz Križman, Bogdan Oblak – Hamurabi in Slavoj Žižek). Znatno bolje se je stranka odrezala na volitvah v Družbenopolitični zbor (DPZ), kjer je ZSMS-LS pridobila zaupanje 14,49 odstotka volivcev in si pridobila 12 delegatskih položajev v osemdesetčlanski zbornici DPZ. ZSMS-LS je kot posamezna stranka dosegla drugi rezultat, takoj za prenovljenimi komunisti.⁸⁸⁴

PO VOLITVAH 1990: OPOZICIJA

Kljub pogajanjem ZSMS ni vstopila v Demosovo vlado, zato se je znašla v pravi opoziciji.⁸⁸⁵ Tako kot ostale družbenopolitične organizacije⁸⁸⁶ se je morala ZSMS-LS soočiti z novimi finančnimi in organizacijskimi izzivi: nekdanjega stabilnega financiranja organizacije ni bilo več. Po volitvah je umanjala tudi medijska pozornost: stranka se je vse manj pojavljala v medijih. Avgusta 1990 je ZSMS izgubila svoje glasilo. *Mladina* je postala prvi slovenski medij, ki se je olastnil iz nekdanjega glasila družbenopolitične organizacije. Nekdanji izdajatelj ZSMS pa je kljub protestom vodstva ostal brez lastniškega deleža v novi medijski družbi. Novo delniško družbo sta registrirala Franci Zavrl in Franci Perčič, deležniki so postali novinarji, publicisti, lektorji in fotografi, ki so v *Mladino* vložili po približno deset tisoč nemških mark.⁸⁸⁷ Ne glede na novo lastništvo so člani ZSMS-LS še vedno dobivali medijski prostor v *Mladini*.

Poleti 1990 je izbruhnil spor za ime liberalne stranke. Liberalna stranka (prej: Slovenska obrtniška stranka – SOS) je sprožila postopek za izbris dela imena ZSMS – Liberalna stranka. ZSMS-LS je dokazovala, da je stranka pod tem imenom pri sekretariatu za občno upravo Občine Ljubljana Center registrirana že od 22. marca 1990, medtem ko je Slovenska obrtniška stranka ime uradno

883 Janša, *Premiki*, str. 31.

884 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, str. 198.

885 Čepič, *Demos prevzame oblast*, str. 1291.

886 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 67.

887 Kučič, *Tednik Mladina: primer medijske tranzicije na Slovenskem*.

spremenila v Liberalna stranka (LS) 15. junija 1990. V sporu je zmagala ZSMS-LS: imena ji ni bilo treba spremeniti, vendar je tudi LS zadržala svoje ime.⁸⁸⁸ Prepiri o imenu so imeli tudi ideološko in programsko ozadje. Član LS Vitomil Gros v ZSMS-LS ni videl kakšnega posebnega liberalizma, medtem ko naj bi bilo na LS »skoraj vse liberalno«.⁸⁸⁹ Po mnenju kolumnistke *Mladine* Melite Zajc spor med ZSMS-LS in LS glede primata nad ekonomskimi vsebinami liberalizma le ni bil tako smešen, kot je bilo videti na prvi pogled. SOS ali LS naj bi bila kot »stranka malih podjetnikov in velikih kmetov« temu historično in vsebinsko mnogo bliže. ZSMS-liberalcem ne ostane drugega kot kulturni liberalizem v smislu individualističnega vztrajanja pri pravici do drugačnosti.⁸⁹⁰

ZSMS-LS je bila do Demosove vlade, ki je krmilo republike prevzela 16. maja 1990, opozicijsko kritična, čeprav je z njo tudi sodelovala. Minister za informiranje Stane Stanič je bil član ZSMS-LS (aprila 1991 ga je zamenjal član SDZ Jelko Kacin). Podpredsednik stranke Mile Šetinc je novi oblasti očital, da se deloma še vedno obnaša kot opozicija, obenem pa zganja teorijo zarote in trdi, da je opozicija del starega režima, ki naj bi še vedno obvladoval vse vzvode oblasti. Šetinc je menil, da ima ZSMS-LS bistveno slabši položaj, kot ga je imela v zadnjih letih partijske vladavine: ima manj vpliva na oblastniške odločitve, precej manj denarja in skoraj nič internih informacij.⁸⁹¹

Če so leta 1989 ton političnemu življenju v Sloveniji dajale spremembe v Vzhodni Evropi, je nad politično sceno leta 1990 viselo vprašanje obstoja Jugoslavije. Prioriteta Demosove vlade je bila suverenost Slovenije, bodisi v okviru bodoče konfederacije bodisi v obliki popolne samostojnosti. Kljub pomislekom in »soliranju« Demosa so delegati ZSMS-LS 2. julija 1990 v parlamentu podprli Deklaracijo o suverenosti, ki pa je bila bolj deklarativne narave. Istega dne so albanski delegati kosovske skupščine pred zaprtimi vrati razglasili Kosovo za republiko. Kosovski krizi ni bilo videti konca.⁸⁹² Na Hrvaškem so bile večstrankarske volitve 22. aprila in 6. maja, zmagala je Hrvaška demokratična skupnost z izrazito nacionalističnim programom.⁸⁹³ 11. julija 1990 je bila z združitvijo Zveze komunistov Srbije in Socialistične zveze Srbije ustanovljena Socialistična partija Srbije pod vodstvom Miloševića.⁸⁹⁴ 18. avgusta 1990 se je v Kninski krajini začela t. i. balvanska revolucija, oborožene skupine srbskih upornikov so sredi turistične sezone na barikadah izvajale nadzor nad prometom

888 SI AS 2111, š. 5, a. e. I/1/13.

889 Pušenjak, Ime rože, str. 17.

890 Zajc, Melita, Kolumna, str. 13.

891 Šetinc, Grdi, umazani, zli, str. 27.

892 Ekar, Kosovo – sedma republika SFRJ, str. 1.

893 Čepič, Prizadevanja za ohranitev Jugoslavije, str. 1312.

894 Dukić, Milošević na čelu nove srbske stranke, str. 2.

skozi Kninsko krajino.⁸⁹⁵ Pomembno vlogo v političnem življenju so imele gospodarske dileme. V drugi polovici leta 1990 je vlada vso energijo usmerila v iskanje rešitev in sprejemanje ukrepov za preživetje slovenskega gospodarstva.⁸⁹⁶ Slovensko politično jesen 1990 so zaznamovale priprave na plebiscit.⁸⁹⁷ Medtem ko se je v začetku oktobra 1990 Nemčija dokončno združila,⁸⁹⁸ je Slovenija naredila več korakov na poti v samostojnost. 4. oktobra 1990 je slovenski parlament deloma ali povsem razveljavil 27 zveznih zakonov.⁸⁹⁹ V takšnih političnih razmerah je vodstvo ZSMS-LS načrtovalo 14. kongres stranke, ki naj bi končno zaključil preobrazbo iz mladinske organizacije v moderno politično stranko. Priprave za kongres so se začele že avgusta. Za kraj kongresa so izbrali Zagorje, za datum pa 3. november 1990.

14. KONGRES ZSMS-LS – 1. KONGRES LDS

Zaradi katastrofalnih poplav so kongres prestavili na 10. november. Svoj kongres je ZSMS propagirala z udarnimi gesli: »do suverene slovenske države«, »do demilitarizacije brez orožja«, »do demokratične ustave brez izsiljevanja«, »demokratična alternativa brez križa in meča«, »brez zapostavljanja regij«.⁹⁰⁰ Gesla so bila očitno raznolika: slovenska suverenost, mirovništvo, politična kultura, sekularna družba, enakomeren razvoj. Vizualna podoba kongresa je sugerirala umirjenost in konservativnost: osnovni motiv sta bila otroka v gala oblekah, ki plešeta valček. V organizacijskem smislu je imela ZSMS-LS še vedno veliko ostankov strukture družbenopolitične organizacije, zato je bila pomembna naloga sprejetje novega statuta za nove čase.⁹⁰¹ Za javnost sta bila najbolj zanimiva izbris kratice ZSMS iz imena stranke in sprejetje novega imena: Liberalna demokratska stranka (LDS). Spremembo imena je na kongresu predlagal Pavel Gantar. Preimenovanje naj bi zaključilo obdobje preobrazbe bivše mladinske organizacije, ki se je začelo s problemsko konferenco *Boj za oblast* in se nadaljevalo s portoroškim kongresom, predvolilno dejavnostjo in parlamentarnim delovanjem. Z imenom Liberalna demokratska stranka naj bi potrdili in kodificirali strankino temeljno politično in duhovno usmeritev, to je opredelitev za liberalno Slovenijo, ki po izkušnji socialističnega kolektivismu

895 Meier, *Yugoslavia, a history of its demise*, str. 149; Moravček, V Kninu na zunaj mir, strasti pa se še zdaleč niso umirile, str. 1.

896 Prinčič, Pot v gospodarsko samostojnost, str. 1300.

897 Čepič, Plebiscit o samostojni Sloveniji, str. 1294.

898 Sedmak, Združitev pričakalo nekaj milijonov ljudi, str. 1.

899 Taškar, Slovenija je odpravila del zveznega pravnega sistema, str. 1.

900 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, str. 200.

901 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/7, Uvodni govor k statutu Romana Lavtarja, sekretarja RK ZSMS-LS.

noče zapustiti načel liberalno demokratičnega političnega reda in ki je proti nadomestitvi socialističnega kolektivismu z nacionalističnim. Gantar se je ozrl tudi v zgodovino in ugotovil, da je ravno ZSMS rehabilitirala in afirmirala pozabljen koncept liberalizma v slovenskem prostoru. Gantar je predsedstvu kongresa še predlagal, naj zaščiti ime »dobre stare ZSMS, ki je storila kar nekaj, da smo prišli ven iz socializma, čeprav je tudi sama spadala vanj«.⁹⁰²

Predsednik komisije za stališča in sklepe Mile Šetinc je menil, da so prav stališča »obrotniških soimenjakov iz Kranja« dober dokaz, da ime liberalni demokrati v slovenskih razmerah ni pleonazem, ampak se imajo očitno za liberalce tudi ljudje, ki niso demokrati. Šetinc je ugotovil, da mnoge zgodovinske liberalne vrednote danes sprejema velika večina modernih političnih strank. Prava liberalnost se dokazuje v odtenkih. Urejevalci nove zgodovine lahko mimogrede pozabijo, za koga in čemu jo delajo. Suverenost Slovenije zanima LDS le toliko, kolikor omogoča udobno, spodobno in mirno življenje – tudi tistih, ki niso ali ne želijo biti Slovenci. Šetinc ne bi jedel samo trave zgolj zaradi časti in ponosa, četudi je ta zgolj slovenska. Herojstvo bodo izbrali takrat, ko ne bodo imeli več svobodne izbire. V tem smislu naj bi bila LDS sredinska stranka.⁹⁰³

Kaj pa ekonomija? Po propadu socializma se liberalizem vrača močnejši, kot je kdaj koli bil, trdi Šetinc. Bolj ali manj naj bi se tudi sprijaznil s socialno državo. Postsocialistične države imajo zanimiv problem: kako izvesti privatizacijo v razmerah, ko je praktično cela ekonomija v državnih rokah. V stranki nasprotujejo tako začasnemu poddržavljanju družbene lastnine kot tudi razdelitvi premoženja med prebivalstvo. Prvo bi problem preložilo, drugo obnovilo v hujši obliki. Različne metode privatizacije ocenjujejo le v funkciji lastninske normalizacije in s tem večje učinkovitosti ekonomije, ne pa s stališča stare ali nove družbene pravičnosti. Najboljši način za krčenje produkcijskega časa v korist prostega časa in za izboljšanje podlage za uveljavljanje človekovih pravic naj bi bilo prav podjetništvo samo. V tem smislu pa je nova LDS tudi desna ali konservativna stranka.⁹⁰⁴

Na kongresu je govoril tudi Slavoj Žižek. V Arhivu Republike Slovenije je ohranjen material, ki so ga na kongresu dobili novinarji. Organizatorji so na fotokopije Žižkovega govora, polnega popravkov s kemičnim svinčnikom, pripisali: »Spoštovani novinarji, opravičujemo se za estetsko nepopoln govor dr. Slavoj Žižka, člana Predsedstva ZSMS-LS.« Poleg starih šal o ljudožercih, ki so pojedli zadnjega ljudožerca (beri: komunista), je Žižek poudaril, da je treba paziti, da se ne ujamejo v pasti izsiljevanja. Lahko se zgodi, da se bo v imenu usodnosti

902 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/7, Predlog Pavla Gantarja.

903 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/7, Govor Mileta Šetince.

904 Prav tam.

sedanjega trenutka vsiljevalo rešitve, ki s to ogroženostjo nimajo nobene zveze. Slovenija je na ključni točki političnega procesa. Onstran komunizma ni obljubljene dežele, ampak nove dileme: bo Slovenija zatohla domačija, zaverovana v svojo samobitnost, ali bo odprta država? Prvo se bo izrazilo v prevladi dveh političnih blokov, drugo pa v obliki mavrično razvejanega političnega zemljevida. Zato je goreče zagovarjal proporcionalni sistem. Sploh pa, je trdil Žižek, v Sloveniji razen njih nihče jasno ne zastopa liberalnodemokratske poti. Demosove stranke so razpete med nacionalnim republikanstvom in katoliškim populizmom, prenovitelji pa naj bi bili še daleč od sodobne socialdemokratske stranke. Kaj je torej danes liberalizem? Prva asociacija je brezobzirno pridobitništvo. Na srečo se jim s tem pojavom ni treba zamejevati,

»dobri obrtniki iz Kranja so sprejeli nase žrtev in ustanovili stranko, ki uteleša vso tisto prtljago liberalizma, poceni pridobitništvo in nastopaštvo, duh spletk in metanja polen pod noge – kar mi nočemo biti, tako da lahko tistim, ki nas obtožujejo za individualistično nestrpnost, socialno neobčutljivost ipd., odgovorimo: zamenjali ste nas, to so oni iz Kranja, če pa hočete videti, kaj smo mi, pogledjte materiale zadnje liberalne internacionale, kjer je ves poudarek na ekologiji, na pravicah manjšin.«⁹⁰⁵

Kongres v Zagorju je sprejel programske dokumente na dvajsetih straneh. Prvo poglavje programa, *Manifest liberalizma*, je pripravil Slavoj Žižek. V osnovi je šlo za razširjeno verzijo manifesta liberalizma, ki ga je stranka pripravila pred spomladanskimi volitvami. V poglavju *Takoj na volitve v dvodomno skupščino* so se zavzeli za oblikovanje dvodomne skupščine z državnim zborom in zborom regij. Takoj po sprejetju nove ustave bi bilo treba razpisati nove volitve po proporcionalnem sistemu. Volilni sistem bi moral uravnovežiti razmerje med vplivom strank in volivcev, omogočiti primerno zastopnost žensk v parlamentu in omogočiti tudi izvolitev neodvisnih poslancev. Zbor regij bi sestavljali delegati in delegatke regionalnih skupščin, zbor regij bi bil enakopraven državnemu zboru pri odločanju o proračunu, razvojni politiki, prometu in zvezah, urbanizmu in prostorskem razvoju, infrastrukturi, socialni politiki, družbenih dejavnosti in zunanji politiki. Pri vseh ostalih vprašanjih bi imel le svetovalno vlogo.⁹⁰⁶ V poglavju *Regionalna Slovenija in lokalna samouprava* so predlagali uzakonitev policentrizma in regionalizma. V novi ustavi bo treba poimensko opredeliti regije na podlagi bivših okrajev ali pa tako imenovanih planskih regij. Komunalni sistem bi opustili in izoblikovali sistem občin, ki bi ustrezale potrebam lokalne samouprave. Regijam je treba določiti pristojnosti na področju razvojnih

905 SI AS 2111, §. 3, a. e. I/1/7, Govor Slavoj Žižka.

906 SI AS 2111, §. 25, a. e. II/2/1, Programski dokumenti, sprejeti na 14. kongresu ZSMS-LS oz. LDS v Zagorju, 10. 11. 1990, str. 2.

procesov in samouprave. Med občinami kot enotami lokalne samouprave in centralno oblastjo mora obstajati vmesna raven, kjer se ti dve srečujeta.⁹⁰⁷

V poglavju *Organizacija gospodarske infrastrukture* so predlagali, da bi vsi objekti in naprave gospodarske infrastrukture v družbeni lasti postali last države. Objekte in prometno infrastrukturo monopolnega značaja pa bi upravljala javna podjetja, v katerih bi bili direktorji plačani v odvisnosti od opravljenega dobička. Pri energetske politiki so svetovali zeleno energijo in energetske varčevanje. Poglavje *Slovenija brez vojske* je odprlo mirovniško vizijo slovenske države brez vojaškega aparata. Kako bi to izvedli? Slovenija potrebuje garancijo, da je nobena od njenih oboroženih sosed ne bo ogrožala. Zato mora projekt Slovenije brez vojske doseči potrditev projekta v OZN. Sledila bi demilitarizacija Slovenije v nekaj letih.⁹⁰⁸ Poglavje *Resolucija o manjšinah* je zagotavljalo pravico sleherne manjšine do svobodnega razvoja, predlagalo pa je tudi priznanje etničnih pravic Romom. Poglavje *Za politiko enakih možnosti* je obravnavalo enakopravnost žensk. Stranka naj bi predlagala posebno določbo Volilnega zakona, ki bi določal najmanj 20-odstotno zastopanost obeh spolov na strankarskih listah. Predlagali so še posebno varstvo starševstva, in ne materinstva, daljši plačan dopust za moške ob rojstvu otroka in zahtevali pravico do svobodnega načrtovanja in svobodnega odločanja o rojstvu otrok.⁹⁰⁹

Zanimivo je tudi poglavje *Model integracijske politike Slovenije*. Zavzeli so se za moderno imigracijsko politiko po vzoru demokratičnih evropskih držav, ki bi ljudem omogočila čim večjo izbiro med popolno asimilacijo in integracijo ob ohranjanju lastnih kulturnih posebnosti. Ugotavljali so, da bo Slovenija lahko zaradi gospodarskih težav izgubila privlačnost za »zdravo ekonomsko« migracijo. V luči kasnejšega izbrisa iz registra stalnih prebivalcev RS je še zlasti zanimiv odstavek o državljanstvu imigrantov iz drugih jugoslovanskih republik. Demokratična država svojim prebivalcem ne sme odvzeti pravic. Vsem državljanom in državljanom drugih jugoslovanskih republik, ki bodo imeli na dan začetka veljavnosti novega zakona o državljanstvu stalno bivališče v Sloveniji, je treba omogočiti, da se odločijo, ali bodo prevzeli slovensko državljanstvo. V poglavju *Proti diskriminaciji zaradi spolne usmerjenosti* so apelirali na skupščino, naj zagotovi enakopravno obravnavo homoseksualnih in heteroseksualnih parov v zakonodaji. Velik poudarek so namenili tudi šoli in znanosti. V poglavju *Šola v središču prihodnosti demokracije* so se zavzeli za kar najbolj odprt in propusten šolski sistem in za laično šolo. Viri financiranja za znanost bi morali biti stabilni in neodvisni od gospodarskega položaja. Poglavje *Kultura na glavnem tiru* je poudarjalo večja sredstva za kulturo in načelo odprtosti.

907 Prav tam, str. 3.

908 Prav tam, str. 4.

909 Prav tam, str. 5.

Zunanjo politiko naj bi razvijali tudi z medregijskim sodelovanjem (*Zunanja politika v Evropi regij*). Zagotavljali so, da je barva njihovega liberalizma zelena (*Barva liberalizma je zelena*). Država mora sprejeti vse zelene mednarodne sporazume, oblikovati ekološki nadzor, spodbujati gospodarstvo v ekološki smeri, ustanoviti poseben sklad za spodbujanje ekološke sanacije posameznih industrij itd. Ekonomski program je bil utemeljen na poudarjanju podjetništva, zasebne lastnine in omejene vloge države (*Ekonomski program privatizacije in podjetniškega prestrukturiranja*). Navedli so celo vrsto ukrepov za spodbujanje podjetništva, največ prostora pa so namenili problemu privatizacije, ki so jo označili za »eno izmed temeljnih oblik vzpostavljanja normalne družbe«. Za privatizacijo niso vzeli enega načela, ampak so k stvari pristopili bolj kompleksno. Šlo naj bi za globalni projekt prestrukturiranja slovenskega gospodarstva. Upoštevali naj bi ekonomsko strategijo deregulacije (konkurenca) in različne modele ter poti privatizacije. Program stranke je predvideval, da bi v naslednjih petih letih privatizirali najmanj 30 odstotkov industrijskega sektorja, najmanj 50 odstotkov storitvenih dejavnosti in najmanj 75 odstotkov agrarnega sektorja. Privatizacije pa ne bi izvajali samo s prodajo, ampak tudi tako, da bi najprej izpeljali program podjetniških sprememb (decentralizacijo). Bodoča LDS se je v programu strinjala, da je denacionalizacija lastnine potrebna, »vendar ne sme zavreti procesov privatizacije in dinamičnega prestrukturiranja podjetij«. Če je mogoče vrniti premoženje v naravi, je denacionalizacija pred privatizacijo. Lastnina se v celoti vrne zgolj tistim, ki jo potrebujejo za gospodarsko dejavnost. Predvsem pa denacionalizacija ne bi smela postati sredstvo poravnave krivic iz preteklosti, temveč način aktivne privatizacije.⁹¹⁰ Program so zaključili s *Tezami o razvoju Slovenije*, kjer so predstavili svojo vizijo davčne politike, prostorskih politik in organiziranja javnih služb.⁹¹¹

Za kasnejši razvoj LDS ni bilo brez pomena, da so na kongres povabili tudi nekdanjega predsednika SFRJ Janeza Drnovška. Na seznamu povabljenih je bil Drnovšek napisan na prvem mestu, vendar je bil kasneje tudi prečrtan z modrim kemičnim svinčnikom.⁹¹² Kljub temu so novinarji *Dela* opazili, da se je Drnovšek udeležil sprejema v Medijskih toplicah. V satirični rubriki *Halo, Zagorje* so zapisali, da se je do prihoda liberalnih demokratov v hotel zadrževal »v neposredni bližini šefice hotelske masaže. Mogoče je to vzrok, da je potem lahko ves čil in svež zdržal do pol dveh zjutraj v družbi Jožeta Školča in Toneta Anderliča«. ⁹¹³

910 Prav tam, str. 15.

911 Prav tam, str. 20.

912 SI AS 2111, š. 3, a. e. I/1/7, Gostje 14. kongresa ZSMS-Liberalne stranke.

913 Halo, Zagorje, str. 3.

ZAKLJUČEK

Kako razumeti prehod Zveze socialistične mladine v liberalnodemokratsko politično stranko na osnovi zgodovinske analize ideoloških in programskih izhodišč v letih 1989–90? V začetku raziskovanja se je avtor sestavka držal hipoteze, da je ZSMS v tem obdobju s pospešenim propadom samoupravnega socializma izgubila ideologijo in da ji je ostala zgolj stara organizacijska struktura DPU, ki so jo izkoristili za vzpostavitev moderne stranke. Liberalno etiketo naj bi po tej hipotezi sprejeli bolj zaradi pomanjkanja kakršnekoli ideologije kot pa zaradi liberalnih prepričanj. Študij gradiva (in literature) je pokazal drugačno in bolj zapleteno sliko. O liberalnodemokratski usmeritvi so razpravljali že februarja 1989. Mladinci so kot dobri in izobraženi marksisti že od samega začetka ideologiji namenjali veliko pozornosti. Preobrazbo organizacije v moderno politično stranko so videli v kontekstu dolgega trajanja. Na vsakem koraku so poudarjali zgodovino vključevanja novih družbenih gibanj v ZSMS in svojo vlogo pri zgodnji demokratizaciji slovenskega političnega prostora. Ko je v začetku leta 1989 od ZSMS dokončno odpadel socializem, se organizacija ni znašla v ideološkem vakuumu, pač pa je lahko iz heterogenih vsebin sestavila novo zgodbo. Najmanjša skupna imenovalca teh raznorodnih vsebin sta bila demokracija in svoboda. Kljub temu je bil za vzpostavitev uporabne liberalnodemokratske ideologije potreben miselni potencial v liku in delu Slavoj Žižka in ostalih intelektualcev. Čeprav ZSMS ni bila edina organizacija, kjer so imeli intelektualci odločilno vlogo v tem obdobju (npr. navezava SDZ na intelektualni krog *Nove revije*), pa si transformacije ZSMS v LDS ne moremo predstavljati brez angažmaja intelektualcev. Ti so dali v določenih trenutkih celo odločilne impulze za politično delovanje (npr. nastop Slavoj Žižka in Tomaža Mastnaka na seji RK ZSMS februarja 1989, Žižkova opredelitev liberalizma pred spomladanskimi volitvami 1990).

Programske vsebine od programa *Za demokracijo* do resolucij 14. kongresa so se – kar je glede na gostoto zgodovine v letih 1989–90 razumljivo – spreminjale, kljub temu so osnovne poteze s poudarkom na svobodi in demokraciji ostajale bolj ali manj enake. Ekonomija v smislu tržnega gospodarstva in privatizacije je imela veliko vlogo že v programu, sprejetem na 13. kongresu, v programu 14. kongresa pa je bilo temu področju namenjeno največ prostora. Privatizacija in razvoj podjetništva imata ključno vlogo v obeh programih. Ne glede na sprejemanje tedaj dominantne neoliberalne maksime pa niso zagovarjali hitre prodaje za vsako ceno, ampak preišljeno in raznoliko privatizacijo. Ekologija je imela prav tako pomembno vlogo v obeh programskih dokumentih, čeprav je v obeh ostala bolj na deklarativni ravni. V programu 13. kongresa je umanjala

mirovniška drža, zato pa so na 14. kongresu sprejeli resolucijo o ukinitvi vojske in demilitarizaciji. Medtem ko so ZSMS-jevci na 13. kongresu poskušali reševati položaj Slovenije v Jugoslaviji po načelu »gremo v Beograd, drugače bo Beograd prišel k nam«, pa so se z Jugoslavijo v dokumentih 14. kongresa ukvarjali zgolj mimogrede. V političnem življenju pred plebiscitom so svarili pred naglimi odločitvami in priporočali razmislek o nadaljnjih korakih. Zanimiva novost na 14. kongresu je bilo izrazito zagovarjanje decentralizacije in regionalizacije Slovenije. Snovalci programa so si zamislili celo dvodomno skupščino z zborom regij. Prav tako so kapitalizirali pokroviteljstvo nad novimi družbenimi gibanji s tem, ko so jasno izrazili privrženost enakopravnosti žensk in boju proti diskriminaciji zaradi spolne usmerjenosti. Kot se za liberalce spodobi, so podprli tudi svobodno odločanje o rojstvu otrok.

Medtem ko se programski dokumenti 13. kongresa mestoma berejo kot resolucije ZSMS iz socializma, pa v programu 14. kongresa že zasledimo sodobni tehnokratski in ekonomistični jezik. Mladinci so odrasli v nekaj drugega, za kar so bili vzgajani. Na mestu je vprašanje, kaj jim je ostalo od starega sveta mladinske organizacije. Mile Šetinc je v govoru na 14. kongresu izjavil: »Naša politična drža je pragmatična, skeptična in drobnjakarska.«⁹¹⁴ Če vzamemo njegove besede resno, bi lahko z njimi opredelili tako delovanje ZSMS v drugi polovici osemdesetih let kot vladavino LDS pod Drnovškovim vodstvom v devetdesetih letih 20. stoletja.

914 SI AS/2111, š. 3, a. e. I/1/7, Govor Mileta Šetince.

Tjaša Konovšek

FORMIRANJE LIBERALNE DEMOKRACIJE SLOVENIJE IN NJENE POLITIKE (1992–1996)

Pisati zgodovino ene izmed osrednjih političnih strank v Sloveniji v devetdesetih letih je zaradi pomanjkanja zgodovinopisnih del in specifične virov svojevrsten izziv. Vprašani časovne distance in zgodovinarjeve objektivnosti se zdita pri času, odmaknjenem od današnjega trenutka manj kot trideset let, mnogo aktualnejši kot pri obravnavi bolj odmaknjenih zgodovinskih obdobj.⁹¹⁵ Kljub temu je za razumevanje dialoga med sedanjostjo in preteklostjo nujno obravnavati tudi zgodovino našega časa.⁹¹⁶ Liberalna demokracija Slovenije (LDS) je kot dominantna politična stranka v letih med 1992 in 1996 doživela svoj vrh. V mozaik zgodovinopisja je nujno dodati kamenček, ki bo obravnaval njen razvoj. Zaradi začetne faze, v kateri se zgodovinopisje pri tej temi trenutno nahaja, za raziskovalca drži, da mu, »če ima ambicijo vsaj približno celostno orisati neko

915 Gašparič, Pisati politično zgodovino, str. 29–30. Nekaj zgodovinopisne literature seveda obstaja. Ključno je delo Gašparič, *Državni zbor*.

916 Wirsching, *Der Preis der Freiheit*, str. 12–14. Tudi Petrovec, *Zakaj ne smemo pozabiti Bavčarja*; Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, str. 131–134.

politično dobo, masa gradiva v začetnih fazah narekuje deskriptivni pristop.«⁹¹⁷

Preučevanje političnih procesov med letoma 1992 in 1996 zahteva takšen pristop in hkrati kliče po poglobljenem razmisleku. Kako razumeti politične stranke in politike (ter volivce)? Politična stranka je v zgodnjih devetdesetih letih v Sloveniji sistemska novost, nastala iz obstoječe Zveze komunistov, njenih organizacij in družbenih gibanj, ki so v času tranzicije iz socializma v demokratični sistem prevzele ključno vlogo vzpostavljalcev pluralne in demokratične politične ureditve po mirni, legalni poti. Stranke so edine, ki lahko na takšen način razveljavijo stari pravni red, sprejmejo novo ustavo, izpeljejo volitve in zapolnijo položaje v vzpostavljenih demokratičnih institucijah.⁹¹⁸

Slovenski politični prostor je v devetdesetih letih zaznamovala stalna prisotnost liberalne demokracije. Od pomladi 1992, ko je dr. Janez Drnovšek prevzel vodenje Liberalno demokratske stranke, si je ta v času do volitev decembra 1992 zastavila obširno gospodarsko in zunanjo politiko, ki jo je po volitvah, iz katerih je izšla kot jasna zmagovalka, nadaljevala. Sestavljanje koalicije, ki je sledilo, je v polni luči pokazalo specifičen slog Drnovškove in s tem strankarske politike. Velika koalicija, ki mu jo je uspelo sestaviti januarja 1993, je poleg njegove zajemala še tri pretežno nasprotujoče si stranke. Kljub oviram, ki jim je botrovala različnost strank, številnim nesporazumom in v drugi polovici mandata tudi odhodom strank iz koalicije je ta vzdržala do volitev leta 1996.

V luči politične strategije se nam združitevni kongres na Bledu 12. marca 1994 kaže kot še ena faza Drnovškovega povezovanja političnega prostora. Na njem ustanovljena Liberalna demokracija Slovenije je nastala z združitvijo Liberalno demokratske stranke s še tremi drugimi strankami. Te so imele razmeroma veliko politično moč, razen Drnovškove LDS pa niso bile članice koalicije. S kombinacijo strategije pri sestavljanju koalicije in z združitvijo v novo LDS je Drnovšek ustvaril široko politično zaledje za svoje pragmatično delovanje, ki je, tudi po besedah njegovih tedanjih sodelavcev, presegalo strankarske meje.⁹¹⁹

OD DRUGEGA KONGRESA LIBERALNO DEMOKRATSKE STRANKE DO DECEMBRSKIH VOLITEV 1992

V soboto, 21. marca 1992, je imela Liberalno demokratska stranka v Cankarjevem domu svoj drugi kongres. Vodstvo stranke je od Jožefa Školča prevzel dr. Janez Drnovšek. Po zaključenem službovanju v jugoslovanskem predsedstvu je Drnovšek za stranko pomenil velik potencial kot politični taktik,

917 Gašparič, Pisati politično zgodovino, str. 33; Koselleck, *The Practice of Conceptual History*, str. 56–60.
918 Linz, *Transitions to Democracy*, str. 143–164.

919 Šetinc Pašek, *Pozabljena umetnost vladanja*.

predvsem pa kot osebnost, priljubljena med ljudmi. Časnik *Delo* je kongres stranke označil »kot mejnik ‚konca enoumja‘. Stranka, ki ne išče ne rdečih ne črnih vragov«,⁹²⁰ je pod vodstvom novega predsednika stranke strnila svoje vrste. Drnovšek, ki je bil na ta položaj potrjen z 226 glasovi od 227, je na kongresu dejal, »da se LDS ne bo vključevala v vse večjo ideološko razcepljenost in polarizacijo slovenskega političnega prostora. /.../ Ključnega pomena bo, da se bo v nadaljnjem štiriletnem obdobju vzpostavila stabilna vlada, stabilna politična koalicija kot predpogoj za vodenje dosledne ekonomske in druge politike.«⁹²¹ Kongres je stranka izkoristila za izražanje svoje nove podobe. Od tedanje uveljavljene prakse se je na primer oddaljila s tem, da je namesto Zdravljice ob začetku kongresa zazvenela Vivaldijeva Pomlad.⁹²²

Drnovšek je s tem napovedal eno izmed ključnih značilnosti svoje in strankine politike v prihajajočem obdobju, ki je zaznamovala ne le naslednja leta, temveč celo slovensko politiko do vstopa Slovenije v Evropsko unijo in zvezo NATO: sestavljanje široke koalicije in s tem iskanje širokega konsenza. Izredno široka podpora, ki so jo Drnovšku izkazali na kongresu stranke, se je v prihodnjih letih izrazila tudi na državnozborskih volitvah. Značilnost, ki je v začetku devetdesetih let pomenila soglasje okrog ideje liberalizma, je sredi desetletja dobila nekoliko negativen prizvok. Stalna in trdna prisotnost LDS z Drnovškom na čelu je v medijih sprožala komentarje o ‚mladih komsomolcih‘ ali ‚Drnovškovem dvoru‘, ki so vladanje njegove stranke primerjali s statičnim političnim položajem iz časa socializma.⁹²³ Čeprav sta se situaciji tedanjim komentatorjem morda zdeli v določenih pogledih podobni, sta si bili dejansko še kako različni. Vsakokratni volilni rezultati, na podlagi katerih so stranke tekmovala za glasove volivcev, so odražali dejansko podporo Drnovšku in njegovi politiki.

Slovesnosti in pogostitve, ki je sledila, se je med drugimi udeležil tudi Lojze Peterle. Mesec dni za tem (22. aprila 1992) je bila Peterletu na skupni seji vseh zborov skupščine uspešno izglasovana nezaupnica, položaj mandatarja pa je pripadel Drnovšku. Na seji, na kateri so poslanci obravnavali izvolitev Drnovška na položaj predsednika vlade, je Školč njegovo kandidaturo podprl z opisom Drnovška kot kozmopolitskega, v ZDA in Zahodni Evropi izobraženega strokovnjaka in priznanega zagovornika tržne ekonomije in liberalne demokracije, ki se je na položaju predsednika predsedstva v času razpadanja Jugoslavije zavzemal za njeno demokratizacijo in vključevanje v evropski prostor ter hkrati pripomogel k uveljavljanju demokracije v Sloveniji. Drnovšek se je s svojim

920 Vasle, Drugi kongres LDS, str. 1.

921 Prav tam.

922 Šetinc Pašek, *Pozabljena umetnost vladanja*. O kontinuiteti med Zvezo socialistične mladine Slovenije in LDS gl. Zajc, Marko, ZSMS iz družbenopolitične organizacije, str. 187–204.

923 Žerdin, Kongres kongresov, str. 18.

obvladovanjem tujih jezikov javnosti kazal kot izobražen, svetovljanski in zaželen kandidat za prevzem vodenja vlade. Njegov vladni program je temeljil na urejanju najbolj kritičnega vprašanja danega trenutka. Predvidel je ureditev gospodarskih razmer tako, da se je izrekel za doseganje urejenega koncepta lastninske preobrazbe, prestrukturiranje bančnega in finančnega sektorja, učinkovitega prehoda v tržni sistem ter stabilizacijo inflacije. V skupščini je ob Drnovškovi kandidaturi sledila obširna, več ur trajajoča razprava. Nekaj pred deveto uro zvečer je bil izid glasovanja znan. Od 208 oddanih glasovnic je kandidata podprlo 126 poslancev.⁹²⁴

Potrjevanje vlade sredi maja ni minilo brez zapletov. Še dan pred potrditvijo nove vlade, 13. maja 1992, je bojkot v skupščini preprečil glasovanje. Poslanci Demosa, ki so sicer na dveh tiskovnih konferencah nekaj dni prej napovedali svoj bojkot, so se sklicevali na ustavno in proceduralno nedorečenost postopka. Skupščino, ki je bila takrat še sestavljena iz treh zborov (družbenopolitični zbor, zbor združenega dela in zbor občin), je vodil dr. France Bučar. Čas trajanja seje je Bučar namenoma podaljševal, saj je želel »eventualno ustvariti ozračje potrebnega zaupanja, če je mogoče to stanje premostiti«. ⁹²⁵ Po šestih preverjanjih sklepčnosti je bil prisiljen zaključiti neuspešno sejo. ⁹²⁶ Odsotni poslanci so bili deležni ostrih kritik, da s svojim manevrom preprečujejo novo postavljanje vlade, kar lahko vodi do zaostrovanja politične krize in dolgotrajne blokade dela države v času, ko je v Sloveniji potekala konsolidacija političnega prostora, ki je bil ključen za utrjevanje mednarodnega položaja. ⁹²⁷ Poslanci, ki so bojkotirali sejo, so s svojo odsotnostjo želeli izraziti tudi svoje nestrinjanje z izglasovanjem konstruktivne nezaupnice Peterletu. Bojkot potrjevanja novega predsednika vlade Peterleta seveda v nobenem primeru ne bi vrnil na čelo vlade, vendar »vneto iskanje izključno racionalnih razlag za stanje duha v parlamentu /.../ ne more biti metodološko smiselno početje«. ⁹²⁸ V tem primeru je na ravnanje Demosovih poslancev vplival tudi strah, da bi se politika države preveč približala socialistični preteklosti, saj so želeli čim bolj poudariti prelom z njo. Drnovškovo kandidaturo so poslanci po večurnih zapletih naposled potrdili naslednji dan, 14. maja 1992. ⁹²⁹ Nastala je kratkotrajna vlada, ki je v mesecih do decembrskih volitev istega leta izvajala obsežno zastavljen program gospodarske sanacije. ⁹³⁰

Kljub trenjem v skupščini in notranjepoličnim zapletom je javnost pozdravila novo Drnovškovo vodstvo stranke in vlade. Leta 1990 sta stranka in njen novi predsednik uživala visoko podporo javnosti: 87,5 odstotka vprašanih je

924 Skupna seja vseh zborov SRS, 33. seja, 22. 4. 1992; Lorenčič, *Prelom s starim*, str. 110–122.

925 Skupna seja vseh zborov SRS, 34. seja, 13. 5. 1992.

926 Taškar, *Bojkot v parlamentu*, str. 1.

927 Prav tam. Tudi Pečauer, *Bojkot*, str. 1; Villa, *Nova država*, str. 223–237.

928 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 13.

929 *Slovenski almanah '93*, str. 12, 13.

930 Skupna seja vseh zborov SRS, 34. seja, 14. 5. 1992.

Drnovškovo delo ocenilo kot pozitivno, LDS pa je bila na lestvici strank, ki bi jih ljudje volili na volitvah, na drugem mestu (zaostajala je za Stranko demokratične preнове).⁹³¹ ‚Dinamična kapljica‘, osrednji simbol stranke od marca 1992, je obetala spremembe, ki so jim ljudje pritrjevali. Visoka podpora stranki in njenemu predsedniku se je odločilno izrazila na državnozborskih volitvah 6. decembra 1992, ki niso pomenile le preverjanja političnega razpoloženja med slovenskimi volivci, temveč so bile tudi prve volitve, ki so potekale po novi zakonodaji, sprejeti decembra 1991 (volivci so volili poslance v dvodomen parlament, neposredno v državni zbor in posredno v državni svet).⁹³² LDS je zmagala s precejšnjo prednostjo 23 odstotkov glasov. Na drugem mestu so pristali Peterletovi Slovenski krščanski demokrati (SKD) s 15 odstotki glasov, na tretjem s 14 odstotki Združena lista (ZL).⁹³³

Na volitvah je nastopilo veliko število strank, ki pa so imele med sabo precej podobne programe. Nejasen politični prostor je bil zaznamovan z neprofiliranostjo strank, njihova navidezna sorodnost pa v stvarnosti ni pomenila vzajemnega koalicijskega potenciala.⁹³⁴ Dve leti in pol po začetku sprejemanja zakonodaje, ki je omogočila ustanavljanje in delovanje političnih strank, ter le nekaj mesecev po razpadu koalicije Demosa, ki je dve leti obvladovala politično delovanje države, je bil slovenski politični prostor še vedno v fazi aktivnega strukturiranja.⁹³⁵ Morda je zaradi tega toliko bolj razumljivo, da so se ljudje pri spremljanju političnega dogajanja orientirali glede na posameznike – voditelje strank ali druge vidne politike. Personalizacija politike je – v Sloveniji in drugod – postala ena izmed konstant političnega razvoja.⁹³⁶ Janez Drnovšek je s svojo osebnostjo zagotovo predstavljal eno izmed takšnih osebnosti slovenske politične tranzicije.

SESTAVLJANJE ‚VELIKE KOALICIJE‘

Od volitev 6. decembra 1992 je Drnovšek sestavljal vlado do 25. januarja 1993. Odločna zmaga LDS je postopoma začela dvigovati meglo nad političnim prostorom, ki je bil še v intenzivni fazi oblikovanja.⁹³⁷ Glasovanje proti svoji preteklosti se je postopoma prevešalo v glasovanje o svoji prihodnosti, kot se je glasilo eno izmed gesel volilne kampanje zmagovalne stranke.⁹³⁸ Kljub

931 Toš, ur., *Vrednote v prehodu*, 2, str. 23–24.

932 *Slovenski almanah '94*, str. 9.

933 *Volitve v državni zbor 1992*.

934 Gašparič, *Državni zbor*, str. 55–56. Glede določanja strankine opredelitve gl. Mair in Muddle, *The Party Family*, str. 223–224.

935 Čepič, *Dopolnila k slovenski ustavi*, str. 1202–1205; Čepič, *Razpad Demosa*, str. 1364–1367.

936 Gašparič, *Pisati politično zgodovino*, str. 34.

937 Jež, *Megla se dviga*, str. 1; Fink-Hafner, *Politične stranke*, str. 235–264.

938 SI AS 2111, t. e. 53, p. e. II/10/1, *Liberalna demokracija Slovenije. Volitve v državni zbor 1992*.

optimističnim komentarjem in zadovoljstvu članov LDS zaradi volilnih rezultatov pa se je na političnem obzorju že kazala nova nevihta: sestavljanje koalicije. Drnovšek je kot kandidat za predsednika vlade v državnem zboru nastopil 12. januarja 1993. Pred glasovanjem so mu podporo napovedale vse stranke razen Slovenske ljudske stranke (ki se je pod vodstvom Marjana Podobnika odločila poskusiti sestaviti svojo koalicijo).⁹³⁹ Postavljanje nove vlade pod svojim vodstvom je Drnovšek utemeljeval z volilnimi rezultati:

»LDS je volivcem vnaprej ponudila svoj program, napovedala mojo kandidaturo kot mandatarja nove Vlade, če bodo volivci sprejeli ta predlog. Volivci so ga sprejeli s prepričljivo relativno večino in tako moram, tako jaz kot poslanci naše stranke, svojo napoved in obljubo odgovorno spoštovati. Zapletenost politične situacije in tudi razmerja sil v parlamentu nas od tega ne morejo odvrniti.«⁹⁴⁰

Na seji so poslanci potrdili njegovo kandidaturo. To pa je bil le eden izmed mnogih, celo manj zapletenih dogodkov v celotnem procesu sestavljanja koalicije, ki je sledil. Drnovškovo težavno in dolgotrajno prizadevanje, da bi sestavil večinsko koalicijo, je intenzivno teklo že od decembrskih volitev. Na tiskovni konferenci 16. decembra 1992 je načrtoval dva okvira pogajanj. Prvi je bil krog strank, ki jih je povabil h koalicijskim pogovorom: poleg LDS so bile to še SKD, ZL, Socialdemokratska stranka Slovenije (SDSS), Demokrati in Zeleni Slovenije. Znotraj tega okvira je imel možnost sestaviti veliko koalicijo (z ZL in SKD), levosredinsko koalicijo (z ZL, brez SKD) in desnosredinsko koalicijo (brez ZL, s SKD). Drugi okvir je bil Drnovškov način sestavljanja koalicije. Po ključu »izključevanja izključujočih« je nameraval iz pogajanj izločiti vse stranke, ki bi izrazile nepripravljenost sodelovanja z ostalimi izbranimi strankami v bodoči koaliciji. Vsem strankam je določil 18. december kot rok, do katerega naj se izrečejo o svoji (ne)pripravljenosti sodelovanja v koaliciji.⁹⁴¹ Glede na realno politično stanje v mesecih pred volitvami je bila t. i. 'velika koalicija' najbolj zaželena povolilna kombinacija, saj bi takšno politično zavezništvo najučinkoviteje zmanjševalo možnost blokade odločanja v parlamentu.⁹⁴²

Pogovori o načelnem sodelovanju med ZL in SKD so se začeli 10. decembra 1992, ko so se sestali dr. Ciril Ribičič in dr. Rado Bohinc (kot predstavnik ZL) ter Lojze Peterle in Edvard Stanič (predstavnik SKD), čeprav je Stanič naslednji dan medijem zatrjeval, da njihovega sodelovanja z ZL zaradi »zgodovinskih okoliščin, ki morda še niso povsem presežene, ni realno pričakovati.«⁹⁴³ Tudi Peterle je že dva dni po izvedenih volitvah načelno pritrjeval možnosti vstopa v koalicijo z

939 Jakopec in Vasle, Pred glasovanjem, str. 2.

940 DZ RS, 2. redna seja, 12. 1. 1993.

941 Grah, Vse Drnovškove vlade, str. 14–15.

942 Taškar, Premier pred veliko koalicijo, str. 1.

943 Grah, Dosje 49 dni, str. 14.

zmagovalno LDS,⁹⁴⁴ odločno pa je odklanjal kakršno koli sodelovanje z ZL (ali s totalitarnimi strankami, kot se je izrazil sam).⁹⁴⁵ Drugo- in tretje umeščena stranka sta bili povsem oddaljeni druga od druge. Prva je posebljala novo družbeno vlogo vere in Cerkve, medtem ko je bila druga okostje Zveze komunistov.⁹⁴⁶ Obe strani pa sta bili pripravljene sodelovati z LDS, če že ne neposredno druga z drugo. Politični komentatorji so tako špekulirali o raznovrstnih mogočih rešitvah, h katerim bi se Drnovšku uspelo zateči, in preigravali mogoče kombinacije strank v bodoči koaliciji.⁹⁴⁷

Pogajanja so bila izredno dinamična. Potekala so skoraj do zadnje minute. Javnost je le s težavo spremljala pogajanja LDS z obema strankama, saj so se vodilni možje strank takoj po volitvah »skoraj hermetično zaprli za vrata svojih pisarn«. ⁹⁴⁸ Drnovškova taktika sestavljanja koalicije je med opazujočimi in med vpletenimi strankami ustvarjala zmedo, saj je ministrske ponudbe hitro zamenjeval, hkrati pa je v toku pogajanj en ministrski položaj istočasno ponudil več strankam. V celotnem procesu sestavljanja koalicije so se voditelji strank, ki so bile v procesu pogajanja, sestali zgolj enkrat, 22. decembra 1992, kjer so se dogovorili, da bo bodoči predsednik državnega zbora iz vrst LDS, podpredsednika pa iz SKD in ZL.⁹⁴⁹ Dogovor je nakazoval obliko nastajajoče koalicije.

Sredi januarja so pogajanja začela prinašati konkretnije rezultate. Dober mesec dni po volitvah, ko je državni zbor že potrdil Drnovškovo kandidaturo za predsednika vlade, je SKD (tudi po prigovarjanju Evropske krščanske internacionale) le izrazila načelno pripravljenost sodelovanja v koaliciji z ZL.⁹⁵⁰ Peterletova SKD je na zasedanju sveta stranke 18. januarja 1993 potrdila dogovor z LDS, s čimer je zasedla položaj druge najpomembnejše stranke v nastajajoči koaliciji. ZL je dogovor sprejela dva dni za tem, 20. januarja 1993.⁹⁵¹ »Koaliicijska rašomoniada« se je končala z javno objavo Sporazuma o skupnem delovanju LDS in stranke Slovenskih krščanskih demokratov v vladi mandatarja dr. Janeza Drnovška⁹⁵² ter Sporazuma med Združeno listo in dr. Janezom Drnovškom, predsednikom vlade in predsednikom LDS o pogojih vstopa ministrov Združene liste v vlado dr. Janeza Drnovška, o obveznostih predsednika vlade do strank in poslanske skupine Združene liste in o pogojih poslanske podpore

944 Vasle, Analiza medstrankarskih razmerij, str. 2.

945 Grah, Povolilne koalicije, str. 18.

946 Gašparič, *Državni zbor*, str. 57.

947 Grah, Mandatarski voz, str. 8–9.

948 Jakopec, Pred koaliicijskimi vrati, str. 2.

949 Grah, Dosje 49 dni, str. 16.

950 Vasle, Navsezadnje le velika koalicija?, str. 2.

951 Grah, Dosje 49 dni, str. 20.

952 *Delo*, 35, št. 15, 20. 1. 1993, str. 2, Sporazumom o skupnem delovanju LDS in stranke Slovenskih krščanskih demokratov v vladi mandatarja dr. Janeza Drnovška.

skupine Združene liste v vladi dr. Janeza Drnovška.⁹⁵³ Sporazuma sta imela močno simbolično funkcijo, usmerila sta vsebinsko delovanje prihodnje vlade in ustvarila možnost za sodelovanje, kjer bi se morebitni konflikti razreševali konstruktivno.⁹⁵⁴

Trgovanje Drnovška s potencialnimi koalicijskimi partnerji je v javnosti sprožalo različne odzive, od nejevere, ogorčenja in jeze do občudovanja. V času enostrankarskega sistema so bili pogajanje in spori znotraj oblastne strukture delno umaknjeni od oči javnosti. Volitve, na katerih je zmagal Demos, prav tako niso prinesle obsežnega političnega koalicijskega pogajanja. V tem pogledu so bile volitve leta 1992 prelomne. Liberalna demokracija je kot politična ureditev s kapitalizmom stična ravno v točki trgovanja, pogajanja za politično moč in s politično močjo, ki se začne v fazi volitev s tekmo za glasove, nadaljuje v fazi sestavljanja koalicije in dozori v času delovanja članov političnih strank v vladi.⁹⁵⁵ Drnovškovo intenzivno pogajanje je tako bilo za opazovalce intriganten in dinamičen proces, za vzpostavljanje liberalnodemokratske politične ureditve pa njen ključni del, ki s tekmovalnostjo legitimira in sooblikuje politični prostor.⁹⁵⁶

Drnovšku je tako kljub skeptičnemu ozračju do konca januarja 1993 uspelo sestaviti koalicijo z obema strankama tako, da se je z vsako pogajal ločeno in sklenil ločen dogovor: LDS je s SDSS, ki se je koaliciji pridružila kot četrta stranka, in SKD podpisala koalicijsko pogodbo, medtem ko je z ZL podpisala separaten sporazum.⁹⁵⁷ Drnovšek je predsedniku državnega zbora Hermanu Rigelniku poslal predlog ministrov 20. januarja 1993 ob pol deveti uri zvečer, medtem ko se je še istega dne pozno popoldne pogajal o sporazumu z ZL. Do zadnjega dne pa so bile neuskklajene tudi zahteve med LDS in četrto koalicijsko stranko, SDSS. V tem primeru je Drnovšek popustil in privolil v zahtevo SDSS, ki je želela na položaju obrambnega ministra Janeza Janšo (kot alternativo je Drnovšek imel v mislih Jelka Kacina). Podporo Janši je – tik pred potrjevanjem ministrov v parlamentu – izrekel tudi Lojze Peterle in se odločil preklicati vse dogovore z LDS, če Janša ne bo postal obrambni minister.⁹⁵⁸

Ob izvolitvi za predsednika vlade je Drnovšek predstavil svoj vladni program, ki je temeljil na iskanju rešitev na gospodarskem področju, utrjevanju slovenskega

953 *Delo*, 35, št. 16, 21. 1. 1993, str. 2, Sporazum med Združeno listo in dr. Janezom Drnovškom, predsednikom vlade in predsednikom LDS o pogojih vstopa ministrov Združene liste v vlado dr. Janeza Drnovška, o obveznostih predsednika vlade do strank in poslanske skupine Združene liste in o pogojih poslanske podpore skupine Združene liste v vladi dr. Janeza Drnovška.

954 Krašovec in Krpič, *Naj ostanem ali grem?*, str. 242–243; Šetinc Pašek, *Od kompromisa do poslanstva*.

955 Bardi in Mair, »The Parameters of Party System«, str. 159.

956 Fink-Hafner, *Politične stranke*, str. 16–17.

957 Krašovec in Krpič, *Naj ostanem ali grem?*, str. 236; Gašparič, *Državni zbor*, str. 58.

958 Vasle, Dr. Janez Drnovšek sestavi novo vlado, str. 1–2; Šetinc Pašek, *Pozabljena umetnost vladanja*.

položaja v mednarodni politiki in ustvarjanju notranjepolitičnega ravnovesja.⁹⁵⁹ Njegovemu vladnemu programu so ostro oporekali Marjan Podobnik, Janez Podobnik, Žarko Pregelj in Franc Zagožen (Slovenska ljudska stranka), češ da je preveč splošen in mnogo premalo oprijemljiv, ter kritizirali odnos nastajajoče Drnovškove vlade do kmetijstva.⁹⁶⁰ Na položaje ministrov so bili s 60 glasovi za in 25 proti potrjeni: Jožica Puhar (ZL), ministrica za delo, družino in socialne zadeve; dr. Davorin Kračun (LDS), minister za ekonomske odnose in razvoj; mag. Mitja Gaspari (LDS), minister za finance; dr. Maks Tajnikar (ZL), minister za gospodarske dejavnosti; dr. Jože Osterc (SKD), minister za kmetijstvo in gozdarstvo; Sergej Pelhan (ZL), minister za kulturo; Ivan Bizjak (SKD), minister za notranje zadeve; Janez Janša (SDSS), minister za obrambo; Miha Jazbinšek (LDS), minister za okolje in prostor; Miha Kozinc (LDS), minister za pravosodje; Igor Umek (SKD), minister za promet in zveze; dr. Slavko Gaber (LDS), minister za šolstvo in šport; dr. Božidar Voljč (Zeleni), minister za zdravstvo; dr. Rado Bohinc (ZL), minister za znanost in tehnologijo; Lojze Peterle (SKD), minister za zunanje zadeve.⁹⁶¹

Velika koalicija, ki je uspela Drnovšku, je povečala cono njegove in strankine politične varnosti. V javnosti je utrdila njegovo podobo politika, ki je zmožen presegati strankarska nasprotja in delati v dobro države. Ko je vlada začela delovati, se je Drnovšek znotraj nje distanciral od svoje stranke. Iskal je možnosti delovanja izven strankarskega in proceduralnega okvira (npr. pri iskanju skupnega jezika z Rimokatoliško cerkvijo pri vprašanju verouka kot predmeta v osnovni šoli), kar je v LDS povzročilo nemalo slabe volje.⁹⁶²

USTANOVNI KONGRES LIBERALNE DEMOKRACIJE SLOVENIJE

Razmerje med strankami, ki se je ustvarilo v prvem mandatnem obdobju, je bilo zapleteno in nekonsistentno. Demokrati, sicer člani opozicije, so pri določenih vprašanjih podpirali vladajočo koalicijo, medtem ko so koalicijske stranke za medsebojno usklajevanje pod vodstvom Drnovška v svoje odločitve vlagale veliko truda.⁹⁶³ Pri glasovanju o zamrznitvi plač in v podobnih položajih so trenja v strankah opazili politični komentatorji ter napovedali čas večjih pretresov znotraj strank, saj so te veliko manj homogene in trdne, kot se zdi na prvi pogled.⁹⁶⁴ Drnovškovo vodenje gospodarske sanacije je v letu 1993 uživalo

959 DZ RS, 2. redna seja, 12. 1. 1993.

960 Prav tam.

961 DZ RS, 3. redna seja, 25. 1. 1993.

962 Šetinc Pašek, *Od kompromisa do poslanstva*.

963 Gašparič, *Državni zbor*, str. 64.

964 Taškar, *Navidezna trdnost*, str. 1.

razmeroma veliko javno podporo. Pri predstavljanju posameznih odločitev vlade je javnosti jasno pokazal, kaj državo čaka, še prej pa skušal pridobiti na svojo stran stroko in si tako okrepiti ugled.⁹⁶⁵

Drnovšek je s spretnim kadrovanjem iz tedna v teden utrjeval svoj politični položaj. Njegovo podeljevanje služb je krepilo položaj stranke, ki se je včasih čutila kot zgolj njegova podaljšana roka, in ne partner pri odločanju, ter posledično njegov osebni položaj. Območje delovanja LDS je bilo torej sestavljeno iz stranke same ter iz dometa njene moči. Organizacijski kanali, po katerih je stranka širila svoj vpliv, so bili ključni položaji v gospodarstvu, javnih institucijah in upravi, kar stranki uspe le, če ima trdno osrednje vodstvo ter zadostno širino podpore med svojim članstvom in podporniki (potencialnimi volivci).⁹⁶⁶ LDS je izpolnjevala oba pogoja. Drnovšek pomembnih položajev ni zaupal le svojim strankarskim zaveznikom, temveč je za mnoge službe izbral formalno strankarsko nenavezane ljudi, strokovnjake, ki so sestavljali »nekakšno vzporedno Drnovškovo vlado v formalno koalicijski vladi«.⁹⁶⁷

Svojo politično moč je Drnovšek še povečal 12. marca 1994, ko se je na Bledu v Festivalni dvorani odvil združitevni kongres štirih strank. Liberalno demokratska stranka se je z Demokratsko stranko, Socialistično stranko in Zelenimi – Ekološko socialno stranko združila v Liberalno demokracijo Slovenije, katere predsednik je postal Drnovšek. Odločitev strank za združitev je v veliki meri razjasnila in utrdila razmerja med političnimi strankami.⁹⁶⁸ Cilj združitve je bilo zmanjševanje števila napetosti, kjer te niso bile utemeljene v programu strank, temveč bolj v osebnih rivalstvih, in s tem okrepitev slovenske politične sredine. Ob nastanku nove LDS Drnovšek ni predvidel konkretnjših programskih sprememb, pač pa je napovedal »neko novo kvaliteto v združevanju potencialov, v združevanju različnih izkušenj, ki jih imamo. To je za Slovenijo nekaj novega, saj smo bili do sedaj le bolj razdrobljeni in smo tekmovali med sabo.«⁹⁶⁹

Kongres je potekal brez večjih pretresov. Vse štiri stranke, ki so bile v postopku združevanja, so svoje cilje predčasno uskladile in potrdile na ločenih kongresih. Združitvene dokumente in bodoči statut so 10. marca potrdili Zeleni in Socialistična stranka, dan kasneje Demokrati in LDS.⁹⁷⁰ Pri tem je bilo največ zapletov pri Demokratih, kjer sta se poslanka Danica Simšič in poslanec Tone Peršak odločila, da ne vstopita v novo stranko. Svojo odločitev sta utemeljila z dvomom v pozitivne učinke takšnega združevanja. Z njim naj bi v slovenskem

965 Križnik, Na krilih stroke, str. 1; DZ RS, 6. redna seja, 25. 3. 1993.

966 Sartori, Party Types, str. 9–10.

967 Vasle, LDS in delitev oblasti, str. 2.

968 Gašparič, *Državni zbor*, str. 64.

969 Šetinc Pašek, *Pozabljena umetnost vladanja*.

970 Pušenjak, Dve stranki bosta potrdili dokumente, str. 2.

političnem prostoru nastale tri premočne stranke (SKD, SDSS in nova LDS), ki bi vse tri bile članice vladajoče koalicije.⁹⁷¹ Prav slednje je seveda bil namen kongresa. Glede na to, da se je Drnovšek za združitev pogodil s strankami, ki niso bile članice prvotne koalicijske zasedbe, je svoje sodelovanje uspešno razširil na nove stranke. Če parafraziramo komentarje medijev iz časa sestavljanja koalicije, je Drnovšku takrat z združitvenim kongresom uspelo ustvariti veliko stranko.

Javnost je bila združitvi strank naklonjena. V *Delovi* anketi marca 1994 je pri odgovorih na potencialno vprašanje – »Če bi bile jutri volitve, katero od sedanjih parlamentarnih strank bi volili?« – Drnovškova Liberalno demokratska stranka dobila dobrih 20 odstotkov glasov (z dobrimi 5 odstotki sta drugo in tretje mesto zavzeli koalicijski SKD in ZL). Hkrati so ljudje odgovarjali, da bi na volitvah raje glasovali za novo, združeno LDS (z da je odgovorilo 32,5 odstotka vprašanih) kot za morebitno združeno desnosredinsko stranko (24, 6 odstotka vprašanih je odgovorilo pritrdilno).⁹⁷²

Kongres morda ni prinesel neposrednih sprememb v koaliciji, je pa bistveno spremenil politična razmerja. Drnovšek je postal vodja stranke, ki je po novem imela v parlamentu kar tretjinski delež. Med strankami se je pojavljalo vprašanje, ali gre pri kongresu za njihovo enakopravno združevanje ali za pridruževanje obstoječi LDS. Kljub temu da je vodilno vlogo v novi stranki obdržal Drnovšek, so vse štiri stranke znotraj nove LDS ohranile nekaj avtonomije. Obdržale so svoje ločene poslanske klube.⁹⁷³ Štiri podpredsedniške položaje so zasedli po en član vsake stranke: Igor Bavčar, Peter Tancig, Viktor Žakelj in Vika Potočnik. Dejstvo, da je položaj četrtega podpredsednika zasedla predstavica prvotne LDS, je poudarilo Drnovškov nadstrankarski značaj, ki so mu ga očitali tudi v preteklih letih. Vsak izmed podpredsednikov stranke je dobil tudi svoje področje delovanja. Bavčar je postal odgovoren za organizacijske in kadrovske zadeve, Tancig za razvojno-strateška vprašanja, Žakelj za socialno politiko ter Potočnik za manjšine in civilno družbo. Položaj generalnega sekretarja je zavzel Gregor Golobič, eden izmed vodilnih ustvarjalcev nove stranke, medtem ko je Jožef Školč postal koordinator med štirimi poslanskimi skupinami nove LDS. Dimitrij Rupel je prevzel položaj predsednika sveta stranke, Borut Šuklje pa položaj podpredsednika sveta stranke.⁹⁷⁴ Znotraj stranke so ustanovili poseben Ekološki forum, ki je nudil prostor ustvarjanju zelene politike. Njegov predsednik je postal Dušan Plut, podpredsednik Jože Lenič, sekretar pa Božidar Flajšman.⁹⁷⁵

971 Žerdin, Kongres kongresov, str. 18–29.

972 *Delo*, 36, št. 53, 5. 3. 1994, str. 2, Anketa Dela: javnost se ne boji za dr. Drnovška.

973 Vodušek in Pušenjak, Kritični trenutki združevanja štirih strank, str. 2.

974 Pušenjak, Združevanje sredine, str. 2.

975 Pušenjak, Prva prava stranka postsocializma?, str. 2; Zajec, Za usodo ‚zelenosti‘ se po združitvi ni bati!, str. 2.

Kot je dogajanje komentiral neuradni ideolog stranke, Slavoj Žižek, je s tem nastala »preprosto prva normalna stranka postsocializma«. ⁹⁷⁶ Nastanek nove LDS je označil za zaključno točko intenzivne demokratizacije, kot cezuro s preteklostjo, ne kot kontinuiteto: »Preteklost mora umreti dvakrat, če naj do nje zavzamemo distanco in če naj postane del tradicije: najprej mora izgubiti v politični realnosti, kar se je zgodilo s prehodom v demokracijo, nato pa morajo umreti še njeni posmrtni duhovi, preteklost mora umreti kot podzemsko vrenje neporavnanih računov, ki nas še naprej določajo.« ⁹⁷⁷ Žižek, ki je tako komentiral združitveni kongres, je k svoji izjavi dodal, da je stranka odrasla, kar kaže s tem, da je sposobna presegati osebne zamere in stara razmerja. ⁹⁷⁸ Je želel s svojim komentarjem poudariti strankino zazrtost v postsocialistično, torej evropsko, liberalno prihodnost? LDS, ki je po blejskem kongresu združevala štiri prvotne politične stranke, se ni želela postaviti na stran preteklih političnih akterjev: po eni strani je ‚odrasla‘ in se s tem otresla stika z Zvezo komunistov, po drugi strani pa ni nastopila kot nasprotnica (tedaj že reformirane) Zveze komunistov. Svoj program je stranka zastavila izrazito glede na svoje politične cilje, in ne glede na odnos do preteklosti.

Strankarsko združevanje, ki se je dogajalo izven okvira koalicijskega vodenja države, je teklo hkrati z naraščajočimi napetostmi med vlado (ministrom za obrambo Janezom Janšo) in predsednikom države, Milanom Kučanom. Nesoglasja glede sprejemanja obrambnega proračuna in zakona o obrambi so kmalu okupirala slovenski javnost in politiko. ⁹⁷⁹

RAZPADANJE KOALICIJE IN VOLITVE 1996

Spor, ki je na področju vprašanja o pristojnosti nad slovenskimi obrambnimi silami tlel že kakšno leto dni, ⁹⁸⁰ je vrh dosegel z afero Depala vas 21. marca 1994. Afera, ki do današnjih dni ni dobila svojega epiloga, je bistveno pripomogla k rušenju notranje stabilnosti vladne koalicije. ⁹⁸¹ Zaradi Janševe objektivne odgovornosti je Drnovšek posledično predlagal njegovo razrešitev s položaja obrambnega ministra, pri čemer se je skliceval na dejstvo, da so varnostni organi ministrstva za obrambo posegli v civilno sfero. Odločitev za razrešitev ministra je bila problematična tudi zato, ker bi poteza lahko izzvenela kot politično motivirano

⁹⁷⁶ SI AS 2111, t. e. 54, p. e. II/10/3, Liberalna demokracija Slovenije. *Volitve v Državni zbor 1996*.

⁹⁷⁷ SI AS 2111, t. e. 54, p. e. II/10/3, Liberalna demokracija Slovenije. Programski dokumenti. Sprejeto na združitvenem kongresu Liberalne demokracije Slovenije 12. marca 1994 na Bledu.

⁹⁷⁸ Žerdin, Kongres kongresov, str. 19.

⁹⁷⁹ Gašparič, *Državni zbor*, str. 65.

⁹⁸⁰ Pečauer, Dopisovanje Milan Kučan – Janez Janša, str. 2.

⁹⁸¹ Kustec Lipicer, Od strankokracije do novega razvojnega modela države, str. 43.

dejanje, kot obračun leveice, ki jo je simboliziral predsednik države Milan Kučan, z desnico, ki jo pooseblja Janša. Zavedal se je zapletenosti položaja in dolgo tehtal svojo odločitev o pobudi za Janševo razrešitev.⁹⁸² Drobljenje koalicije Drnovšku ni bilo v interesu, saj je za doseganje zastavljenih ciljev (vstopa Slovenije v Evropsko unijo in zvezo NATO) potreboval čim širše politično zavezništvo.⁹⁸³ Razprava, ki je sledila Drnovškovemu predlogu za razrešitev Janše, je bila netipična. Predlogu, ki bi potencialno oslabil sestavo koalicije, je nenavadno oporekala opozicija. Poslanci so naslavljali obsežne teme o slovenski demokraciji in političnem pozicioniranju na osi levo-desno. Na seji državnega zbora 28. marca 1994 je bil Janša razrešen z ministrskega položaja, zaradi česar je iz koalicije izstopila SDSS. Položaj obrambnega ministra je prevzel Jelko Kacin.⁹⁸⁴

Jesen 1994 je prinesla nov spor znotraj koalicije. Zunanji minister Peterle je 10. oktobra 1994 pri pogajanjih z Italijo dosegel dogovor o odškodnini za optante, ki so po drugi svetovni vojni zapustili Jugoslavijo. Doseženi Oglejski sporazum naj bi odpravil blokado Italije pri vstopanju Slovenije v Evropsko unijo. Za uresničitev tega sporazuma bi bilo nujno spreminjanje slovenske ustave in notranje zakonodaje. Sporazum se je zato za vlado in Drnovška izkazal kot nesprejemljiv. Peterle je 1. novembra 1994 odstopil z ministrskega položaja, ki ga je začasno prevzel Drnovšek sam.⁹⁸⁵ Iskanje primerne kandidata za novega zunanjega ministra se je razvleklo v zimo. Končno je 26. januarja 1995 položaj zasedel Zoran Thaler.⁹⁸⁶

Zaradi Oglejskega sporazuma sta bila Drnovšek kot predsednik vlade in Kacin kot aktualni obrambni minister v parlamentu 19. januarja 1995 deležna ustavne obtožbe:

»kljub temu, da Vlada Republike Slovenije /.../ te izjave ni potrdila in da je iz 6. točke kronologije pogajanj z Italijo možno razbrati, da je minister Peterle ravnal v nasprotju s stališči slovenske Vlade, ostaja temeljna in dokončna odgovornost za nastali skrajno slab mednarodni politični položaj in veliko mednarodno-politično in diplomatsko škodo ugledu Republike Slovenije predvsem na strani Vlade Republike Slovenije. Na podlagi prvega odstavka 114. člena ustave Republike Slovenije nosi glavno odgovornost ravno njen predsednik, dr. Janez Drnovšek.«⁹⁸⁷

Drnovška so pri glasovanju poleg lastne stranke podprli Zeleni, poslanska skupina Demokratov je ostala neodločena, zato so njeni poslanci glasovali

982 Tako so v intervjujih izrazili nekateri Drnovškovi tedanji sodelavci. – Šetinc Pašek, *Pozabljena umetnost vladanja*.

983 Gašparič, *Državni zbor*, str. 65–66.

984 Prav tam, str. 66; DZ RS, 6. izredna seja, 28. 3. 1994.

985 *Slovenski almanah* '95, str. 89.

986 *Slovenski almanah* '96, str. 71.

987 DZ RS, 28. redna seja, 19. 1. 1995.

neusklajeno. Ustavno obtožbo sta podprli SLS in SDSS. Ostale stranke niso izrazile svojega mnenja. Malo pred peto uro popoldne je glasovanje o ustavni obtožbi prineslo dokončen rezultat: 56 poslancev je obtožbo zavrnilo, 17 jo je potrdilo.⁹⁸⁸ Naslednji dan je v parlamentu potekala podobna razprava, le da tokrat o ustavni obtožbi proti Kacinu. V njegovem primeru je obtožbo zavrnilo 43 poslancev, 40 ji je pritrdilo.⁹⁸⁹

Razmerje med strankami je maja in aprila tega leta zaostila razprava o obeleženju 50. obletnice konca druge svetovne vojne. Obeležnje je bilo sestavljeno iz slovesnosti v Cankarjevem domu in slavnostne seje parlamenta. Zaradi nestrinjanja z obeleženjem obletnice so SDSS, SLS in SKD bojkotirale slovesnost in slavnostno sejo, udeležile pa so se maše (na kateri so bile seveda odsotne ostale stranke). Čeprav je bila SKD članica koalicije, ostali dve stranki pa sta delovali v opoziciji, so vse tri svoje delovanje usklajevale tudi jeseni 1995, ko so v državnem zboru bojkotirale glasovanje o noveli zakona o sanaciji mariborskega podjetja Tam. Ravno zapleti glede sanacije Tama so pripeljali do razrešitve ministra za gospodarstvo Maksa Tajnikarja 10. januarja 1996. Skupaj z njim se je iz koalicije poslovila tudi ZL.

Kljub težavni drugi polovici mandatnega obdobja se je podpora LDS pokazala pri glasovanju na državnozborskih volitvah novembra 1996. Na njih je stranka dosegla 27 odstotkov glasov. Drugo mesto je zasedla SLS z dobrimi 19 odstotki, tretje SDS s 16 odstotki.⁹⁹⁰ Glede na rezultate kaže, da so volivci uspehe preteklega mandatnega obdobja pripisali LDS, medtem ko so koalicijske stranke prvotne opozicije na volitvah dosegle razmeroma nizko število glasov (SKD in ZL obe po 9 odstotkov, Zeleni slaba 2 odstotka). Z volitvami leta 1996 se je LDS utrdila na položaju najmočnejše stranke.⁹⁹¹

988 Prav tam.

989 DZ RS, 28. redna seja, 20. 1. 1995.

990 *Volitve v državni zbor 1996*.

991 Gašparič, *Državni zbor*, str. 72–73.

Jurij Hadalin

BREZ DLAKE NA JEZIKU:⁹⁹²

IDEJNOPOLITIČNI IN SOCIALNOGOSPODARSKI KONCEPTI SLOVENSKE NACIONALNE STRANKE V PRVIH 15 LETIH NJENEGA DELOVANJA

Slovenska nacionalna stranka je že od svojega spektakularnega suspeha na parlamentarnih volitvah leta 1992⁹⁹³ slovenski politični fenomen, ki je težko opredeljiv. Zaradi določenih elementov, ki jih vsebuje strankin program in odsevajo tudi v parlamentarnih in medijskih nastopih njenih poslancev, je bila v ideološkem spektru uvrščena na desnico, komentatorji so jo radi potiskali celo k skrajni desnici. V njenem programu lahko sledimo določenim ideološkim izhodiščem, ki v slovenskem političnem prostoru navadno kreirajo ločnico med levo in desno politično usmeritvijo in določeno stranko premikajo ostro proti določenemu polu.⁹⁹⁴ Predvsem tukaj

992 Naslov povzema slogan volilne kampanje SNS za državnozborske volitve leta 2004. – SNS na volitve »brez dlake na jeziku«.

993 Taškar, Nenaklonjeni spremembam, str. 2.

994 Težavnost opredelitev lahko spremljamo že v sami stranki, ki je ob odhodu takratne Združene liste socialnih demokratov iz koalicije januarja 1996 svoj položaj na političnem spektru komentirala kot desnosredinski, za skrajno desno pa označila SDSS (od 1996 SDS) in krščanske demokrate (SKD).

govorimo o odnosu do dogajanja v času med drugo svetovno vojno, kjer je SNS zavzemala izrazito pozitivno stališče do narodnoosvobodilnega boja. Po drugi strani pa je med slovenskimi parlamentarnimi strankami zagotovo bila tista, ki je v svojih programih imela eksplicitno zapisanih največ elementov, na podlagi katerih bi na desnico tudi spadala, tudi na račun neprikrite ksenofobije.⁹⁹⁵ Zaradi izredno dinamičnih sprememb v stranki, kajti strankin program je izredno stabilen, nestabilna je predvsem sama stranka, se je njena javna podoba nenehno spreminjala. Prehajala je od militantne k bolj sprejemljivi, a vendar je zaradi političnega boja in zagotavljanja svojega prostora pod soncem bila pogosto vedno tik ob robu, občasno pa je njena politična retorika pljusknila čez meje družbeno še sprejemljivega.

V medijskem prostoru se je za stranko uporabljala oznaka populizma. Čeprav termin populizem v politoloških raziskavah ni najbolj uveljavljen, pa je za potrebe umeščanja stranke v slovenski politični spekter morda še najbolj uporaben. Populizem nima ideoloških meja, lahko ga umeščamo na levi in na desni spekter politike, a večinoma ga lahko opredelimo na podlagi ideacionalnega pristopa. V tem primeru je populizem definiran kot ideologija, ki predstavlja »ljudstvo oziroma populus« kot moralno silo in ga zoperstavlja moralno korumpirani »elita«. Različne oblike populizma se razlikujejo v svojem ciljnem »populusu«, ki je lahko osnovan na razredni, etnični ali nacionalni osnovi. Politični nasprotnik – »elita«, je navadno predstavljen kot homogen blok, v katerem so združene uveljavljene politične sile, gospodarstvo, kulturne elite in kompleten medijski prostor. V svoji najbolj preprosti obliki je populizem pogosteje povezan s pojmom demagogija in se uporablja za opisovanje klasične politične strukture, kjer karizmatični politični voditelj ponuja emocionalno nabite poenostavljene odgovore na kompleksna vprašanja, pogosto povezane tudi s političnim oportunizmom.⁹⁹⁶ Zelo pogost je tudi pojav karizmatičnega, a dominantnega voditelja, ki okrog sebe zgradi gibanje ali politično stranko, vendar stranko kljub njeni demokratični podobi obvladuje programsko in strukturno.⁹⁹⁷ Poleg tega je za populistična gibanja značilna uporaba »barvitega in nediplomatskega jezika«,⁹⁹⁸ s čimer se poskušajo volilcem predstaviti kot

Svoje stališče je utemeljevala na »odnosu do poklanjanja slovenske lastnine tujcem in rimskokatoliški Cerkvi«. SNS o novonastalem položaju.

995 Pri predstavitvi programa za državnozborske volitve leta 1992 so poudarili, da ima stranka dobro zastavljen program, a pri tem niso pozabili povedati, da je pogoj za njegovo uresničitev odhod 500.000 Neslovencev. – Slovenska nacionalna stranka se pripravlja na volitve.

996 Spruyt et al., Who Supports Populism and What Attracts People to It?

997 Mudde in Kaltwasser, Populism: A Very Short Introduction., str. 44–45.

998 »SNS na glas pove tisto, kar Slovenci po tihem mislijo.« –*Delo*, 34, št. 218, 21. 9. 1992, str. 2, Jelinčič: Slovenija naj se odtrga od Balkana.

antisistemska stranka,⁹⁹⁹ zato se retorika glavnine populističnih strank bistveno razlikuje od retorike tistih, ki sestavljajo politični establišment.¹⁰⁰⁰

Dejstvo, da SNS nikoli ni vstopila v vlado, čeprav tega nikoli ni popolnoma izločila kot možnosti, ji je omogočilo ohranjanje nekakšne antipolitične ali protisistemske drže, ki je bila eden od razlogov za njeno relativno stabilno volilno podporo. V strankinih programih, vsaj od drugega iz leta 1995 do pete verzije iz leta 2016, je v III. členu tudi jasno opredeljena strankina vloga v državnem zboru, vendar formulacija niha od zapisa, da je »Slovenska nacionalna stranka v svojem izhodišču praviloma opozicijska stranka, ki deluje po principu konstruktivne opozicije«,¹⁰⁰¹ proti resolutni izjavi iz leta 2000, da »Slovenska nacionalna stranka deluje po načelu konstruktivne opozicije«,¹⁰⁰² do ohlapne, da »delovanje Slovenske nacionalne stranke temelji na konstruktivnosti«, ki se nahaja v zadnjih dveh programih iz let 2005 in 2016.¹⁰⁰³ Lastnega delovanja stranka ni dojemala kot populističnega in je v svojih programih to eksplicitno zavračala: »Politično delovanje bo potekalo v nasprotju s cenanim populizmom in oblikovanjem kratkoročnih političnih odločitev, ki temeljijo zgolj na interesih političnih elit ali političnih strank.«¹⁰⁰⁴

Vse zgoraj navedeno se v primeru SNS dozdeva kot aparat, ki omogoča razumevanje delovanje stranke skozi njenih skoraj trideset let obstoja. Po kadrovskih nevihtah, te so bile največkrat povezane s tem, da je opozicijska SNS v ključnih trenutkih pri podpori vladi ali njenim projektom pragmatično odigrala vlogo »jezička na tehtnici«,¹⁰⁰⁵ je v stranki vedno na površju ostal njen prvi predsednik in avtor temeljnih programskih izhodišč Zmago Jelinčič.

Razumevanje sprememb, ki so se dogajale v stranki, tako ni povezano toliko s programskimi izhodišči, čeprav so ravno ta omogočala precejšnjo prilagodljivost stališč, temveč je nujno pogledati tudi, kako je stranka nastala in

999 In se pri tem navezuje na nacionalizem. »SNS je prva slovenska stranka pri nas, vse ostale so bile pač politične. Zato bomo v stranko jemali samo Slovence in tiste, ki se Slovence počutijo.« – Zmago Jelinčič je v *Tribuni* leta 1991 med pogoji za članstvo v »slovenski« stranki omenjal le tedaj modni antikomunizem, član SNS namreč v preteklosti ni smel biti član ZKS ali »lubenica, navzven zelen, navznoter pa krvavo rdeč«. – Šuen, *Za Veliko Slovenijo*, str. 7.

1000 Canovan, *Populism for Political Theorists*, str. 242.

1001 Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke, str. 30.

1002 Program stranke.

1003 Čistopis dopoljenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 10. kongresu stranke na Otočcu, 7. 5. 2016, in Čistopis dopoljenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 7. kongresu stranke na Brdu pri Kranju, 21. 5. 2005.

1004 Okvirni program Slovenske nacionalne stranke, str. 37.

1005 Bratok, Zmago Jelinčič: *Smo in bomo ostali jeziček na tehtnici*, str. 11.

zakaj je tako rekoč iz mandata v mandat doživljala spremembe v svoji kadrovske sestavi. Geneza SNS leži v razmišljanju nekaterih radikalnejših članov Slovenske socialdemokratske stranke o tem, da je koalicija Demos preveč neodločna v svojih dejanjih, politika SDSS pa preveč levo usmerjena. To je pet članov stranke spodbudilo k razmišljanju o potrebi po novi, radikalnejši stranki. Časovno se ideja o potrebi po novi stranki ujema z obdobjem t. i. »štrajka smetarjev«, »ko je prvič nedvoumno prišla v ospredje – poleg socialnega elementa – nacionalna podstat ‚obračuna z Bosanci‘ v Sloveniji, ki so hoteli višje plače«. ¹⁰⁰⁶

Predlog, da bi se stranka poimenovala narodna, so zavrnil in Tonči Kuzmanič ponuja dobro razlago, od kod se je pojavil pridevnik nacionalna. Izvor imena bi tako lahko postavili v medijsko zelo prisotne ideje filozofa Tineta Hribarja in kroga *Nove revije*, »saj narod kot tak ne more biti državotvoren, nacija pa lahko to je«. Zmago Jelinčič je kasneje to ustvarjalno nadgradil v misel, da »ko narod ustvari svojo državnost in jo postavi na temelje, postane nacija«, ¹⁰⁰⁷ a do te premene pride šele z osamosvojitvijo. V lapidarnem programu SNS, ki je bil sprejet na ustanovnem zboru v Ljubljani 16. marca 1991, je v preambuli zapisano: »Prva in osnovna programska usmeritev SNS, iz katere izhajajo vse podrobnejše in direktnejše usmeritve, je dobrobit slovenskega naroda – svoj gospod na svoji zemlji.« ¹⁰⁰⁸

Stranka je do prvega nastopa na volitvah morala počakati še skoraj dve leti. Medijska pozornost, ki jo je kot ena izmed množice novonastalih strank dobila, je bila najverjetneje posledica uporabe agresivne retorike in odmevnih tiskovnih konferenc, ki jih je skliceval predsednik stranke. Svojo javno prezenco so v volilnem letu 1992 stopnjevali, ¹⁰⁰⁹ pojasnjevali svoja stališča, ki so bila izrazito protitujsko usmerjena, opozarjali na nevarnost jugoslavizacije, svarili pred dejstvom, da vojna za osamosvojitve Slovenije še zdaleč ni končana, in se poskušali v političnem spektru pozicionirati desno, v duhu t. i. evropske nove desnice. Namenoma so začeli organizirati paravojaške enote, ki naj bi imele sredi leta 1992 500 izurjenih pripadnikov. Ti naj bi zaradi nevarnosti napadov »Neslovencev« skrbele za javno varnost, da o nenehnem povečevanju vpliva Stranke za enakopravnost občanov, ki je zastopala interese pripadnikov novonastale manjšine nekdanjih jugoslovanskih priseljencev, niti ne govorimo. ¹⁰¹⁰ Militantna podoba, ki jo je

1006 Kuzmanič, Politični ekstremizem pod Slovenci, str. 50.

1007 Prav tam, str. 51.

1008 Okvirni program Slovenske nacionalne stranke, str. 37.

1009 Že prvega aprila je tako SNS na svojem drugem kongresu predstavila svoj program in napovedala, da bo v novoizvoljenem parlamentu imela od pet do deset poslancev, svoj program pa je predstavila v kratkem geslu: »Stanovanja Slovincem, službe Slovincem, standard Slovincem, Slovenijo Slovincem.«

1010 »Zgodovinska resnica je, da v Sloveniji živi en sam narod – slovenski in dve avtohtoni manjšini – madžarska in italijanska. Poskus neslovenskih strank za pridobitev manjšinskega statusa je dolgoročen projekt ‚krajinizacije‘ Slovenije«, je na stališča Stranke za enakopravnost občanov odgovoril predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič. – SNS proti poskusom »krajinizacije« Slovenije.

spremljala tudi precej nazorna podoba določenih članov in predsednika stranke, je v javnosti dajala vtis, da smo bili priča fašizaciji ali škvadrizmu – Jelinčič pa je grobo zavračal primerjave z Vojislavom Šešljem ali Dobroslavom Parago, predvsem zato, ker je tedaj imidž stranke zahteval čim bolj grobo zavračanje kakršnihkoli povezav z ozemljem in kulturo nekdanje skupne države.¹⁰¹¹ Podoba in retorika sta bili očitno več kot uspešni. SNS je na volitvah dosegla svoj do danes najboljši rezultat in Miklavž leta 1992 ji je prinesel 10 odstotkov glasov ali 12 poslanskih mandatov.¹⁰¹²

Volilni uspeh pa se je razblinil že konec januarja 1993, ko je v stranki prišlo do velikega razkola. Ob vprašanju podpore mandatarju za sestavo nove vlade dr. Janezu Drnovšku in nasprotovanju potrditvi Janeza Janše za obrambnega ministra je v stranki prišlo do resnega spora, zaradi katerega je iz stranke in poslanskega kluba bil najprej izključen Marjan Stanič, nato pa še pet poslancev. Nezadovoljno »desno« krilo je poskusilo z organizacijo izrednega kongresa SNS v Celju prevzeti stranko, v njegovi odsotnosti so Zmagu Jelinčiču izglasovali nezaupnico in za vršilca dolžnosti predsednika izvolili Staniča.¹⁰¹³ V tem času je v intervjuju za *Slovenske novice* Stanič jasno povedal, kako je bila stranka organizirana, in njegovim trditvam lahko deloma pritrujemo do današnjih dni,

»saj naj bi pri SNS ne šlo le za ‚nedemokratsko strankarsko ureditev‘, pač pa celo za svojevrstno ‚diktaturo navznoter‘. /.../ ‚Zmago je bil vedno samoiniciativen in precej samovšečen /.../ nikoli ni bilo nobenega zapisnika /.../‘. SNS je po njegovi oceni delala po principu ‚stranka, to sem jaz‘, Jelinčič pa naj bi nekoč celo izjavil, da ‚stranka lahko dobro deluje le, če deluje po načelih diktature‘.«¹⁰¹⁴

Kljub ločitvi je Jelinčiču uspelo ohraniti dovolj veliko jedro stranke, da je zmožel 20. marca na dvorcu Zemono organizirati redni kongres stranke in stranko stabilizirati.¹⁰¹⁵ Tu je verjetno veliko vlogo odigrala njegova karizma, ki jo je predsednik SNS močno potreboval, saj je kmalu izbruhnila nova afera, v javnost je prišel t. i. »dosje Padalec«, ki je razkrival, da je bil Jelinčič v prejšnjem sistemu sodelavec slovenske tajne službe. Stranko je nato zapustil še en poslanec,¹⁰¹⁶ do leta 1995 pa so v poslanski skupini SNS ostali le še trije.¹⁰¹⁷ Stranka se je z odhodom

1011 Kršinar, Zmago Jelinčič, predsednik Slovenske nacionalne stranke, str. 25.

1012 Izidi dosedanjih parlamentarnih volitev v Sloveniji.

1013 Izredni kongres SNS: Marjan Stanič – v. d. predsednika.

1014 Kuzmanič, Politični ekstremizem pod Slovenci, str. 48.

1015 Pričetek kongresa Slovenske nacionalne stranke. *STA*, 20. 3. 1993.

1016 Andrej Lenarčič. Prestopil je k Demokratski stranki Slovenije, kasneje pa se je pridružil skupini samostojnih poslancev. – *DZ RS*, Komisija za volitve, imenovanja in administrativne zadeve. Prestopi v poslanskih skupinah in preimenovanje poslanskih skupin, 28. 10. 1996.

1017 V poslanski skupini so ostali Zmago Jelinčič, Polonca Dobrajc in Rafael Kužnik. Marca 1994 je bil zaradi neupoštevanja strankarske discipline pri glasovanju o razrešitvi obrambnega ministra Janeza Janše iz stranke izključen Ivan Verzolak, leta 1995 pa je iz stranke izstopil še Jožef Kopše. – Bratok in Kopše, Nisem največji med političnimi spletkarji, str. 6–11.

militantnega krila v letu 1993 zelo pacificirala¹⁰¹⁸ in je svoje delovanje vse od tedaj usmerjala v besedne obračune ali z besednjakom strankinega programa: »Ta program pomeni trajno strateško sporočilo Slovenske nacionalne stranke v skladu z načeli demokratične politične kulture in pravne države in ob spoštovanju človekovih pravic; za dosego ciljev zastavljenih in predstavljenih v tem programu bomo uporabili vsa razpoložljiva demokratična sredstva.«¹⁰¹⁹

Delovanje zelo okrnjene poslanske skupine v parlamentu je bilo po tem, ko je »znotraj poslanskega kluba SNS kakor tudi širšega članstva prišlo do dokončne diferenciacije, do neizbežnega razpleveljenja ali deratizacije, če že hočete«, močno oteženo.

»Prvi šok slovenske javnosti se je ob uglajenih argumentiranih nastopih Zmaga Jelinčiča za parlamentarno govornico razelektril brez večjega kratkega stika, čeprav je bilo razočaranje nekaterih volilcev nad krotilec bedakov velikansko. Prav nič Hitlerjevega hysteriranja in Mussolinijevega samopoveličevanja ni hotelo biti. Niti za kapljico krvi. /.../ Politik, ki bi lahko v vsakem trenutku ponovil na drugem naslovu slišano misel ‚stranka, to sem jaz!‘, kar ni hotel in noče uporabiti svoje karizme in prirojene sposobnosti komuniciranja s širšimi množicami. Namesto da bi po levi in po desni pokosil jogurtne amaterje, se je strankin prvak, ki je tudi brez poslanske plače več kot dovolj premožen, lotil parlamentarnega dela.«¹⁰²⁰

Parlamentarno delo je SNS vzela zelo resno in bila predlagateljica več zakonov. Nekateri med njimi so bili precej sporni, kot sta denimo Zakon o preprečevanju dvojnega državljanstva¹⁰²¹ in Zakon o odpravi dvojnega državljanstva, še bolj problematična pa je bila zahteva po razveljavitvi Zakona o državljanstvu. Zaradi tega je stranka ostro nasprotovala zakonski ureditvi,¹⁰²² ki je za referendum predvidela potrebo po zbranih podpisih več kot 40.000 polnoletnih državljanov, saj ni imela dovolj poslancev, s katerimi bi lahko ta korak obšla. Kljub temu je podpise s podporo nekaterih drugih izvenparlamentarnih strank zbrala, a je ustavno sodišče razsodilo, da je predlagano referendumsko vprašanje neustavno. Cilj SNS je bil jasen, revizija domnevno skoraj 200.000 podeljenih državljanstev.¹⁰²³ Stranka je bila pri vlaganju predlogov zakonov smela, vendar pogosto manj uspešna, je pa v slogu svojega vodje s tem v javnosti širila razpravo o svojih programskih izhodiščih, ni pa imela nobenih skrupulov pri pridruževanju podpore projektom, pobudam in zakonom, »ki so v korist slovenskemu narodu

1018 Iz programa stranke leta 2000 izgine tudi pasus o legalizaciji posesti ali minimalnih omejitvah za legalno pridobitev orožja.

1019 Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 7. kongresu stranke na Brdu pri Kranju, 21. 5. 2005.

1020 Furland, Jelinčičevi včeraj, danes, jutri, str. 3.

1021 Kronologija predloga Zakona o preprečevanju dvojnega državljanstva.

1022 Zakaj referendum?.

1023 Vrabec, Slovensko državljanstvo nič več za kilo pljučne pečenke, str. 16.

in državi«. ¹⁰²⁴ V skladu s svojo deklarirano »protiklerikalno« politiko ji je tako uspelo s pobudo za sprejem Zakona o začasnem delnem zadržanju vračanja premoženja cerkvam in drugim verskim skupnostim oziroma redovom razen vračanja sakralnih objektov, ¹⁰²⁵ razburjal pa je tudi predlog o dopolnitvi zakona o pravnem položaju verskih skupnosti, ki je predvideval uvedbo t. i. cerkvenega davka. ¹⁰²⁶ Poudarjanje svojih ideoloških izhodišč in tudi konkretno pridobivanje političnih točk z opozarjanjem na vsakdanje težave državljanov pa je majhna opozicijska poslanska skupina dosegla z obilno uporabo dela parlamentarnega postopka, in sicer s poslanskimi vprašanji. Ta so poleg glasnosti v parlamentarnih komisijah postala paradni konj SNS.

Slovenska nacionalna stranka se je leta 1996 ponovno uvrstila v državni zbor, na volitvah je dosegla 3,2 odstotka glasov, kar je po tedanji ureditvi za las zadoščalo za vstop v parlament. Oblikovanje vladne koalicije se je tudi po volitvah 1996 izkazalo za izjemno težavno in pragmatični mandatar dr. Janez Drnovšek je vodil težka pogajanja, ki so konec februarja 1997 pripeljala do potrditve vlade, v kateri so sodelovale levosredinska Liberalna demokracija Slovenije, desnosredinska Slovenska ljudska stranka in Demokratična stranka upokojenecv Slovenije. A pot do sestave te vlade je bila dolga in SNS je ponovno odigrala vlogo jezička na tehtnici pri potrditvi mandatarja. Stranka je pri tem ostala enotna, še več, v preigravanju različnih scenarijev in vse krajšem roku za sestavo vlade je Drnovšek konec januarja oblikoval predlog o »vladi minimalne večine«, ki bi jo sestavljale štiri stranke, med njimi tudi SNS. ¹⁰²⁷ SNS bi po načrtu moralo pripasti ministrstvo za notranje zadeve. ¹⁰²⁸ Na koncu se je poskus vključitve SNS v vladno koalicijo izkazal zgolj za politični maneuver, a javnost in politika sta verjetno čutili pritisk, ki ga je pomenil morebitni vstop SNS v vladno politiko, sploh v resorju za notranje zadeve, vsaj sodeč po slovesu strankinih ideoloških usmeritev. ¹⁰²⁹

V drugem državnozbornem mandatu je v skladu s spremembami v stranki prišlo do novega fokusa. Določene usmeritve so se seveda nadaljevale in iz vprašanj, pobud in zakonskih predlogov lahko izluščimo, da je v prvem obdobju v stranki

1024 Pregled dela Slovenske nacionalne stranke v štirih letih, str. 38–39.

1025 Cerkvi in veleposestnikom vendarle ne bomo podarili gozdov!, str. 23–34.

1026 Robida, Cerkev spet debelo laže, str. 31–33.

1027 Janez Drnovšek oblikoval predloga za vlado »minimalne večine«.

1028 Ravter, Vseeno je, kako očistiš ladjo, str. 15–17.

1029 Splošne usmeritve stranke so bile še vedno predmet težave, na vprašanje, ali so v SNS nacionalno ozaveščeni ali nacionalisti, je Jelinčič dejal, da »je naš nacionalizem levi nacionalizem, napreden je in svobodomiseln«. – Ravter, Vseeno je, kako očistiš ladjo, str. 16.

prevladoval izrazito »protiklerikalen«¹⁰³⁰ in »narodnoobrambni« duh. SNS je že dlje časa snovala referendumsko pobudo za spremembo zakona o denacionalizaciji, ki ga je novembra 1991 sprejela tedaj še tridomna slovenska skupščina. Poleg SNS, ki je pobudo vložila pod geslom Gozdove Slovincem, jo je pod imenom Ohranimo naše bogastvo vložila tudi ZLSD, nastopil pa je še kočevski gozdar Janez Černač s pobudo Ohranimo naše gozdove. V državnem zboru je sicer potekala tudi širša akcija zbiranja podpisov 30 poslancev, ki jo je v začetku vodila največja vladna stranka LDS (podpirala je tudi Černačev predlog), a se je v toku postopka umaknila. Na predlog SNS je bil k sprejetemu zakonu o zamrznitvi vračanja zemlje Cerkvi že konec leta 1995 dodan in sprejet amandma o zadržanju vračanja premoženja v naravi, kadar je upravičenec zahteval več kot 200 hektarjev kmetijskega zemljišča. To je bilo poleg omejevanja cerkvenega lastništva namenjeno dejstvu, da je prihajalo do zahtevkov po vračilu gozdov fevdalnega izvora in so potomci grofa Thuna denimo zahtevali vračilo 3500 hektarjev gozdov v Mežiški dolini. Združenim silam je uspelo zbrati več kot 50.000 podpisov, vendar je državni zbor sprejel sklep, da je treba referendumsko vprašanje dati v ustavno presojo, in določil, da je v določenih točkah v neskladju z ustavo, ter projekt ustavil.¹⁰³¹ Podobno narodnoobrambno je stranka delovala tudi pri vprašanju tujih vlaganj in privatizacije in tako poskušala vložiti amandma k predlogu zakona o prevzemih podjetij, s katerim bi zaščitili notranje lastnike in s tem »najboljša slovenska podjetja pred prevzemi tujcev«.¹⁰³²

Drugo stalnico je predstavljalo vprašanje o vrednotah narodnoosvobodilnega boja, ki tudi izhaja iz osnovnih programskih usmeritev. V tem pogledu se je stranka še bolj odločno postavila proti pogledom strank z desnice in se tako denimo ostro odzvala proti odločbi ustavnega sodišča o »rehabilitaciji vojnih zločincev«.¹⁰³³ Podobno ostro se je odzvala na pobudo o spravi deklaraciji, saj »nas ni sram svoje zgodovine in je ne nameravamo oziroma nočemo pozabiti«.¹⁰³⁴ V podobnih tonih je stranka tudi zanikala svojo protikomunistično usmeritev, ki jo je glasno razglašala pred volitvami 1992, a se je v času pacifikacije stranke izgubila. Tako je bila SNS resolutno proti sprejemu t. i. lustracijskega zakona.¹⁰³⁵ Predlagani zakon so označili za »staliniščno skropucalo«, predvsem pa so poudarili nekompatibilnost pogledov s stranko SDS, ki je ostala strankin glavni ideološki nasprotnik.¹⁰³⁶

1030 V SNS so bili prepričani, da gre za »zgodovinsko poslanstvo«, in poudarili, da gozdov ne bi smeli prepustiti tujcem in Rimskokatoliški cerkvi, »ki je prav tako tujka«. – Jelinčič: Referendum o gozdovih – »zgodovinsko poslanstvo«.

1031 Vsebina referendumskega vprašanja ZLSD v določenih točkah v neskladju z ustavo.

1032 SNS za zaščito slovenskih podjetij pred prevzemi tujcev.

1033 SNS odločno nasprotuje zoper odločbo ustavnega sodišča o rehabilitaciji vojnih zločincev.

1034 Jelinčič proti deklaraciji o spravi.

1035 Ta se je naslanjal na resolucijo 1096 Parlamentarne skupščine Sveta Evrope, ki je zahtevala odpravo posledic nekdanjih komunističnih totalitarnih sistemov.

1036 Pahor in Jelinčič o predlagani lustraciji.

Posebno poglavje v strankinem delovanju predstavljajo vprašanja odnosov s tujino. Glavnina strankinih sporočil in poslanskih vprašanj je bilo uperjenih proti sosednji Republiki Hrvaški,¹⁰³⁷ ta sčasoma nadomesti notranjepolitično vprašanje »južnjakov«, ki je zaznamovalo začetno obdobje strankinega delovanja. Konstantno zaostrovanje odnosov s Hrvaško je ostalo stalnica do današnjih dni, seveda pa zavzemanje za mejo na reki Mirni ni ostalo zgolj v domeni SNS.¹⁰³⁸ Odnosi z Republiko Avstrijo so v tem obdobju malce manj izpostavljeni, saj obdobje koroškega deželnega glavarja Jörga Haiderja pride v prvi plan malce kasneje, zato so strankarske intervencije večinoma uperjene k zaščiti slovenske manjšine in polemikam o državnih simbolih. Pri tem je jasno viden tudi narodnoobrambni pogled:

»Vpliv nemškega lobija je izredno močan. Germanizacija prodira v Slovenijo zelo subtilno, preko določenih zvez in povezav, ki jih vodijo uradniki, nekateri ugledni člani sodne veje oblasti. V zvezi s tem je naša stranka postavila poslansko vprašanje, ali se lahko ustavni sodnik zavzema za ustanovitev avstrijske manjšine v Sloveniji. Poleg tega pa nemške in avstrijske firme, predvsem zavarovalnice, ki na Štajerskem že pobirajo oziroma dajejo zavarovalnine. Kot hipoteke jemljejo zemljišča na našem ozemlju, s tem da imajo vmes slamnatega moža in čakajo na naš vstop v Evropo, da bodo izstavile papirje.«¹⁰³⁹

V ta kontekst sodi tudi zavzemanje stranke za priznavanje manjšinskega statusa zgolj ustavno določenima madžarski in italijanski narodni skupnosti, medtem ko si »posredovanje« pri vpisu slovenske manjšine v hrvaško ustavo pripišejo kot velik uspeh.¹⁰⁴⁰ Priznanje statusa t. i. staronemški manjšini seveda zavračajo,¹⁰⁴¹ saj kljub premikom v interpretaciji vloge »Neslovencev« nikakor ne morejo priznati precedensa, ki bi omogočil pridobitev pravic manjšini slovenskih državljanov iz nekdanjih jugoslovanskih republik.¹⁰⁴² Zelo skeptičen pogled je stranka imela tudi glede odnosov z Republiko Italijo, kjer se je predstavljala kot zaščitnica interesov slovenske manjšine.¹⁰⁴³ V tem kontekstu ni nepomembno poudarjanje vrednot organizacije TIGR, ki je zapisano v programu stranke, tudi zato, ker je Zmago Jelinčič v sorodstvenih povezavah z enim od njenih ustanoviteljev

1037 Pobud in napadov na »nesposobno« slovensko politiko pri vprašanju urejanja odnosov s Hrvaško je bilo veliko, provokativno obnašanje pa je za stranko bilo domoljubno dejanje. Ob izobešenju slovenske zastave na Savudrijskem rtu avgusta 1998 je tako Zmago Jelinčič zapisal, »da v slovenskem narodu še ni zamrla svobodomiselna zavest«. – Jelinčič: Pogovori na Mokricah pokazali nesposobnost slovenskih pogajalcev in Jelinčič napisal odprto pismo »neznanemu junaku in slovenski vladi«.

1038 SNS bo vztrajala pri določitvi meje s Hrvaško na reki Mirni.

1039 Horvat, V Slovenijo zelo subtilno prodira germanizacija, str. 6–7.

1040 Slovenska nacionalna stranka preživela selekcijo!, str. 20.

1041 SNS vladi in zunanjemu ministru znova očita nesposobnost.

1042 Protest SNS ob izjavi Mazowieckega.

1043 Koželj, Predsednik SNS Zmago Jelinčič med Slovenci v Italiji, str. 46.

Zorkom Jelinčičem.¹⁰⁴⁴ Podoben narodnoobrambni položaj je zaradi italijanskih pritiskov v času pred začetkom pogajanj¹⁰⁴⁵ o vstopu v Evropsko unijo stranka zavzela ob vprašanju t. i. španskega kompromisa, ki je liberaliziral slovenski trg nepremičnin ali omogočal nakup nepremičnine tujcem.¹⁰⁴⁶ Problematizirala je tudi podeljevanje italijanskih državljanstev slovenskim državljanom, seveda iz istega razloga.¹⁰⁴⁷

V slovenskem političnem prostoru je stranka zlagoma začela nasprotovati vstopu v zvezo Nato¹⁰⁴⁸ in občasno zajadrala na valu precej priljubljenega »antiamerikanizma«, po drugi strani pa je Zmago Jelinčič denimo navezoval zelo tesne stike z Izraelom.¹⁰⁴⁹ Najbolj presenetljiv obrat je pri stranki pomenilo obdobje zelo srčnega sodelovanja z Zvezno republiko Jugoslavijo. Sledimo mu lahko že od februarja 1995, ko je Zmago Jelinčič predstavil poslansko pobudo za oživitev gospodarskih stikov z ZRJ,¹⁰⁵⁰ ki jo je novembra ob čestitki ZRJ ob podpisu Daytonske mirovne pogodbe razširil še na normalizacijo diplomatskih stikov.¹⁰⁵¹ Vmes v nastopih v srbskih medijih ni pozabil poudariti, da je ZRJ država, »s katero Slovenija nikoli ni imela problemov«,¹⁰⁵² tamponsko Hrvaško pa je označil za »največji vzrok nemirov in nestabilnosti v tem delu Evrope«. ¹⁰⁵³ SNS se je tudi kot edina slovenska parlamentarna stranka postavila na srbsko-črnogorsko stran v času napada sil zveze Nato na Jugoslavijo.¹⁰⁵⁴ Boris Jež je spomladi 1999 prispeval briljantno analizo tega političnega preobrata in ob prisposodbi o zarečenem kruhu spomnil na osem let staro izjavo Zmaga Jelinčiča v časopisu *Tribuna* o tem, da so »nas slovenski politiki že dvakrat prodali Srbom: leta 1918, 1945, sedanja oblast pa nas zgleda želi prodati še tretjič. Proti temu se bomo odločno borili.«¹⁰⁵⁵ Po seriji obiskov ZRJ in sestankov s srbsko vlado »danes v mikrofone govori neki povsem drugi Jelinčič /.../, ki je še pred nekaj leti pripisoval vse tegobe Slovenije ‚južnjaški mafiji‘; nastopa kot prepričan srbofil; Natovo posredovanje razlaga s Clintonovo

1044 Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke, str. 38; Jelinčič, Slovenec sem!, str. 34.

1045 Pucer, Esuli nimajo v Istri kaj iskati, str. 29.

1046 SNS ne podpira španske pobude.

1047 »Tako bomo poleg 185.000 Neslovencev dobili še nekaj tisoč italijanskih državljanov, pravih Slovencev, ki bodo imeli zato, ker imajo dvojno državljanstvo, možnost na veliko kupovati slovenske nepremičnine. Italijanska manjšina v naši državi pa potuhnjeno molči! Tako bodo Italijani skozi zadnja vrata prišli do tistega, kar so hoteli – do naše zemlje!« – Naše domovine ne damo italijanskemu fašizmu!.

1048 Podpis tranzitnega sporazuma med Republiko Hrvaško in zvezo Nato potiska našo državo nazaj na Balkan in pomeni skrajno ignorantsko ravnanje slovenske vlade!.

1049 Zmago Jelinčič v Izraelu.

1050 Jelinčič za oživitev gospodarskega sodelovanja z ZRJ.

1051 Jelinčič čestital Beogradu daytonski podpis.

1052 Jelinčič za TV Srbijo o odnosih med Slovenijo in ZRJ.

1053 Srbski tisk povzema pogovor Zmaga Jelinčiča za Radio Kragujevac.

1054 SNS proti preletu letal zveze Nato čez ozemlje Slovenije.

1055 Šuen, Za Veliko Slovenijo, str. 7.

spolno nemočjo, za Slovenijo pa pravi, da bi morala iskati prijatelje v vzhodnem bloku, v Aziji in pri neuvrščenih.« Jež je sicer ta »salto mortale« razumel kot znak razkrajanja stranke in posledico dviga praga za vstop v parlament. Menil je, da je Jelinčič s tem poskusil novačiti novo volilno bazo – priseljence z juga, in to tako, da mu ne bi bilo treba spremeniti strankarskega programa niti sebe. Ob tem pa je bilo javno mnenje jasno, več kot polovica Slovencev je podpirala intervencijo Nata in vstop v to obrambno organizacijo. »Jelinčičev populizem je tako dejansko brez naboja, brez populusa.«¹⁰⁵⁶ Po padcu Miloševićevega režima oktobra 2000 odnosi z novimi oblastmi niso zastali,¹⁰⁵⁷ Zmago Jelinčič pa je našel novo poslovno priložnost za Slovenijo in na povabilo iraškega veleposlaništva na Dunaju odšel v Irak, kjer je SNS podpisala pogodbo o sodelovanju pri pridobivanju poslov v Iraku z režimsko stranko Baath.¹⁰⁵⁸

V obdobju pred letom 2000, ko se je tako rekoč celotni slovenski politični establišment brez pomislekov zedinil ob projektu vstopa v Evropsko unijo (in zvezo Nato) kot glavni prioriteti slovenske politike, je Slovenska nacionalna stranka v državnem zboru plula proti toku. Aprila leta 1997 je tako bila SNS edina parlamentarna stranka, ki je izrazila zadržke pri izjavi o skupni podpori za vključevanje v zvezo Nato.¹⁰⁵⁹ Enako je bilo tudi pri podpisu medstrankarskega sporazuma o sodelovanju pri vključevanju Slovenije v Evropsko unijo.¹⁰⁶⁰ Leto dni kasneje je članstvo Zmaga Jelinčiča v pridružitvenem parlamentarnem odboru Evropskega parlamenta povzročilo protest SDS in SKD, ker naj bi razpihoval »narodno sovraštvo in nestrpnost do nekaterih evropskih držav«.¹⁰⁶¹ Pri vsem tem je zanimivo dejstvo, da se evroskepticizem mnogo bolj odkrito pojavlja v medijskih objavah stranke, v samih temeljnih dokumentih stranke pa bi o tem težko govorili. V programu iz leta 1991 je ost seveda naperjena proti Jugoslaviji in v prvi programski točki, ki govori o popolnoma samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji, lahko preberemo o potrebi po ustvarjanju pogojev, ki bodo omogočili svobodno vključevanje v združeno Evropo.¹⁰⁶² V dopolnjenem okvirnem programu iz leta 1995 fokus še vedno leži na preprečevanju kakršnihkoli povezav z republikami bivše Jugoslavije, vstop v združeno Evropo pa je še vedno zaželen, vendar pogojen: »brez priklanjanja komurkoli, brez podarjanja slovenske zemlje tujcem in v smislu interesa slovenskega naroda«. O vstopu v kakršnokoli

1056 Jež, Populizem brez populusa, str. 3.

1057 Zmago Jelinčič o odnosih med Slovenijo in ZRJ.

1058 Jelinčič: Irak je pripravljen sodelovati s Slovenijo.

1059 Vse parlamentarne stranke za vstop Slovenije v Nato.

1060 Predsedniki strank o doseženem dogovoru.

1061 SDS in SKD nasprotujeta članstvu Zmaga Jelinčiča v stalni delegaciji DZ v pridružitvenem parlamentarnem odboru Evropskega parlamenta.

1062 Okvirni program slovenske nacionalne stranke.

evropsko združenje ali vojaško zvezo naj bi odločali državljani na referendumu.¹⁰⁶³ Povzetek volilnega programa iz leta 1996 v prvi točki celo govori o »popolnoma samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji v evropskih okvirih«.¹⁰⁶⁴ Leta 1995 SNS pozdravlja sodelovanje Slovenske vojske v organizaciji Partnerstvo za mir in postopno vključevanje v obrambni sistem Nato. V tretji verziji programa iz leta 2000 se dikcija povsem spremeni:

»Zato bomo tudi v bodoče nasprotovali podpisom raznih vojaških ali gospodarskih sporazumov, ki so Sloveniji v škodo in katerih tolmačenje bi lahko Sloveniji krnilo samostojnost in neodvisnost ter ozemeljsko integriteto. Smo proti nesmiselnemu in nepremišljenemu vstopanju Republike Slovenije v Evropsko unijo, kajti že sedanje študije in razprave kažejo, da Slovenija od vstopanja v EU, kakršnega zagovarja sedanja vlada, ne bi oziroma ne bo imela nobene koristi. Prepričani smo, da Slovenija ne potrebuje novega gospodarja iz Bruslja, če pa potrebuje sodelovanje, mora biti izhodišče za to sodelovanje enakopravnost, enakovrednost in pa spoštovanje soperterjev.«

Referendum o teh vprašanjih je označen kot »neodtujljiva pravica slovenskega naroda«, medtem ko je v poglavju o vojski tudi jasno povedano, da »Slovenska nacionalna stranka nasprotuje vstopanju v organizacijo Nato«.¹⁰⁶⁵ Program stranke tako z zakasnitvijo sledi njenemu dejanskemu prilagajanju novim izhodiščem, veliko bolj ažurno pa se stranka prilagodi novim razmeram po vstopu Slovenije v EU in Nato ter leta 2005 v prvi člen programa resignirano zapiše: »Dejstvo je, da smo nasprotovali vstopu Republike Slovenije v Evropsko unijo in zvezo Nato, državljani pa so se na referendumu odločili za vstop oziroma pristop v obe integraciji in ti dve demokratični odločitvi večine spoštujemo, vendar pa bomo stalno bedeli nad tem, da bo izhodišče za sodelovanje enakopravnost, enakovrednost in spoštovanje vseh partnerjev.« Nekoliko manj racionalno, a s stališča stranke nedvoumno logično, pa ažurirani program govori o pričakovani vlogi zveze Nato v slovenski obrambni ali celo zunanji politiki, saj so izrazili pričakovanje, »da bo le ta (zveza Nato – op. J. H.) v skladu s 5. členom washingtonskega sporazuma pomagala pri ohranitvi integritete slovenskega ozemlja in onemogočila agresivne težnje sosednje Hrvaške«.¹⁰⁶⁶

1063 Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke, str. 38.

1064 Povzetek programa SNS.

1065 Program stranke.

1066 Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 7. kongresu stranke na Brdu pri Kranju, 21. 5. 2005.

Vladna kriza, ki je izbruhnila spomladi leta 2000, je odnesla vlado Janeza Drnovška.¹⁰⁶⁷ Preden je bilo znano, kdo to bo, je stranka javno naznanila, da bo podprla mandatarja desnice, saj »sedem let in pol podpiranja vladavine Drnovška in LDS ni prineslo nič dobrega niti SNS niti Sloveniji.«¹⁰⁶⁸ Strankino mnenje pa se je spremenilo v trenutku, ko je bilo znano ime novega kandidata za mandatarja, to je bil argentinski Slovenec dr. Andrej Bajuk, ki je deloval kot simbol ideologije, proti kateri je stranka v prejšnjih letih nastopala.¹⁰⁶⁹ A stranka tudi tokrat ni bila enotna, pomisleke je imela Polonca Dobrajc, kar se je odražalo v neenotnem glasovanju v državnem zboru in izstopu poslanke iz poslanske skupine.¹⁰⁷⁰ Njen glas je bil na koncu odločilen za potrditev kratkotrajne vlade strank slovenske pomladi, ki je mandat nastopila pol leta pred rednimi volitvami.¹⁰⁷¹ 15. oktobra 2000 je stranka na volitvah ponovno preseгла prag za uvrstitev v državni zbor in v njem imela štiri poslance.

Po volitvah se je vzpostavila levosredinska vlada,¹⁰⁷² proti kateri je stranka nastopala izrazito kritično, predvsem na račun po njihovem mnenju mlahavega vodenja zunanje politike, kjer je opozarjala predvsem na težave s Hrvaško. V že znanem slogu stranke, »ki pove stvari, tako kot so«, so ob sporni hrvaški enostranski razglasitvi enotne ribolovne cone v izjavi povzeli vse argumente o mejnem sporu in odnosi z Republiko Hrvaško, ki so na dnevnem redu SNS še danes: »Na samovoljo Hrvatov in njihovo jasno namero ,storiti, kar hočemo‘ smo v poslanski skupini SNS ves čas jasno opozarjali. Dejstvo je, kar se je že nekajkrat izkazalo tudi že v praksi, da se glede na vedenje Hrvaške ne moremo in ne smemo zanašati na obstoječe mednarodne smernice, ki jih spoštujejo demokratične države, kot tudi ne na mednarodno pravo in ,dobre‘ sosedske odnose.«¹⁰⁷³ Osnovne usmeritve stranke so ostajale podobne, predvsem v kontekstu pričakovanega vstopa Slovenije v Evropsko unijo in zvezo Nato, kjer se je, kot je napovedala v programu, pridružila k pobudi za razpis referendumov.¹⁰⁷⁴

Glasno poudarjanje stališč, ki niso bila usklajena s pogledi ostalih strank, pa stranki ni pripomoglo k učinkovitosti ali vplivu na sprejemanje političnih odločitev. V skoraj treh letih so tako vložili več kot 20 zakonskih predlogov, a

1067 SNS: Proti zaupnici Drnovšku in za predčasne volitve.

1068 Jelinčič: SNS bo podprla »pomladnega« mandatarja.

1069 SNS: Bajuk naj se odreče argentinskega državljanstva.

1070 Jelinčič: Poslanca Polonca Dobrajc že nekaj časa ni več članica SNS.

1071 E. Ž., Polonca Dobrajc.

1072 Zaradi odhoda Janeza Drnovška s čela vlade ob kandidaturi za predsednika države se je na sredini mandata vlada v podobni sestavi ponovno vzpostavila pod vodstvom dotedanjega finančnega ministra Toneta Ropa.

1073 Jelinčič: razglasitev ERC pričakovana; SNS zahteva odločnejši nastop Slovenije.

1074 SNS se pridružuje pobudi za razpis referendumov o EU in Nato.

niti za enega niso dobili podpore koalicije, ter se brez posebne samokritike pritoževali, »da vlada zakonske predloge presoja po tem, kdo jih je vložil in ne po vsebini«. ¹⁰⁷⁵ Določena vprašanja so imela jasen znak populističnega delovanja, kot je na primer večkrat ponovljeni predlog SNS za povišanje kazni pri spolnih deliktih ali v ljudskem besednjaku »kazni za pedofile in posiljevalce«. ¹⁰⁷⁶ Utečena praksa postavljanja poslanskih vprašanj je omogočila večjo vidnost strankinih stališč, na poslanca jih je v povprečju postavila več kot sto.

K širši sprejemljivosti političnih stališč stranke, velikokrat je bila pri njih namenoma osamljena, ni pripomogel obujeni šovinizem. Poleg podpihovanja slabih odnosov s Hrvaško je v tem obdobju na tapeti bila nova skupina, ki je nadomestila nekdanje »južnjake«. Govorimo o fenomenu t. i. »izbrisanih«, oseb ki jih je Ministrstvo za notranje zadeve februarja 1992 nezakonito izbrisalo iz registra stalnih prebivalcev in so bili obravnavani kot tujci, ki nezakonito prebivajo v Sloveniji. Izbris je prizadel več kot 25.000 oseb, ki so imele republiško državljanstvo ene od drugih jugoslovanskih federativnih republik in stalno bivališče v Sloveniji. V stranki SNS, kjer je tema revizije rednega podeljevanja državljanstev državljanom iz drugih republik do tedaj že izzvenela, so imeli do teh vprašanj najmanj ali nobenega razumevanja. SNS je tako predloge vladajoče koalicije, ki je poskusila delikatno vprašanje reševati s predlogom tehničnega zakona, ostro napadala, ¹⁰⁷⁷ poskusila pa je tudi s svojim predlogom zakona. ¹⁰⁷⁸ V strogo populistični drži se z odločbo ustavnega sodišča v primeru »izbrisanih« ni strinjala in je trdila, da »nikoli niso bili izbrisani iz nobenega registra, ampak samo niso bili vpisani v register državljanstev, ker tega niso hoteli /.../, gre v veliki meri za ljudi, ki so nasprotovali osamosvojitvi Slovenije in so se borili proti osamosvojitvi, nekateri celo z orožjem v rokah«. ¹⁰⁷⁹ Uvodoma sem omenil, da so strankina retorika in njena dejanja kdaj tudi prestopili mejo družbeno sprejemljivega, a je z njimi tudi kovala politični kapital, saj je tako večji potencialni volilni bazi pokazala, da ostaja nepopustljiva in radikalna. ¹⁰⁸⁰ Tako je v trenutku, ko je skupina »izbrisanih« med gladovno stavko leta 2005 prišla v državni zbor na pogovore s poslanci, na vratih poslanske skupine visel plakat, na katerem je pisalo: »Vsi izbrisani vabljeni na ples, igral vam bo Jelinčič na puško mitraljez!!!!« ¹⁰⁸¹ Druga skupina državljanov, ki se je izkazala za dobrega grešnega kozla pri pridobivanju

1075 V SNS menijo, da vlada ignorira njihove zakonske predloge.

1076 SNS poziva vlado, naj zviša zaporne kazni za področje spolne nedotakljivosti.

1077 SNS: Bohinčeve izjave o zakonu o izbrisanih so zavajanje javnosti.

1078 SNS predstavila svojo različico ustavnega zakona o izbrisanih.

1079 SNS: Državni zbor naj zavrže sklepe ustavnega sodišča v primeru izbrisanih.

1080 Tako se je izkazalo tudi na referendumu o tem vprašanju, kjer je sicer le dobrih 30 odstotkov volilnih upravičencev predlog tehničnega zakona zavrnilo s 95-odstotno večino. – Večina proti tehničnemu zakonu o izbrisanih.

1081 Kazenska ovadba zaradi nestrpnosti.

političnih točk, so bili Romi. V kasnejšem obdobju je zaradi odmevnosti romske problematike pri Ambrusu sicer to bilo bolj v ospredju. SNS je problematizirala uvedbo romskega predstavnika v dvajsetih lokalnih skupnostih, predvsem ker naj ne bi šlo za stalno naseljeno populacijo, temveč za »migrantsko populacijo, ki se seli iz kraja v kraj«. ¹⁰⁸² Javnost je poskušala mobilizirati s predlogom zakona o urejanju romske problematike, v javnih nastopih pa je Rome označevala s slabšalnimi izrazom »Cigani«. ¹⁰⁸³ Cilj je bil dosežen, razprava v državnem zboru ob obravnavi zakona je bila dan nabiranja političnih točk:

»Čeprav so poslanci LDS menda hoteli ravno nasprotno, so z zahtevo, da se o zakonu Jelinčičeve stranke opravi splošna razprava, prav nacionalistom in njihovim ciničnim idejam omogočili sončenje pod žarometi televizijskih kamer. Nič čudnega ni, da se je prvak SNS na zasedanju parlamenta zadovoljno hahljal v kozjo bradico, saj so mu prav liberalci omogočili glavno vlogo v predstavi, med katero si je v svoj politični klobuk nabral novih političnih točk med ljudmi.« ¹⁰⁸⁴

A glede na to, da je bilo to obdobje konkretnjšega odpiranja slovenskega trga in tujih investicij, je pomembno iz tega obdobja poudariti gospodarske koncepte SNS. V okvirnem programu iz leta 1991 so lapidarno zapisani in v duhu časa govorijo o ukinitvi »velikih industrijskih kompleksov bazične industrije« brez možnosti za ekonomsko preživetje, ¹⁰⁸⁵ prednost pa naj bi imele ekološko bolj vzdržne panoge. Veliko bolj jasno je zvenel povzetek strankinih gospodarskih idej iz tega časa, »Slovenija naj bi se pri razvoju zgledovala po singapurskem receptu oziroma po razvojni filozofiji uspešnih azijskih držav, ne pa da se v Slovenijo prenašajo izkušnje z nemškega in italijanskega prostora«. ¹⁰⁸⁶ Tuji recepti, in to ne vedno najbolj uspešni, so zapisani tudi v kasnejših gospodarskih programih, leta 2000 oziroma 2005 je tako ponujen t. i. »ciprski model, ki bi bil zanimiv za vlagatelje tujega kapitala in koristen za našo državo«. ¹⁰⁸⁷ V vseh programih je jasno zapisano zavzemanje za dosledno uveljavljanje tržnega gospodarstva ob pomislekih ob položaju slovenskega gospodarstva in kmetijstva v evropski skupnosti; SNS je tako leta 2003 v parlamentarno proceduro vložila noveli zakonov o preprečevanju omejevanja konkurence in o prevzemih ter

1082 SNS: Noveli zakona o lokalni samoupravi in o lokalnih volitvah protislovenski.

1083 Gerenčer, »Jelinčič na sodišče zaradi Ciganov«, str. 2.

1084 Poglajen, Pogrevanje Jelinčičevega golaža, str. 5.

1085 Na takšen način je konec leta 1991 stranka denimo ponujala rešitev okoljskega problema v slovenski energetiki, saj bi lahko nemudoma zaprli jedrsko elektrarno v Krškem (ki jo je kasneje zaradi solastništva s Hrvaško problematizirala tudi kot politično temo in varnostno grožnjo) in termoelektrarno v Šoštanju kot najbolj problematični, izpad 40 odstotkov tam pridobljene energije pa bi nadomestili tako, da bi istočasno ugasnili njene največje porabnike, bazično industrijo, »predvsem železarne in Kidričevo«. – Slovenska nacionalna stranka o Jedrski elektrarni Krško.

1086 Kuzmanič, Politični ekstremizem pod Slovenci, str. 53.

1087 Program stranke.

tako »poskušala ‚strezniť slovensko politiko, da bi pristopila k zakonodaji, ki bi slovenskim podjetjem omogočala konkurenčnost«. Ob tem so predlagali, da z vstopom v EU Slovenija počaka še osem do deset let in tako pridobi nekaj časa, v katerem bi domače gospodarstvo pripravila za vstop na evropski trg. V programih, ki so veljali po prelomu tisočletja, je zapisan tudi stavek, ki govori o potrebi po vstopanju tujega kapitala, »vendar odprto in urejeno s slovensko regulativo«. Poseben problem in prostor, kjer je demagoško izkoriščen strah pred tujci, pa predstavlja strankina ideja o zaposlovanju domače delovne sile. V prvi polovici devetdesetih let je poglavje o delu nosilo naslov Nezaposlenost v Republiki Sloveniji in govorilo o »Slovencih in Slovenkah ter lojalnih državljankeh in državljanih« ter zagotavljanju novih investicij »izključno tam, kjer je domicil delovne sile, pri drugih delovnih organizacijah pa zagotavljanje izključne prednosti slovenskih delavcev«. ¹⁰⁸⁸

Diskrepanca, ki je izhajala iz sočasne zahteve po tržnem gospodarstvu in odprtosti gospodarstva za naložbe po ciprskem vzoru, po drugi strani pa želja po zaščiti »nacionalnih interesov« v kombinaciji z evroskepticizmom, sta prišli na plan v novem tisočletju. Skupaj z zunajparlamentarno liberalno sredinsko stranko Nova, s katero je SNS združevalo zgolj nasprotovanje evropskemu povezovanju ali strah po izgubi dela suverenosti, sta po tem, ko je državni zbor potrdil obvezno preoblikovanje prostocarinskih prodajaln na cestnih prehodih z državami EU v trgovine z normalno obdavčitvijo že pred formalnim vstopom v Evropsko unijo, ¹⁰⁸⁹ zagnali referendumsko pobudo, za katero pa nista pridobili dovolj podpisov. ¹⁰⁹⁰ Drugače pa je bilo pri vprašanju neposrednih tujih naložb v »gospodarsko in narodno infrastrukturo«. ¹⁰⁹¹ Pri tem je SNS, podobno kot več drugih strank, načela debato o slovenskem nacionalnem interesu. Leta 2001 je tako Zmago Jelinčič dejal, da je:

»Slovenski nacionalni interes pereča tema, ki se neposredno dotika Slovenije, vseh njenih državljanov in slovenskega gospodarstva, saj se v tem trenutku vršijo oziroma pripravljajo prevzemi določenih najvitalnejših slovenskih gospodarskih družb, ob tem pa je mogoče zaslediti samo ekonomske interese tujih prevzemnih družb, ki hlepijo po prevzemu slovenskega trga in onemogočanju slovenskih konkurentov.« ¹⁰⁹²

To je izjavil le nekaj dni za tem, ko je SNS poskusila novelirati zakon o preprečevanju omejevanja konkurence tako, da ne bi bile prepovedane »tiste koncentracije podjetij, ki koristijo državi oz. celotnemu gospodarstvu zaradi

1088 Prav tam.

1089 Odločitev o usodi duty freejev – na potezi je parlament.

1090 SNS poziva k zbiranju podpisov v podporo referendumu o PCP.

1091 Okvirni program.

1092 Jelinčič: Morda je zadnji trenutek, da zaščitimo slovenske nacionalne interese.

znanstvenih, gospodarskih, socialnih in nacionalnih razlogov«. ¹⁰⁹³ Stranka je v tem času glasno nasprotovala prodajam podjetij v državni lasti tujim korporacijam, predvsem v primeru farmacevtskega podjetja Lek, ¹⁰⁹⁴ v t. i. pivovarski vojni pa je ostro napadala vlado zaradi prodaje Pivovarne Union belgijskemu Interbrewu in se postavila na stran Pivovarne Laško in znanega načrta o vzpostavitvi slovenskega holdinga pijač. ¹⁰⁹⁵ Enako ostro se je postavila tudi proti vstopu tujega kapitala v slovenske banke in s stranko Nova zagnala zbiranje podpisov za referendum za zakon o začasni prepovedi privatizacije dveh največjih slovenskih državnih bank. ¹⁰⁹⁶ Kljub ne popolnoma koherentnemu programu tako lahko tudi gospodarskopolične ideje SNS povzamemo s »prvo in osnovno programsko usmeritvijo SNS /.../ – dobrobit slovenskega naroda – svoj gospod na svoji zemlji«. ¹⁰⁹⁷

SNS je bila ustanovljena pred 29 leti in je v tem času prehodila dolgo pot, polno zapletov, razkolov, prestopov in sprememb. A spremembe so večkrat bile organizacijske kot pa ideološke narave. Od leta 1991 je v njenih programskih dokumentih prihajalo do sprememb, ki niso bile bistvene narave. Okvirni program stranke je tako lapidaren, da je natisnjen na eni sami strani papirja in vpisan tudi v statut stranke ter načeloma še danes veljaven. Vsi dodatki, ki so z leti spremljali spremembe politične stvarnosti, so večinoma plod dela njenega predsednika, strankarskega šefa z najdaljšim stažem. A tudi najdaljši programski dokument med petimi obstoječimi obsega natančno deset strani, v njem pa s kratkimi poglavji, preprostim jezikom in zgolj načelnimi ali simplističnimi rešitvami stranka nakaže svojo populistično usmerjenost. Iz pregleda programskih dokumentov in natančne analize poročanja o strankinem delovanju, ki ga je omogočil arhiv Slovenske tiskovne agencije, pa se izlušči nekaj bistvenih usmeritev, ki se med seboj večkrat prekrivajo, od neprikrite ksenofobije do suverenističnega evroskepticizma, gospodarskega protekcionizma in doslednega zagovarjanja laicizma. Eklekticizem, ki so ga strankinim stališčem pripisovali, pa se ni omejeval zgolj na to, da je občasno prihajalo do sprememb kurza, denimo ob prvem razkolu, temveč lahko iz poglavij izluščimo tudi teme, ki so dobro zvenele pri nabiranju političnih točk ali pa so bile predmet zanimanja človeka, ki stranko

1093 SNS predlaga spremembe zakona v zvezi s koncentracijo podjetij.

1094 Jelinčič o prodaji Leka, agresiji sovražne Hrvaške in policijski diktaturi vladajoče koalicije.

1095 SNS se zavzema za oblikovanje slovenskega holdinga pijač.

1096 SNS in Nova stranka zbirata podpise za referendum o ohranitvi bank v slovenski lasti.

1097 Okvirni program.

pravzaprav predstavlja. Poleg res osnovnih usmeritev je tako za uspeh delovanja stranke navadno več naredil medijski pomp kot pa striktna svetovnonazorska usmeritev, ki je bila dosledno, kot je nekoč zapel Iztok Mlakar, »levodesne bolj smeri«. ¹⁰⁹⁸

1098 Mlakar, »Politik Gvido«.

Jure Gašparič in Simona Kustec

**STABILNA
NESTABILNOST ALI
IDEJNOPOLITIČNI
(NE)ZNAČAJ
SLOVENSКИH STRANK
1992–2018**

UVOD

Analiza slovenske idejnopolitične krajine v tranzicijskem in posttranzicijskem obdobju ob koncu 20. in začetku 21. stoletja, s katero zaključujemo pričujočo monografijo, sledi izhodiščem iz predhodnih poglavij, a se obenem od njih v nekaterih pomembnih segmentih razlikuje. Glede na to, da je predmet proučevanja keenanovska »zgodovina sedanjosti«, vratolomen in dogodkovno zgoščen čas, ki ga mnogi označujejo za »neberljivega«,¹⁰⁹⁹ je v ospredju interdisciplinarni pristop. Oba avtorja sva namreč prepričana, da lahko kombinacija metodološkega instrumentarija in sinteza dosedanjih raziskav dveh ved – zgodovinarstva in politologije, omogoči jasnejši, polnejši in znanstveno prepričljivejši vpogled v idejnopolitično dinamiko slovenskih političnih subjektov.

1099 Gašparič, Pisati politično zgodovino, str. 27–37.

V prvem delu slediva historiografskemu pristopu, kjer skušava prikazati značilnosti političnega prostora in genezo kolektivnih profilov strank. Tukaj sami programi niso v ospredju, osredotočava se na volitve (torej vpliv in odmev stranke med volivci) in na idejnopolitično odmevnejše dogodke. V drugem delu pa v sintetični podobi prikazujeva programsko podobo političnih strank, kot je razvidna iz njihovih programskih dokumentov. Pri tem slediva mednarodno uveljavljeni metodologiji kodiranja vsebine programskih dokumentov, imenovani MARPOR.¹¹⁰⁰ Za takšen pristop sva se prvenstveno odločila iz metodoloških razlogov, da se – zasledujoč postavljena pravila analize vsebine tujih raziskovalcev¹¹⁰¹ – izogneva kakršnikoli subjektivni presoji tega, kar so politične stranke v svojih programih do danes ponujale in obljubljale volivcem. Ugotovitve, ki jih navajava v nadaljevanju, bodo za bralca v prvem hipu verjetno presenetljive, po premisleku pa bodo pokazale na svojo veliko pojasnjevalno moč vsakokratnega aktualnega strankarskopoličnega delovanja in razmer v državi.

V zaključnem podpoglavju oblikujeva sintetična dognanja, ki so značilna za ta politični prostor. Drzneva si celo trditi, da bodo dognanja veljala tudi še nekaj časa v prihodnje – predvsem tudi zato, ker bodo tiste politične stranke, ki bodo želele opravljati odgovorno ‚posredniško‘ vlogo med volivci in državo, najprej morale znati poiskati državniško domišljene razvojne rešitve in usmeritve. In s tem ne misliva na pristop vsakokratnega ‚kopiraj in prilepi‘, kar koli se ti zdi, da bi znalo biti ljudem všečno in se v nekaj minutah in z nekaj kliki najde na svetovnem spletu. Treba se bo obrniti h kapitalu takšnih vsebin, ki se ne rodijo čez noč, ampak so rezultat dolgega ter potrpežljivega vlaganja v moč političnih misli in idej.

OD VOLITEV DO VOLITEV

Če skušamo slovenske politične stranke umestiti v njihovo okolje, lahko najprej ugotovimo, da je bilo to ves čas prežeto z nezaupanjem do politike. Že v času oblikovanja slovenskega političnega sistema, v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja, ko je bilo v državi veliko optimizma, ljudje političnim institucijam, strankam in politikom niso zaupali,¹¹⁰² po besedah nekdanjega politika in ustavnega sodnika dr. Cirila Ribičiča naj bi bili prepričani, da je parlament »zdrružba lenih razsipnežev«.¹¹⁰³ V naslednjih letih je Slovenija prizadevno izpolnjevala

1100 Več in podrobno *Manifesto Project Database*.

1101 Klingemann, Volkens, Bara, Budge in McDonald, *Mapping Policy Preferences*, 2; Laver, Benoit in Garry, *Extracting Policy Positions from Political Texts Using Words as Data*, str. 311–331.

1102 Toš, ur., *Vrednote v prehodu*, 8, str. 302; Gašparič, O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi, str. 81–96.

1103 Ribičič, *Siva tipka 074*, str. 124.

pričakovanja Bruslja,¹¹⁰⁴ uveljavila se je krilatica o zgodbi o uspehu, a stališče o politiki in strankah se ni spremenilo. Nasprotno, sčasoma so ljudje svoje mnenje le še utrdili. Leta 2013, v času gospodarsko-finančne krize, so svoje razočaranje nad vsem, kar pojmujejo pod pojmom »politika«, jasno izrazili ne zgolj skozi javnomnenjsko priložnost,¹¹⁰⁵ ampak tudi pokazali v obsežnem protestnem gibanju.¹¹⁰⁶ Dogajanje se je začelo v socialno občutljivem okolju – v Mariboru, od koder je iskra zanetila »ljudske vstaje« tudi po drugih mestih, med drugim v Ljubljani, kjer so se protestniki večkrat množično zbrali pred parlamentom. Pojavljala so se gesla o zgrešenosti političnega sistema, vrstili pozivi k uvajanju neposredne demokracije.

Poleg omenjenega dejavnika – nezaupanja – lahko v treh tranzicijskih desetletjih opazimo še nekaj tipičnih značilnosti, ki so pomembno opredeljevale slovenski politični prostor. Politika je postajala vse bolj personalizirana (ključna je bila in je vloga političnih liderjev, a ti ne poosebljajo neke jasne politike), medializirana (kjer se težišče prenaša od tiska, televizije do sodobnih internetnih medijev) in – to povezujeva z nizkim zaupanjem vanjo – informalizirana. Ljudje so bili prepričani, da se o pomembnih stvareh odloča daleč za njihovimi očmi, neodvisno od rezultatov volitev, volilnih programov in obljub.¹¹⁰⁷ Največja konstanta slovenskega političnega prostora je bila polarizacija – delitev političnih akterjev na slovensko levo in desnico, pri čemer sploh ni nujno, da so se tako opredeljevale same stranke, kot edina dejanska sredinsko-leva ‚mediacijska‘ stranka pa je že po volitvah leta 2004 iz slovenskega strankarskega prostora izginila sicer prvih dvanajst let slovenske osamosvojitve vodilna vladna stranka Liberalna demokracija Slovenije.¹¹⁰⁸ Kmalu po tem so njeno idejno poslanstvo začele prevzemati nove politične stranke, ki so s svojo priložnostjo in zmožnostjo ‚enomandatnega‘ političnega potenciala vse do aktualnih dni sicer velikimi ambicijami in pričakovanji vstopale v še bolj prevelike čevlje. Volja volivcev, ‚lastnikov‘ demokracije, je bila jasna in odločna,¹¹⁰⁹ a hkrati tudi vse manj aktivna ter vse bolj nepredvidljiva in spremenljiva.¹¹¹⁰

Izhajajoč iz teh značilnosti, v nadaljevanju predstavljava nekaj ključnih lastnosti prvih desetletij od uveljavitve nove slovenske ustave.

1104 *Slovenia – 10 Years of Independence*.

1105 Toš, ur., *Vrednote v prehodu*, 12.

1106 Gl. Gašparič, *Slovenski parlament*.

1107 Slovenija glede številnih omenjenih značilnosti še zdaleč ni osamljen evropski fenomen. – Wirsching, *Der Preis der Freiheit*, str. 308–318.

1108 Fink-Hafner, *Slovenia: Between Bipolarity and Broad Coalition-Building*.

1109 Gašparič, *Pisati politično zgodovino*, str. 27–37.

1110 Kustec in Henjak, *Changing dynamics of democratic parliamentary arena in Slovenia*, str. 84–104.

OBLIKOVANJE IDEJNOPOLITIČNEGA OKOLJA DO VSTOPA V EU

Na prvih državnozbornih volitvah decembra 1992 se je pomerila široka paleta političnih strank in kandidatov. Z lastnimi kandidatnimi listami je nastopilo 25 strank, na desetih listah pa so kandidirali nestranski posamezniki. Za 90 sedežev se je tako potegovalo kar 1505 kandidatov.¹¹¹¹ V nepregledni množici političnih programov in predvolilnih obljub se je volivec le težko znašel. In v čem so se pravzaprav Demokrati – Demokratska stranka – DS, DEMOS – Krambergerjeva združena lista, Deželna stranka Slovenije, Gibanje za občo demokracijo – GOD, IDZ – Istrski demokratski zbor, Lista Krščanskih socialistov, Delavske stranke Naprej in Svobodne stranke, Liberalna stranka – LS, Liberalno demokratska stranka – LDS, Liberalno demokratska stranka Slovenije – LDSS, Narodni demokrati in Slovenska gospodarska stranka, Republikanska zveza Slovenije – RZS, Slovenska ljudska stranka – SLS, Slovenska nacionalna stranka – SNS, Slovenski krščanski demokrati – SKD, Slovensko ekološko gibanje – SEG, Socialdemokratska stranka Slovenije – SDSS, Socialistična stranka Slovenije – SSS, Slovenska obrtno podjetniška stranka – Stranka centra – SOPS, Stranka neodvisnih – SN, Štajerska demokratska krščanska stranka – ŠDKS, Združena lista – Delavska stranka Slovenije, Demokratska stranka upokojencev Slovenije, Socialdemokratska unija Slovenije, SDP – Socialdemokratska prenova Slovenije, Združenje Svoboda, mir in ekološki razvoj Slovenije – Združenje Smer Slovenije, Zeleni Slovenije – Zeleni, Zeleno gibanje – ZG in Zveza za Primorsko – ZZP med seboj razlikovali?¹¹¹² Komentator časnika *Delo* je hudomušno in precej točno ugotavljal, da za takšno število strank nekako ni pravega razloga, saj so programi med seboj nerazpoznavni, »večinoma gre za subtilne razlike v detajlih in poudarkih«. ¹¹¹³ Vzrok za to lahko na eni strani iščemo v političnem pragmatizmu; v tem, da je večina strank nagovarjala prav vse volivce, na drugi pa predvsem v tem, da je tedaj bila strankarska demokracija še zelo mlada, politični prostor, v katerem se stranke še niso jasno programsko profilirale, pa zato nejasen. Toda velika programska sorodnost večine strank nikakor ni pomenila, da so si te bile tudi zares sorodne in da so imele velik vzajemen koalicijski potencial. Prav nasprotno. Številne med njimi so si bile daleč narazen, pri čemer so jih delila zlasti temeljna idejnopolitična razhajanja (odnos do preteklosti, tradicionalizem/progresivnost, liberalizem/konservativizem).¹¹¹⁴

Velika zmagovalka prvih državnozbornih volitev je bila LDS. S svojimi slogani »Slovenija. Zgodba o uspehu« in »Ne levo, ne desno. Na bolje«, ki so bili

1111 *Slovenski almanah '94*, str. 9.

1112 *Delo: sobotna priloga*, 34, št. 276, 28. 11. 1992, str. 26–27, Programi, ki naj prepričajo volivce.

1113 Pečauer, *Prodajalna z veliko izbiro*.

1114 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 56.

prvič predstavljeni na t. i. jumbo plakatih, je poudarjala optimistično zazrtost v prihodnost, kot garancijo volivcem pa zagovarjala svojega priljubljenega premierja Drnovška. Poleg LDS je tedaj skromen parlamentarni prag treh osvojenih mandatov uspelo prestopiti še sedmim strankam. Prvi zasledovalci so bili krščanski demokrati Lojzeta Peterleta, Združena lista je zaostala le malo manj. Drugo- in tretjevrščeni stranki sta si bili idejno najbolj oddaljeni, saj je prva poosebljala novo družbeno vlogo vere in Cerkve, okostje druge pa je bila nekdanja Zveza komunistov. Prva je šla po poti klasične konservativne stranke, druga pa po poti sodobne socialdemokracije. Po mnenju analitikov je bila največje presenečenje prvih volitev četrtouvrščena Slovenska nacionalna stranka Zmaga Jelinčiča. S populističnim geslom »Naredimo to deželo spet slovensko« je zavračala »balkanizacijo« in se zavzemala za neenakopravno obravnavo »bivših južnjakov«. V parlament so se uvrstile še Slovenska ljudska stranka Marjana Podobnika (idejno je bila blizu SKD, programsko je poudarjala zlasti »človeka« in »kmeta«), Zeleni Dušana Pluta s klasičnim »trajnostnim« programom, Demokratska stranka Igorja Bavčarja in SDSS prvega demosa Jožeta Pučnika.¹¹¹⁵ Vladno koalicijo so sestavili LDS, ZLSD, krščanski demokrati in SDSS.

Programi so se deloma napajali v idejah, aktualnih na zahodu, v glavnem pa so izhajali iz domačih političnih in družbenih razmer. V času prvega mandata je struktura političnega prostora vse jasneje dobivala že prej zaznavno dvopolno obliko – bolj libertarno tranzicijsko »levico« in konservativnejšo tranzicijsko »desnico«, kar se je kazalo v vsakodnevni politični praksi ob idejno močnejših vprašanjih. V ospredju ločevanja je bil odnos do preteklosti; do socialistične Jugoslavije in posledično do druge svetovne vojne, iz katere je druga Jugoslavija izšla. Najprej je bilo to zaznati spomladi leta 1994 ob razreševanju obrambnega ministra zaradi afere Depala vas, nato maja 1995 ob proslavljanju 50. obletnice konca druge svetovne vojne (SLS in SDSS ter SKD se niso udeležile slavnostne akademije v Cankarjevem domu). Ideološke razlike pa so se pokazale tudi pri sprejemanju svežnja šolske zakonodaje (osnovnošolski zakon je predvideval uvedbo obveznega predmeta verstva in etika v zadnja razreda osnovne šole) in pri vprašanju vračanja gozdov Cerkvi.¹¹¹⁶

Dvopolnost se je v naslednjih letih le še utrjevala, po naslednjih volitvah leta 1996 je bil tudi parlament razdeljen na pol in sestavljanje koalicije se je zavleklo. Ustvarjal se je vtis, da se soočata dva razvojna koncepta države, četudi v javni debati ni bilo prav veliko konceptualnih razprav.¹¹¹⁷

1115 *Delo: sobotna priloga*, 34, št. 276, 28. 11. 1992, str. 26–27, Programi, ki naj prepričajo volivce; *Državni zbor RS – Leto 1992 | Državna volilna komisija*.

1116 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 64–70.

1117 Prav tam, str. 73–80.

Vlado je naposled sestavila levo-desna koalicija med LDS, SLS in novinko – stranko, ki se je zavzemala za upokoјence – DeSUS, kar je za trenutek odprlo možnost drugačnega pogleda na politiko. V ospredje bi prišle programske razlike in načini delovanja, ne pa idejna zakoreninjenost v tranzicijskih vzorcih. Tako je dejal tudi mandatar Drnovšek:

»Moja ocena je bila vedno in tudi sedaj, da razlike med Slovenci niso takšne, da razlike med strankami niso takšne, da bi jih lahko za vedno zavezali v dva bloka, ki si a priori med seboj nasprotujeta. Obstaja precej programskih sličnosti, precej sorodnih prizadevanj med različnimi strankami in da stranke lahko te svoje cilje, svoja prizadevanja tudi v interesu državljanov, ki jih zastopajo, uresničujejo na različne načine, v različnih povezavah, ne samo v eni povezavi, ki se bo konfrontirala z neko drugo povezavo. To je drugačen tip demokracije, parlamentarne demokracije.«¹¹¹⁸

Toda stvarnost v nadaljnjih letih ni bila drugačna. Ostra dvopolnost, ki je bila tisto poletje leta 1997 presežena, se je ohranjala še naprej. Ko je konec leta 1997 parlament razpravljal o predlogu resolucije o protipravnem delovanju komunističnega totalitarnega režima, je spet dosegla enega izmed simbolnih viškov.¹¹¹⁹

Položaj se ni bistveno spremenil niti po naslednjih volitvah leta 2000, ko je LDS »pošastno zmagala«. Največjo pozornost so plenile teme, ki so zadevale načelna nazorska vprašanja in pri katerih je bila že vnaprejšnja opredelitev strank očitna (npr. predlog zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih umetne oploditve z biomedicinsko pomočjo, nacionalni interes v gospodarstvu in vprašanje ureditve statusa izbrisanih prebivalcev Slovenije).¹¹²⁰

IDEJNE ZNAČILNOSTI POLITIČNEGA PROSTORA PO VSTOPU V EU

»Kulturni boj« med »levico« in »desnico« se je nato nadaljeval tudi ob četrtih volitvah oktobra 2004, četudi se je njegova intenziteta zmanjšala v korist vse priljubljenejšega zaklinjanja na »sredinskost« in spravo ali spravljivost.¹¹²¹ Volilni izidi niso bili povsem nepričakovani, a so pomenili velik idejni preobrat. LDS je namreč prvič po letu 1992 utrpela poraz. Zmagovalka volitev tisto nedeljo je bila SDS s svojim liderjem Janezom Janšo, ki je po letu 1996 postopoma postajal zastavonoša opozicije. V tretjem mandatu je SDS nasploh bila tista stranka, ki je diktirala opozicijski tempo in odločno posegala v politično debato. S svojim

1118 DKO DZ RS, Dobesedni zapis 3. izredne seje II. mandata DZ z dne 27. 2. 1997.

1119 DKO DZ RS, Dobesedni zapis 19. izredne seje II. mandata DZ z dne 12. 12. 1997.

1120 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*.

1121 Gl. *Mladina*, št. 29 (2004).

sloganom »Slovenija na novi poti« je volivcem sporočala, da država potrebuje »osvežitev«.

Parlamentarni prag so tedaj prestopile še Nova Slovenija, stranka, ki je izšla iz združenih SLS in SKD in je s tradicionalističnim programom zasedla del prostora združene SLS, ZLSD (s prepoznavnim socialdemokratskim sloganom »Prihodnost za vse«), SLS (s konservativnim sloganom »Ohranimo Slovenijo«), DeSUS (z večgeneracijskim sloganom »Na modrih in mladih svet stoji. Za Desus vsi«), SNS (v sebi lastnem slogu je sporočala, da so njeni kandidati »Brez dlake na jeziku«).¹¹²² Na obzorju se je tedaj začela prikazovati nova koalicija, drugačna od prejšnjih. V njej predvsem ne bi bilo več LDS. Mediji se ob tem niso toliko ukvarjali z vprašanjem, zakaj je SDS zmagala, bolj so razglabljali o vzrokih poraza velike Drnovškove LDS. Med najpogosteje navedenimi razlogi je bilo prav Drnovškovo slovo z vrha stranke, poleg tega pa seveda dejstvo, da je bila LDS prva vladna stranka dolgih 12 let, da naposled ni več premogla samokritike in je postopoma trgala vezi z različnimi deli svoje tradicionalne volilne baze, notranje organizacijsko ni znala izpeljati potrebne rekonstrukcije stranke, njenega članstva in ne nazadnje tudi prihodnje programske identitete, ampak je samo vse bolj bredla v klientelizem, samopaštvo in postala prepoznana kot odgovorni krivec za vse nerodnosti in težave v državi.¹¹²³ Idejnopolitičnih vzrokov poraza ni bilo v ospredju; ti so figurirali kot politična konstanta tega prostora; okvir, ki ni (ali je težko) spremenljiv, in to navkljub dejstvu, da so v veliki večini relativni zmagovalci parlamentarnih volitev vedno prihajali iz ideoloških krogov blizu sredinske liberalnodemokratske ideje.¹¹²⁴

Parlamentarna praksa ali parlamentarna kultura med letoma 2004 in 2008 sicer ni bila bistveno drugačna kot prej. Bolj odmevne teme državnozborskega dela so bile tiste, kjer so se najbolj lomila politična kopja, po možnosti na idejnopolitični ravni (med take je gotovo sodil predlog zakona o istospolnih partnerskih skupnostih; predlog, ki je prikazal ostrino deklariranih liberalcev na eni in deklariranih konservativcev na drugi strani).¹¹²⁵

Na predvečer petih državnozborskih volitev septembra 2008 je torej bil slovenski politični prostor videti precej jasen in predvidljiv in takšna je bila, vsaj po mnenju medijskih strokovnjakov, tudi predvolilna kampanja.¹¹²⁶ Lajtmotiv

1122 *Volitve v Državni zbor RS 2004*. Za predstavitev kampanje gl. npr. Štamcar, Oglasni pristopi, str. 32–33.

1123 Nabor mogočih vzrokov (tudi nekoliko šaljivih) za poraz LDS gl. Žerdin, Petdeset razlogov za padec, str. 26–27.

1124 Kustec et al., *Volitve v Sloveniji 1990–2018*, I.

1125 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 111–121.

1126 Medijski strokovnjak Dejan Verčič je dejal, da je bila prepričljivost kampanje »katastrofalno nizka«, in ob tem opozoril, da je SDS nedomiselnost prevzela kampanjo hrvaške HDZ. Njen slogan »Nadaljujemo skupaj« je bil prevod Sanaderjevega »Idemo dalje«, barve in tip fotografije so bili ravno tako prevzeti od tam.

vseh strank je postala »blaginja«, programske poti do nje pa vse bolj nekonkretne, frazerske in zlasti vse bolj medsebojno podobne.¹¹²⁷ Volivce se je tako le stežka odločal na podlagi programov, svoj glas je moral zaupati na podlagi drugih dejavnikov – prepričljivosti kampanjske oblike, karizme, spremljajočih afer, svojega ukoreninjenega političnega prepričanja, bolj ali manj iracionalnega razmisleka – kakor vselej na podlagi nepredvidljivih elementov. Pričakovanjem navkljub je relativno zmago slavila SD (nekdanja ZLSD), dotlej prva stranka SDS ji je sledila z le mandatom manj. Na visoko tretje mesto se je uvrstila novinka Zares, ki je deloma zasedla prostor LDS. V parlament so se uvrstile še DeSUS, SNS, SLS in LDS.

Volilni izidi so torej bili za marsikoga presenetljivi, čisto racionalnih in programskih razlogov, ki so volivce odvrnili od dotlej vladajoče koalicije, ni bilo najti v (pre)velikem številu. Prve povolilne analize so zato ugotovljale, da so volitve prevesili sredinski volivci, nezadovoljni z načinom vladanja. Širokopoteznost koalicije, ki se je, denimo, kazala v ambicioznem projektu plačne reforme za vse javne uslužbenke, je v kombinaciji z brezkompromisno in ostro retoriko njenih poslank in poslancev v parlamentu okrnila njeno verodostojnost.¹¹²⁸ Poleg tega sta SLS in NSi dosegli precej slabši rezultat kot pred štirimi leti, SDS pa po drugi strani ne. Ta naj bi sicer izgubila sredinske volivce, a je zato »izsesala« koalijski partnerici.

Tudi v tem mandatu so se ob vseh pomembnih temah (ali vsaj tistih, ki so bile poudarjene kot pomembne) duhovi ločevali. Ko se je levosredinski vladi s sosednjo Hrvaško končno uspelo dogovoriti o rešitvi mejnega vprašanja, je takoj naletela na odločno nasprotovanje opozicije. Izrazitega nasprotovanja je bila deležna tudi reforma pokojninskega sistema.¹¹²⁹ Že tako razburkane parlamentarne vode je novembra 2009 še razpihala odločitev predsednika republike Danila Türka o podelitvi najvišjega državnega odlikovanja nekdanjemu republiškem sekretarju za notranje zadeve iz osemdesetih let Tomažu Ertlu. Opozicija se je ob tem hudo razvnela, saj je pod Ertlovo pristojnost sodila tudi zloglasna Služba države varnosti, priljubljeno (po srbski kratici) imenovana Udba. Po njenem mnenju je predsednik z odlikovanjem Ertla kršil ustavo (in to kar 34-krat), zato je parlamentu predlagala, naj ga obtoži pred ustavnim sodiščem.¹¹³⁰ Posebej razdvajajoča tema, ki je hkrati opozarjala na globoka idejna, konceptualna in celo kulturno-antropološka razhajanja, je bila tudi problematika o predlogu novega družinskega zakonika. Državni zbor je ostajal polje trajnejših konfliktov, vlada je prvič predčasno končala svoj mandat.¹¹³¹

1127 Kustec Lipicer, Kropivnik, Deželan in Maksuti, *Volilni programi in stališča*.

1128 Gl. Kovač, *Volitve 2008*; Selan, *Nauki parlamentarnih volitev 2008*.

1129 Zajc, D., *Nekateri primeri konfliktov v Državnem zboru*, str. 8–11.

1130 DKO DZ RS, *Dobesedni zapis 14. seje V. mandata DZ z dne 2. 3. 2010*.

1131 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*.

Šeste parlamentarne volitve leta 2011 so bile temu navkljub precej mirne, a vseeno posebne, s svojimi rezultati pa so tlakovale vzorce strankarskega in tudi volilnega vedenja, ki se v svojem bistvu niso spremenili vse do zadnjih volitev leta 2018. Te volitve so bile prve predčasne parlamentarne volitve v državi, volitve, ki so na široko odprle vrata zmagovalnim novim levosredinskim političnim strankam »enomandatnicam«¹¹³² in vsaj na videz prvič v dvajsetih letih v ozadje odrinile razdvajajoče ideološke teme. To sicer nikakor ne pomeni, da jih ni bilo in da niso vplivale na odločitve volivcev, a večina politične razprave se je vendarle vrtela okrog premagovanja aktualne gospodarske krize in iskanja »izhodnih« strategij.¹¹³³

Politično ozračje je sprva spet bilo predvidljivo. Toda le malo kasneje se je politični prostor začel naglo spreminjati, v politično areno so začeli drug za drugim vstopati novi in novi politični obrazi, nove stranke, nove grupacije. Naveličanost dela volivcev nad uveljavljeno ponudbo je dosegla prelomno točko. Manj kot dva meseca pred volitvami leta 2011 sta se pojavili dve novi stranki z izjemno visokima rejtingoma, saj sta se povzpeli na vrhove predvolilnih anket. Prvo je ustanovil kontroverzni in karizmatični ljubljanski župan in nekdanji predsednik uprave trgovskega podjetja Mercator Zoran Janković (Pozitivna Slovenija – PS), drugo pa nekdanji minister Janševe vlade Gregor Virant (Državljska lista Gregorja Viranta – DLGV). Poleg teh sta se pojavili vsaj še dve stranki, ki sta sprva obetali, da bosta prestopili parlamentarni prag, Stranka za trajnostni razvoj Slovenije (TRS) pod okriljem nekdanjega ombudsmana Matjaža Hanzka in stranka neodvisnih županov majhnih občin Gibanje za Slovenijo.¹¹³⁴ Predvsem PS in DLGV je uspelo zasenčiti dotlej največji stranki, SD in SDS, volivce pa prebuditi »iz otopelosti.«¹¹³⁵ Pri tem se je na idejnopolitični ravni PS zajedala v prostor levice, DLGV pa pozicionirala sredinsko (idejno je bila liberalna, njen gospodarski program pa je vseboval tiste elemente, ki so bili jeseni 2011 v Sloveniji prepoznani kot »neoliberalni«).¹¹³⁶ Volivce je še najbolj begalo, ali je DLGV res drugačna stranka od SDS, in ne zgolj »trojanski konj«, v ospredju je torej bil idejnopolitični vidik, ki se je znal preračunljivo prilagoditi enemu ali drugemu obrazu slovenske bipolarnosti.

1132 Izraz »enomandatnice« uporablja za opis političnih strank, ki so se oblikovale tik pred parlamentarnimi volitvami, na njih doživele izjemen volilni uspeh (zmago ali »vsaj« prestop parlamentarnega praga, ki jim je zagotavljal tudi nadaljnje članstvo v vladni koaliciji), na naslednjih volitvah pa parlamentarnega praga bodisi niso niti več dosegle bodisi pa glede na pretekli mandat z močno oslABLJENIM rezultatom in precej izničeno politično močjo vstopile v parlament.

1133 RS. *Predčasne volitve v DZ (3. junija 2018)*, str. 11–13, 17–18; Pečauer, Starič in Potič, *Volilna napoved Dela*, str. 1.

1134 Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*, str. 134–141.

1135 Markeš, *Začetek volilne kampanje*, str. 7.

1136 Volilna kampanja s predstavitvijo strank je temeljito predstavljena v *Večer*, 67, št. 273, 25. 11. 2011, Priloga Volitve 2011.

Če je kampanja opozorila na večje politične premike v slovenskem prostoru, so jih volilni izidi le še potrdili. Zmagovalka volitev je bila Jankovičeva PS, na drugem mestu se je znašla SDS, tretje mesto je šlo SD. Četrta je bila DLGV, peti je bil DeSUS, šesta SLS in sedma NSi.¹¹³⁷

Parlamentarne vrste so bile temeljito prečiščene. Velik simbolni in v manjši meri praktično politični pomen velja pripisati tudi dejstvu, da je iz parlamenta izpadla LDS, stranka, ki je do leta 2004 obvladovala večino političnega prostora. Dolgoletni generalni sekretar Drnovškove LDS Gregor Golobič je pronicljivo pojasnil, kam se je razblinila politična energija stranke: njena državno-korporativistična misel k PS, klasično liberalna k DLGV, tisto libertarno, ki je bilo na koncu zajeto v stranki Zares, pa je bilo izgubljeno.¹¹³⁸ Če izhajamo iz te izjave (in odmislimo tezo o stranki Zares, ki ji je Golobič predsedoval), potem je znotraj slovenskega dvopolnega sistema zmaga namenjena tisti stranki, ki najbolj prepričljivo, z ustrežno osebnostjo na čelu, nagovarja volivca, pri tem pa temelji na liberalnih in državno-korporativističnih načelih.

VOLITVE 2014 IN 2018

Parlamentarne volitve leta 2014 in tudi leta 2018 so bile kljub ,dramatičnim' volilnim rezultatom zgolj nadaljevanje zastavljene zgodbe pravkar opisanih volitev leta 2011. Oboje so se zgodile predčasno, na podlagi podobnega spoznanja tedaj aktualnih predsednikov vlade (Alenke Bratušek v začetku leta 2014 in Mira Cerarja v začetku leta 2018), da zaradi notranjih koalicijskih pa tudi lastnih strankarskih nesoglasij ne moreta več uspešno voditi vlade do konca mandata. V primeru vlade Mira Cerarja, katere vodenje je v imenu svoje Stranke Mira Cerarja (SMC) skupaj s SD in Desusom prevzel po volitvah leta 2014, se je omenjenemu razlogu, podobno kot že pred volitvami leta 2011 tedanjemu predsedniku vlade SD Borutu Pahorju, pridružila še majhna podpora javnosti pri modernizaciji zdravstvene in infrastrukturne politike.¹¹³⁹ SMC, ki je, tako kot pred volitvami 2011 PS, nastala tik pred volitvami v začetku julija 2014 (na volitvah v evropski parlament, ki so se odvijale konec maja tega istega leta, stranka uradno še ni obstajala), je glede na doseženi rezultat kot nesporna relativna zmagovalka zabeležila zgodovinsko najboljši volilni izkupiček s 36 poslanskimi mandati. Stranka se je po konsolidaciji začetnega parlamentarnega in vladnega delovanja na kongresu leto dni kasneje preimenovala v Stranko modernega centra, do konca mandata ji je uspelo obdržati

1137 *Predčasne volitve v državni zbor 2011.*

1138 Trtnik, (Ne)enotni liberalizem v Sloveniji.

1139 Referendumski rezultat in s tem nadalje povezana odločitev Vrhovnega sodišča glede referenduma o izgradnji 2. tira železniške proge Divača–Koper. Več: *Referendum 2. tir. Sodišče ugodilo Kovačiču.*

povezano veliko, brez predhodnih političnih izkušenj pisano poslansko skupino ter začetno podobo vladne koalicije, na naslednjih parlamentarnih volitvah leta 2018 pa je svoj volilni uspeh ponovila le še z desetimi poslanskimi položaji.¹¹⁴⁰ To je bilo dovolj za ponovni vstop v parlament in tudi v vladno koalicijo, katere vodenje je prevzela nova, ponovno tik pred volitvami oblikovana in programsko samooklicana levosredinska politična grupacija nekdanjega župana Občine Kamnik in gledališkega komika – imitatorja slovenskih politikov, imenovana Lista Marjana Šarca (LMŠ). V nasprotju s PS in SMC LMŠ na volitvah leta 2018 ni več ponovila tako visokega volilnega rezultata. SDS kot relativnemu zmagovalcu volitev leta 2018, ki je glede na drugouvrščeno LMŠ dosegel več kot enkrat boljši rezultat, prve priložnosti za sestavo vlade, ki mu jo je dal predsednik republike Borut Pahor, ni uspelo realizirati, saj s predlaganim mandatarjem Janezom Janšo ostale parlamentarne stranke, za nobeno ceno niso želele sodelovati. Tako je LMŠ, skupaj s SD, SMC, SAB in Desusom ter z začetno zavezo o projektni podpori Levice oblikoval prvo manjšinsko vlado, s 43 glasovi podpore v državnem zboru.¹¹⁴¹ Po prvem letu delovanja te vlade, ko je Levica zaradi nesoglasij pri pripravi novega proračunskega paketa odstopila od prvotno podpisanega dogovora o sodelovanju, je vlada dejansko postala manjšinska, s tem pa bistveno zamejena v uvajanju večjih programskih rešitev in sprememb. Kljub relativno visoki javni podpori je po besedah enega od ministrov LMŠ imela »zvezane roke«, zaradi česar je premier 27. januarja 2020 odstopil.¹¹⁴² Tudi njegova vlada je torej predčasno končala svoj mandat.

S političnoprogramskega vidika enomandatno uspešnih levosredinskih strank bi tako lahko ugotovili, da so te bile brez prave prepoznavne programske vizije (PS, LMŠ) ali pa programske odločnosti za njihovo realizacijo (SMC). V vsebinskem pogledu (ne pa tudi nujno programskem) je bil poudarek namenjen rehabilitaciji javnih financ in aktivaciji gospodarstva.

1140 Bulatović, L. Z. Cerar: brez nas ne more biti resnega pogovora; Potič, *Cerarjevo prekletstvo*; Zajc, D., Učinkovitost delovanja državnega zbora RS v sedmem mandatu, str. II–VII.

1141 Haughton in Krašovec, *Etabilirana privlačnost novega*, str. 3–7.

1142 Nagel odstop Marjana Šarca je mnoge presenetil, tudi njegove koalicijske partnerje. Ob številnih razlogih za predčasen konec mandata je namreč bilo mogoče najti tudi mnoge dejavnike, ki so govorili v prid relativni dolgoživosti vlade (ugodni makroekonomski pogoji, podpora javnosti, šibkost in slabi rejtingi manjših koalicijskih partneric, sprejetje proračuna, možnost projektnega sodelovanja ipd.). Dogajanje je tako poudarilo še en pomemben dejavnik hitro vzniklih strank – nepredvidljivost, ki jo seveda zopet lahko povežemo s programsko neprofiliranostjo in šibko strankarsko strukturo. Strankarsko vodstvo se v iskanju strateških ciljev v pretežni meri ravna po valovanju politične klime, po izkušnjah nedavne politične zgodovine, podlaga pa so pogosto tudi osebne odločitve vodij.

POLITIČNOPROGRAMSKA KRAJINA SLOVENSKE PARLAMENTARNE DEMOKRACIJE

Do sedaj najbolj celovit pregled in primerjavo strankarskih programskih dokumentov v Sloveniji avtorja zaključujeva z mislijo, da politična razgibanost, ki se kaže v historičnem pregledu parlamentarnih mandatov, nikakor ne sovпада tudi z vsebinsko in programsko raznolikostjo strankarskih programskih dokumentov.¹¹⁴³ Z drugimi besedami ugotavlja, da so njihove analize programskih vsebin slovenskih političnih strank pokazale na presenetljivo medsebojno podobnost teh vsebin, da med njimi ni mogoče prepoznati bistvenih ali večjih razlik in da so stranke svoje programe skozi čas vse bolj preoblikovale v skupek krajših pisnih prispevkov.¹¹⁴⁴ So pa, zanimivo, vse od kriznega obdobja predčasnih volitev 2011 dalje, programi političnih strank (zlasti vladnih strank) kot ključne poudarjali vsebine, ki so jih kasneje tudi vidno zagovarjali pri svojem vsakodnevnem političnem delovanju. Tako so se v začetnem obdobju državnosti v povezavi z vsebinami delovanja političnega sistema najbolj poudarjale teme, povezane z blaginjo in kakovostjo življenja, od leta 2000, še prav posebej od 2004 dalje, pa vsebine s področja gospodarstva. Do sedaj sta v tem pogledu do volitev leta 2008 kot vodilni vladni stranki svoje delovanje in programsko zapisane zaveze zasledovali najprej LDS, v mandatu 2004–2008 pa SDS. Prva je poudarjala predvsem vsebine blaginje in kakovosti življenja, druga pa političnega sistema. Zanimivo je tudi, da v obdobju pred vstopom v Evropsko unijo, še posebej pa po njem z njo povezane programske vsebine v strankarskih programih za volitve v nacionalni parlament niso prevzemale posebej vidne vloge, ampak je šlo bolj za omenjanje EU skozi vrsto načelne, „naravne“ podpore članstva države.¹¹⁴⁵

Zlasti z obdobjem krize in začetkom niza predčasnih volitev pa neposredne programske zavezanosti in dejanskega delovanja pri vodilnih vladnih strankah ne moremo več prepoznati. Razlogov za to bi lahko bilo kar nekaj in jih navajava v nadaljevanju. Vendar pa je za takšno stanje nesporno že samo dejstvo, da je programske vsebine pri delovanju težko odgovorno zasledovati, če jih pred tem sploh nimaš nikjer zapisanih ali pa zapisano razumeš zgolj kot „nebodigatreba“ na papirju.¹¹⁴⁶

Nesporno dejstvo dosedanjih analiz programskih dokumentov političnih strank kaže, da so ti postopoma postajali vse manj pomembno orodje vsebinsko-idejnega razvoja in rešitev na posameznih področjih javnih politik in vedno bolj politično orožje za medsebojno strankarsko obračunavanje in „pripomoček“ medijem, da so

1143 Kustec et al., *Volilni programi in stališča*.

1144 Zajc, D., Kropivnik in Kustec, *Od volilnih programov do koalicijskih sporazumov*.

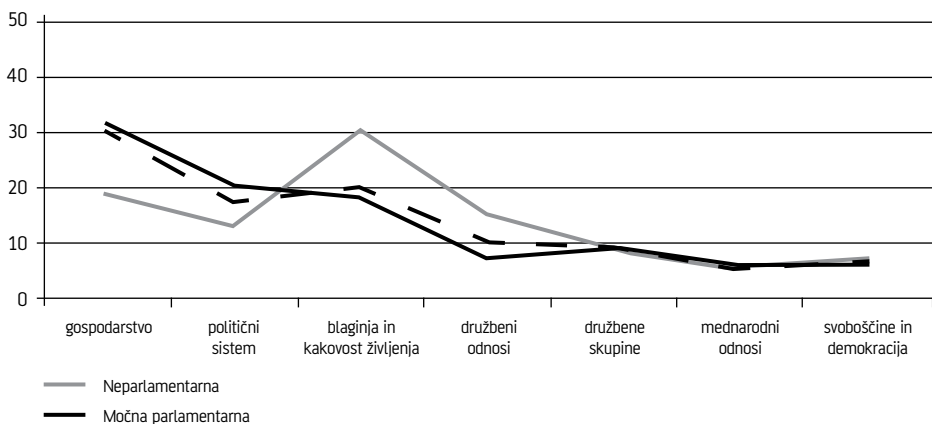
1145 Fink-Hafner in Krašovec, *Europeization of the Slovenian Party System*, str. 7–23.

1146 Kustec et al., *Volilni programi in stališča*.

tega še bolj netili skozi t. i. programsko usmerjena predvolilna soočenja. Zadnje obdobje vznika novonastalih strank pa bi s programskega vidika celo lahko označili kot programski zaton, saj večina takšnih strank svojih programskih dokumentov sploh ni več pripravila ali pa so jih ‚preoblikovali‘ v obliko volilnih pamfletov, natisnjenih na letakih s podobo svojega vodje.¹¹⁴⁷ Sporočilo volivcev z izborom pa je bilo tudi jasno – šteje ‚dober vtis‘, vsebina ne.¹¹⁴⁸

Nasploh analiza programskih dokumentov političnih strank do danes kaže, da so si z vidika poudarjanja podobnih političnih vsebin stranke podobne glede na svoj parlamentarni ali neparlamentarni status, ne pa tudi opozicijsko-koalicijski. Pomembnih razlik v strankarskih programskih dokumentih ne beležimo niti pri simbolno ideoloških vsebinah, ki jih stranke sicer nesporno izražajo v vsakodnevem političnem delovanju, opisanem v prejšnjih delih besedila.¹¹⁴⁹

Graf 1: Povprečje vsebin v volilnih programih (ne)parlamentarnih strank 1996–2011

(Vir: Kropivnik in Kustec, *Evolution of manifestos in a developing parliamentary*, str. 302.)

Dodatno težavo za programsko težo strankarskega delovanja danes kaže tudi dejstvo, da se vse od predčasnih volitev 2014 tudi struktura opozicijskih strank pri njihovem vsakodnevem vsebinskem pozicioniranju tako močno programsko-ideološko razlikuje, da ima del opozicije pogosto celo več programskih podobnosti z nekaterimi člani koalicije, kot jih imajo koalicijske članice med seboj.¹¹⁵⁰

1147 Kustec in Toš, *Analiza volilnega vedenja in izbir na prvih predčasnih volitvah*, str. 503–529.

1148 Izjemo od opisanega med novonastalimi strankami lahko zaenkrat prepoznamo le pri stranki Levica, ki vse od svojega pojava dalje nastopa z jasnimi, programsko zapisanimi in tudi pri vsakodnevem delovanju zasledovanimi vsebinami, povezanimi prvenstveno z blagostanjem in kakovostjo življenja, gospodarstvom pa tudi političnim sistemom in mednarodnimi odnosi.

1149 Kropivnik in Kustec, *Evolution of manifestos in a developing parliamentary*, str. 296–306.

1150 Zajc, D., Kropivnik in Kustec, *Od volilnih programov do koalicijskih sporazumov*.

Poglavje o programskih posebnostih strankarske krajine ni bistveno osvetlilo ali razširilo programsko osredotočenih potez delovanja političnih strank, ki sva jih opisovala v predhodnih delih besedila. A kljub vsemu se tudi v programskem pogledu lahko opazujejo že zabeleženi premiki v delovanju političnih strank, ki so od začetnega, tudi programsko zavezanega odnosa do razvoja struktur države in življenja v njej vse bolj postajale samozadostne. Pri dojemanju vloge političnih strank ali njenih vodstev pri služenju ljudstvu, ki se je spreobračalo v sledenje lastni ideji oblasti, programski dokumenti nimajo večje teže, pogosto so dojeti kot celo nepotreben, odvečen del njihovega dela. Stranke svoje programske poteze zlasti v zadnjem obdobju bolj ali manj vlečejo ‚po občutku‘ in ‚sproti‘, ne vlagajo v svoj programski razvoj, zato tega tudi ne morejo aktivirati, ko bi ga potrebovale pri vodenju države.¹¹⁵¹

SKLEP

Politična razgibanost, ki se kaže v historičnem pregledu parlamentarnih mandatov, ne sovпада s programsko politično dinamiko političnih strank, kot jo te zapisujejo v svojih programskih dokumentih. Slednji so namreč med seboj precej podobni in hkrati predvsem z razvojno-vsebinskega programskega vidika neidentitetni in spreminjajoči se glede na sprotne ocene prioritet aktualne politične dinamike. Na neki način bi bilo mogoče strankarske programske dokumente neodvisno od njihovega avtorstva enotno opisati z oznako predvidljive stabilnosti nestabilnega. Tudi medsebojna različnost strank, kot jo vidijo volivci, in ostrina v političnem boju ne izhajata iz konkretnih programskih razlik, marveč iz vse bolj jasne vsakodnevnne simbolno-ideološke levo-desne polarizacije slovenskega političnega prostora. Najostrejše in najodmevnejše politične debate so se zelo dolgo namreč vodile okrog za slovenski prostor simbolično močnih idejnopolitičnih vprašanj, kot so pogled na sodobno zgodovino, v prvem obdobju tudi vloga Cerkev in religije nasploh, v tej povezavi tudi odnos do družine in partnerskih skupnosti, predvsem v zadnjem obdobju pa tudi do migracij v povezavi s ‚slovenskostjo‘ prostora. Polarizacija se ohranja.

Spremembe, do katerih je prihajalo, so le redko presegale omenjeni model (primer DLGV, kjer pa so se ves čas pred volitvami pojavljala namigovanja, da je stranka le taktični derivat SDS, nezmožnost političnega menedžmenta PS, velik potencial SMC, ki ni zmožni prenesti in obvladati visokih pričakovanj in interesnih pritiskov, ki niso sledili javnemu interesu države). Programski dokumenti zato v

¹¹⁵¹ Tukaj je obvezno ponovno poudariti tudi redke izjeme od opisanega, ki jih v zadnjem, najbolj programsko kritičnem obdobju predstavljata opozicijski, a ideološko nasprotni stranki Levica in Nova Slovenija.

tako opisanih strankarskih razmerah postajajo vse bolj sekundarno napotilo za ravnanje, spisi, ki so bodisi sami sebi namen bodisi v zadnjem obdobju niti več ne obstajajo niti jih volivci, ki namenjajo svoje zaupanje političnim strankam, ne potrebujejo za takšne namene (praktično brez programskih vsebin je na volitvah uspelo DLGV in LMŠ). A takšno razumevanje in odnos do programskih vsebin političnih strank sta nevarno ,slepilo' za razvoj demokracije in vsekakor zgolj kratkoročna formula za uspeh strank. Programi strank (skupaj z volilnimi) predstavljajo srce strateških razvojnih idej in rešitev prihodnjega politično-ideološkega prostora in modernizacije na posameznih področjih javnih politik v državi, zato ne morejo in ne smejo predstavljati sekundarnega vira političnega delovanja strank, ampak bi morali biti premišljen in odgovoren ,pripomoček' volivcem pri odločanju. Zdi pa se, da danes v slovenskem političnem prostoru programi in programske usmeritve služijo le še kot dragocen pisni vir za raziskovalce sodobne politične zgodovine in političnih ved. V ospredje dejanskega političnega delovanja so se znotraj levega in tudi desnega ideološkega strankarskega modela (samo)umestili posamezniki, ki zmorejo s svojo javno podobo, vtisom delovanja z ,udarjanjem po mizi' in zmožnostjo ,gostilniško ponižujočega' besednjaka nagovarjati volivce in se sproti prilagajati vsakokratnim okoliščinam aktualnih političnih pritiskov in manipulacij.

Izhajajoč iz tega, je povsem razumljivo, da na takšni idejni podlagi in s takim razumevanjem politike etabrirane masovne stranke (Massenpartei) z jasno in izdelano programsko usmeritvijo z nekaj izjemami v slovenskem političnem prostoru aktualnega časa ne morejo dolgo obstati, podobno pa lahko trdimo za nove stranke ,enomandatnice'. Posledica takšnega položaja je jasna. Ob neuspešni krepitvi programsko identitetnih in dolgoročno razvojno usmerjenih političnih strank, ukoreninjenih med volivce, se slovenski samostojni državniški politiki obetajo vihrava nestabilna obdobja.

Seznam virov in literature

ARHIVSKI VIRI

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije:
Fototeka.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica:
NUK, Rokopisna zbirka, 312/1–9, letaki do 1937.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
SI AS 77 – Banski svet Dravske banovine.
SI AS 1472 – Sresko poglavarstvo Murska Sobota.
SI AS 1487 – Centralni komite KPS 1941–1945.
SI AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije 1945–1990.
SI AS 1670 – Izvršni odbor OF.
SI AS 1736 – Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko.
SI AS 2111 – Liberalna demokracija Slovenije.

PERIODIČNI TISK

Arsić, Mirko. Pogovor s Francem Šetincem: problem je v nas, v razlikah med besedami in stvarnostjo. *Komunist*, 39, št. 9, 7. 3. 1981, str. 12–13.

B., K. Dnevi, ki so pretresli Slovenijo. *Mladina*, št. 1 (1989), str. 18.

Bulatovič, Katarina. L. Z. Cerar: brez nas ne more biti resnega pogovora o prihodnji vladi. *Delo*, 4. 6. 2018.

Daljević, Milan. Suštinsko je pitanje za kakve se promene zalažemo. *Narodna armija*, 42, št. 2446, 29. 5. 1986, str. 3.

Delo. Ljubljana, 1972, 1985, 1987, 2008, 2011.

Domovina: mesečna priloga »Slovenski Tednik«. Celje: Dragotin Hribar, 1907.

Dukić, Slobodan. Milošević na čelu nove srbske stranke. *Delo*, 32, št. 165, 18. 7. 1990, str. 2.

Edinost. Trst: Ivan Dolinar, 1876, 1878.

Ekar, Miloš. Kosovo – sedma republika SFRJ?. *Delo*, 32, št. 153, 3. 7. 1990, str. 1.

Ekipa Dela. Slovenski delegati zapustili kongres ZKJ. Dilema: kongres nadaljevati ali prekiniti. *Delo*, 32, št. 18, 23. 1. 1990, str. 1.

Gerenčer, Ivan. »Jelinčič na sodišče zaradi Ciganov«. *Delo*, 47, št. 23, 28. 1. 2005, str. 2.

Golobič, Gregor. Beograd v Ljubljani. *Mladina*, št. 4 (1989), str. 21.

Gorica. Gorica: Anton Bavčar, 1907.

Grah, Matija. Dosje 49 dni. Drnovškova simultanka. *Mladina*, št. 4 (1993), str. 14–20.

Grah, Matija. Mandatarski voz. *Mladina*, št. 51 (1992), str. 8–9.

Grah, Matija. Povolilne koalicije. *Mladina*, št. 48 (1992), str. 16–18.

Grah, Matija. Vse Drnovškove vlade. *Mladina*, št. 1 (1993), str. 14–15.

Grobovšek, Bojan. Razcep v madžarski partiji na reformiste in sredince?. *Delo*, 31, št. 100, 3. 5. 1989, str. 100.

Grobovšek, Bojan. Žrtev lastne demokratizacije?. *Delo*, 31, št. 12, 17. 1. 1989, str. 4.

Jakopec, Marko in Vinko Vasle. Pred glasovanjem o predsedniku vlade v Državnem zboru. Vse kaže, da bo dr. Drnovšek že danes dobil dovolj glasov. *Delo*, 35, št. 8, 12. 1. 1993, str. 2.

Jakopec, Marko. Pred koalicijskimi vrati. Če bi LDS spremenila podobo vlade, bi prevarala volivce. *Delo*, 34, št. 285, 9. 12. 1992, str. 2.

Janša, Janez. Liberalizem na Slovenskem dviguje glavo – tudi na tujih vratovih. *Delo: sobotna priloga*, 32, št. 46, 24. 2. 1990, str. 23.

Jež, Boris. Megla se dviga. *Delo*, 34, št. 283, 8. 12. 1992, str. 1.

Jež, Boris. Populizem brez populusa. *Delo*, 41, št. 88, 17. 4. 1999, str. 3.

Jež, Boris. Storjen prvi korak v politični pluralizmu. *Delo*, 31, št. 8, 12. 1. 1989, str. 1.

Jovičić, Georgije. Odbrana zemlje mora biti jedinstvena – jugoslovenska. *Narodna armija*, 41, št. 2441, 24. 4. 1986, str. 2–3.

Jutro. Ljubljana: Konzorcij Jutra, 1922, 1924, 1926–1929, 1931, 1933, 1935, 1936, 1938, 1940, 1941.

Komunist: glasilo ZK Jugoslavije in ZK Slovenije. Ljubljana: Komunist, 1985, 1988, 1989.

Kovač, Miha. Volitve 2008. Tudi sloni letijo, mar ne?. *Delo*, 50, št. 221, 23. 9. 2008, str. 5.

Križnik, Božena. Na krilih stroke. *Delo*, 35, št. 65, 20. 3. 1993, str. 1.

- Lesjak, Miran. 120 kandidatov tretjega bloka. *Mladina*, št. 6 (1990), str. 17.
- Lesjak, Miran. 13. portoroški plenum. *Mladina*, št. 38 (1989), str. 19.
- Lesjak, Miran. Boj za prestiž. *Mladina*, št. 5 (1989), str. 17.
- Lesjak, Miran. Spori in spopadi. *Mladina*, št. 4 (1989), str. 20–21.
- Lesjak, Miran. Stranke namesto mozoljev. *Mladina*, št. 22 (1989), str. 8–11.
- Lesjak, Miran. Za demokracijo ali za oblast?. *Mladina*, št. 3 (1989), str. 18–19.
- Lukšič, Igor. Še o programu za demokracijo. *Mladina*, št. 5 (1989), str. 3.
- Mamula, Branko. Kriza se kreče ka tački ugrožavanja integriteta zemlje i društvenog sistema. *Narodna armija*, 42, št. 2516, 1. 10. 1987, str. 4–5.
- Marinc, Andrej. Šteli so me za del ortodoksne strukture. Ampak jaz vanjo nisem sodil (intervju). *Dnevnik – Objektiv*, 69, 28. 9. 2019, str. 11.
- Markeš, Janez. Začetek volilne kampanje: minute za dobre novice. *Delo: sobotna priloga*, 53, št. 256, 5. 11. 2011, str. 7.
- Mastnak, Tomaž. Med totalitarno in liberalno demokracijo. *Mladina*, št. 5 (1989), str. 13.
- Medved, Drago. V celjski Mladinski knjigi predstavili Boj za oblast. *Delo*, 31, št. 20, 26. 1. 1989, str. 6.
- Mir*. Celovec: Gregor Einspieler, 1890.
- Močnik, Rastko. Jugoslavija na obalah Pacifika. *Mladina*, št. 3 (1989), str. 19.
- Moravček, Goran. V Kninu na zunaj mir, strasti pa se še zdaleč niso umirile. *Delo*, 32, št. 193, 20. 8. 1990, str. 1.
- Naprej*. Ljubljana: Josip Petejan, 1918.
- Narodna armija*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 1987, 1989.
- Nešović, Branimir. Kosovska stvarnost pobira krvni davek. *Delo*, 31, št. 225, 3. 11. 1989, str. 1.
- Pečauer, Marko, Starič, Tanja in Zoran Potič. Volilna napoved Dela: močna zmaga Janševe SDS. *Delo*, 53, št. 279, 2. 12. 2011, str. 1.
- Pečauer, Marko. Bojkot. *Delo*, 34, št. 109, 14. 5. 1992, str. 1.
- Pečauer, Marko. Dopisovanje Milan Kučan – Janez Janša. Vnel se je boj za premoč med predsednikom države in vlado. *Delo*, 35, št. 71, 27. 3. 1993, str. 2.
- Pečauer, Marko. Prodajalna z veliko izbiro. *Delo: sobotna priloga*, 34, št. 276, 28. 11. 1992, str. 21.
- Poglajen, Jože. Pogrevanje Jelinčičevega golaža. *Delo*, 47, št. 23, 28. 1. 2005, str. 5.
- Potič, Zoran. *Cerarjevo prekletstvo*. *Delo.si*, 11. 3. 2018. Dostopno na: <https://www.delo.si/mnenja/komentarji/cerarjevo-prekletstvo.html>, pridobljeno, 4. 3. 2020.
- Proleter*. Zagreb: glasilo CK KPJ, 1929.
- Pucer, Edi. Esuli nimajo v Istri kaj iskati. *Primorske novice*, 48, št. 77, 30. 9. 1994, str. 29.

Pušenjak, Dejan. Dve stranki bosta potrdili dokumente nove sredine. *Delo*, 36, št. 58, 11. 3. 1994, str. 2.

Pušenjak, Dejan. Ime rože. *Mladina*, št. 23 (1990), str. 17.

Pušenjak, Dejan. Prva prava stranka postsocializma? Združena LDS stavi tudi na to, da Slovenci niso prav neumni. *Delo*, 36, št. 60, 14. 3. 1994, str. 2.

Pušenjak, Dejan. Združevanje sredine: kongres ni več ogrožen. *Delo*, 36, št. 57, 10. 3. 1994, str. 2.

Ravter, Nada. Vseeno je, kako očistiš ladjo. *7D*, 29, št. 5, 29. 1. 1997, str. 15-17.

Rdeči prapor. Trst; Ljubljana: Konzorcij, 1902-1908.

Sedmak, Marjan. Obljubljene reforme. *Delo*, 31, št. 257, 6. 11. 1989, str. 1.

Sedmak, Marjan. Združitev pričakalo nekaj milijonov ljudi. *Delo*, 32, št. 232, 4. 10. 1990, str. 1.

Selan, Aljoša. Nauki parlamentarnih volitev 2008 v Sloveniji. *Delo*, 50, št. 233, 7. 10. 2008, str. 5.

Slovenec. Ljubljana: Konzorcij Slovenca, 1881, 1890-1892, 1895-1899, 1901, 1902, 1905, 1906, 1908, 1917-1920, 1928, 1929, 1933-1938, 1944.

Slovenski almanah '93. Ljubljana: Delo: Novice, 1992.

Slovenski almanah '94. Ljubljana: Delo: Novice, 1993.

Slovenski almanah '95. Ljubljana: Delo: Novice, 1994.

Slovenski almanah '96. Ljubljana: Delo: Novice, 1995.

Slovenski dom. Ljubljana: Ivan Rakovec, 1941.

Slovenski gospodar. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1907.

Slovenski narod. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1892, 1894, 1897-1901, 1905, 1909, 1913, 1918, 1919.

Slovenski poročevalec: glasilo Osvooidilne fronte. Ljubljana: Slovenski poročevalec, 1945.

Soban, Branko. ZKS od zdaj Stranka demokratične prenove. *Delo*, 32, št. 29, 5. 2. 1990, str. 1.

Soča. Gorica: Viktor Dolenc, 1900, 1914.

Stojanov, Veso in Majda Vukelić. Cilj ZSMS je država, ki ne bo nevarna za demokracijo. *Delo*, 32, št. 36, 10. 2. 1990, str. 3.

Stojanov, Veso. Igra se nadaljuje. *Delo*, 31, št. 259, 8. 11. 1989, str. 9.

Stojanov, Veso. Liberalci prihajajo. *Delo*, 32, št. 36, 10. 2. 1990, str. 1.

Stojanov, Veso. Liberalizem na Slovenskem dviguje glavo. *Delo: sobotna priloga*, 32, št. 41, 17. 2. 1990, str. 21.

Stojanov, Veso. Obstaja realna možnost, da na volitvah zmagamo. *Delo*, 31, št. 256, 4. 11. 1989, str. 1.

Šetinc, Mile. Dva bloka in ZSMS. *Mladina*, št. 4 (1990), str. 19.

Šetinc, Mile. Grdi, umazani, zli. *Mladina*, št. 26 (1990), str. 27.

- Šimić, Petar. Ohranili smo splošno jugoslovansko naravo naše armade. *Narodna armija*, 44, št. 6229, 30. 11. 1989, str. 2–3.
- Šimić, Petar. Z enostranskimi akti se ne gradi federacija. *Narodna armija*, 44, št. 2620, 28. 9. 1989, str. 10.
- Školč, Jože. Dobro vemo, da nam je v ZSMS potrebna opozicija. *Delo*, 31, št. 256, 4. 11. 1989, str. 3.
- Štamcar, Miha. Oglasni pristopi. *Mladina*, št. 40 (2004), str. 32–33.
- Šuen, Matjaž. Za Veliko Slovenijo. *Tribuna*, št. 8 (1991), str. 7.
- Taškar, Jana. Bojkot v parlamentu preprečil glasovanje. *Delo*, 34, št. 109, 14. 5. 1992, str. 1.
- Taškar, Jana. Navidezna trdnost. *Delo*, 35, št. 56, 10. 3. 1993, str. 1.
- Taškar, Jana. Nenaklonjeni spremembam. *Delo*, 34, št. 285, 9. 12. 1992, str. 2.
- Taškar, Jana. Premier pred veliko koalicijo. *Delo*, 35, št. 9, 13. 1. 1993, str. 1.
- Taškar, Jana. Slovenija je odpravila del zveznega pravnega sistema. *Delo*, 32, št. 233, 5. 10. 1990, str. 1.
- Trtnik, Samo. (Ne)enotni liberalizem v Sloveniji. *Večer*, 17. 12. 2011.
- Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1918.
- Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1921.
- Uradni list Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SRS, 1989.
- Vasle, Vinko. Analiza medstrankarskih razmerij: nobenih možnosti ni za koalicijo velikih strank. *Delo*, 34, št. 283, 8. 12. 1992, str. 2.
- Vasle, Vinko. Dr. Janez Drnovšek sestavi novo vlado: mandatar se je moral s strankami pogajati do zadnjega hipa. *Delo*, 35, št. 16, 21. 1. 1993, str. 1–2.
- Vasle, Vinko. Drugi kongres LDS kot mejnik, konca enoumja. *Delo*, 34, št. 68, 23. 3. 1992, str. 1–2.
- Vasle, Vinko. LDS in delitev oblasti: Drnovšek obvladuje politično prizorišče tudi z vlado v vladi. *Delo*, 35, št. 72, 29. 3. 1993, str. 2.
- Vasle, Vinko. Navsezadnje le velika koalicija?: krščanski demokrati načelno za navezo z Združeno listo. *Delo*, 35, št. 9, 13. 1. 1993, str. 2.
- Verbič, Darja. Začetek, ne pa tudi konec razmišljanj o novem sistemu. *Delo*, 31, št. 7, 11. 1. 1989, str. 2.
- Vodušek, Vladimir in Dejan Pušenjak. Kritični trenutki združevanja štirih strank: sredina se bo morda morala združiti brez Demokratov. *Delo*, 35, št. 56, 9. 3. 1994, str. 2.
- Vrhovnik, Majda [psevdonim uredništva *Mladine*]. En predsednik, dve stranki. *Mladina*, št. 35 (1989), str. 15.
- Zajc, Melita. Kolumna. *Mladina*, št. 24 (1990), str. 13.
- Zajec, Diana. Za usodo »zelenosti« se po združitvi ni bati!. *Delo*, 36, št. 60, 14. 3. 1994, str. 2.
- Zavr, Franci. Moje stranke pa ni. *Mladina*, št. 2 (1990), str. 1.

Žerdin, Ali H. *Generali brez kape: čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana: Krtina, 1997.

Žerdin, Ali H. Kongres kongresov. *Mladina*, št. 11 (1994), str. 18–19.

Žerdin, Ali H. Petdeset razlogov za padec LDS. *Mladina*, št. 41 (2004), str. 26–27.

Žižek, Slavoj. Ali je treba koalicijo razdreti?. *Mladina*, št. 15 (1989), str. 24.

Žižek, Slavoj. Kako se obnašati ob izrednih razmerah?. *Mladina*, št. 3 (1989), str. 20.

Žižek, Slavoj. Partija se s partijo izbija. *Mladina*, št. 14 (1989), str. 13.

Žižek, Slavoj. ZSMS je Liberalna stranka Slovenije. *Mladina*, št. 4 (1990), str. 17.

TISKANI VIRI IN LITERATURA

[Jeglič], † Anton Bonaventura, knezo-škof. Vernikom ljubljanske škofije. *Ljubljanski škofijski list*, št. 6 (1902), str. 59–61.

[Jeglič], † Anton Bonaventura, knezo-škof. Za deželnozborske volitve. *Ljubljanski škofijski list*, št. 7 (1901), str. 84–86.

[Jeglič], Anton Bonaventura po božji in apostolskega sedeža milosti knezoškof ljubljanski, vsem vernikom srečo, mir in blagoslov v Gospodu našem Jezusu Kristusu. *Ljubljanski škofijski list*, št. 2 (1905), str. 13–21.

[Kramer, Albert]. *Junijski dogodki v Sloveniji: ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam*. Ljubljana: Albert Kramer, 1937.

[Tavčar, Ivan]. Konec igre! *Slovenski narod*, 29, št. 57 (1896), str. 1.

Almasy, Karin. *Wie aus Marburgern ‚Slowenen‘ und ‚Deutsche‘ wureden: ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus, 2014.

Balažič, Milan. *Slovenski Berlinski zid*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.

Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.

Bardi, Luciano in Peter Mair. The Parameters of Party System. *Party Politics*, 14, št. 2 (2008), str. 147–166.

Baš, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Obzorja, 1989.

Batič, Matic. Goriški Nemci ter njihova časnika Görzer Zeitung. *Koledar*. Goriška Mohorjeva družba, 2017, str. 111–119.

Bebler, Anton. Profesionalni vojaki in politični pluralizem v evropskih socialističnih državah: stališča in politika komunističnih profesionalnih vojakov do političnega pluralizma. V: *Socializem in demokracija: študijski dnevi 1989 [Ljubljana, 23. – 24. november 1989]*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1989, str. 53–69.

Bergant, Zvonko. *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.

Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.

Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo: VI. kongres KPJ (ZKJ). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1952.

Bratok, Tadej in Jože Kopše. Nisem največji med političnimi spletkarji. *Prijatelj*, 2, 1993, št. 5, str. 6–11.

Bratok, Tadej. Zmagaj Jelinčič: smo in bomo ostali jeziček na tehtnici. *Prijatelj*, 2, št. 1994, št. 10, str. 10–19.

Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Manchester: University Press, 1993.

Brix, Emil. *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*. Wien, Köln in Graz: Hermann Böhlau Nachf., 1982.

Burk, Kathleen. *Troublemaker: the Life and History of A. J. P. Taylor*. New Haven – London: Yale University Press, 2000.

Cankar, Ivan. *Zbrano delo: knjiga 25*. Bernik, Francè, Moravec, Dušan in Tone Pavček (ur.). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.

Cankar, Tadej. *Odnos kranjskega liberalnega tabora do Judov in antisemitizma: diplomska naloga*. Ljubljana, 2003.

Canovan, Margaret. »Populism for Political Theorists?«. *Journal of Political Ideologies*, 9, 2004, št. 3, str. 241–252.

Cox, Terry. 1989 and the Transformations in Eastern Europe. *EUROPE-ASIA STUDIES*, 63, 2011, št. 9, str. 1529–1534

Cvelfar, Bojan. Naj pokaže Celje svojo nemško kov: odkritje spomenika cesarju Jožefu II. leta 1882 v Celju. *Kronika*, 45, 1997, št. 1–2, str. 78–82.

Cvirn, Janez in Andrej Studen. Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910). V: Rittig Beljak, Nives (ur.). *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj*. Varaždin: Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002, str. 221–241.

Cvirn, Janez. *Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.

Cvirn, Janez. Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark: zwischen Kooperation und Konfrontation. V: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*. München: R. Oldenbourg, 2002, str. 111–125.

Cvirn, Janez. Deželna in narodna zavest na (spodnjem) Štajerskem. V: Nečak, Dušan (ur.). *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija: slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, str. 74–84.

Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.

Cvirn, Janez. Josip Sernec, rodoljub z dežele (spremna študija). V: Cvirn, Janez (ur.). *Josip Sernec, Spomini*. Celje: 2003, str. 91–161.

Cvirn, Janez. *Kri v luft! Čreve na plot!: oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik – Radio Celje, 1990.

Cvirn, Janez. Ljubljanske občinske volitve. V: Drnovšek, Marjan in Drago Bajt (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja: knj. 1: 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 116.

Cvirn, Janez. Občinske volitve v okoliški občini Celje 1910–1911. V: *Celjski zbornik*. Celje: Osrednja knjižnica, 1992, str. 133–141.

Cvirn, Janez. Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 73, 2002, št. 1, str. 7–12.

Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.

Cvirn, Janez. Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914). V: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci*. Rogaška Slatina, Maribor: Univerza, 1993.

Čepič, Zdenko. Jugoslovanska krizna žarišča. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1179–1188.

Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

Čepič, Zdenko. Čas prenoviteljstva: oris politike ZKS od aprila 1988 do aprila 1999. V: Luthar, Oto in Jurij Perovšek (ur.). *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 505–526.

Čepič, Zdenko. Demos prevzame oblast. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1290–1294.

Čepič, Zdenko. Dialog med oblastjo in opozicijo. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1200–1202.

Čepič, Zdenko. Dopolnila k slovenski ustavi jeseni 1989. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1202–1205.

Čepič, Zdenko. Gospodarska kriza. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1151–1153.

Čepič, Zdenko. Jugoslovanske reforme v šestdesetih. V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968–1988*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 41–66.

Čepič, Zdenko. O ukrepih za spreminjanje družbeno-ekonomskih odnosov leta 1942 v Sloveniji. *Borec*, 39, 1987, št. 10, str. 643–665.

Čepič, Zdenko. Plebiscit o samostojni Sloveniji. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1294–1297.

Čepič, Zdenko. Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, št. 2, str. 117–148.

Čepič, Zdenko. Prenoviteljstvo zveze komunistov Slovenije. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1178–1179.

Čepič, Zdenko. Prizadevanja za ohranitev Jugoslavije. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1312–1322.

Čepič, Zdenko. Razpad Demosa in padec njegove vlade. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1364–1367.

Čepič, Zdenko. *Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Čolak, Andrija. *Razpad Jugoslavije – Agonija države in zadnji dnevi socialistične države*. Mengeš: Ciceron, 2015.

Čuček, Filip in Martin Moll. *Duhovniki za rešetkami / Priester hinter Gittern*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2006.

Čuček, Filip. Nacionalna kohabitacija na (»slovenskem«) Koroškem v avstrijski ustavni dobi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50, 2010, št. 1, str. 7–26.

Čuček, Filip. *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

Dachauski procesi: (raziskovalno poročilo z dokumenti). Ljubljana: Komunist, 1990.

Deak, John. *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford: Stanford University Press, 2015.

Deseti kongres Zveze komunistov Slovenije. Ljubljana: ČZDO Komunist, 1987.

Deželak Barič, Vida. Nastanek komunistične stranke. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 232–235.

Deželak Barič, Vida. Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 1, str. 84–111.

Deželak-Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Deželak-Barič, Vida. Osobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1995, 35, št. 1–2, str. 137–162.

DKO DZ RS, Dobesedni zapis 14. seje V. mandata DZ z dne 2. 3. 2010. Dostopno na: *Portal DZ*, <http://www.dz-rs.si>, pridobljeno 29. 1. 2020.

DKO DZ RS, Dobesedni zapis 19. izredne seje II. mandata DZ z dne 12. 12. 1997. Dostopno na: *Portal DZ*, <http://www.dz-rs.si>, pridobljeno 29. 1. 2020.

DKO DZ RS, Dobesedni zapis 3. izredne seje II. mandata DZ z dne 27. 2. 1997. Dostopno na: *Portal DZ*, <http://www.dz-rs.si>, pridobljeno 29. 1. 2020.

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989.

Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.

Dolenc, Ervin. *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Dolenc, Ervin. *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Drobesch, Werner. *Die Provinzhauptstadt Klagenfurt – gesellschaftlicher Wandel und Vereinskultur im »peripheren Zentrum« (1765–1914)*. V: *800 Jahre Klagenfurt*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1996.

Drugi kongres Ljudske fronte Jugoslavije: (od 26. do 28. septembra 1947): referati maršala Tita, Sretena Žujovića, Vladimirja Bakarića. [Ljubljana]: Ljudska pravica, 1947.

DZ RS, Komisija za volitve, imenovanja in administrativne zadeve. Prestopi v poslanskih skupinah in preimenovanje poslanskih skupin, 28. 10. 1996. V: *Državni zbor Republike Slovenije. Poročilo za obdobje 23. 12. 1992 do 16. 10. 1996*. Dostopno na: https://fotogalerija.dzrs.si/datoteke/Publikacije/PorocilaDZ/1992_%E2%80%931996/Mandatno_porocilo_1992-1996.pdf, pridobljeno 12. 10. 2019.

Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.

Evropa zdaj! 11. kongres ZKS. Ljubljana: Centralni komite zveze komunistov Slovenije, 1989.

Fajfar, Tone. *Odločitev: spomini in partizanski dnevnik*. Ljubljana: Založba Borec, 1981.

Ferenc, Tone. »Gospod visoki komisar pravi«...: *sosvet za Ljubljansko pokrajino. Dokumenti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2001.

Ferlež, Jerneja (ur.). *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946: katalog k razstavi*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.

Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939: 2. knjiga*. Ljubljana: Borec, 1981.

Filipič, France. Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941. V: Gestrin, Ferdo, Grafenauer, Bogo in Janko Pleterski (ur.). *Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja: zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991, str. 51–68.

Fink-Hafner, Danica in Alenka Krašovec. Europeization of the Slovenian Party System – From Marginal European Impact to the Domestication of EU Policy Issues. *Politics in Central Europe*, 2006, št. 1, str. 7–23.

Fink-Hafner, Danica. *Politične stranke*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001.

Fink-Hafner, Danica. Slovenia: Between Bipolarity and Broad Coalition-Building. V: Jungerstam Mulders, Susanne (ur.). *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*. Burlington, Vermont: Ashgate, 2006, str. 203–231.

Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1148–1206, 1219–1225.

Fischer, Jasna in Franc Rozman. Socialna demokracija in kmetstvo 1870–1914 na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, 1997, št. 1, str. 5–16.

Fischer, Jasna. Čas vesolniga socialnega punta se bliža: socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS; Univerzitetna konferenca ZSMS, 1983.

Fištravec, Andrej. Alternativae – antenna in patibulum človekovega socialnega sveta. V: Fištravec, Andrej, Korade, Dragica, Mastnak, Tomaž, Ocvirk, Mojmir in Dejan Pušenjak (ur.). *Boj za oblast*. Maribor: Katedra, 1989, str. 35–42.

Furland, Franc. Jelinčičevi včeraj, danes, jutri. *Prijatelj*, 2, 1994, št. 4, str. 3.

Gabrič, Aleš. Pobude za spreminjanje ustavnega sistema. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1174–1178.

Gabrič, Aleš. *V senci politike: opozicija komunistični oblasti v Sloveniji po letu 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019.

Gabrič, Aleš. Zaostrenost mednacionalnih odnosov. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1165–1174.

Gabrovec, Stane. Ustanovitev zavoda sv. Stanislava in prve popolne slovenske gimnazije. V: Škulj, Edo (ur.). *Jegličev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 399–416.

Gašparič, Jure. *Državni zbor 1992–2012: o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Gašparič, Jure. O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi po letu 1989. V: Lorenčič, Aleksander in Željko Oset (ur.). *Regionalni vidiki tranzicije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 81–96.

Gašparič, Jure. Pisati politično zgodovino Republike Slovenije. V: Gašparič, Jure in Mojca Šorn (ur.). *Četrto stoletje Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 27–37.

Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. New York: Cornell University Press, 1983.

Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Godeša, Bojan. *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Godeša, Bojan. Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci. *Acta Histriae*, 24, 2016, št. 4, str. 767–786.

Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Godeša, Bojan. Kocbekov in Fajfarjev pogled na vlogo krščanskih socialistov v OF. V: Grafenauer, Niko (ur.). *Krogi navznoter, krogi navzven: Kocbekov zbornik*. Ljubljana: Nova revija. 2004, str. 169–175.

Godeša, Bojan. Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1–2, str. 75–87.

Godeša, Bojan. O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943. V: Rajšp, Vinko et al. (ur.). *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Filozofska fakulteta in Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 657–663.

Godeša, Bojan. Okupacija kot prelomnica v organiziranju slovenskih političnih subjektov: o »zgodovinski« vlogi Narodnega sveta za Slovenijo. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 2, str. 91–110.

Godeša, Bojan. Prispevek k poznavanju Dolomitske izjave. *Nova revija: mesečnik za kulturo*, 10, 1991, št. 105/106, str. 266–273.

Godeša, Bojan. Prispevek k poznavanju Dolomitske izjave. *Nova revija: mesečnik za kulturo*, 10, 1991, št. 107, str. 455–460.

Godeša, Bojan. Prispevek k poznavanju Dolomitske izjave. *Nova revija: mesečnik za kulturo*, 10, 1991, št. 108, str. 592–608.

Godeša, Bojan. Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998. 212 strani. (Viri; 12). *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 3, str. 466–469.

Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.

Građa o stvaranju jugoslovenske države: 1. I.–20. XII. 1918: tom I. Janković, Dragoslav in Bogdan Krizman (ur.). Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.

Grafenauer, Bogo. Germanizacija treh Avstrij. V: Grafenauer, Bogo, Lojze Ude in Maks Veselko (ur.). *Koroški zbornik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946, str. 246–275.

Grafenauer, Bogo. *Koroški Slovenci v zgodovini*. Ljubljana: Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS, 1945.

Grafenauer, Bogo. Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. V: Grafenauer, Bogo, Lojze Ude in Maks Veselko (ur.). *Koroški zbornik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946, str. 117–248.

Grafenauer, Bogo. *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.

Granda, Stane. I. in II. slovenski katoliški shod. V: Škulj, Edo (ur.). *Missiev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 95–109.

Granda, Stane. Jeglič in slovenski katoliški shodi. V: Škulj, Edo (ur.). *Jegličev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 333–347.

Grdina, Igor. Biografski portret Ivana Tavčarja. V: Grdina, Igor (ur.). *Tavčarjev zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, str. 7–82.

Grdina, Igor. *Ivan Cankar: portret genija*. Ljubljana: Beletrina, 2018.

Grdina, Igor. Usodne odločitve slovenskih politikov in intelektualcev. V: Vodopivec, Peter, Jančar, Drago in Katja Kleindienst (ur.). *Slovenska kultura v vojnem času*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 10–24.

Guštin, Damijan. Odnos deželnozborske večine SLS do pglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908–1914. *Kronika* 31, 1983, št. 1, str. 45–55.

Guštin, Damijan. Politična stranka v vojaški strukturi: organizacija KPJ/ZKJ v Jugoslovanski armadi in Jugoslovanski ljudski armadi 1945–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 2, str. 170–190.

Gwiazda, Anna. *Democracy in Poland: Representation, participation, competition and accountability since 1989*. New York in London: Routledge, 2015.

Hadžić, Miroslav. *Jugoslovenska Narodna Agonija*. Beograd: Dan Graf in Centar za civilno-vojne odnose, 2004.

Houghton, Tim in Alenka Krašovec. Etabilirana privlačnost novoga: slovenski parlamentarni izbori 2018. godine. *Političke analize*, 2018, št. 33–34, str. 3–7.

Hayden, Robert M.. *The beginning of the end of Federal Yugoslavia: the Slovenian amendment crisis of 1989*. Pittsburgh: University, Center for Russian & East European Studies, 1992.

Hobsbawm, Eric. *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba I*cf, 2007.

Horn, Gerd-Rainer in Emmanuel Gerard. *Left Catholicism 1943–1955: Catholics and Society in Western Europe at the Point of Liberation*. Leuven: Leuven University Press, 2001.

Horvat, Boštjan. V Slovenijo zelo subtilno prodira germanizacija. *Panorama- tednik naših ljudi*, 1996, št. 29, str. 6-7.

Hroch, Miroslav. *Das Europa der Nationen: die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

Hronologija događaja (do Gazimestana). V: Lekić, Bojana, Pavić, Zoran in Slaviša Lekić (ur.). *Antibirokratska revolucija (1987-1989)*. Beograd: Status team d. o. o., 2009, str. 11-14.

II. *evharistični kongres za Jugoslavijo v Ljubljani 1935*. Ljubljana: kongresni odbor, 1936.

III. *slovenski katol. shod v Ljubljani: dne 26., 27. in 28. avg. 1906: govori, posveti in sklepi*. Lampe, Evgen (ur.). Ljubljana: Katoliška Bukvarna, 1907.

Istorijski arhiv Komunistične partije Jugoslavije: tom II: kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937. Pijade, Moša (ur.). Beograd: Istorijско odeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1950.

Izvori za istoriju SKJ: dokumenti centralnih organa KPJ: NOR i revolucija (1941-1945). Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985-1995.

Janša, Janez. *Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

Jelinčič, Zorko. Slovenec sem!. *Prijatelj*, 2, 1994, št. 10, str. 34.

Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1963.

Josip Broz Tito. Zbrana dela, 14. knjiga (21. januar - 26. april 1943). Ljubljana: ČZDO Komunist, TOZD Komunist Ljubljana, Založba Borec, 1984.

Jović, Dejan. *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*. Zagreb: Prometej, 2003.

Judson, Pieter M. *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848-1918*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996.

Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge, Massachusetts in London: Harvard University Press, 2006.

Juhant, Janez. Frančišek Lampe in moderna. V: Tomiňšek Perovšek, Mateja. *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859-1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007], str. 193-203.

Juhant, Janez. Kocbek kot veličina in neznanost človeka v revolucionarnem prijemu. V: Miklič, Mirko Bogomir. *Sredi krute sile nežno trajam: idejno-politična dediščina Edvarda Kocbeka in slovenski kristjani*. Celovec: Mohorjeva, 2017, str. 397-427.

Juhant, Janez. Krek in krščanskosocialno gibanje v Evropi. V: Ambrožič, Matjaž (ur.). *Janez Evangelist Krek - sto let pozneje: (1917-2017)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2018, str. 97-111.

Junes, Tom. The demise of communism in Poland: a staged evolution or failed revolution. V: McDermott, Kevin in Matthew Stibbe (ur.). *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe From Communism to Pluralism*. Manchester in New York: Manchester University Press, 2013, str. 95–112.

Kaclerović, Triša. *Obznana: (29 decembar 1920)*. Beograd: Rad, 1952.

Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke: Palgrave, 2009.

Kardelj, Edvard. *Zbrana dela: prva knjiga*. Vratuša, Anton et al. (ur.). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.

Kermavner, Dušan. O nekaterih spornih prijemih v slovenski politični zgodovini. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 10, 1970, št. 1–2, str. 219–230.

Kermavner, Dušan. *Začetki slovenske socialne demokracije 1884–1894*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Ljudska pravica, 1963.

Kidrič, Boris. Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1960, št. 1, str. 7–61.

Kidrič, Boris. *Poročilo na prvem kongresu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Ljubljani 16. julija 1945*. Ljubljana: IO OF, 1945.

Kidrič, Boris. *Zbrano delo: govori, članki in razprave 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.

King, Jeremy. *Budweisers into Czech and Germans*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002.

Klingemann, Hans-Dieter, Volkens, Andrea, Bara, Judith, Budge, Ian in Michael McDonald. *Mapping Policy Preferences II. Estimates for Parties, Electors, and Governments in Eastern Europe, European Union, and OECD 1990–2003*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Klopčič, France. Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma: teze o slovenski poti v prihodnost. *Borec*, 44, 1992, št. 3–4–5, str. 299–380.

Klopčič, France. *Velika razmejitev: študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.

Kocbek, Edvard. *Dnevnik 1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.

Kocbek, Edvard. *Osvobodilni spisi (I. knjiga)*. Ljubljana: Društvo 2000, 1991.

Kocbek, Edvard. *Osvobodilni spisi (II. knjiga)*. Ljubljana: Društvo 2000, 1993.

Komunistička internacionala: stenogrami i dokumenti kongresa: drugi kongres Komunističke internacionale: knjiga 2. Bosić, Milovan et al. (ur.). Gornji Milanovac: Kulturni centar in JUR »Privredna knjiga«, 1981.

Koselleck, Reinhart. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford: Stanford University Press, 2002.

Kosicki, Piotr H.. *Catholics on the Barricades: Poland, France, and »Revolution«, 1891–1956*. New Haven-London: Yale University Press, 2018.

Koštunica, Vojislav in Kosta Čavoški. *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.

Koželj, Blanka. Predsednik SNS Zmago Jelinčič med Slovenci v Italiji. *Prijatelj*, 4, 1996, št. 5, str. 46.

Krajnc, Gregor. *Hoja s hudičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*. Mengeš: Ciceron, 2014.

Krašovec, Alenka in Tomaž Krpič. Naj ostanem ali grem?: vladne koalicije in koalicijski sporazumi v Sloveniji med letoma 1990 in 2018. *Teorija in praksa*, 56, 2019, št. 1, str. 229–246.

Krek, [Janez Evangelist]. Zora zori ... *Slovenec*, 37, št. 237 (1909), str. 1.

Kropivnik, Samo in Simona Kustec. Evolution of manifestos in a developing parliamentary democracy with proportional representation and multiparty coalition governments. *Party politics*, 2018, št. 3, str. 296–306.

Kršinar, Igor. Zmago Jelinčič, predsednik Slovenske nacionalne stranke: vojna za Slovenijo še ni končana. *Slovenec*, 76, št. 96, 25. 4. 1992, str. 25.

Krušič, Slavi (ur.). *Koga voliti?: programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.

Kšela, Tomaž. *Začetek konca: poslednji intervju Jožeta Florjančiča* [rokopis].

Kukovec, Vekoslav (V. K.). Po ustanovni skupščini. *Slovenski narod*, 51, št. 153 (1918), str. 1.

Kustec Lipicer, Simona, Kropivnik, Samo, Deželan, Tomaž in Alem Maksuti. *Volilni programi in stališča*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2011.

Kustec Lipicer, Simona. Od strankokracije do novega razvojnega modela države: ocena slovenske parlamentarne demokracije ob njeni petindvajsetletnici. V: Gašparič, Jure in Mojca Šorn (ur.). *Četrto stoletje Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, str. 39–52.

Kustec, Simona et al. *Volitve v Sloveniji 1990–2018 I: parlamentarne volitve v Sloveniji 1990–2018: sumarni pregled kandidatov, udeležbe in volilnih rezultatov*. Ljubljana: Center za politološke raziskave, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2019.

Kustec, Simona in Andrija Henjak. Changing dynamics of democratic parliamentary arena in Slovenia: voters, parties, elections. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2015, št. 3, str. 84–104.

Kustec, Simona in Niko Toš. Analiza volilnega vedenja in izbir na prvih predčasnih volitvah v državni zbor 2011. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*, 2013, št. 3/4, str. 503–529.

Kuzmanič, Tonči. Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja. *Časopis za kritiko znanosti*, št. 176 (1995), str. 47–69.

Laver, Michael, Benoit, Kenneth in John Garry. Extracting Policy Positions from Political Texts Using Words as Data. *American Political Science Review*, 2003, št. 2, str. 311–331.

Lavov, Josip Edgar Leopold. *Kartuzija Pleterje in partizani 1941–1945: spomini*. Ljubljana: Knjižnica Slovenskega poročevalca, 1953.

Lazarevič, Žarko. Ivan Tavčar in izgubljeni bog. V: Grdina, Igor (ur.). *Tavčarjev zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, str. 123–133.

Lazarevič, Žarko. Janez Evangelist Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma. V: Ambrožič, Matjaž (ur.). *Janez Evangelist Krek – sto let pozneje: (1917–2017)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2018, str. 167–180.

Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation: Analysis of Government: Proposals of Redress*. Second Edition by the Lawbook Exchange. New Jersey: Clarke, (1944), 2008.

Lešnik, Avgust. *Razcep v mednarodnem socializmu 1914–1923*. Koper = Capodistria: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko = Società storica del Litorale, 1994.

Linz, Juan J. Transitions to Democracy. *The Washington Quarterly*, 13, 1990, št. 3, str. 143–164.

Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1921.

Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Lukan, Walter. *Iz »črnozolto kletke narodov« v »zlato svobodo«?: habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014.

Lusa Stefano. *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.

Mair, Peter in Cas Mudde. The Party Family and its Study. *Annual Reviews of Political Science*, 1 1998, št. 1, str. 211–229.

Malle, Auguštín. Gospodarski vidiki življenja koroških Slovencev. V: *Koroški Slovenci 1900–2000*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2000, str. 103–136.

Mally, Eva. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.

Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.

Manifesto Project Database. Dostopno na: <https://manifesto-project.wzb.eu/>, pridobljeno 29. 1. 2020.

Marijan, Davor. *Slom Titove armije: Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987.–1992*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga in Hrvatski institut za povijest, 2008.

Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.

Marušič, Branko. *Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske*. Koper: Lipa, 1985.

Marušič, Branko. Slovenci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918). *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 1, str. 69–76.

Mastnak, Tomaž. The Grumbling Hive. V: Fištravec, Andrej, Korade, Dragica, Mastnak, Tomaž, Ocvirk, Mojmir in Dejan Pušenjak (ur.). *Boj za oblast*. Maribor: Katedra, 1989, str. 9–16.

Matić, Dragan. Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo. V: Štih, Peter in Bojan Balkovec (ur.). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 551–567.

Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Matović, Ivan. *Vojskovođa s oreolom mučenika: povest o generalu Arsu R. Jovanoviću načelniku Vrhovnog štaba NOVJ i njegovoj tragičnoj sudbini*. Beograd: Novinsko-izdavački centar Vojska, Vojnoistorijski institut, 2001.

Međunarodni ugovori 1942. Nezavisna država Hrvatska: Ministarstvo vanjskih poslova. [Zagreb]: [s. n.], [1943].

Meier, Viktor. *Yugoslavia, a history of its demise*. London in New York: Routledge, 1999.

Melik, Vasilij. Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 2–3, 1948–49, št. 2–3, str. 69–134.

Melik, Vasilij. O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861–1918. V: Vrbnjak, Viktor (ur.). *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002, str. 208–221.

Melik, Vasilij. Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, št. 1–2, str. 19–24.

Melik, Vasilij. Volilni uspehi Nemcev, Italijanov in Slovencev v Ljubljani, Mariboru in drugih kranjskih in spodnještajerskih mestih 1848–1927. V: Vrbnjak, Viktor (ur.). *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002, str. 141–173.

Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Mezga, Ernest. *Politički rad u JNA*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, IV. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.

Mikuž, Metod. Razvoj slovenskih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, št. 1–4, str. 107–139.

Milenković, Toma. *Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; NIP export-press, 1974.

Moll, Martin. Kaj pomeni nacionalni boj?: primer iz Spodnje Štajerske okoli leta 1900. *Zgodovina za vse*, 12, 2005, št. 1, str. 65–76.

Moll, Martin. *Kein Burgfrieden: der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2007.

Moritsch, Andreas. Nacionalne ideologije na Koroškem: *koroški Slovenci 1900–2000*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2000/2001, str. 9–24.

Mudde, Cas in Cristóbal Rovira Kaltwasser. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Mulej, Oskar. Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35: I. del – velika gospodarska kriza. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 1, str. 108–125.

Mulej, Oskar. Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. II. del – idejnozgodovinski vidiki. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 2, str. 40–58.

–n. Nedeljski počitek o trgovinskem obrtu. *Slovenski narod*, 35, št. 194, 24. 8. 1902, str. 1.

Nekaj izvlečkov iz »Domovine«: ilustracija k »naprednosti« svobodomisilstva. Ljubljana: tajništvo SLS, 1927.

Nemški imperijalizem. Ljubljana: OJNS, 1938.

Nikolić, Drago. *Razvoj političkih organa u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1985.

Obravnavna predloga izhodišč za pripravo 13. kongresa ZKJ: sklepi CK ZKJ o pripravi 13. kongresa ZKJ. Ljubljana: Komunist, 1985.

Obravnavne deželnege zboru kranjskega v Ljubljani: od 28. decembra 1897 do 28. februarja 1898: po stenografičnih zapisnikih: 39. zvezek. Ljubljana: deželni odbor kranjski, 1898.

Obravnavne deželnege zboru kranjskega v Ljubljani: od 28. decembra 1898 do 16. maja 1899: po stenografičnih zapisnikih: 40. zvezek. Ljubljana: deželni odbor kranjski, 1898.

Obravnavne deželnege zboru kranjskega v Ljubljani: od 27. septembra 1904 do 17. oktobra 1904: po stenografičnih zapisnikih: 45. zvezek. Ljubljana: deželni odbor kranjski, 1905.

Obravnavne deželnege zboru kranjskega v Ljubljani: zasedanja od 25. oktobra 1905 do 29. decembra 1907: po stenografičnih zapisnikih: 46. zvezek. Ljubljana: deželni odbor kranjski, 1908.

Obrov. Narodna koncentracija. *Delavec*, 26, št. 3, 25. 3. 1939, str. 1.

Ocvirk, Mojmir. Konec demokratizacije in prehodnih obdobij. V: Fištravec, Andrej, Korade, Dragica, Mastnak, Tomaž, Ocvirk, Mojmir in Dejan Pušenjak (ur.). *Boj za oblast*. Maribor: Katedra, 1989, str. 43–82.

Omerza, Igor. *JBZ: časi poprej in dnevi pozneje*. Ljubljana: Karantanija, 2013.

Osnutki resolucij 13. kongresa ZKJ: (Beograd, 24. maja 1986). Ljubljana: Komunist, 1986.

P., J. Da si bomo na jasnem. *Delavska politika*, 16, št. 21, 22. 2. 1941, str. 1.

P., J. Premirje in enakopravnost. *Delavska politika*, 16, št. 15, 8. 2. 1941, str. 1.

Pančur, Andrej. Neuspešnost gospodarskih reform v Jugoslaviji. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 1297.

Pavlovič, Momčilo. Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine. *Istorija 20. veka*, 3, 1985, št. 1, str. 119–155.

Павловић, Момчило. За Тита или за краља: избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945. Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Pelikan, Egon. Janez Evangelist Krek – modernizator katoliškega gibanja na Slovenskem. V: Ambrožič, Matjaž (ur.). *Janez Evangelist Krek – sto let pozneje: (1917–2017)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2018, str. 137–148.

Pelikan, Egon. Razcep v katoliškem taboru. V: Drnovšek, Marjan in Drago Bajt (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja: knj. 1: 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 379.

Perchinig, Bernhard. »Wir sind Kartner und damit hat sich's ...«: *Deutschnationalismus und politische Kultur in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 1989.

Perovšek, Jurij. »V zaželjeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Perovšek, Jurij. Dravska banovina in banski svet. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 327–332.

Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.

Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.

Perovšek, Jurij. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.

Perovšek, Jurij. Odnos političnih strank in skupin do fašizma in nacizma pred drugo svetovno vojno. V: Čepič, Zdenko in Tanja Velagić (ur.). *Odpor 1941: zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije in Glavni odbor Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije, 2001, str. 105–112.

Perovšek, Jurij. Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, 2017, št. 1, str. 49–83.

Perovšek, Jurij. Politične in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Dolinar, France M., Podlipnik, Bernarda in Majda Rozman (ur.). *Sto let Zavoda sv. Stanislava*. Ljubljana: Družina, 2005, str. 9–36.

Perovšek, Jurij. Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941. *Studia Historica Slovenica*, 14, 2014, št. 2–3, str. 291–337.

Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Perovšek, Jurij. Punktacije SLS. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 339–342.

Perovšek, Jurij. Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006, str. 271–273.

Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Perovšek, Jurij. *Slovenci in slovanski svet: politične slike od včeraj in danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019.

Perovšek, Jurij. Slovenci, Jugoslavija in začetek vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 59, 2019, št. 3, str. 74–97.

Perovšek, Jurij. Slovenska politika in vprašanje državne ureditve med zasedanjem Ustavodajne skupščine Kraljevine SHS (1920–1921). *Studia Historica Slovenica*, 2, 2002, št. 2, str. 431–445.

Perovšek, Jurij. Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 34, 1994, št. 2, str. 163–176.

Perovšek, Jurij. Slovenski liberalci in narodno vprašanje v letih 1931–1933. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 255–276.

Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Perovšek, Jurij. Socialistični kulturni boj v letih 1918–1929. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2016, št. 3, str. 601–627.

Perovšek, Jurij. Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921. *Studia Historica Slovenica*, 17, 2017, št. 2, str. 559–613.

Perovšek, Jurij. Ušeničnik in jugoslovanstvo. V: Ogrin, Matija in Janez Juhant (ur.). *Aleš Ušeničnik: čas in ideje: 1868–1952: zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti*. Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 97–110.

Perovšek, Jurij. Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, 2011, št. 1, str. 93–126.

Peta zemaljska konferencija KPJ: 19–23. oktober 1940. Damjanović, Pero, Bosić, Milovan in Dragica Lazarević, (ur.). Beograd: Komunist, 1980.

Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana: Glavni pripravljalni odbor, 1924.

Petranović, Branko. *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ.* Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.

Pirc, Jožko. Rimski katolik in ločitev duhov. V: Škulj, Edo (ur.). *Mahničev simpozij v Rimu.* Celje: Mohorjeva družba, 1990, str. 109–126.

Pirjevec, Avgust [Pir.]. Kukovec Vekoslav. V: Cankar, Izidor in Franc Ksaver Lukman (ur.). *Slovenski biografski leksikon: prva knjiga.* Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1925–1932, str. 581.

Pleterski, Janko. Boris Kidrič in Osvobodilna fronta: s simpozija o Borisu Kidriču, Ljubljana, 13. aprila 1983. *Naši razgledi*, 32, št. 9, 13. 5. 1983, str. 254–256.

Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.

Pleterski, Janko. *Narodi, Jugoslavija, revolucija.* Ljubljana: Komunist; Državna založba Slovenije, 1986.

Pleterski, Janko. *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914.* Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Pleterski, Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917.* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1982.

Pleterski, Janko. Pomen koroške preteklosti od srednjega veka do prve svetovne vojne. V: Brglez, Franček et al. (ur.). *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes.* Ljubljana: Komunist; Celovec: Drava, 1984, str. 22–33.

Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev.* Ljubljana: Modrijan, 2008.

Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918.* Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Pletikosić, Ivica. Revizije popisa prebivalstva Trsta iz leta 1910. *Annales*, 16, 2006, št. 2, str. 477–482.

Politična, gospodarska in socialna načela: sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana: banovinski odbor OJNS, 1940.

Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljani vedeti o politiki?. Ljubljana: tajništvo Slovenske ljudske stranke, 1920.

Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Ljubljana: pripravljalni odbor, 1893.

Potočnik, Vinko. Krek in socialna misel pri slovenskih katoličanih. V: Dolinar, France

M., Mahnič, Joža in Peter Vodopivec (ur.). *Cerkev, kultura in politika 1890–1941: simpozij 1992*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993, str. 79–90.

Pravila Slovenske kmečke zveze za Štajersko. Maribor: založba društva, [1907].

Predojević, Vaso. *U procjepu: dnevničke zabilješke o razbijanju Partije, Armije i Države*. Beograd: Dan Graf, 1997.

Prepeluh, Albin. Pismo socialni demokraciji. *Demokracija*, 1, 1918, št. 3–4, str. 42–50.

Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Prinčič, Jože. Pot v gospodarsko samostojnost. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1948–1992*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1296–1306.

Program Jugoslovenske demokratske stranke, sprejet na strankinem kongresu v Beogradu dne 30. in 31. oktobra 1921. Ljubljana: tajništvo Jugoslovenske demokratske stranke v Ljubljani, 1923.

Prometheus. Kaj nas loči?. *Slovenec*, 28, št. 297, 29. 12. 1900, str. 2.

Prunk, Janko. Mesto ustanovnega manifesta KPS med slovenskimi narodnimi programi. V: Repe, Božo (ur.). *Izročilo Čebin: posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza – Tita na čelo KPJ*. Ljubljana: Komunist, 1987, str. 196–204.

Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.

Prunk, Janko. Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. V: Grafenauer, Bogo et al. (ur.). *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU: od 9. do 11. novembra 1994*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 135–142.

Prunk, Janko. *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000, 1986.

Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992 [i. e.] 1993.

Prunk, Janko. Škof Jeglič – politik. *Kronika*, 19, 1971, št. 1, str. 30–42.

Prunk, Janko. Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 11–12, 1971–1972, št. 1–2, str. 199–228.

Rahten, Andrej. *Pozabljeni slovenski premier: politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2002.

Ratej, Mateja. Anton Korošec, notranji minister leta 1928. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, 2009, št. 1, str. 227–242.

Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Perovšek, Jurij, Prunk, Janko in Janko Pleterski (ur.). Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.

Reimann, Reinhard. *Die Deutschen in Triest 1880–1920: das Verhältnis der deutschen Bevölkerung in der Adriastadt zu Italienern und Slowenen vom Beginn der nationalpolitischen Auseinandersetzungen bis zur Eingliederung der Stadt in das Königreich Italien: dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Karl-Franzens-Universität Graz*. Graz: Institut für Geschichte, 2017.

Repe, Božo (ur.). *Izročilo Čebin: posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza Tita na čelo KPJ*. Ljubljana: Komunist, 1987.

Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.

Repe, Božo. Janko Pleterški. *Zgodovinski časopis*, 72, 2018, št. 3–4, str. 508.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Modrijan: Ljubljana, 2002.

Repe, Božo. *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.

Repe, Božo. Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. *Borec*, 44, 1992, št. 3–4–5, str. 286–289.

Repe, Božo. *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.

Ribičič, Ciril in Zdravko Tomac. *Ustavne promjene: korak naprijed ili dva koraka nazad*. Zagreb: Porodica i domaćinstvo, List Mjesna zajednica, 1988.

Ribičič, Ciril. *Rad sem jih imel: devetdeset dni volilnega dnevnika 1992*. Ljubljana: Mihelač, 1993.

Ribičič, Ciril. *Siva tipka 074*. Ljubljana: Enotnost, 1995.

Robida, Pavle. Cerkev spet debelo laže. *Prijatelj*, 4, 1995, št. 8, str. 31–33.

Rozman, Franc. Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja: primer socialne demokracije. V: Nečak, Dušan et al. (ur.). *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004. str. 63–70.

Rozman, Franc. Odnos slovenske socialne demokracije do Kreka. V: Škulj, Edo (ur.). *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 182–187.

Rozman, Franc. Politično življenje Nemcev v Mariboru. V: Friš, Darko in Franc Rozman (ur.). *Od Maribora do Trsta*. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 51–56.

Rus, Josip Andrej, *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Perovšek, Jurij (ur.). Ljubljana: Borec, 1989.

Sarotte, Mary Elise. Catalysts of the Collapse and of the Transition, 1989–1990. V: Puttkamer, Joachim von, Borodziej, Włodzimierz in Stanislav Holubec (ur.). *From Revolution to Uncertainty: the Year 1990 in Central and Eastern Europe*. London in New York: Routledge, 2019, str. 21–31.

Sarotte, Mary Elise. *The Collapse: the Accidental Opening of the Berlin Wall*. New York: Basic Books, 2014.

Sartori, Giovanni. Party Types, Organisation, and Functions. *West European Politics*, 28, 2005, št. 1, str. 5–32.

Schwegel, Josef. *Na cesarjev ukaz: spomini politika in diplomata*. Rozman, Franc (ur.). Ljubljana: Slovenska matica, 2004.

Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921: 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Ribnikar, Peter (ur.). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Sever, Janko. *Razpad ZKJ: razprave na sejah CK ZKJ (od 13. seje 1. 3. 1988 do 30. seje 22. 1. 1990) in 14. izredni kongres ZKJ: diplomatska naloga*. Ljubljana: [J. Sever], 2002.

Simčič, Tomaž. Krščanskosocialni aktivizem Andreja Gosarja. V: Dolinar, France M., Mahnič, Joža in Peter Vodopivec (ur.). *Cerkev, kultura in politika 1890–1941: simpozij 1992*. Ljubljana: Slovenska matica, str. 91–95.

Simšič, Tomaž. Ugo Ubaldi di Piandemeleto (1885–1968) e gli sloveni della Venezia Giulia nel periodo tra le due guerre. *Studi Montefeltrani*, 32, 2010, str. 439–474.

Slavič, Matija. Kristus Kralj in naš narod. *Slovenec*, 67, št. 170a, 28. 7. 1939, str. 1.

Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913. Ljubljana: Katoliška Bukvarna, 1913.

Sodite po delih!: vsem, ki so dobre volje!: kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost. Ljubljana: samozaložba, 1923.

Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande. Wien: A. Hölder, 1885.

Special-Orts-Repertorium von Steiermark. Wien: A. Hölder, 1893.

Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-Illyrische Küstenland. Wien: Verlag der Deutschösterreichischen Staatsdruckerei, 1918.

Spruyt, Bram, Gil Keppens in Filip Van Droogenbroeck. Who Supports Populism and What Attracts People to It?. *Political Research Quarterly*, 69, 2016, št. 2, str. 335–346.

Stanič, Gojko. *Misel in akcija Zveze komunistov: priručnik za razmišljanje in akcijo*. Ljubljana: Komunist, 1975.

Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji od volilne reforme do nove države: 1906–1918*. Maribor: Založba Pivec, 2017.

Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd: Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.

Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II. Beograd: Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.

Stenografske beleške: rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd: Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sine anno.

Stiplovshek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.

Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Studen, Andrej. Protinemški izgredi v Ljubljani 1903. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1–2, str. 16–22.

Suette, Hugo. *Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*. München: M. Schick, 1936.

Suppan, Arnold. Die Untersteiermark, Krain und das Küstenland zwischen Maria Theresia und Franz Joseph (1740–1918). V: *Deutsche Geschichte im Osten Europas: zwischen Adria und Karawanken*. Berlin: Siedler, 1998, str. 264–348.

Šepić, Dragovan. *Vlada Ivana Šubašića*. Zagreb: Globus, 1983.

Škoro Babić, Aida in Matevž Košir. *Spomini Josipa Breznika: od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2014.

Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, 2: v partizanih*. Maribor: Obzorja, 1994.

Šorn, Jože. Narodni svet v Ljubljani in njegov gospodarski odsek. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 23, 1983, št. 1–2, str. 55–61.

Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

Štebi, Alojzija. *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska Socijalna Matica 1918.

Šušmelj, Jože. *Andrej baron Winkler*. Lokve: Društvo ljubiteljev narave Planota, 2014.

Tancig, Peter in Igor Ž. Žagar. Napadi na JLA: Kdaj, kje, kako – in če sploh. 1. del. *Časopis za kritiko znanosti: Kontekst ljubljanskega procesa: kolokvij pravnikov o procesu zoper četverico: računalniška analiza »napadov na JLA«*, 17, 1989, št. 119–120. Maribor in Ljubljana: Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije, 1989, str. 141–237.

Tavčar, Ivan [–r.]. Kristanova kandidatura. *Slovenski narod*, 40, št. 69, 26. 3. 1907, str. 1.

Tavčar, Ivan. Nekoliko pripomb h gospodarskemu programu JDS. *Slovenski narod*, 51, št. 152, 8. 7. 1918, str. 1.

Tavčar, Ivan. Pozdrav Jugoslovanski demokratski stranki! *Slovenski narod*, 51, št. 144, 27. 6. 1918, str. 1.

Tavčar, Marko. Sedej v navzkrižju političnih in nacionalnih trenj. V: Škulj, Edo (ur.). *Sedejev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 74–95.

Taylor, A. J. P. *A Personal History*. London: Hamish Hamilton, 1983.

Temeljne točke Osvobodilne fronte: (razširitev, sprejeta na prvem kongresu Osvobodilne fronte dne 16. julija 1945). Ljubljana: IOOF, 1945.

Ther, Philipp. *Europe since 1989, a history*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2016.

Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: okupacija i kolaboracija*. Zagreb: EPH Liber, 2010.

Tominšek Perovšek, Mateja. *Frančišek Lampe: zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007].

Tomšič, Ivan. *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana: samozaložba, 1942.

Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu II: slovensko javno mnenje 1990–1998*. Ljubljana: IDV – CJMMK, 1999.

Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu VIII: Slovenija v srednje in vzhodnoevropskih primerjavah 1991–2011*. Ljubljana in Wien: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK in Edition Echoraum, 2014.

Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu XII*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK, 2018.

Trampuž, Lilijana. *KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934: magistrsko delo*. Ljubljana, 1992.

Tratnik, Suzana. Alojzija Štebi. V: Šelih, Alenka et al. (ur.). *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007, str. 193–196.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 53, 6. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 54, 7. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 55, 8. 3. 1906, str. 1–2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 56, 9. 3. 1906, str. 1–2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 57, 10. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 59, 13. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 60, 14. 3. 1906, str. 1–2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 61, 15. 3. 1906, str. 1–2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 62, 16. 3. 1906, str. 1–2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 63, 17. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 64, 20. 3. 1906, str. 1.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 65, 21. 3. 1906, str. 2.

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 66, 22. 3. 1906, str. 1–2,

Triller, Karel. Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke. *Slovenski narod*, 39, št. 67, 23. 3. 1906, str. 1–2.

VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja: Ljubljana 25.–30. VII. 1939. Martelanc, Ivan in Josip Premrov (ur.). Ljubljana: Odbor za VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja, 1940.

Vidovič-Miklavčič, Anka. Krekovo združništvo: teorija in praksa. V: Škulj, Edo (ur.). *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 174–181.

Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanja v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Vidovič-Miklavčič, Anka. Socialna demokracija (socialisti) na Slovenskem v prvem letu diktature 1929. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 36, 1996, št. 1–2, str. 21–39.

Villa, Carlos. *Nova država za nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvajanja Slovenije*. Ljubljana: Založba *cf., 2017.

Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921. Adamič, Marjeta et al. (ur.). Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Vodopivec, Peter. Za uvod. V: France M. Dolinar, Joža Mahnič in Peter Vodopivec (ur.). *Cerkev, kultura, politika 1890–1941: simpozij 1992*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993, str. 3–6.

Vodušek Starič, Jerca. Liberalni patriotizem in intransigenca. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41, 2001, št. 2, str. 59–76.

Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Vodušek Sterič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*. Ljubljana: samozaložba, 2002.

Vovko, Andrej. Nemska šolska organizacija Deutscher Schulverein. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 340–341.

Vrabec, Nevenka. Slovensko državljanstvo nič več za kilo pljučne pečenke. *Prijatelj*, 2, 1993, št. 3, str. 16.

Vukušić, Dragan. *JNA i raspad Jugoslavije: od čuvara do grobara svoje države*. Stara pazova: Tekomgraf, 2006.

Vukušić, Mario. *Vsebina in metode dela osnovne organizacije Zveze komunistov v enoti - ustanovi JLA: diplomatska naloga*. Ljubljana: [M. Vukušić], 1983.

Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Vurnik, Blaž. Preobrazbe neke družbeno-politične organizacije: Zveza socialistične mladine Slovenije od valilnice kadrov do politične stranke. *Zgodovina v šoli*, 15, 2006, št. 3–4, 14–23.

Wiesflecker, Peter. Klagenfurt als Sitz kultureller Institutionen der Kärntner Slowenen. V: *800 Jahre Klagenfurt*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1996, str. 421–431.

Wirsching, Andreas. *Der Preis der Freiheit: Geschichte Europas in unserer Zeit*. München: C. H. Beck, 2012.

Y. »Slovensko društvo«. *Slovenski narod*, 24, št. 24, 30. 1. 1891, str. 1.

Zajc, Drago, Kropivnik, Samo in Simona Kustec. *Od volilnih programov do koalicijskih sporazumov: analiza politične kongruence*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2012.

Zajc, Drago. Nekateri primeri konfliktov v Državnem zboru. V: *Razreševanje konfliktov v Državnem zboru Republike Slovenije – raziskava FDV*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2011.

Zajc, Drago. Učinkovitost delovanja državnega zbora RS v sedmem mandatu. *Pravna praksa*, 37, št. 28/29, 19. 7. 2018, str. II–VII.

Zajc, Marko. Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2016, št. 2, str. 129–144.

Zajc, Marko. ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, 2017, št. 1, str. 187–204.

Zečević, Momčilo. *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1919: I. knjiga*. Maribor: Obzorja, 1986.

Zečević, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor: Obzorja, 1977.

Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana: Komunist; Državna založba Slovenije, 1986.

Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije: tom V: socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920. Pijade, Moša (ur.). Beograd: Zgodovinski oddelek Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, 1951.

Zver, Milan. *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana: Orbis, 2002.

Zwitter, Fran [Observator]. Bankrot slovenskega liberalizma. *Sodobnost*, 3, št. 7–8 (1935), str. 303–304.

Žerdin, Ali. Partiji se obrača, ali se bo obrnilo tudi ZSMS?. V: Fištravec, Andrej, Korade, Dragica, Mastnak, Tomaž, Ocvirk, Mojmir in Dejan Pušenjak (ur.). *Boj za oblast*. Maribor: Katedra, 1989, str. 115–117.

SPLETNI VIRI

7D: Zmago Jelinčič - Vseeno je, kako očistiš ladjo. *Slovenska tiskovna agencija*, 29. 1. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/257880>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 10. kongresu stranke na Otočcu, 7. maja 2016. Dostopno na: *Slovenska nacionalna stranka*, https://www.sns.si/wp-content/uploads/Program-SNS-2016_FINAL.pdf, pridobljeno 10. 5. 2019.

Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 7. kongresu stranke, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005. Dostopno na: *Delo*, https://www.delo.si/assets/media/other/20080820//SNS_program.pdf, pridobljeno 15. 10. 2019.

Dobernig, Johann Wolfgang. Dostopno na: http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_D/Dobernig_Johann-Wolfgang_1862_1918.xml?frames=yes116151072, pridobljeno 18. 6. 2019,

Državni zbor Republike Slovenije, 2. redna seja, 12. 1. 1993. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Redna-02-1993-01-12.xml>, pridobljeno 9. 12. 2019.

Državni zbor Republike Slovenije, 3. redna seja, 25. 1. 1993. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Redna-03-1993-01-25.xml>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Državni zbor Republike Slovenije, 6. redna seja, 25. 3. 1993. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Redna-06-1993-03-25.xml>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Državni zbor Republike Slovenije, 6. izredna seja, 28. 3. 1994. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Izredna-06-1994-03-28.xml>, pridobljeno 12. 12. 2019.

Državni zbor Republike Slovenije, 28. redna seja, 19. 1. 1995. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Redna-28-1995-01-19.xml>, pridobljeno 13. 12. 2019.

Državni zbor Republike Slovenije, 28. redna seja, 20. 1. 1995. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/Redna-28-1995-01-20.xml>, pridobljeno 13. 12. 2019.

Državni zbor RS - Leto 1992 | Državna volilna komisija. Dostopno na: <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv-drzavni-zbor-rs/drzavni-zbor-rs-leto-1992>, pridobljeno 27. 1. 2020.

Gašparič, Jure. *Slovenski parlament: politično-zgodovinski pregled od začetka prvega do konca šestega mandata (1992–2014) - Elektronska izdaja 1.0*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014. Dostopno na (URL): <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:26950>.

Izidi dosedanjih parlamentarnih volitev v Sloveniji. *Slovenska tiskovna agencija*, 3. 6. 2018. Dostopno na: <https://www.sta.si/2520661>, pridobljeno 12. 12. 2019.

- Izredni kongres SNS: Marjan Stanič – v. d. predsednika. *Slovenska tiskovna agencija*, 13. 2. 1993. Dostopno na: <https://www.sta.si/1236595>, pridobljeno 10. 12. 2019.
- Janez Drnovšek oblikoval predloga za vlado »minimalne večine«. *Slovenska tiskovna agencija*, 24. 1. 1997. Dostopno na: <https://sta.si/257035>, pridobljeno 10. 12. 2019.
- Jelinčič čestital Beogradu daytonski podpis. *Slovenska tiskovna agencija*, 27. 11. 1995. Dostopno na: <https://sta.si/174216>, pridobljeno 11. 12. 1995.
- Jelinčič napisal odprto pismo »neznanemu junaku in slovenski vladi«. *Slovenska tiskovna agencija*, 27. 8. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/358312>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič o prodaji Leka, agresiji sovražne Hrvaške in policijski diktaturi vladajoče koalicije. *Slovenska tiskovna agencija*, 26. 8. 2002. Dostopno na: <https://www.sta.si/668410>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič proti deklaraciji o spravi. *Slovenska tiskovna agencija*, 17. 6. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/346627>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič za oživitvev gospodarskega sodelovanja z ZRJ. *Slovenska tiskovna agencija*, 15. 2. 1995. Dostopno na: <https://www.sta.si/1222134>, pridobljeno 10. 12. 2019.
- Jelinčič za TV Srbijo o odnosih med Slovenijo in ZRJ (2. 2.). *Slovenska tiskovna agencija*, 3. 2. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/322847>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: Irak je pripravljen sodelovati s Slovenijo. *Slovenska tiskovna agencija*, 6. 11. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/523042>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: Morda je zadnji trenutek, da zaščitimo slovenske nacionalne interese. *Slovenska tiskovna agencija*, 20. 12. 2001. Dostopno na: <https://www.sta.si/610612>, pridobljeno 11. 12. 2001.
- Jelinčič: Pogovori na Mokricah pokazali nesposobnost slovenskih pogajalcev. *Slovenska tiskovna agencija*, 26. 8. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/358131>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: Poslanka Polonca Dobrajc že nekaj časa ni več članica SNS. *Slovenska tiskovna agencija*, 28. 4. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/483338>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: razglasitev ERC pričakovana; SNS zahteva odločnejši nastop Slovenije. *Slovenska tiskovna agencija*, 6. 10. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/770825>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: Referendum o gozdovih – »zgodovinsko poslanstvo«. *Slovenska tiskovna agencija*, 26. 2. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/263411>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Jelinčič: SNS bo podprla »pomladnega« mandatarja. *Slovenska tiskovna agencija*, 8. 4. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/478972>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- Kazenska ovadba zaradi nestrpnosti. *24 ur. com*, 6. 5. 2005. Dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/kazenska-ovadba-zaradi-nestrpnosti.html>, pridobljeno 20. 1. 2020.
- Kučič, Lenart J. Tednik Mladina: primer medijske tranzicije na Slovenskem. Dostopno na: *Pod črto, medij za neodvisno novinarstvo*, <https://podcrto.si/tednik-mladina-primer-medijske-tranzicije-na-slovenskem/>, pridobljeno 20. 1. 2020.
- Odločitev o usodi duty freejev – na potezi je parlament. *Slovenska tiskovna agencija*, 4. 2. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/464442>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Pahor in Jelinčič o predlagani lustraciji. *Slovenska tiskovna agencija*, 6. 11. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/307757>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Petrovec, Dragan. *Zakaj ne smemo pozabiti Bavčarja* | *Dnevnik*, 25. 11. 2019. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042914971/mnenja/kolumne/zakaj-ne-smemo-pozabiti-bavcarja>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Predčasne volitve v državni zbor 2011. Dostopno na: <https://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2011/>, pridobljeno 27. 1. 2020.

Predsedniki strank o doseženem dogovoru. *Slovenska tiskovna agencija*, 3. 7. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/287605>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Pričetek kongresa Slovenske nacionalne stranke. *Slovenska tiskovna agencija*, 20. 3. 1993. Dostopno na: <https://sta.si/1116>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Program stranke. Dostopno na: *Internet Archive – Wayback Machine*, <http://web.archive.org/web/20010405031703/http://www.sns.si/SPLOSNA.htm>, pridobljeno 4. 10. 2019.

Protest SNS ob izjavi Mazowieckega, *Slovenska tiskovna agencija*, 20. 1. 1993. Dostopno na: <https://www.sta.si/1233030>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Referendum 2. tir. Dostopno na: <http://referendumdrugitir.si/>, pridobljeno 29. 1. 2020.

Republika Slovenija. Predčasne volitve v Državni zbor (3. junija 2018). Končno poročilo misije OVSE/ODIHR za ocenjevanje volitev. Varšava, 12. septembra 2018. Dostopno na: <https://www.osce.org/sl/odihr/elections/slovenia/400523?download=true>, pridobljeno 29. 1. 2020.

SDS in SKD nasprotujeta članstvu Zmaga Jelinčiča v stalni delegaciji DZ v pridruženem parlamentarnem odboru evropskega parlamenta. *Slovenska tiskovna agencija*, 16. 2. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/325460>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Seebacher, Johann. Dostopno na: http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Seebacher_Johann_1816_1890.xml, pridobljeno 18. 6. 2019.

Šetinc Pašek, Mojca. *Od kompromisa do poslanstva: Portret Janeza Drnovška, 2. del*. Dostopno na: <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dosje/174544938>, pridobljeno 10. 12. 2019.

Šetinc Pašek, Mojca. *Pozabljena umetnost vladanja*. Dostopno na: <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dosje/174471508>, pridobljeno 7. 12. 2019.

Skupna seja vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, 33. seja, 22. 4. 1992. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/VsiZborSeja-033-1992-04-22.xml>, pridobljeno 6. 12. 2019.)

Skupna seja vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, 34. seja, 13. 5. 1992. Dostopno na: *Slovenski parlamentarni korpus*, <https://exist.sistory.si/exist/apps/parla/VsiZborSeja-034-1992-05-13.xml>, pridobljeno 7. 12. 2019.

Slovenia - 10 Years of Independence. Dostopno na: <http://www.slovenija2001.gov.si/10years/independence/>, pridobljeno 27. 1. 2020.

Slovenska nacionalna stranka o Jedrski elektrarni Krško. *Slovenska tiskovna agencija*, 20. 12. 1991. Dostopno na: <https://www.sta.si/889473>, pridobljeno 9. 12. 2019.

- Slovenska nacionalna stranka se pripravlja na volitve. *Slovenska tiskovna agencija*, 1. 4. 1992. Dostopno na: <https://www.sta.si/991545>, pridobljeno 10. 12. 2019.
- SNS bo vztrajala pri določitvi meje s Hrvaško na reki Mirni. *Slovenska tiskovna agencija*, 29. 12. 1993. Dostopno na: <https://www.sta.si/48793>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS in Nova stranka zbirata podpise za referendum o ohranitvi bank v slovenski lasti. *Slovenska tiskovna agencija*, 21. 5. 2002. Dostopno na: <https://www.sta.si/646202>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS na volitve »brez dlake na jeziku«. *Slovenska tiskovna agencija*, 25. 8. 2004. Dostopno na: <https://www.sta.si/863058>, pridobljeno 12. 12. 2019.
- SNS ne podpira španske pobude, *Slovenska tiskovna agencija*, 10. 4. 1996. Dostopno na: <https://www.sta.si/200816>, pridobljeno 10. 12. 2019.
- SNS o novonastalem položaju. *Slovenska tiskovna agencija*, 29. 1. 1996. Dostopno na: <https://www.sta.si/185699>, pridobljeno 11. 12. 1996.
- SNS odločno nasprotuje zoper odločbo ustavnega sodišča o rehabilitaciji vojnih zločincev. *Slovenska tiskovna agencija*, 6. 4. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/334018>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS poziva k zbiranju podpisov v podporo referendumu o PCP. *Slovenska tiskovna agencija*, 12. 7. 2001. Dostopno na: <https://www.sta.si/576304>, pridobljeno 12. 12. 2019.
- SNS poziva vlado, naj zviša zaporne kazni za področje spolne nedotakljivosti. *Slovenska tiskovna agencija*, 22. 5. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/737542>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS predlaga spremembe zakona v zvezi s koncentracijo podjetij. *Slovenska tiskovna agencija*, 17. 12. 2001. Dostopno na: <https://www.sta.si/609849>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS predstavila svojo različico ustavnega zakona o izbrisanih. *Slovenska tiskovna agencija*, 19. 2. 2004. Dostopno na: <https://www.sta.si/808439>, pridobljeno 12. 12. 2019.
- SNS proti poskusom »krajinizacije« Slovenije. *Slovenska tiskovna agencija*, 9. 12. 1992. Dostopno na: <https://www.sta.si/1228159>, pridobljeno 9. 12. 2019.
- SNS proti preletu letal zveze NATO čez ozemlje Slovenije. *Slovenska tiskovna agencija*, 12. 10. 1998. Dostopno na: <https://www.sta.si/366924>, pridobljeno 11. 12. 1998.
- SNS se pridružuje pobudi za razpis referendumov o EU in NATO. *Slovenska tiskovna agencija*, 17. 1. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/703739>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS se zavzema za oblikovanje slovenskega holdinga pijač. *Slovenska tiskovna agencija*, 2. 10. 2001. Dostopno na: <https://www.sta.si/592217>, pridobljeno 11. 12. 2001.
- SNS vladi in zunanjemu ministru znova očita nesposobnost. *Slovenska tiskovna agencija*, 25. 9. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/514166>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS za zaščito slovenskih podjetij pred prevzemi tujcev. *Slovenska tiskovna agencija*, 19. 5. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/278999>, pridobljeno 11. 12. 2019.
- SNS: Bajuk naj se odreče argentinskega državljanstva. *Slovenska tiskovna agencija*, 12. 5. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/486388>, pridobljeno 11. 12. 2019.

SNS: Bohinčeve izjave o zakonu o izbrisanih so zavajanje javnosti. *Slovenska tiskovna agencija*, 3. 11. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/778134>, pridobljeno 11. 12. 2019.

SNS: Državni zbor naj zavre sklepe ustavnega sodišča v primeru izbrisanih. *Slovenska tiskovna agencija*, 18. 4. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/728710>, pridobljeno 11. 12. 2019.

SNS: Noveli zakona o lokalni samoupravi in o lokalnih volitvah protislovenski. *Slovenska tiskovna agencija*, 30. 5. 2002. Dostopno na: <https://www.sta.si/648725>, pridobljeno 12. 12. 2019.

SNS: Proti zaupnici Drnovšku in za predčasne volitve. *Slovenska tiskovna agencija*, 11. 12. 2019. Dostopno na: <https://www.sta.si/4777725>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Sodišče ugodilo Kovačiču, sledi nov referendum o zakonu o drugem tiru. Dostopno na: <https://www.rtvlo.si/slovenija/referendum-2018/sodisce-ugodilo-kovacicu-sledi-nov-referendum-o-zakonu-o-drugem-tiru/448823>, pridobljeno 29. 1. 2020.

Srbski tisk povzema pogovor Zmaga Jelinčiča za Radio Kragujevac. *Slovenska tiskovna agencija*, 28. 8. 1995. Dostopno na: <https://www.sta.si/156486>, pridobljeno 11. 12. 1995.

V SNS menijo, da vlada ignorira njihove zakonske predloge. *Slovenska tiskovna agencija*, 11. 9. 2003. Dostopno na: <https://www.sta.si/764346>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Volitve v Državni zbor 1992 | Državna volilna komisija Republike Slovenije. Dostopno na: <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1992/rezultati>, pridobljeno 7. 12. 1992.

Volitve v Državni zbor 1996 | Državna volilna komisija Republike Slovenije. Dostopno na: https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1996/rezultati_sl, pridobljeno 13. 12. 2019.

Volitve v Državni zbor RS 2004. Dostopno na: <https://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2004/>, pridobljeno 27. 1. 2020.

Vse parlamentarne stranke za vstop Slovenije v NATO. *Slovenska tiskovna agencija*, 11. 4. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/271829>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Vsebina referendumskega vprašanja ZLSD v določenih točkah v neskladju z ustavo. *Slovenska tiskovna agencija*, 28. 5. 1997. Dostopno na: <https://www.sta.si/280862>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Winkler, Andrej, baron (1825–1916) - Slovenska biografija. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi841484/>, pridobljeno 15. 2. 2019.

Zmago Jelinčič o odnosih med Slovenijo in ZRJ. *Slovenska tiskovna agencija*, 24. 11. 2000. Dostopno na: <https://www.sta.si/527042>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Zmago Jelinčič v Izraelu, *Slovenska tiskovna agencija*, 22. 8. 1998. Dostopno na: <https://sta.si/357574>, pridobljeno 11. 12. 2019.

Ž., E. Polonca Dobrajc. *24 ur. com*, 25. 10. 2003. Dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/polonca-dobrajc.html>, pridobljeno 20. 1. 2019.

AVDIOVIZUALNI VIRI

Mlakar, Iztok. »Politik Gvido.« *Balade in štroncade*. Ljubljana: ZKP RTV SLO, 1994.

Imensko kazalo

A

Adamič, Marjeta 342
Adlešič, Juro 60, 61, 128
Ahčin, Ivan 67
Almasy, Karin 103, 320
Ambroschitsch, Otto 121
Ambrož, Mihael 112, 116
Ambrožič, Matjaž 328, 331, 334
Arsić, Mirko 187, 315
Auersperg, Adolf 106, 112, 117
Auersperg, Alexander 118

B

Badeni, Kasimir 115
Badinter, Robert 336
Bajt, Drago 322, 334
Bajuk, Andrej 293, 347
Bakarić, Vladimir 324
Balažic, Milan 246, 320
Balkovec, Bojan 83, 320, 332
Baltič, Vilko 44
Bara, Judith 300, 329
Bardi, Luciano 274, 320
Baš, Franjo 105, 111, 320
Batič, Matic 106, 320
Baucal, Dimitrije 229

Bavčar, Anton 316
Bavčar, Igor 267, 277, 303, 346
Bebler, Anton 219, 226, 320
Bekeš, Peter 198
Benoit, Kenneth 300, 331
Bergant, Zvonko 19, 20, 23, 29, 30, 33, 320, 321
Bernik, France 321
Bernot, Zvonimir 90
Bevk, France 143
Bismarck, Otto Eduard Leopold 70
Bizilj, Nace 2
Bizjak, Ivan 275
Bleiweis, Janez 116
Bohinc, Rado 272, 275, 294, 348
Borak, Neven 226, 235, 321, 337
Borc, Mavricij 151
Borodziej, Włodzimierz 338
Borštner, Ivan 202, 225
Bosić, Milovan 329, 336
Bratok, Tadej 283, 285, 321
Bratušek, Alenka 308
Brecelj, Anton 127
Brecelj, Marijan 127, 138
Brejc, Janko 37, 44, 47, 81, 337
Brejc, Tomo 154

Breznik, Josip 35, 340
 Brix, Emil 116, 321
 Brovet, Stane 229, 239
 Broz, Josip - Tito 132, 134-136, 140, 142, 144, 146, 148, 151, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 170, 176-181, 187, 189, 193, 209, 214-216, 220, 223, 224, 237, 238, 324, 328, 331, 334, 337, 338
 Bučar, France 270
 Budge, Ian 300, 329
 Budisavljević, Srđan 135
 Bunčić, Simeon 230, 231

C

Cankar, Ivan 27, 28, 31, 38, 76, 321, 327
 Cankar, Izidor 169, 336
 Cankar, Tadej 38, 321
 Canovan, Margaret 283, 321
 Castelar y Ripoll, Emilio 19
 Ceaușescu, Nicolae 254
 Cerar, Miro 308, 309, 315, 317
 Churchill, Winston 132, 135
 Ciril, sv. 18, 113
 Clinton, Bill 290
 Costa, Etbín Henrik 116
 Cox, Terry 244, 321
 Cvelfar, Bojan 113, 321
 Cvetković, Dragiša 59
 Cvirn, Janez 36, 38, 102-105, 111-116, 120, 321, 322, 342
 Czerny, Josef 107

Č

Čavoški, Kosta 165, 330
 Čepič, Zdenko 3, 155-157, 159, 175, 176, 217, 218, 221, 224, 227, 233, 239, 248-250, 254, 258-260, 271, 322, 323, 326, 334, 359
 Čermelj, Lavo 159
 Černač, Janez 288
 Černetič, Avgust 142

Čolak, Andrija 219, 225, 323
 Čuček, Filip 3, 101, 102, 104, 105, 108, 110, 112, 121, 122, 323, 359

D

Dąbrowska, Maria 244
 Daljević, Milan 226, 316
 Damjanović, Pero 336
 Demšar, Marko 258
 Deželak Barič, Vida 3, 73, 83, 90, 92, 93, 97, 132, 137, 323, 324, 359
 Deželan, Tomaž 306, 330
 Dežman, Dragotin [Deschmann, Karl] 116, 117
 Dimitz, August 116
 Dobernig, Johann Wolfgang 110, 344
 Dobrajc, Polonca 285, 293, 345, 348
 Dolanc, Stane 189, 249
 Dolenc, Ervin 48, 51, 94, 324
 Dolenc, Viktor 318
 Dolinar, France M. 335, 336, 339, 342
 Dolinar, Ivan 316
 Dolinšek, Lavoslav 159
 Dominkuš, Ferdinand 105, 112
 Drnovšek, Janez 12, 264, 266, 268-279, 285, 287, 293, 303-305, 308, 316, 319, 345, 346, 348
 Drnovšek, Marjan 322, 334
 Drobesh, Werner 110, 324
 Dukić, Slobodan 259, 316
 Dumreicher, Armand 109

E

Eger, Ferdinand 121
 Ehrlich, Lambert 67, 129, 130
 Einspieler, Gregor 317
 Ekar, Miloš 259, 316
 Erjavec, Fran 24, 28, 30, 32, 34, 37, 67, 88, 324
 Ertl, Tomaž 249, 306
 Eybesfeld, Conrad Siegmund 118

F

Fabjančič, Vladislav 88, 92
Fajfar, Tone 126, 137, 138, 141, 147–154, 324, 326
Ferfolja, Josip 159
Ferlež, Jerneja 102, 103, 112, 113, 115, 324
Fichna, Anton 111
Filipič, France 94, 98, 324, 325
Fink-Hafner, Danica 2, 271, 274, 301, 310, 325
Fischer, Jasna 73, 76, 176, 322, 323, 325, 334, 335, 337
Fištravec, Andrej 246, 325, 332, 333
Flajšman, Božidar 277
Florjančič, Jože 177, 330
Franc Jožef [Franz Joseph] 103, 340
Friš, Darko 338

G

Gaber, Slavko 275
Gabrič, Aleš 3, 161, 165, 173, 214, 227, 325, 359
Gabrovec, Stane 25, 325
Gantar, Pavel 25, 325
Garry, John 300, 331
Gaspari, Mitja 275
Gašparič, Jure 2, 3, 14, 51, 53, 54, 60, 267, 268, 270, 271, 273–276, 278–280, 299–307, 325, 326, 330, 344, 359
Gerard, Emmanuel 146, 327
Gerenčer, Ivan 295, 316
Gertscher, Anton 118
Gestrin, Ferdo 23, 78, 79, 325, 326
Glantschnigg, Eduard 113, 114
Godeša, Bojan 3, 62, 69, 123, 125–127, 130, 134, 141–143, 159, 326, 359
Golia, Modest 143
Golob, Roman 159
Golobič, Gregor 246, 247, 250, 277, 308, 316

Goropevšek, Branko 35, 326
Gosar, Andrej 47, 48, 60, 128, 339
Grabjec, Franjo 2
Grafenauer, Bogo 21, 22, 105, 110, 120, 325–327, 337
Grah, Matija 272, 273, 316
Granda, Stane 27, 28, 30, 327
Grasselli, Peter 118
Grdina, Igor 24, 27, 28, 31, 32, 38, 126, 327, 331
Grobovšek, Bojan 245, 249, 316
Grol, Milan 164, 165, 172
Gros, Vitomil 259
Grün, Anastasius 119
Gubec, Matija 171
Gustinčič, Dragutin 93, 95, 96
Guštin, Damijan 3, 36, 211, 212, 327, 331, 359
Gwiazda, Anna 245, 327

H

Hadalin, Jurij 3, 281, 359
Hadžić, Miroslav 212, 218, 219, 222, 223, 228, 327
Haider, Jörg 289
Hanžek, Matjaž 307
Haughton, Tim 309, 327
Havel, Vaclav 254
Heeren, Victor 70
Henjak, Andrija 301, 330
Hitler, Adolf 69, 70, 96–98, 127, 128, 159, 286
Holubec, Stanislav 338
Honecker, Eric 253
Horn, Gerd-Rainer 146, 327
Horthy, Miklos 123
Horvat, Boštjan 289, 328
Hren, Marko 257
Hribar, Dragotin 316
Hribar, Ivan 25, 26, 31, 67
Hribar, Tine 284

J

Jakopec, Marko 272, 273, 316
 Jančar, Drago 327
 Janković, Dragoslav 327
 Janković, Zoran 307, 308
 Janša, Janez 202, 225, 244, 257, 258, 274, 275, 278, 279, 285, 304, 307, 309, 316, 317, 328
 Jazbinšek, Miha 275
 Jeglič, Anton Bonaventura 25, 27–30, 53, 320, 325, 327, 337
 Jelinčič, Zmagor 283–291, 293–297, 303, 316, 317, 321, 325, 328
 Jezus [Kristus, Kralj, Zveličar] 22, 29, 61, 90, 320, 339, 342
 Jež, Boris 245, 271, 290, 291, 316
 Jovanović, Arso 141, 332
 Jovanović, Dragoljub 164, 165
 Jovičić, Georgije 216, 222, 225, 228, 234, 316
 Jović, Dejan 214, 221, 328
 Jožef II. 113, 321
 Judson, Pieter M. 103, 104, 113, 328
 Juhant, Janez 16, 26, 27, 70, 328, 335
 Junes, Tom 249, 329

K

-k. 43
 Kacin, Jelko 259, 274, 279, 280
 Kaclerović, Triša 89, 329
 Kadrijević, Veljko 217, 225, 234, 239, 240
 Kallina, Franz 118
 Kaltenegger, Friedrich 116, 118
 Kaltwasser, Cristobal Rovira 282, 333
 Kambič, Miha 159
 Karađorđević, Aleksandar I. 48
 Karađorđević, dinastija [Karađorđevići] 54, 58, 87
 Karađorđević, Petar II. 162
 Kardelj, Edvard 94–96, 98, 125, 136,

137, 140, 144, 146, 147, 150, 151, 153, 155, 159, 163–168, 179, 180, 186, 189, 190, 214, 328, 329, 330
 Kaufman, Ilija 159
 Kavčič, Stane 188–190
 Keenan, George 290
 Keesbacher, Friedrich 116
 Kerec, Darja 225, 226, 338
 Kermavner, Dušan 27, 73, 93, 329
 Kidrič, Boris 94, 126, 127, 131, 133, 134, 136–138, 143, 146–148, 151, 157, 166, 167, 295, 328, 329, 336
 Klaver, sv. Peter 50
 Kleindienst, Katja 327
 Klemenc, Andrej 246
 Klemenčič, Lovro 91, 92
 Klingemann, H-D. 300, 329
 Klopčič, France 83, 93, 193, 194, 329
 Kocbek, Edvard 70, 130, 132, 136–142, 144–147, 169, 326, 328, 329
 Kočever, Štefan 112
 Koleča, Viktor 93
 Konovšek, Tjaša 3, 267, 360
 Kopač, Janez 250
 Kopač, Josip 79, 80, 88
 Kopše, Jožef 285, 321
 Korade, Dragica 325, 332, 333, 343
 Korošec, Anton 38, 39, 41, 46, 48, 52, 53, 58, 60, 62, 66, 69, 96, 127, 337
 Kosicki, Piotr H. 146, 330
 Košir, Matevž 35, 340
 Koštunica, Vojislav 165, 330
 Kovač, Miha 306, 316
 Kovač Stane 147, 148
 Kovačić, Stane 159, 308, 348
 Kozinc, Miha 275
 Koželj, Blanka 289, 330
 Kračun, Davorin 275
 Kraigher, Boris 132
 Kraigher, Sergej 182
 Kramar, Lojze 159

Kramer, Albert 51, 56, 64, 65, 70, 158, 320
 Krašovec, Alenka 274, 309, 310, 325, 327, 330
 Krek, Janez Evangelist 26–28, 30, 39, 76, 328, 330, 331, 334, 336, 338, 342
 Krenz, Egon 253
 Kristan, Anton [V.(erus)] 80–83, 340
 Kristan, Etbin 32, 77, 78, 86, 87
 Kristan, Ivan 256
 Krizman, Bogdan 327
 Križman, Alojz 258
 Križmančič, Silvo 159
 Križnik, Božena 276, 316
 Kropivnik, Samo 306, 310, 311, 330, 343
 Krpič, Tomaž 274, 330
 Kršinar, Igor 285, 330
 Krušič, Slavi 330
 Kšela, Tomaž 177, 330
 Kučan, Milan 190, 191, 194–199, 201–207, 219, 225, 234, 239, 278, 279, 317, 338
 Kučić, Lenart J. 258, 345
 Kuhar, Lovro 93
 Kukovec, Vekoslav [K., V.] 330
 Kulovec, Fran 69, 99
 Kunc, Matija 17
 Kustec [Lipicer], Simona 3, 278, 299, 301, 305, 306, 310, 311, 330, 343, 360
 Kuzmanič, Tonči 284, 285, 295, 331
 Kužnik, Rafael 285

L

Lampe, Evgen 328
 Lampe, Frančišek 16, 20–22, 71, 328, 341
 Laschan, Anton 118
 Lasser, Josef 106, 112, 117
 Lassnigg, Anton 111
 Laver, Michael 300, 331

Lavov, Josip Edgar Leopold 143, 331
 Lavtar, Roman 250, 260
 Lazarevič, Dragica 336
 Lazarevič, Žarko 27, 331
 Lekić, Bojana 328
 Lekić, Slaviša 328
 Lemež, Ivan 159
 Lemkin, Raphael 124, 331
 Lenarčič, Andrej 285
 Lenič, Jože 277
 Leon XIII. 21
 Lesjak, Miran 245–247, 249–251, 256, 317
 Lešnik, Avgust 82, 331
 Levar, Ivan 143
 Linz, Huan 268, 331
 Lončar, Dragotin 23, 88, 97, 331
 Lorenčič, Aleksander 270, 325, 331
 Lovrenčič, Matija 37
 Lukan, Walter 39, 331
 Lukanc, Maja 146
 Lukman, Franc Ksaver 336
 Lukšič, Igor 246, 248, 317
 Lusa, Stefano 176, 213, 239, 255, 331

M

Maček, Ivan 147
 Maček, Vladko 59
 Mahnič, Anton 16, 19, 21, 22, 336
 Mahnič, Joža 337, 339, 342
 Mair, Peter 271, 274, 331
 Majeršič, Ivan 58
 Maksuti, Alem 306, 330
 Malle, Auguštín 110, 331
 Mally, Eva 162, 166, 331
 Malovrh, Miroslav 32
 Mamula, Branko 181, 183, 231, 233, 240, 317, 331
 Mandić, Ante 135
 Marija Terezija [Maria Theresia] 340
 Marijan, Davor 224, 331

Marinc, Andrej 189–194, 317
 Marinko, Miha 151, 169
 Markeš, Janez 307, 317
 Marković, Ante 234, 254, 256
 Marović, Gino 159
 Martelanc, Ivan 342
 Marušič, Branko 34, 332
 Marušič, Drago 54, 136
 Marx, Karl 140, 244, 253, 258, 260, 343
 Mastnak, Tomaž 246, 247, 256, 265, 317, 325, 332, 333, 343
 Matić, Dragan 105, 112, 117–119, 121, 332
 Matović, Ivan 141, 332
 Mazowiecki, Tadeusz 289
 McDermott, Kevin 329
 McDonald, Michael 300, 329
 Medved, Drago 317
 Meier, Viktor 260, 332
 Melik, Vasilij 23, 27, 32, 66, 78, 79, 102, 105–107, 110, 114, 116–118, 326, 332
 Mencej, Martin 134
 Mesić, Tomislav 218
 Metternich, Clemens Wenzel Lothar 336
 Metod, sv. 18, 113,
 Mezga, Ernest 218, 332
 Mihailović, Draža 155
 Mihelač, Jaro 338
 Miklavž, sv. 285
 Miklič, Mirko Bogomir 328
 Mikulić, Branko 234
 Mikuž, Metod 90, 92, 98, 142–144, 332
 Milenković, Toma 90, 92, 333
 Milošević, Krsman 217
 Milošević, Slobodan 181, 183, 188, 193, 195, 196, 200, 245, 248, 249, 259, 291, 316
 Missia, Jakob 327
 Mlakar, Iztok 298, 348
 Močnik, Rastko 246, 317

Mohor, sv. 50, 327, 328, 331, 333, 335–338, 340, 342
 Moll, Martin 120, 121, 323, 333
 Moravček, Goran 260, 317
 Moravec, Dušan 321
 Moritsch, Andreas 120, 333
 Mounier, Emmanuel 145
 Mudde, Cas 271, 282, 331, 333
 Mulej, Oskar 55, 56, 333
 Mussolini, Benito 96, 128, 167, 286

N

–n. 333

Natlačen, Marko 57, 126, 128
 Nećak, Dušan 321, 338
 Negovanović, Marko 239, 241
 Nešović, Branimir 253, 317
 Nikolić, Drago 218, 333
 Novak, Franjo 159

O

Oblak, Bogdan 258
 Obrov 98, 333
 Ocvirk, Mojmir 245, 246, 325, 332, 333, 343
 Ogrin, Matija 335
 Omerza, Igor 218, 225, 333
 Ornič, Josef 120
 Oset, Željko 325
 Osterc, Jože 275

P

P., J. 99, 334
 Pahor, Borut 288, 308, 309, 346
 Pančevski, Milan 225
 Pančur, Andrej 254, 334
 Paraga, Dobroslov 285
 Pavček, Tone 249, 321
 Pavel, sv. 63
 Pavelić, Ante 128
 Pavić, Zoran 328

- Pavlović, Momčilo 162, 172, 173, 334
 Pečauer, Marko 270, 278, 302, 307, 317
 Pelhan, Sergej 275
 Pelikan, Egon 26, 27, 68, 334
 Perchinig, Bernhard 110, 334
 Perčič, Franci 258
 Perovšek, Jurij 2, 3, 14, 15, 23, 25,
 27–30, 32, 34–40, 42–46, 48–52, 54,
 56, 59, 61, 62, 65–70, 76, 78, 81, 82,
 88–91, 95, 322, 334, 335, 337, 338, 360
 Peršak, Tone 276
 Peruničič, Tomislav 221
 Petejan, Josip 92, 317
 Peterle, Lojze 269, 270, 272–275, 279,
 303
 Petranović, Branko 162, 173, 336
 Petrovec, Dragan 267, 346
 Pij IX. 21
 Pij XI. 53, 67
 Pij XII. 143, 326
 Pijade, Moša 328, 343
 Pirc, Jožko 16, 336
 Pirjevec, Avgust [Pir.] 51, 336
 Pirker, Raimund 116
 Pirkovič, Ivo [Samov, Boris] 157
 Pitamic, Leonid 44
 Pivec, založba 339
 Planinc, Milka 182, 185
 Pleterski, Janko 16, 21, 23, 25, 26,
 28, 29, 33, 36, 38, 41, 76, 95, 105,
 107–110, 120, 121, 128, 133, 194, 322,
 325, 336–338
 Pletikosić, Ivica 106, 336
 Plut, Dušan 277, 303
 Podlipnik, Bernarda 335
 Podobnik, Janez 275
 Podobnik, Marjan 272, 275, 303
 Poglajen, Jože 295, 317
 Pohlín, Marko [Anton] 62, 342
 Pokorn, Jože 159
 Polič, Zoran 138
 Popit, France 188–190, 198, 204, 205,
 249
 Popović, Dane 239
 Potič, Zoran 307, 309, 317
 Potočar, Stane 218
 Potočnik, Vika 277
 Potočnik, Vinko 28, 336
 Predojević, Vasilije 216, 218, 219,
 238–241, 337
 Pregelj, Žarko 275
 Premrov, Josip 342
 Premzl, Primož 324
 Prepeluh, Albin - Abditus 83, 84, 88, 337
 Prinčič, Jože 260, 337
 Prof. -умовъ [-umov] 67
 Prometheus 28, 337
 Prosenc, Miloš 194
 Prunk, Janko 25, 37, 47, 59, 61, 91,
 96, 131, 137, 337
 Puc, Dinko 50
 Pucelj, Ivan 56, 128
 Pucer, Edi 289, 317
 Pučnik, Jože 303
 Puhar, Jožica 275
 Pušenjak, Dejan 259, 276, 277, 318,
 319, 325, 332, 333, 343
 Puttkamer, Joachim 338
- R**
 -r. [gl. Tavčar, Ivan]
 r., i. [gl. Regent, Ivan]
 Rabl, Franz 107
 Rabl, Josef 106, 107
 Radulović, Jovan 180
 Rahten, Andrej 120, 337
 Rajšp, Vinko 326
 Rakovec, Ivan 318
 Ratej, Mateja 46, 48, 337
 Ravter, Nada 287, 318
 Regent, Ivan [r., i.] 80
 Reimann, Reinhard 106, 107, 338

- Repe, Božo 176, 182, 190, 191, 193,
 194, 196–199, 213, 219, 225, 226, 241,
 255, 258, 337, 338
 Repič, Viktor 159
 Režek, Mateja 2
 Ribar, Ivan 136, 155
 Ribar, Ivo Lola 138
 Ribičič, Ciril 206, 207, 209, 227, 272,
 300, 338
 Ribnikar, Peter 339
 Rigelnik, Herman 274
 Ritter Záhony, družina 106
 Rittig Beljak, Nives 321
 Rittig, Svetozar 143
 Robida, Pavle 287, 338
 Rödling, Franz 111
 Roosevelt, Franklin Delano 132
 Rop, Anton [Tone] 293
 Rowling, Joanne K. 333
 Rozman, Franc 76, 115, 325, 338, 339
 Rozman, Majda 335
 Rožman, Gregorij 128, 142,
 Rupel, Dimitrij 203, 247, 277
 Rus, Josip Andrej 64, 126, 138, 146,
 338
- S**
- Sanader, Ivo 305
 Sarotte, Mary Elise 243, 338
 Sartori, Giovanni 276, 338
 Savojski, dinastija 129
 Schaffer, Adolf 116, 119
 Schick, M. 340
 Schmerling, Anton 101
 Schönerer, Georg 110, 113–115
 Schrey, Robert 116, 118
 Schwarzenberg, Felix 103
 Schwegel, Josef 119, 339
 Sedej, Frančišek Borgia 35, 340
 Sedmak, Marjan 253, 260, 318
 Seebacher, Johann 109, 346
 Seidler, Ernest 121
 Selan, Aljoša 306, 318
 Sernec, Dušan 52, 135, 143
 Sernec, Josip 113, 322
 Sever, Janko 339
 Siedler 340
 Simčič, Tomaž 48, 339
 Simovič, Dušan 69
 Simšič, Danica 276
 Simšič, Tomaž 130, 339
 Slavič, Matija 61, 339
 Smole, Jože 248
 Snoj, Franc 168
 Soban, Branko 255, 318
 Spruyt, Bram 282, 339
 Stalin [Džugašvili, Josif Visarionovič]
 97, 98, 132, 135, 140, 193, 205
 Stanič, Edvard 272
 Stanič, Gojko 185, 339
 Stanič, Marjan 285, 345
 Stanič, Stane 259
 Stanislav, sv. 25, 335
 Stanovnik, Aleš 138
 Starič, Tanja 307, 317
 Stavbar, Vlasta 39, 339
 Stibbe, Matthew 329
 Stiplovšek, Miroslav 48, 56, 59, 60,
 339
 Stojadinović, Milan 64, 96
 Stojanov, Veso 253–256, 318
 Stojko, Tone 2
 Strmečki, Maks 93
 Strohal, Emil 108
 Studen, Andrej 114, 116, 119, 321,
 340
 Suette, Hugo 113, 114, 340
 Suppan, Arnold 114, 340
 Suppan, Josef 116, 117
 Svetek, France 97, 147, 148, 151, 153,
 154

Š

Šantel 116
 Šarec, Marjan 309
 Šelih, Alenka 341
 Šentjunc, Lidija 134
 Šepić, Dragovan 162, 340
 Šešelj, Vojislav 285
 Šetinc, Franc 187, 315
 Šetinc, Mile 255, 259, 261, 266, 318
 Šetinc Pašek, Mojca 268, 269, 274–276, 279, 346
 Šimen, Mavricij Borc 151
 Šimić, Petar 216, 217, 219, 225, 227, 228, 233, 239, 240, 319
 Školč, Jože[f] 253, 254, 264, 269, 277, 319
 Škoro Babić, Aida 35, 340
 Škulj, Edo 327, 336, 338, 340, 342
 Šmon, Franc 142
 Šnuderl, Makso 168, 340
 Šorn, Jože 41, 340
 Šorn, Mojca 2, 326, 330
 Štamcar, Miha 305, 319
 Štebi, Alojzija 85, 86, 340, 341
 Štih, Peter 332
 Šubašić, Ivan 135, 136, 162, 164, 165, 170, 340
 Šuen, Matjaž 283, 290, 319
 Šuklje, Borut 277
 Šuklje, Fran 41
 Šusteršič, Ivan [Šuđeršič, Ivan] 16, 21, 23–26, 28–30, 33, 36, 38, 39, 76, 119, 336
 Šušmelj, Jože 118, 340

T

Taaffe, Eduard 101, 106, 108, 112, 118, 119, 322
 Tajnikar, Maks 275, 280
 Tancig, Peter 224, 277, 340
 Tasić, David 202, 225

Taškar, Jana 260, 270, 272, 275, 281, 319
 Tavčar, Ivan [–r.] 17, 23–27, 32, 35, 36, 40, 41, 320, 327, 331, 335, 340
 Tavčar, Marko 35, 340
 Taylor, Alan John Percival 159, 340
 Teuschl, Josef Michael 106
 Thaler, Zoran 279
 Ther, Philipp 244, 253, 254, 340
 Thun, rodbina 288
 Tiso, Jozef 128
 Tito [gl. Broz, Josip – Tito]
 Tomac, Zdravko 227
 Toman, Lovro 116
 Toman, Tone – Matko 147, 148, 151, 153, 154
 Tomasevich, Jozo 133, 341
 Tominc, Ivo 239
 Tominšek Perovšek, Mateja 20, 21, 22, 71, 328, 341
 Tomšič, Ivan 128, 341
 Toš, Niko 271, 300, 301, 311, 330, 341
 Trampuž, Lilijana 93, 94, 341
 Tratnik, Suzana 85, 341
 Triller, Karel 19, 31, 32, 35, 41, 341, 342
 Trpin, Edmund 116
 Trtnik, Samo 308, 319
 Tuma, Tanja 341
 Türk, Danilo 306

U

Ubaldi, Ugo 130, 339
 Ude, Lojze 327
 Umberto I. 129
 Umek, Igor 275
 Ušeničnik, Aleš 21, 36, 47, 67, 335

V

V.(erus) [gl. Kristan, Anton]
 Vasle, Vinko 269, 272–274, 276, 316, 319

Vavpetič, Lado 156, 158, 159
 Velagić, Tanja 334
 Verbič, Darja 245, 319
 Verčič, Dejan 246, 305
 Verzolak, Ivan 285
 Veselko, Maks 327
 Vesteneck, Julij Fraenzl 118
 Vidmar, Josip 56, 166
 Vidovič, Stanislav 246
 Vidovič-Miklavčič, Anka 26–28, 50, 54, 62, 66, 68, 93, 342
 Viktor Emanuel II. 128, 129
 Vilfan, Marija 142
 Villa, Carlos G. 270, 342
 Virant, Gregor 307
 Vitezović, Milovan 245
 Vode, Angela 97
 Vodopivec, Peter 62, 327, 337, 339, 342
 Vodušek Starič, Jerca 70, 162, 166, 342
 Vodušek, Vladimir 277, 319
 Voljč, Božidar 275
 Volkens, Andrea 300, 329
 Vošnjak, Ivan 116
 Vovko, Andrej 113, 116, 342
 Vrabec, Nevenka 286, 342
 Vratuša, Anton 329
 Vrbnjak, Viktor 332
 Vrhovnik, Majda [psevdonim uredništva Mladine] 250, 319
 Vrhunec, Vinko 158
 Vukelić, Majda 256, 318
 Vukšić, Dragan 217–219, 239, 342
 Vukušić, Mario 217, 342
 Vurnik, Blaž 244, 253, 258, 260, 343

W

Westen, Adolf 116
 Widmann, Bohuslav 118
 Wiesflecker, Peter 110, 343

Winkler, Andrej 118, 340, 348
 Wirsching, Andreas 267, 301, 343
 Wolf, Karl Hermann 115
 Woschnagg, Hans 116
 Würzbach, Karl 118

Y

Y. 17, 343

Z

Zagožen, Franc 275
 Zajc, Drago 193, 195, 306, 309–311, 343
 Zajc, Marko 3, 243, 253, 269, 343, 360
 Zajc, Melita 259, 319
 Zajec, Diana 277, 319
 Zavrl, Franci 202, 254, 255, 258, 319
 Zečevič, Momčilo 42, 44, 343
 Zemljarič, Janez 185
 Ziherl, Boris 94
 Zver, Ivan 93
 Zver, Milan 84, 343
 Zwitter, Fran [Observator] 65, 156, 343

Ž

Ž., E. 293, 348
 Žabkar, Lojze 143
 Žagar, Igor Ž. 224, 340
 Žakelj, Viktor 277
 Žerdin, Ali H. 225, 248, 269, 277, 278, 305, 320, 343
 Žerjav, Gregor 44, 51
 Živković, Petar 52, 64
 Žižek, Slavoj 247–249, 255–258, 261, 262, 265, 278, 320
 Žorga, Jakob 93
 Žujović, Sreten 173, 324

Podatki o avtorjih

ČEPIČ, Zdenko, dr., znanstveni svetnik v pokoju, Novo polje II/8, SI-1260 Ljubljana Polje. Zdenko.Cepic@inz.si

ČUČEK, Filip, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. FilipC@inz.si

DEŽELAK BARIČ, Vida, dr., znanstvena sodelavka v pokoju. Bevkova ulica 32, SI-6280 Ankaran. Vida.Dezelak-Baric@inz.si

GABRIČ, Aleš, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 11, SI-1000 Ljubljana. Ales.Gabric@inz.si

GAŠPARIČ, Jure, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Jure.Gasparic@inz.si

GODEŠA, Bojan, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Bojan.Godesa@inz.si

GUŠTIN, Damijan, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Damijan.Gustin@inz.si

HADALIN, Jurij, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Jurij.Hadalin@inz.si

KONOVŠEK, Tjaša, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Tjasa.Konovsek@inz.si

KUSTEC, Simona, dr., redna profesorica, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana. Simona.Kustec@fdv.uni-lj.si

PEROVŠEK, Jurij, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Jurij.Perovsek@inz.si

ZAJC, Marko, dr. znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana. Marko.Zajc@inz.si

Iz recenzije prof. dr. Danice Fink-Hafner

Delo zapolnjuje vrzel v zgodovinopisnem prikazu političnih strank na Slovenskem, saj opisuje njihov razvoj od druge polovice oziroma konca 19. stoletja do začetka 21. stoletja.

Značilnosti slovenskega strankarstva so pomembno vplivale in še vedno pomembno vplivajo na družbene, ekonomske, (mednarodno)politične in identitetne razsežnosti življenja prebivalcev na Slovenskem.

Zato prispevki niso le dragoceno gradivo za zgodovinopisje, temveč tudi za interdisciplinarne razprave med zgodovinarji, politologi, sociologi, ekonomisti in strokovnjaki s področja mednarodnih odnosov pa tudi širšo javnostjo.

Ne nazadnje je monografija izjemna spodbuda družbenim in političnim akterjem na Slovenskem, da z razumom in kritično distanco pogledajo na uveljavljene dolgoročne težnje slovenskega strankarstva in njihove posledice za politično, družbeno, kulturno življenje slovenskega prebivalstva ter tudi za pozicioniranje Slovenije v regiji in svetovnem kontekstu.

Zadnja stran:

Množica na trgu v Ljubljani (zgoraj; foto: Nace Bizilj, hrani MNZS) in **pred Trgom republike v Ljubljani ob razglasitvi državne samostojnosti Republike Slovenije 26. junija 1991** (spodaj; foto: Nace Bizilj, hrani MNZS)

9 789617 1104004

Cena: 20 EUR

Inštitut za novejšo zgodovino

